YeniHayat
Kütüphanesi

Zeynep Güler

Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği

Mısır ve Nasırcılık

Zeynep Güler (Suda) Çanakkale doğumlu. Boğaziçi Üniversitesi'nde Sosyoloji ve İstanbul Üniversitesi'nde İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümlerinde okudu. İstanbul Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler alanında "Yeni Dünya Düzeni ve Filistin-İsrail 'Barış Süreci'" konusunda yüksek lisans tezi hazırladı. "Arap Ortadoğusu'nda Üçüncü Dünyacılık: Mısır ve Nasırcılık" konulu doktora çalışması yaptı. İsrail-Filistin sorunu, İran'ın batı ülkeleriyle ilişkileri konularında makaleleri, Asya-Pasifik alanında bilimsel makalelerden oluşan bir derleme içinde "Çin Halk Cumhuriyeti'nin Dış Politikası: Değişim ve Süreklilik" başlıklı bir çalışması yayınlandı. Çanakkale'de 1920 ve 1930'lu yıllarda sosyal yaşama ilişkin bir sözlü tarih çalışması yaptı. Çeşitli dergilerde, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler konularına ek olarak sinema eleştirileri de yazıyor. Güler, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı'nda Doktor Araştırma Görevlisi olarak görev yapıyor.

Süveyş'in Batısında

Arap Milliyetçiliği

Mısır ve Nasırcılık

Dr. Zeynep GÜLER

YeniHayat
Kütüphanesi

© Yenihayat Kütüphanesi

•

1. Basım, 2004

•

Tanıtımı için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının
yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

•

Yayın Koordinatörü: Hülya Kurt

•

Editör: Ali Şimşek

•

ISBN - 975 - 6398 - 09 - 4

•

Ofset Hazırlık, Baskı ve Cilt:
Çizge Tanıtım ve Matbaacılık Ltd. Şti.
Tel: (0212) 482 56 28

•

YENİHAYAT YAYINCILIK TANITIM ORG. VE TİC. LTD. ŞTİ.
Katip Mustafa Çelebi Mah. Billurcu Sk. No:4/1 34433 Beyoğlu İSTANBUL
Tel: (0.212) 243 98 21 Fax: (0.212) 243 98 22
www.yenihayatkutuphanesi.com
e-mail: info@yenihayatkutuphanesi.com

ÖNSÖZ

Bu kitap İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yaptığım doktora tez çalışmasına dayanıyor. Büyük bir kültür ve siyaset birikimine sahip olan Mısır'ın Ortadoğu siyasetini ve kültürel atmosferini derinden etkileyen son derece önemli bir ülke olduğunu düşünüyorum. Bu amaçla giriştiğim araştırma ve öğrenme çabalarının bir ürünü olan bu çalışma ülkemizde ve benim de yetiştiğim ortamda Batıya yönelme ve Batı dillerini öğrenme eğiliminin olumsuz bir sonucunu taşıyor. Böyle bir çalışmanın aslında Mısır'da yazılmış bulunan Arapça kaynaklara dayanması gerekirken temel olarak Mısır ve üçüncü dünyacılıkla ilgili Batı dillerinde yayınlanmış eserlere dayanıyor olması bir eksikliktir. Özellikle Nasır döneminin önemli konuşma, açıklama, belge ve değerlendirmeleri Batı dillerine çevrilmiş kaynaklardan sağlandı. Batı dillerinde Mısır tarihinde etkin güçler olarak Britanya ve Fransa ile Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin bu ülkeye yönelik politikalarını kapsayan çok sayıda esere ulaşmam mümkün oldu. Ülkemizdeki yazın konuyu genel olarak Türkiye açısından ele almış ve Nasır döneminde bağlantısızlığa yönelen Mısır, Batı bloğuna yönelen ve "Sovyet tahdidi" paranoyası içinde zaman zaman kraldan çok kralcılık yapan Türkiye'ye uzak, Nasırcılık bir siyasal çizgi olarak çoğunlukla yanlış görünmüş. Bu uzaklık Mısır'ın o dönem izlediği dış ve iç siyasetinin oluşma süreçleri, özellikleri ve açmazlarının yakından bilinmesini zorlaştıran bir faktör halini almış. Yakın dönemde Türkiye'de yayınlanmış çalışmalara bakıldığında, Mısır'ın yalnızca Nasır dönemine değil, tarihine ve Nasır sonrası gelişmelere dair kapsamlı çalışmaların oldukça az sayıda olduğu görülüyor. Komşularımızı daha yakından tanımaya, siyasal ve kültürel dinamiklerini bilmeye ve değerlendirme-

ve, aynı bölgede yaşadığımız insanları stratejik kaygılar ötesinde anlamaya ihtiyacımız var. Yaptığım çalışma böyle bir amaca küçük de olsa katkı sağlayabilirse bana mutluluk verecektir.

Bu çalışmaya yönelik doğrudan bir paylaşımda bulunamasak da her zaman yakın ve ufuk açıcı olan sevgili hocam Dr.Cengiz Arın'a, çalışma boyunca yardımlarını esirgemeyen değerli hocalarım Prof.Dr.Toktamış Ateş ve Prof.Dr. Cemil Oktay'a içtenlikle teşekkürü borç bilirim. Taslak metni okuyarak önerilerde bulunan Prof.Dr.Faruk Sönmezoğlu'na, titiz eleştirileri ile beni yönlendiren ve büyük emek harcayan danışman hocam Prof.Dr.Murat Özyüksel'e teşekkür ederim.

Araştırmada kullandığım kaynakların büyük bir bölümü Boğaziçi Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi ve Bilgi Üniversitesi kütüphanelerinden sağlandı. Son derece kısıtlı olanaklarla yardımlarını esirgemeyen İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi ve Siyasal Bilgiler Fakültesi kütüphanesi çalışanlarına, kitapların alınması ve iade edilmesinde, fotokopi çekilmesinde yardım eden tüm öğrenci arkadaşlarıma, bazı özel kaynaklara ulaşmamda destek veren arkadaşım Araştırma Görevlisi Sinan Turan'a ve Cemile Çakır'a, metnin çıkışlarını almamı kolaylaştıran Cengiz ve Serkan'a teşekkür ederim. Tez çalışmasının başlarında kısa bir süre de olsa Londra'da kalmamı sağlayan arkadaşım Ece'ye, London School of Economics ve SOAS kütüphanelerinde araştırma yapmam için yardımcı olan Oğuz Özerden'e içten teşekkürlerimi sunarım. Her akşam telefon ederek nerede olduğumu soran anne ve babama, ve elbette sevgili Aydemir'e, yardımları ve sabrı için teşekkürler...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 5

GİRİŞ 9

BİRİNCİ BÖLÜM
MISIR'DA ULUS DEVLETİN TARİHSEL KAYNAKLARI VE HÜR SUBAYLAR İKTİDARI 19

A. Birinci Dünya Savaşı Öncesi Mısır 19
1. Mehmet Ali Paşa Dönemi 28
2. Borçlanma ve Süveyş Kanalı'nın Açılması 40
B. Mısır Milliyetçiliğinin Doğduğu Ortam 52
C. Birinci Dünya Savaşı'ndan Çıkışta Mısır'ın Konumu 74
D. Hür Subaylar İktidarı Öncesi Siyasal Hareketler 82
1. Vefd: Mısır'da Demokrasinin İlk Adımları 82
2. Müslüman Kardeşler 90
3. Sol Hareket 96
E. Hür Subaylar İktidarı'nın Oluşumu 102
1. Filistin Savaşı ve Siyasal Kriz Üzerindeki Etkisi 102
2. İktidara Gidiş 108
3. Mısır'da Ordunun Rolü ve Etkinliği 114
4. Anayasalar ve Siyasal Örgütlenmeler 120

İKİNCİ BÖLÜM
NASIR İKTİDARI VE ÜÇÜNCÜ DÜNYACILIK 129

A. NASIR DÖNEMİ DIŞ POLİTİKA YAKLAŞIMLARI 129
1. Soğuk Savaş Gölgesinde Dış Politika 129
2. Bağlantısızlık Hareketi ve Mısır 149
3. Süveyş Krizi 158
4. Sudan Sorunu ve Mısır'ın Yemen İç Savaşı'na Müdahalesi 168

B. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ - ARAP BİRLİĞİ VE NASIRCILIK **176**
1. Arap Milliyetçiliği Hareketinin Gelişimi 176
1.a. Arap Milliyetçiliği'nin Kökenleri 176
1.b. Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Arap Milliyetçiliği 201
2. Nasır'ın Arap Milliyetçiliği Düşüncesi ve Arap Birliği Girişimleri 212
2.a. Yirminci Yüzyıl Mısır Milliyetçiliği ve Arap Birliği 212
2.b. Nasır Dönemi Arap Birliği Düşüncesi 234
2.c. Birleşik Arap Cumhuriyeti-Mısır/Suriye 241
3. Nasır ve Sosyalizm: Program ve uygulamalar 251
3.1. Nasırcılığı Programlaştırma Çabaları 251
3.2. Mısır'da "Arap Sosyalizmi" Uygulamaları 269
3.3. Sona Doğru: 1961 Sonrası Dönem 283

SONUÇ **304**

KAYNAKLAR **313**

GİRİŞ

Bu çalışmada Mısır'da Nasır iktidarının uluslararası alanda bağlantısızlık hareketinin taşıyıcısı olduğu dönemde uyguladığı üçüncü dünyacı siyaset ile bu uygulamanın içsel kaynakları ve yarattığı etkiler ele alınıyor. Nasır rejimi İkinci Dünya Savaşı sonrası iki kutuplu uluslararası sistem ve Soğuk Savaş koşullarında ortaya çıkan bağlantısızlık hareketinin hem öncülerinden biri hem de özgün yönler taşıyan bir bileşeni oldu. Çalışmada bağlantısızlık ve üçüncü dünyacılığın Arap dünyasına ve Mısır'a özgü farklı bir yorumunun, Mısır'ın dış siyasetini ve içerideki program, karar ve uygulamaları nasıl etkilediği tarihsel bir yaklaşımla tartışılıyor.

Hür Subaylar hareketi Mısır'ın yaşadığı en önemli siyasal kriz ortamında iktidarı ele geçirmeyi başardı ve Ortadoğu'da uluslararası güç dengelerinin yeniden kurulduğu bir dönemde Mısır'ı etkin bir aktör haline getirdi. Mısır'ın Nasır iktidarı öncesinden devralınan önemli bir siyasal birikimi bulunmaktaydı. Nasır rejimi siyasal yapıları, düşünsel akımları ve toplumsal dinamikleri kapsayan büyük bir birikimi miras aldı, bu birikimle hesaplaşmak ve zaman zaman mücadele etmek zorunda kaldı. Bu tarihsel birikimin rejimin programatik belge ve uygulamaları üzerinde açık etkileri oldu. Hür Subaylar hareketinin ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde, Filistin sorunu gibi Mısır'ı "Arap siyaseti"nin içine çeken dış siyasal gelişmeler de rol oynadı. Nasır döneminde Mısır milliyetçiliği özgün bir biçimde gelişti. Diğer yandan bölgesel bir ideoloji olarak Arap milliyetçiliği ve bununla bağlantılı olarak Arap birliği hedefi, Nasır'ın iç ve dış siyasetinde, ideolojik söyleminde önemli bir yer tuttu.

Çalışmada ele alınan dönemde Mısır'ın uluslararası siyaset alanında konumunu doğrudan etkileyen koşulların iç siyaset üzerindeki etkileri, diğer yandan ülkenin siyasal ve düşünsel gelenekleri ile dış siyaset seçenekleri arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Soğuk savaş koşullarında Mısır için dış siyaset, ülkenin siyasal yapısı ve rejimin ideolojisi açısından son derece önemli olmuştur. Nasır, 1955 yılında Bandung Konferansı sonrasında Yugoslavya'ya yaptığı ziyaret sırasında bağlantısızlık hareketi ile ilgili önemli bir noktaya değinerek Mısır'ın dış siyasetinin, gerçekleştirdikleri devrimin temel ilkelerinin bir yansıması olduğunu söyler. Henry Kissinger **Diplomasi** çalışmasında Nasır iktidarı dönemini değerlendirirken *"bağlantısızlık onlar için bir dış politika seçeneği olduğu kadar bir iç gereksinimdir"* demektedir.

Bağlantısızlık dönemsel olarak Mısır halkının genel çıkarları ve Mısır'ın Arap dünyasında gücünü artıran Arap Birliği hedefiyle uyumlu bir siyaset olmuştur. Mısır bu dönemde Soğuk Savaş'ın temel taraflarıyla belirli bir mesafeyi koruyarak uluslararası sistemin bölünmüşlüğünden yararlanan bir dış siyaset izlemiştir. Yine de bütünüyle tarafsız ve yalnızca faydacı bir siyasetten söz edilemez. Daha çok Soğuk Savaş çekişmelerini azaltmayı, savaş tehdidini yok etmeyi ve barışı savunmayı gözeten, emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı bir "aktif tarafsızlık" siyasetinden söz edilmelidir. Nasır'a iktidarının ilk yıllarında tarafsız bir siyaset izleyip izlemediği sorulduğunda şu yanıtı verir: *"Süveyş Kanalı üssü konusunda Britanya ile aramızdaki anlaşma yedi yıl boyunca elimizi kolumuzu bağlamışken nasıl tarafsız olabiliriz? Sorun tarafsız olup olmamak değil, yabancı bir gücün denetimine boyun eğip eğmemektir."*

Mısır'da 1950'lerin ikinci yarısında izlenen dış siyaset hattı ile 1960 başlarında ülkede gerçekleştirilen sosyo-ekonomik dönüşümler arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Nasır iktidarı sırasında ortaya çıkan siyasal, sosyo-kültürel ve ekonomik şekillenme üzerinde, Arap ülkelerinin tarihsel geçmişinin, entelektüel geleneklerinin, bağımsızlık mücadelelerinin, "ulus devlet" olma çabalarının ve dinamiklerinin,

Arap-İsrail çatışmasının, Soğuk Savaş çekişmelerinin çok yönlü etkileriden söz edilebilir. Ele alınan dönemin ve konunun zorluğu bu çeşitlilikte ve çok yönlülükte yatmaktadır.

Mısır tarihi boyunca kültürel, siyasi ve ekonomik açılardan Arap dünyasının en önemli merkezlerinden biri konumundadır. 16.yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin güçlü ve sonraki yüzyıllarda giderek özerklik kazanan bir "mümtaz" eyaleti, 1882'den sonra da Britanya İmparatorluğu'nun, "Tacın İncisi" Hindistan'dan sonraki en önemli kazanımıdır. Mısır özellikle erken bir tarihten, 19.yüzyıl başlarından itibaren oluşturduğu ulusal birliği, genişleyen ekonomik etkinliği, sahip olduğu olanaklar ve Batı ile yakın ilişkileri sonucunda, daha sonraki döneme aktarılan büyük bir mirasın sahibi haline gelmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan ekonomik gücünün yanı sıra biriktirdiği siyasal ve edebi kültürü, çeşitlenmiş siyaset geleneği ile 20.yüzyılın Arap Birliği umudunun, bağlantısızlık hareketinin ve Afrika bağımsızlık savaşlarının önemli bir aktörü olmuştur.

Ortadoğu her zaman yabancı güçlerin siyasal ve stratejik ilgi alanıdır. Siyaseti, ekonomisi ve kaderi çoğu kez büyük güçler tarafından ve daha geniş bir planda, uluslararası ilişkiler ve güç dengeleri çerçevesinde belirlenmiştir. Dolayısıyla bölgesel aktörlerin davranışları ve tercihlerini incelemek için global düzeyde büyük güçlerin ilişkilerini de analiz etmek gerekir. Soğuk Savaş döneminde bu düzey iki kutuplu bir yapıya sahip olmuş ve uluslararası ilişkiler çerçevesi, blokların rekabeti ile şekillenmiştir. Soğuk Savaş bölgesel aktörlerin önemini görece azaltırken Ortadoğu ülkeleri ve Mısır açısından bağlantısızlık hareketi ve üçüncü dünya ideolojisi ciddi bir hareket alanı yaratmıştır; ülkenin kendi dinamikleri ve tercihlerinin, ortaya çıkan siyasal çizgi üzerinde önemli payı vardır. Ülkelerin dış siyasetlerinin, bölgesel, tarihsel ve kültürel özellikler, siyasal yapılar, hatta felsefi tartışmalarla birlikte ele alınması gerekir. Bu çalışmada inceleme alanının geniş tutulmuş olmasının nedeni budur.

İkinci Dünya Savaşı yılları, Ortadoğu siyasetinde bir dönüm noktası oluşturur. Bu önemli kırılma noktası, Ortado-

gu siyasetini, izleri neredeyse 1970'li yılların ortalarına dek sürecek bir başka evreye taşımıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın kayda değer bir bölümü Ortadoğu topraklarında yaşanmıştır. Bölgede yaşanan gelişmeler, savaşın genel sonucunu etkileyen boyutlar içermiştir. Üstelik bu topraklar, bölge ülkelerinin, savaş sırasında bağımsızlık kazanmaya çalıştıkları Batılı güçlerin giderek daha büyük bir askeri yığınağına sahne olmuş ve bu güçlerin üssü haline gelmiştir. Savaş sonrasında İsrail Devleti'nin kurulması, Arap dünyası için büyük bir dram oluşturmuş, Arap ülkelerinin iç siyasetlerini radikalleşmeye yöneltmiştir. Bu aynı zamanda dünya çapında sömürge imparatorluklarının birbiri ardına yıkıldıkları dönemdir. Britanya'nın 1948'de Filistin Mandasından, geride İsrail Devleti'ni bırakarak çekilmesinin ve 1956 Süveyş Krizinin ardından klasik sömürgeci güçler, Britanya ve Fransa bölgeyi bütünüyle terk etmek zorunda kaldılar. Ortadoğu'da eski dönemin egemen güçlerinin etkisiz kalarak çekilmeye zorlanmaları, Soğuk Savaş konjonktüründe bölgenin hem iç ve hem de dış siyaset açısından yeni nüfuz kavgalarına açık hale gelmesine yol açmıştır.

Klasik sömürgeci devletlerden boşalan yeri, süreç içinde Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) siyasal ağırlığı doldurur. Ancak bu geçiş bir hamlede gerçekleşmez. Arap ülkeleri söz konusu olduğunda, ABD'nin bölgeye askeri ya da doğrudan müdahalede bulunmakta isteksiz davrandığı bir ara dönem, bir "interregnum" yaşanır. Bir dizi tartışma ve mücadeleye sahne olan bu ara dönem, uluslararası ilişkilerde sömürge imparatorluklarının çökmekte, eski dünyanın hakimlerinin gerilemekte olduğu, ancak boşalan yeri bir yenisinin "henüz" doldurmadığı bir ara evreden oluşmaktadır.

Bu çalışmada Mısır'ın yakın tarihinin söz konusu bölümü, elden geldiğince bütün boyutlarıyla sergilenmeye çalışılıyor. Nasır dönemi ile ilgili çalışmalarda, yer yer, rejimin ideolojisi olarak Nasırcılık ele alınırken daha çok dış faktörlere yer veriliyor. Oysa uluslararası sistemin, bölgesel yapıların ve geleneklerin, ekonomi, iç siyaset, kültür ve ideoloji gibi ögelerin mutlaka analize katılmaları gerekiyor. Diğer yan-

dan Nasır döneminde uygulanan ekonomi ve siyaset programlarının başarısı ve başarısızlığı büyük ölçüde Mısır'ı uluslararası siyasetin "fırtınalı denizlerinde" yönlendirme yeteneğine bağlı olmuştur. Bu fırtınalı denizlerde Soğuk Savaş, Arap-İsrail karşıtlığı ve çatışmaları ile Arap Birliği hedefi olduğu kadar Arap dünyasındaki güç ilişkileri de yer almaktadır. Öyle ki, 1960'larda uygulanan ekonomik modelin ortaya çıkardığı sorunlara karşın, Nasır iktidarının asıl düşüş süreci 1967 savaşı ile başlamıştır.

Tüm mantıksal ve felsefi melezliğine karşın Nasırcılık Mısır dışında, tüm Arap dünyasında çok taraftarı olan bir siyasi hattır. Nasırcılık ne tek bir kişiye ne de Birleşik Arap Cumhuriyeti deneyimine indirgenebilir. Nasırcılık, ideolojik-siyasi programı ve ekonomik ve sosyal uygulamalarıyla, ulusal devrimci bir deneydir. Çalışmamızda Nasırcılığın içeriği ve etkileri yalnızca Mısır'da gerçekleştiği şekliyle tartışılmakta, Irak, Ürdün, Filistin ve hatta Yemen gibi yerlerdeki Nasırcı hareketler ve örgütlenmelere değinilmemekte, Suriye'deki Baas hareketinden ise yalnızca Birleşik Arap Cumhuriyeti deneyimi dolayımıyla söz edilmektedir.

* * *

Ele aldığım dönemin dış siyaset tercihlerini derinden etkileyen çağdaş Arap siyasi düşüncesi ve hareketi bir kaç önemli dönüm noktası geçirmiştir. İlk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çözüldüğü dönemeçten söz edilebilir. Arap milliyetçiliği, milliyetçi düşüncelerin Batı ülkelerinden Arap eyaletlerine aktarılmasından ibaret değildir. Çok sayıda kaynak ve yorumcu Arap milliyetçiliğinin gelişimine böyle bir düşünce transferi olarak bakmaktadır. Oysa milliyetçi düşüncelerin Osmanlı egemenliğinin zayıfladığı bir dönemde yükselmesi, aynı zamanda Arap dünyasının yaşadığı maddi ve düşünsel bir gelişimin sonucunda mümkün olmuştur.

Arap milliyetçiliği açısından ikinci kritik dönemeç İkinci Dünya Savaşı sonudur. Savaşın bitmesiyle sömürgecilik çö-

zülmeye uğramış, eski sömürge ülkelerde ulus devletler ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde bir dizi Arap ülkesinde rejimlerin tıkandığı, krizlerin yaşandığı görülür. Bu ikinci dönemde sömürgeciler ve büyük toprak sahipleri tarafından desteklenen geleneksel monarşiler ve onlara bağlı partilerin ideolojik ve siyasi dayanakları çöküşe doğru giderken, kazanan başka toplumsal ve siyasal güçler olmuştur.

Mısır'da siyasal yaşamın ağırlığı, 20.yüzyılın başlarında etkin konumda olan bağımsızlıkçı, liberal bir hareketten, parlamenter demokrasiye inanmayan, içinde İslamcılar ve komünistlerin de yer aldığı daha çeşitli ve karmaşık çıkarların bir arada yer aldığı bir düşünce ve etkinlik düzlemine kaymıştır. 1930'lardan itibaren aynı zamanda Mısır milliyetçi düşüncesinin güç kazandığı, kendini daha geniş bir İslam ve Arap coğrafyası içinde tanımlayan Arap milliyetçiliğine uzanan bir başka hat ortaya çıkmıştır. Bunda iki savaş arasında gelişen maddi süreçler ve sınıf yapıları, kentsel dinamikler, eğitim olanaklarının genişlemesi gibi faktörler etkili olmuştur. Ortadoğu ülkelerinin bazılarında, özellikle 1930'lardan sonra "sınıfsal" şekillenmelerin görece daha net ortaya çıktığı, belirli bir "orta sınıf"ın, küçük toprak sahibi köylülüğün kentlere akan emekçilerin ve "kent yoksullarının" siyaseti belirlemede daha aktif rol alabildiği bir siyasal yapı ortaya çıkmıştır. Bu dinamik siyasal yaşamı çeşitlendirmiş, Mısır'ın geçmiş siyasal deneyimlerinden ve siyasal öznelerinden ciddi kopuşlar ortaya çıkarmış, tarafların kendi aralarında iç hesaplaşmalara girdiği hareketli bir dönem yaşanmıştır. Yine aynı dönemde dünya çapında önem kazanan "üçüncü dünyacılık", "bağımsızlıkçılık" hareketi içinde, Arap ülkeleri de yerlerini almışlardır. Çalışmada Arap milliyetçiliği ve Arap sosyalizmi düşünceleri durağan bir model olarak ele alınmamış, bu yaklaşımların tarihsel olarak hangi öğeleri içerdiği ve hangi işlevleri görmek üzere kurgulandıkları incelenmiştir.

Arap dünyasının Osmanlı egemenliğinden çıkışında ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında yeniden ve yeniden biçimlenmesinde Büyük Güçler hep son derece etkin konumda ol-

muştur. Ama ele aldığımız dönem yukarıdaki tezden belirli bir farklılaşma göstermektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş ve Doğu-Batı çekişmesinin söz konusu olduğu, Ortadoğu'nun da bu çekişmenin önemli alanlarından birini oluşturduğu dönemde, bu ülkeler iç siyasal dinamiklere daha çok dayanmaya başlamış, kendi gelecekleriyle ilgili kararları alarak "kendi kaderlerini belirleme" yönelimine girmişlerdir. Hiç kuşkusuz, yine farklı uluslararası dengeler ve güçlerden beslense de, üçüncü dünyacılık ideolojisi bağımsızlık ve kendi kaderine sahip çıkma isteğine, gücüne ve anlayışına denk düşmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgelikten kurtulan, bağımsızlık kazanan eski sömürge ülkelerin sayısı hızla artmıştır. Ama üçüncü dünya ülkelerinin sayıları değil, kolektif olarak temsil ettikleri büyük nüfus baskısı önemli olmuştur. Bu baskıya giderek artan ve kendini en iyi Birleşmiş Milletler Genel Kurul bileşiminde gösteren siyasal ağırlık da eklenmelidir. Tüm bağımsızlık, siyasal ve ekonomik varolma çabalarına, gelişme ve kalkınma isteğine karşın bu ülkelerde düşman, kapitalist ilişkiler değil, kapitalizm öncesi ilişkiler ve yapılar, yerel çıkarlar ve bunları destekleyen emperyalizm olarak görülmüştür. Süreğen bir siyasal istikrarsızlık yaşayan üçüncü dünya ülkelerinde sömürgecilikten kurtuluş hareketlerinin temsilcileri kendilerini sosyalist olarak görme eğilimi göstermiştir. Çoğunluğunun ekonomisi hala tarıma dayanan ve nüfusun önemli bir bölümünün kırda yaşadığı bir çok örnekte üçüncü dünyacı siyasal hareketler, köylü hareketleri ile yerleşik düzenden hoşnutsuzluk duyan orta sınıf entelektüeller ve öğrencileri bünyesinde toplamıştır. Üçüncü dünyacılık bu anlamda "Birinci Dünya"nın kültürel muhaliflerine bile esin kaynağı olmuştur.

Sömürge ülkelerde bağımsızlığın kazanılması ve yeni ulus devletlerin kurulması, uluslararası ilişkiler zemininde eşitliği bir çırpıda sağlamamıştır. Üçüncü dünyacılık ezilenler arasında dayanışmaya, kendine güven ve yeterliliği sağlamaya ve eski sömürge ülkelerin "eşit olma" çabasına denk düşmektedir. Çoğunda düzenli ordu bile bulunmayan eski

sömürge ülkelerin bağımsızlıklarını korumaları, blokların etkisinden uzak kalmakla ve kendi alanlarında dayanışmayla mümkün olabilmiştir. Dolayısıyla bağımsızlık ile bağlantısızlık birbiriyle yakından ilintilidir. Diğer yandan bağlantısızlık siyaseti, ülkelerin iç siyasi yapılarında çoğu kez ulusal uzlaşmayı mümkün kılmıştır.

20.yüzyılın başlangıcından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ile eşzamanlı bir milliyetçi uyanışı ifade eden, ancak daha sonra farklı biçimlerde ve yönelimlerle şekillenmiş bulunan Arap milliyetçiliği hareketi, İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda yeni bir mecrada yeni bir gelişme göstermiştir. Arap milliyetçiliğinin yeni biçimi olan Arap sosyalizmi ve Nasırcılık dış siyasette bağımsızlık ve anti-emperyalizm, iç siyasette ise ilerleme ve "sosyal adaleti" aynı anda sağlama çabasıdır. Söz konusu dönemin ideolojik-siyasi atmosferini şekillendiren dinamiklerin başında, sömürgecilik karşıtlığı ile bunun somut ifadesi olan İngiliz ve Fransız egemenliğine şiddetli bir itiraz dalgası gelmiştir.

Otoriter yönler barındırmakla birlikte kendini bağımsızlıkçılık, bloksuzluk, kalkınmacılık, modernleşme girişimleriyle sosyal adaletin sağlanması ve siyasal yaşamda kimi demokratik ilkelerin yerleştirilmesi çabaları ile ortaya koyan Arap milliyetçiliği tekil ülkelere özgü farklılıklar içermekte, ancak ortak tanımlayıcı öğeler de barındırmaktadır. 1960'ların Mısırlı aydınlarının görevi iki yönlü olmuştur: Birincisi Mısır'ın özgül ulusal kimliğini yeniden keşfetmek, içe kapanmaksızın, genişleyen uluslararası ilişkiler ortamında daha geniş bir çerçevede bu ulusal kimliği yeniden tanımlamak; ve ikincisi, toplumun karşılaştığı gerçek sorunlara çözüm bulmak ve çözüm yollarını ulusal miras ve geleneklerle uyumlulaştırmak. Oysa ki 1960'lı yıllar çözümleri zorlaştıran kendine özgü sorunları da beraberinde getirmiştir. Üçüncü dünyacılığın günümüzde, iki kutuplu uluslararası ilişkiler tablosunun değişmesiyle birlikte yepyeni bir evreye girdiği görülmektedir. Ancak Sovyet sisteminin çözülmesinden önce de bir değişim geçirmiş ve kendi iç ilke ve standartlarına sahip olmaktan ziyade iki kutup arasında bir ara ko-

durumu, kararsızlık evresini temsil etmiştir. Arap ülkelerinde üçüncü dünyacılık, İslâmi tonların laisist öğelerle, sömürgecilik karşıtı öğelerin batıcı normlarla, sosyalizan unsurların ulusalaşma süreciyle ve Arap milliyetçiliğiyle ilginç bir harmanlanması biçimini almıştır. Nasırcılık ve Baas Partileri söz konusu ülkelerin önemli bir bölümünde üçüncü dünyacılığın iç siyasette denk düştüğü modernleşme yanlısı, kalkınmacı ve sosyalizan siyasal akımı temsil etmişlerdir. Bilindiği gibi üçüncü dünyacılığın daha sonraki kimi Maocu ve İslâmcı temsilcileri modernleşme yanlısı olmaktan uzaklaşmışlardır.

Bu çalışma aynı zamanda günümüzde yaşanan gelişmeleri daha iyi anlayabilme, Arap ülkelerinin siyasal yapı ve dinamiklerine, sorunlarına ışık tutma, içinde yaşadığımız bölgeyi daha iyi tanıma ve anlama amacı güdüyor. 20.yüzyılın büyük bir bölümünde olduğu gibi 21.yüzyılın ilk üç yılında Ortadoğu ülkeleri, dünyanın bir çok yöresi gibi savaşlara, derinleşen sorunlara, açlık ve yoksulluğa ev sahipliği yapıyor. Cenin, Ramallah gibi Filistin kentlerinin yıkılmasını, Bağdat'ın bombalanmasını, Irak işgalini gözyaşları içinde izliyoruz. Savaşlar ve yıkımlardan yorgun düşen bir bölgede birbirimize ne kadar yakın ve geçişken bir kültüre sahip olduğumuzu hatırlatan, Mısır milliyetçiliğinin kurucularından bir yazarın sesine kulak verelim: *"Biz Mısırlılar ister Hicazlı, Berberi, Türk, ister Suriye ya da Yunan kökenli olalım ülkemizi severiz ve başka bir vatana ait olmayı kabul etmeyiz."*[1] Ve buradan Arap dünyasının baskı ve işgal altında yaşayan yurtseverlerine selamlar gönderelim...

1 Ahmad Lutfi Al-Sayyid. "Bizim Mısırımız" (Al Garidah, 1913). **Uluslar ve Milliyetçilikler** içinde. haz.Jean Leca. İstanbul: Metis Yay., 1998. s.149.

BİRİNCİ BÖLÜM

MISIR'DA ULUS DEVLETİN TARİHSEL KAYNAKLARI VE HÜR SUBAYLAR İKTİDARI

A. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ MISIR

Günümüzde farklı devletler olarak varlığını sürdüren Ortadoğu ülkeleri Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı toprağı konumunda idi. Osmanlı Devleti'nin Mısır'da sağladığı idare merkezle büyük farklılıklar göstermekteydi. Yerel liderlerin toprak ele geçirmek ve buralardan vergi almak yoluyla güçlenmelerine ve bu gücü kalıcı kılmalarına yol açan bir yapı söz konusu idi.[2] Mısır'da inceleyeceğimiz dönemi oluşturan İkinci Dünya Savaşı sonrası mevcut siyasal yapı ve toplumsal ilişkiler özellikle 19.yüzyılın son çeyreğinden sonra, Batı Avrupa ülkelerinin sömürgecilik faaliyetleri ve Mısır'da buna yönelik tepkilerin Mısır milliyetçiliği hareketini oluşturması sürecinde ortaya çıktı.

Osmanlı toplumu 16 ve 17.yüzyılları durağan bir biçimde yaşamadı. 18.yüzyılın sonlarına gelinceye dek Osmanlı İmparatorluğu içerdiği tüm farklı dinamiklere karşın belirgin bir bütünlük yaratmayı başarmıştı. Uzak eyaletlerde, Hicaz, Yemen, Mısır'da merkezi iktidarın gücünü sürekli olarak hissettirmek büyük zorluklar taşıyordu. Diğer yandan Mısır ve son dönemde Hicaz dışta tutulursa bu bölgelerde merkezin gücü ile rekabet edebilecek güçte otonom yerel güçler ortaya çıkmamış ya da bu tür girişimler çok kısa ömürlü olmuştu.

19.yüzyılda ortaya çıkan değişim ve hareketin hızı ve etkinliği, önceki yüzyıllarla karşılaştırılamayacak nitelikte ol-

2 Albert Hourani. "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", **Ortadoğu'da Modernleşme** içinde. der.S.Shaw vd.. İstanbul: İnsan Yay., 1995. s.74.

dı. Arap nüfusa sahip eyaletler önceki yüzyılların biriktirdiği dinamiklerin sonucu olarak, 19.yüzyılda büyük bir değişim içine girdiler. Yine de Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar esas olarak merkeze bağlılıklarını sürdüler. Osmanlı Devleti'nin merkezi zayıflama süreci her bölgede ve her eyalette aynı şekilde hissedilmedi, etkileri ve sürecin bütününe katkısı aynı biçimde gerçekleşmedi. Bu bölgelerde değişim dinamikleri incelenirken geleneksel ile modern yapıların etkileşimi üzerinde durmak ve erken Osmanlı dönemi ile 19 ve 20.yüzyılları birbirine bağlamak gerekiyor.[3] Mısır söz konusu olduğunda Napolyon Bonapart'ın 1798-1801 Mısır seferi sonucunda başlayan Avrupa etkisi ve modern Mısır'ın kurucusu olarak kabul edilen Mehmet Ali Paşa'nın hükümdarlığı ve reformları, büyük bir değişiklik yarattı. Yine de bir çok çalışmada Mehmet Ali Paşa'nın hızla yürürlüğe koyduğu reform hareketini önceleyen, Memlukların iltizamlar üzerindeki kontrolünü zayıflatan etkinin Fransız işgali olduğu, modern Mısır tarihinin 1798 ile başladığı ileri sürülüyor.[4]

Osmanlı Devleti 16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren toprak düzeni ve mülkiyet ilişkilerinde, mali yapısında önemli değişimler içine girdi. 18.yüzyıl boyunca Avrupa ülkeleri ve Rusya ile girdiği savaşlarda başarılı olamadı, savaşlar sonunda yapılan anlaşmalarla toprak kaybetmeye başladı. Nüfus ve toprak kayıplarına karşın 18.yüzyıl sonlarından

---

3 Karl K.Barbir, **Ottoman Rule in Damascus – 1708-1758,** New Jersey: Princeton University Press, 1980, ss.6-7. Çağdaş Ortadoğu tarihyazımını Napolyon'un Mısır'a gelişi ile başlatmak ve Batının etkisini gereğinden fazla önemsemek artık kaçınılan bir tutum. Osmanlı toplumunun içsel gelişme ve dinamiklerine ağırlık veren, Batı ile etkileşim öncesini durağan ve gerileyen bir konumda görmeyen, siyasi ve diplomatik tarih yerine sosyal, ekonomik tarihi, kültür ve ideoloji araştırmalarını öne çıkartan yaklaşımlar ağırlık kazandı. Albert Hourani'nin **Arap Siyasi Düşüncesi** çalışmasını bu gözle değerlendiren bir yaklaşım için bkz.Donald M.Reid, "Arabic Thought in the Liberal Age Twenty Years After". **International Journal of Middle East Studies,** no.14, 1982, s.551. Ortadoğu ülkelerine ilişkin tarih yazımı konusunda önemli bir çalışma olarak bkz.Moshe Ma'oz ve Ilan Pappe (derl.), **Middle Eastern Politics and Ideas: A History From Within,** Londra: Tauris Academic Studies, 1997.

4 Maurice Harari, **Government and Politics of the Middle East,** New Jersey: Prentice-Hall, 1962, ss.52-53.

itibaren Avrupa ile ticari ilişkileri artış gösterdi, Sanayi Devrimi ve özellikle de Napolyon savaşları sonrasında bu ilişkilerde bir sıçrama yaşandı. Ticaret hacmindeki bu artış ağırlıklı olarak Avrupa'nın hammadde ve gıda maddelerine ve kendi mamul malları için pazar gereksinimi duymasından kaynaklandı. Bu ilişkiler, üretim ve ticaret hacmindeki artışın yanı sıra bölgesel farklılıkların hızla artmasını, ihracata yönelik üretim artışını getirdi. İç pazarlar özellikle kıyılardan başlayarak genişlemekle birlikte sınırlı kaldı. Mali yapıda ve diplomasi alanında hissedilen sorunlar Osmanlı Devleti'ni Batı Avrupa ülkeleri ile ilişkilerinde yeni bir evreye yöneltti. Bu gelişmelerin ardından Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 1838 tarihinde imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması ile Osmanlı Devleti tam anlamıyla bir açık pazar haline geldi, toprakları üzerinde ekonomik ve siyasal kontrolü giderek kaybetti.

Osmanlı Devleti'nin savaşlarda uğradığı yenilgiler ve toprak kayıpları yalnızca Batının askeri gücünden kaynaklanmıyordu. Batı ülkelerinde bu gücü mümkün kılan ekonomik ve sosyal dönüşümler yaşanmaktaydı. Oysa ki farklı bir değişim çizgisi izleyen Osmanlı ekonomisi ve toplum yapısına dünya ekonomik gelişiminin yaptığı etki, üretimin büyük çapta yapıldığı yöreden çok dünya pazarlarına yönelik hale gelmesi sonucunu doğurdu. Üstelik dışarıdan mamul mallar alınmakta, yine eşitsiz koşullarda hammadde ihracı yapılmaktaydı. Bu dünya çapında bir işbölümüne dayanan, eşitsiz bir ilişki türüydü ve yerel zanaatleri olduğu gibi sanayi öncesi gelişme dinamiklerini de tahrip eden bir özellik taşımaktaydı.[5]

19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan farklı halklar arasında milliyetçi düşünceler ortaya çıktı. Bu gelişme, diğer faktörlerle birlikte İmparatorluğun siyasal birliğini aşındırmaya başladı. Yaşanan maddi değişime pa-

5 Çevre ülkelerde sanayi gelişiminin ve ilkel birikimin engellenmesi konusunda bkz.Çağlar Keyder, "Proto-Endüstri Kavramı ve Çevre Ülkelerde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat", **Toplum ve Bilim**, no.13, Bahar 1981, ss.94 ve 105-106.

ralel bir biçimde 19.yüzyılın başlarından itibaren Arap toplumlarında düşünce sisteminde bir değişiklik ortaya çıktı: Bu değişikliği geleneksel düşüncelerden akıl çağına geçiş olarak adlandırabiliriz. Devlet ve toplum üzerinde onları yönlendiren, yöneten ve yargılayan bir güç bulunduğuna ve bu gücün İslâm'dan ve geleneksel meşruluk kaynaklarından beslendiğine inanan eski sistemden, yönetici ilkenin insan aklına dayandığına inanan yeni bir sisteme doğru bir değişim yaşandı. Reform çabalarına ve devrimlere yol açan, toplumu daha akılcı, insana daha yaraşan "mükemmel" bir modele doğru değiştirme faaliyetleri, maddi koşulların değişmesi kadar bu inanıştan da beslendi.[6]

Osmanlı Devleti'nin Batı ülkeleri karşısında geri kalmışlığının ve zayıflamasının tespit edilmesinin ardından 19.yüzyıl boyunca çeşitli reform çabaları gündeme geldi. Osmanlı Devleti'nin merkezinde, Mısır, Suriye, Lübnan gibi ticaretin kıyılardan başlayarak geliştiği ve zayıf da olsa bir orta sınıfın ortaya çıkmakta olduğu yörelerde Batı tarzında eğitim veren devlet okullarının açılması, öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesi, yabancı misyon okullarının açılması ve hızla çoğalması sonucu bir tür uyanma, aydınlanma ve modernleşme hareketi başlardı. Osmanlı Devleti'nin ekonomik açıdan yaşadığı sorunlar ve uğradığı askeri yenilgiler ile toprak kayıplarının sonucu olarak Osmanlı aydınları "Avrupa neden güçlü, biz neden güçsüzüz"; özetle "neden geri kaldık" sorusunu sormaya başladılar. Bilim-teknik alanında geri kalmışlığı önemseyenlerle, ülkede siyasal özgürlükler ve adaletin bulunmamasını öne çıkaranlar oldu. Nasıl güç kazanılacağı konusunda farklı görüşler ortaya çıktı.

Bu dönemde Osmanlı aydınları arasında liberal Avrupa'nın Osmanlı Devletindeki reform çabalarına yardımcı ve yol açıcı olacağı görüşü hakimdi. Fransa'nın 1881'de Tunus'u, Britanya'nın da 1882'de Mısır'ı işgal etmesinin ardından ise asıl tehlikenin oradan geldiği konusunda giderek artan şüpheler ve tereddütler ortaya çıktı. Devletin reforme

6 Albert Hourani. **The Emergence of the Modern Middle East**, California: University of California Press. 1981, s.179.

edilmesi gerektiğini düşünen Genç Türkler ve benzer görüşleri paylaşan Arap aydınları Osmanlı Devleti'nin siyasal bir değişim geçirmesi, Anayasal bir hükümet kurulması gerektiğini ileri sürdüler. Bu değişim isteği devleti oluşturan halklar arasında gerçek eşitliğin yaygınlaşması ve Osmanlı vatanseverliğinin canlandırılması taleplerini içermekteydi. Avrupa'ya gücünü veren şeyin ulusal birlik ve ulusal bağlılık olduğu düşüncesi etkili olmaya başladı.

Aynı dönemde benzer arayışlar içinde bulunan başka kesimler İslâmi canlanma ve İslâm birliğine ilişkin düşünceleri öne çıkartmış ve bunlar çerçevesinde yaygınlaşan Avrupa düşüncesine, artan hakimiyetine ve yaşam tarzına karşı bir siyasal hareket yaratmayı hedeflemişti. Mısır'da Britanya saldırganlığına karşı birlik çağrısı yapan Cemaleddin Afgani gibi düşünürler dinde reform ve güçlü bir yönetim istemekte, bu şekilde Arap milliyetçiliğinin gelişimine katkıda bulunmaktaydı. Dinde reform çağrısı, Müslümanların akla ve ilerlemeye yönelik dünyevi faaliyete dayanan modern dünyanın bir parçası olması gerektiğini ileri sürmekteydi. Suriye ve Mısır gibi merkezlerde Muhammed Abduh, Reşid Rida gibi düşünürlerin elinde bu düşünceler gelişti ve yaygınlaştı.[7]

Tarihte dünyanın coğrafi ve siyasal olarak "bir bütün" olarak algılanması, her köşesinin az çok bilinir hale gelmesi kapitalizmin hızla geliştiği bir dönemde mümkün oldu. Güçlü ekonomilere sahip, "büyük" devletlerin dünyanın her köşesini paylaşmak için birbirleriyle savaşa tutuşmaları Osmanlı topraklarını ve Ortadoğu bölgesini de yakından etkiledi. "Ortadoğu" coğrafi bir tanımdan öte bir anlam taşır. Bugün tarih, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplinlerinde "Yakındoğu" ya da "Ortadoğu" olarak yer etmiş bölge aynı dönemde Batılılar tarafından bu şekilde adlandırıldı. Ortadoğu tarihsel bir varlık olarak ilk Arap istilalarının ulaştığı alana ve aynı zamanda üç büyük İslam İmparatorluğu olan Emeviler, erken Abbasiler ve Osmanlı topraklarına

7 Kemal H.Karpat. **Political and Social Thought in the Contemporary Middle East**. New York: Praeger Publishers, 1968. s.25.

denktir. Ortadoğu Atlantik Okyanusu kıyılarından Akdeniz'e, Arap Yarımadası'ndan Afganistan'a, Türkiye ve İran'ı da içine alan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır. "Ortadoğu coğrafi bir terim olarak Fas'tan Afganistan'a kadar uzanan alanı kapsamak üzere kullanılır ve kabaca Birinci İslami fetih dalgasının kapsadığı alana, buna ilaveten Anadolu'ya denk düşer."[8] Ortadoğu'nun günümüzdeki sıradan kullanımında çoğunlukla Ortadoğu topraklarının çoğunu kaplayan Arap dünyası kastedilmektedir.

Arap dünyasına coğrafi, siyasi ve kültürel olarak sonradan dahil olan Mısır nüfusunun çoğunluğu Sünni Müslümanlardan, yüzde 15'i Kıptilerden oluşmaktadır. Mısır'da azınlıklar coğrafi olarak dağılmış, sosyal olarak sisteme entegre olmuş konumdadır.[9] Mısır diğer Arap ülkelerine kıyasla idari yapısı istikrarlı, nüfusu homojen olan bir ülkedir. İbni Haldun Mısır'ı örnek vererek çeşitli soylardan kabilelerin bulunmadığı ülkelerde devlet kurup yerleştirmenin kolay oluğunu söyler. Bu tür ülkelerde devlet ayakta kalabilmek için yakınlık bağına, kabile gücüne gerek duymaz.[10] Firavunlar döneminin ardından Mısır sürekli olarak yabancı güçlerin denetimi altında kaldı. Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethi 639 yılının sonlarında başladı ve Araplaştırma çoğunlukla doğal bir şekilde İslamlaşma ile birlikte yürütüldü.

1171'de Selahaddin Eyyubi'nin kurduğu Eyyubi Hanedanını izleyen dönemde Kafkas kökenli Memluklar (Kölemenler) bir dizi askeri oligarşi aracılığıyla Mısır'a hakim oldu. Memluklar son Eyyubi Sultanı El-Salih'in ülkeyi Cengiz Han ve oğulları yönetimindeki Moğol istilasından korumak amacıyla Kafkasya'dan getirdiği devşirme kölelerin kurduğu bir hanedandır. 1260 yılında Baybars el-Bunduraki Mısır'ın ilk Memluk Sultanı oldu.[11] Yavuz Sultan Selim 1517'de Mısır'ı

8 Nikki R.Keddie, "Is There A Middle East?", **International Journal of Middle East Studies**, c.4, 1973, s.255.

9 Peter Mansfield. **The Arabs**, Londra: Penguin Books, 1978, s.37

10 İbni Haldun. **Mukaddime**, c.1, çev.Turan Dursun, Ankara: Onur Yay., 1977. s.379.

11 Gilbert Sinoue. **Kavalalı Mehmed Ali Paşa**. Çev.A.C.Akkoyunlu. İstanbul: Doğan Kit . 1999, s.17.

aldığında ülke bir Memluk Sultanlığı konumundaydı. Osmanlı egemenliği Mısır'da Memluk yönetimini sona erdirmedi. Mısır'da Osmanlı idaresi kuruldu, Mısır toprağı Osmanlı Sultanı'nın mülkü haline gelmiş, ancak fiili yönetim Memluk beylerine verildi. Memluk Beyleri yerel yöneticiler olarak toprağın işlenmesinden vergi toplanmasına, Sultana bağlılık payının ödenmesine kadar pek çok sorumluluk üstlendiler, siyasi güç sahibi olma konumunu sürdürdüler. Osmanlı devrinde pek çok kez Memluk Beyleri Osmanlı Sultanı'na karşı ayaklandılar, kölemen gruplar arasında çekişme, çatışma ve iktidar kavgaları, isyanlar yaşandı.

Yavuz Sultan Selim Mısır'ı aldığında ülkenin yönetim yapısını bir kanunname ile düzenledi. Bu düzenleme ile yönetim aygıtı Osmanlı Sultanı'nı temsilen yollanılan bir Paşa, Yeniçeri Ağası ve Memluk Beyi'nden oluşan üçlü bir yapı üzerine oturtuldu. Bu üçlü yapı merkeze uzak bir eyalet olan Mısır'da herhangi bir unsurun güç kazanıp merkezden uzaklaşmasını ya da kendi başına bir güç odağı haline gelmesini önlemeye yönelik bir işlev gördü. Memluk Beyleri ise 19.yüzyıl başlarına kadar güç dengesinde önemli bir yer tutmaya devam ettiler. Mısır'da Memluk sistemi Osmanlı yönetim sistemine dair diğer öğelerle bir arada bulunmaya devam etti, idari yapı ihtiyaç duyulduğunda kanunnameler eliyle düzenlendi.[12]

Mısır Yavuz Sultan Selim devrinden 1798'e kadar başka bir yabancı istila görmedi. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin toprakları giderek daha fazla İngiliz ve Fransız emperyalizminin askeri, kültürel, ekonomik ve siyasal etkilerine maruz kaldı.[13] Fransız Devrimi'nin ardından Napolyon Bonapart'ın önderliğinde Fransız orduları Avrupa içlerine doğru yöneldi ve uzun bir dönem boyunca Rusya'ya kadar uzanan topraklar üzerinde savaştılar. Napolyon savaşları Avru-

12 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II.Cilt, Beşinci Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, ss.288-293. Ayrıca bkz.David Kimche. "The Political Superstructure of Egypt in the Late Eighteen Century", **The Middle East Journal**, c.22, no.4, Güz 1968, ss.449-455.

13 John Marlowe. **Arab Nationalism and British Imperialism**, Londra: Praeger Publishers, 1961, s.7.

pa'ya Fransız Devrimi'nin "eşitlik, özgürlük, kardeşlik, ilerleme" gibi ideallerinin ulaşmasına, aydınlar, askerler, giderek halk arasında yankı bulmasına neden oldu. 1797-1799 yılları arasında Direktuvar yönetimi sırasında Napolyon Bonapart Mısır seferine çıktı. Bu sefer aslında ekonomik bir temele dayanan İngiltere-Fransa rekabetinin bir parçası olarak şekillendi. İki büyük güç arasında dünyanın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan sömürge paylaşımı kavgası Napolyon'u Mısır'a doğru harekete geçirdi. Fransa ve İngiltere'nin 18.yüzyılda da Mısır'la ticari ilişkileri vardı. İngiltere Mısır'la Hindistan arasında ticaret yapmak için Kızıldeniz'e girme izni almıştı. Napolyon'un Mısır seferi Doğu'ya yönelik ticaret yolu olarak tekrar Yakın Doğu'ya dönme fikrini Avrupa'da yeniden canlandırdı.

Napolyon Bonapart liderliğinde Fransız ordusu 1798'de Mısır'a ayak bastığında Mısır'da halen Memluk egemenliği devam etmekteydi. 1790'larda Osmanlı Rus savaşı yüzünden Babıali Mısır'daki iç çekişme ve sorunlarla ilgilenemez durumdaydı. Napolyon'un Mısır seferi Osmanlı egemenliğine karşı cephe alan Kölemenleri yıpratarak burada yeni bir yönetimin zeminini hazırladı.[14] Napolyon donanmasıyla 19 Mayıs 1798'de Fransa'dan Doğu Akdeniz'e hareket ederek İskenderiye'yi ve Kahire'yi işgal etti. Kölemenler Napolyon orduları karşısında yenildi. Amiral Nelson kumandasındaki İngiliz donanması Abukır yakınlarında demirlemiş bulunan Fransız donanmasına 1 Ağustos 1798'de ani bir baskın yaparak Fransızları ağır bir yenilgiye uğrattı. Bonapart bir çok yönden sıkıştığı Mısır seferinin devamında Suriye'ye sefer düzenlemeye karar verdi, ancak Akka kenti önünde yenildi. Fransız orduları 1798-1801 yılları arasında Mısır'da kaldı.

Fransa'nın Mısır'ı işgal girişimi İngiltere ile Osmanlı Devleti ve Rusya arasında bir ittifak kurulmasına neden oldu. Bu başarısız sefer Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarına yönelik ilk ciddi sömürgeci girişim olarak değerlendirilir. Napolyon seferi aynı zamanda bölge üzerinde İngiliz ve Fransız savaşımının da başlangıcını simgelemektedir.

Napolyon'un Mısır seferinin bir çok nedeni arasında İn-

14 Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı:Mısır Meselesi (1831-1841)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945, s.23.

giltere'nin Kızıldeniz üzerinden Hindistan'a gidişini engelleme güdüsü önemli bir yer almıştır. Daha sonraki Fransız sömürgeciliği hareketinin ilginç bir özelliği Napolyon'un Mısır seferi sırasında oluştu. Fransa ele geçirdiği yerlerdeki siyasi ve kültürel yaşama etki etmeyi hedefleyerek farklı bir sömürge kulturu yarattı. Napolyon Doğu'da Fransız Devrimi'nin ruhunu yaymayı amaçladığını iddia etmiş ve Osmanlı ve Memlukların İslami-teokratik despotluğuna meydan okumuştur. Napolyon Mısır'da doğrudan halka hitap etmiş ve aynı konuşmayı Arapça bastırdığı bir broşür olarak dağıtmıştır. Bu broşür besmele ve kelime-i tevhid ile başlamakta, Mısırlıların gönüllerini almak üzere Memluklar eleştirilmekte ve şöyle devam etmektedir:

"Özgürlük ve Eşitlik temellerine dayalı Fransız Cumhuriyeti adına, Fransız güçleri kumandanı Bonapart'ın tüm Mısır halkına duyurusudur: uzun süredir iktidarda bulunanlar Fransız milletini tehkir etmekteydiler... Memlukler tüm dünyanın bu en güzel bölgesini yok ediyorlardı. Ancak Kadir-i mutlak ve evrenin efendisi olarak Tanrı onların devletlerinin tahrip edilmesini zorunlu kılmıştır. Ben buraya sırf sizin haklarınızı o zalimlerden kurtarmak için geldim. Ben herşeye gücü yeten Tanrı'ya ibadet ediyorum ve Peygamberi olan Muhammed'e ve kutsal Kur'an'a Memluklerden daha çok saygı gösteriyorum. Onlara söyleyin Tanrı karşısında herkes eşittir."[15]

Napolyon'un yayınladığı ikinci bildiride Mısır'ın o güne kadar Memlukler ve Osmanlı Devleti tarafından tahrip edildiği, Fransız ordusunun Mısır'ı kurtarmak için geldiği, İslam dinine saygılı oldukları söyleniyor. Napolyon Mısır'da bir reform hareketine de girişti. Beraberinde Mısır'a büyük bir kütüphane ve bir çok bilim adamı getirdi. Bu dönemde okullar ve matbaa açıldı, **Mısır Haftası** ile **Mısır Postası** isimli iki gazete çıkarıldı. Daha sonra 1821'de Mehmet Ali Paşa bu matbaadan hareketle Arap dünyasının en büyük matbaası olan Bulak matbaasını kurdu. 1828'de de Arap dünyasının ilk gazetesi olan **Vakai Mısriyye** yayınlandı.[16]

15 Bessam Tibi, **Arap Milliyetçiliği**. Çev.Taşkın Temiz, İstanbul: Yöneliş Yay., 1998, ss.99-100.

1801'de Osmanlı ve Britanya güçleri Fransızların Mısır işgaline son verdi. Fransız işgalini izleyen dönemde, 19. yy'ın ilk yarısında Osmanlı Donanması ile Mısır'a giden ve çağdaş Mısır tarihinin en etkili kişiliklerinden biri haline gelen Kavalalı Mehmet Ali Paşa egemenliği ortaya çıktı. Mehmet Ali Paşa'ya 1805'te Osmanlı Sultanı tarafından Mısır valisi unvanı verildi ve Mısır giderek Osmanlı merkezinden ayrı bir idari yapıya sahip hale geldi.

1. Mehmet Ali Paşa Dönemi

Avrupa'da geliştiği şekliyle ulus devletler toprak bütünlüğüne ve dış güçlere karşı egemenliğe, içte yasal kurumlara ve birleşik bir pazara sahip olmasıyla tarif edilir.[17] Beş bin yıllık geçmişi ile dünyanın en eski devletlerinden biri olan Mısır, Arap dünyasının ilk gerçek modern devleti oldu. 1769 Kavala doğumlu bir Osmanlı askeri olan Mehmet Ali Paşa Mısır tarihinde önemli bir yer tutar. Mehmet Ali Paşa Mısır'da Osmanlı Devleti'ndeki yenileşme ve Tanzimat girişimlerine de örnek teşkil eden reformlar gerçekleştiren önemli bir devlet adamıdır. Mehmet Ali Paşa Mısır'ı kendine yeterli ve Osmanlı Devletinden bağımsız hale getirmeye çalıştı. Bağımsızlığa yönelmesi ve gücünü genişletmek amacıyla etkisi altına alabileceği bölgelere yayılmaya çalışması, Mısır'da halk arasında daha sonraki dönemde bir tür "ulus" bilincine evrilen bir birlik duygusu yarattı.

19.yüzyıl boyunca Mısır'ın geçirdiği büyük dönüşüm bir tek değişkenle açıklanamayacak kadar karmaşık, çok boyutludur. Mısır'da Mehmet Ali Paşa döneminde yalnızca devlet yapısı değişmedi, üretim ve ticaretin artmasıyla iç toplumsal dinamikler de canlandı.

"Mehmet Ali Paşa bir bakıma tarih boyu Mısır'a hükmeden yabancı hükümdarlardan biriydi. Mehmet Ali, Osmanlı devletinin otoritesini kaybettiği bir zamanda Mısır Valiliği'ni oldu bittiyle ele geçirdi ve otoritesini sağlamlaştırdı, yani Kölemen

16 Altundağ, **Kavalalı**.., s.21.

17 Nazih N.Ayubi, **Over-stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East**, Londra: I.B.Tauris, 1995, s.99.

beylerini ortadan kaldırdı. Yabancı kökenli beylerin hepsinin yerine de Mısır'ın diktatör valisi oldu. Ordıyı modernleştirip şeker ve kumaş sanayiini kurdu, sulama sistemini düzene koyup tarımı geliştirdi."[18]

Kavalalı Mehmet Ali Paşa Mısır'da bulunduğu ilk dönemde Osmanlı Ordusu ile Fransız Ordusu arasındaki farkı gödü ve İmparatorluk merkezine duyduğu bağlılık azaldı. Mehmet Ali Paşa Mısır'da farklı grupları birbirine düşürerek iktidarını sağlamlaştırdı: Kölemenleri Osmanlılara, Arnavut askerleri ise Kölemenlere karşı kışkırtarak ortaya çıkan kargaşalıktan yararlanarak yükseldi.[19] Mehmet Ali Paşa kısa zamanda resmen olmasa da fiilen Mısır'da en üst düzey kişisi konumuna yükseldi ve giderek neredeyse bağımsız bir şekilde idareyi ele geçirdi. Osmanlı Devleti Mehmet Ali'nin Mısır'da kazandığı güçten çekindi. Onu 1805'te vezirlik rütbesi ile Vahhabi ayaklanmasının tehdit ettiği Cidde'ye gönderdi. Mehmet Ali Paşa aynı yıl Mısır velayet fermanı ile Mısır valisi olarak atandı. Mehmet Ali Paşa 1806'da Kahire'de Kölemen Beylerin çoğunu öldürttü ve idam ettirdi. 1811 yılı Kölemen ocağının sona eriş tarihi olarak kabul edilmektedir.[20]

Mehmet Ali Paşa Mısır'da elde ettiği başarının sürekli olmasını, askeri alanda giriştiği reformlara borçludur. İtalyan ve Fransız uzmanlar yardımıyla reform görmüş ve Avrupa usulünde yetişmiş, Mısırlı askerlerden oluşan bir ordu ve donanma kurdu. Bu ordunun desteklenmesi ve finanse edilmesi amacıyla vergi sisteminde büyük bir değişiklik gerçekleştirildi. Bu sistemde ekonominin kontrolünde devlet tekelleri önemli bir yer tutmaktadır; tarım ürünleri üreticiden doğrudan alınmakta ve üreticiye ancak kendini ve ailesini besleyebilecek miktarda ürün bırakılmaktadır. Ayrıca Mısır'da eski yüzyıllardan beri hep kullanılan angarya varlığını sürdürdü. Bu şekilde kırsal kesimde üretilen rantın büyük bir bölümü-

18 İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Üçüncü Baskı, İstanbul: Hil Yay.. 1995, s.45.

19 Şinasi Altundağ, "Mehmet Ali Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, c.76, (Leyden Baskısı esas alınarak), İstanbul: Maarif Basımevi, 1958, s.567.

20 Atilla Çetin, **Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği**, İstanbul: y.y., 1998, s.109.

ne merkezi iktidar tarafından el konulmaktaydı. 19.yüzyıl boyunca önce sulama kanallarının, Nil barajlarının ve daha sonra da Süveyş kanalı inşasında da esas olarak angaryaya dayanıldı.[21] Sağlanan birikim büyük devlet işletmelerinin gelişmesine yol açtı.

Aynı dönemde Avrupa'da gelişen dokuma sanayiinin ihtiyaç duyduğu uzun lifli pamuk türleri gibi yeni ürünler de köylüye tanıtıldı, yeni su kanalları açıldı, iletişimde ilerlemeler sağlandı. Mısır'da fabrika üretimine de bu dönemde geçildi. Özellikle tekstil üretiminde hükümet işçileri küçük işliklerden alıp, çoğunluğu orduya üniforma üreten ve Avrupa'dan ithal edilen makineler kullanan büyük fabrikalara yerleştirdi. Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin bir kısmı modern sanayi tekniklerini öğrenmeye yönlendirildi.

Mehmet Ali Paşa başlangıçta Osmanlı Devleti ile bağlarını koparmadı, 1812'de Hicaz'da çıkan Vahhabi isyanını bastırdı; 1830'larda Yunan isyanı döneminde, Kıbrıs ve Girit isyanlarının bastırılmasında Osmanlı Devleti'ne yardımda bulundu, aynı zamanda Batı ülkeleriyle de sıcak ilişkiler geliştirmeye özen gösterdi. Daha sonra oğlu İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu Suriye ve Anadolu içlerine doğru yürüdü. İbrahim Paşa 1832'de Akka Kalesi'ni ve Şam'ı ele geçirdi, Osmanlı kuvvetlerini Hums'da ve Antakya ile İskenderun arasındaki Beylan geçidinde iki kez yenilgiye uğratarak Anadolu içlerine, Kütahya'ya kadar ilerledi.

1831'de İbrahim Paşa'nın Suriye'yi işgali sırasında başlattığı bir dizi reform, yönetim merkezi Şam'da olan bir Büyük Suriye'nin ortaya çıkmasına neden oldu. İbrahim Paşa Suriye ekonomisini Mısır'da devlet tarafından kurulmakta olan sanayilerin hammadde kaynağı olarak yeniden organize etti ve bu amaçla ipek, pamuk ve sabun sanayilerinde tekeller kurdu.[22] İbrahim Paşa ordusu ile geçtiği yerlerde halka iyi dav-

21 Süveyş Kanalı'nın inşası için ek olarak 20 bin kişilik ücretsiz işgücü sağlanması garanti edildi. Mısır'da zorunlu emek (angarya) kategorisinin uygulanması için bkz. Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, **Egypt in the Reign of Muhammad Ali**, Cambridge: Cambridge University Press. 1984.

22 Philip S.Khoury, **Urban Notables and Arab Nationalism**. Cambridge: Cambridge University Press. 1983, s.16.

randı, hükümet aleyhinde propaganda çalışması yürüttü, bunun üzerine bazı yörelerde hükümet aleyhine isyanlar ortaya çıktı. İbrahim Paşa Filistin, Kudüs, Nablus ve Yafa gibi merkezlerde yerel yöneticilerin yetki alanlarını genişletti. Halep, Antakya, Akka, Şam, Sayda, Trablusşam ve Halep'te yönetimleri yeniden düzenledi, bazı yönetim birimlerine Mısırlı askeri vali atadı. İbrahim Paşa Suriyeli Araplara ilk kez sivil ve askeri yönetimlerde üst düzey görevler vererek güçlü yerel önderlerin desteğini kazandı. Suriye'de din ve mezhep eşitliği ilan etti, Kudüs'te Hıristiyan ve Musevilerin hac ve ibadetlerini güvence altına aldı. Hacıların şikayet ettiği ayakbastı gibi vergileri azalttı, Suriye Hıristiyanlarına hiç bir zaman askere alınmayacakları güvencesi verdi. Bu bölgelerde tarımı desteklemiş, yeni ürünler denenmesini özendirdi, vergileri azalttı, Antakya topraklarını kendi hesabına işletti. Bu dönemde bölgede çeşitli yerlerde kahve, dut, zeytin ve üzüm ekimi denendi, pamuk üretimi artırıldı. Şam'da pamuklu ve ipekli kumaş üretilmeye başlandı, bölgenin ticari olanakları genişledi. İbrahim Paşa Suriye'de madenciliği geliştirmeye çalıştı, Sayda ve İskenderun limanlarını iyileştirdi, su kanallarının ulaşıma uygun hale getirilmesi, bataklık kurutulması gibi işlere girişti, bölgenin Avrupa ile ticari ilişkileri canlandırdı.[23]

1830 ve 1849'larda Mısır ve Mehmet Ali Paşa yalnızca Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olmaktan çıkarak Büyük Güçlerin her adımda birbirleriyle rekabet içinde devreye girdiği uluslararası bir sorun haline geldi Rusya da dahil olmak üzere Büyük Güçler Mehmet Ali Paşa isyanı ve Anadolu içlerine kadar ilerlemesi sonucu Osmanlı'da bir hanedan değişikliği yaşanacağını düşünmeye başladılar, Osmanlı Devleti'nin başında daha güçlü bir hanedan bulunmasını istemediler.[24] Rus birliklerinin İstanbul'a yakın Boğaz kıyısındaki Büyükdere'ye çıkması üzerine İbrahim Paşa'ya Adana bölgesinin vergilerini toplama hakkı verildi, Babıali onurunu koruyarak, Mısır'a istediklerinin bir kısmını verme yolunu seç-

23 İbrahim Paşa'nın Suriye'de gerçekleştirdiği reformlar için bkz.Sinoue, **Kavalalı** ..., ss.330-333.

24 Anderson, Matthew Smith. **Doğu Sorunu: 1774-1923**. Çev. İdil Eser. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2001. s.98.

ti. Sonuç olarak kriz boyunca İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na destek olması diplomatik açıdan İngiliz ticaretine bölgede bütün kapıları açacak nitelik taşımaktaydı:

"1828'de Beyrut ve İzmir dışında Osmanlı limanlarında konsolosları bile bulunmayan İngiltere, 1840'larda bütün rakiplerini eledi. 1838 Anlaşması yapıldığında Osmanlı Devleti çoktan Avrupa ticaretinin ve ekonomisinin etkinlik alanı içine girmişti."[25]

Hindistan yolunun önemli bir kısmını oluşturan Kızıldeniz, İran Körfezi ve Fırat Vadisi'nin İngiltere için büyük bir önemi bulunmaktaydı. İngilizler Mehmet Ali'nin seferinin Suriye ile sınırlı kalmayarak bu yöreleri de tehdit edeceği düşüncesiyle hareket geçti. Palmerstone Mehmet Ali'nin kafasında Mısır, Suriye, Irak, Hicaz ve Yemen'i kontrol ederek Hindistan yolunu kontrol altına almayı içeren bir "büyük plan" olduğunu düşünmekteydi. Mısır'ın Arap Yarımadası kıyılarındaki önemli limanları da ele geçirmiş olması İngilizleri kızdırdı.[26]

Mehmet Ali Paşa 1831-1840 yıllarında Mısır'da iktidarını kökleştirdi, kendisi ve oğulları için Osmanlı Devleti'nden giderek genişleyen taleplerde bulundu. İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya ile anlaşarak ve Osmanlı Devleti'nin atadığı delegelerle birlikte Mehmet Ali Paşa'ya Mısır'ın veraseten, Akka'dan itibaren Suriye'nin de yaşamı boyunca verilmesi amacıyla Londra Kongresi'ni düzenledi. Mehmet Ali Paşa bu koşulları kabul etmedi. Yapılan savaşlar sonucunda Mehmet Ali Paşa Suriye'yi iade ederek Mısır'ın kendisine bırakılmasını kabul etmek zorunda kaldı.[27] 1841 fermanı ile Mısır Osmanlı Devleti'ne bağlı, ona gelirlerinin dörtte birini vergi olarak ödeyen, ordusu sınırlandırılmış, ancak bir çok açıdan bağımsız hareket edebilen bir eyalet haline geldi. Mehmet Ali Paşa Osmanlı İmparatorluğu ile bağlarını kopartmaya ve bir

25 Ortaylı, **İmparatorluğun**..., s.92.

26 Kelly, J.B., "Mehemet Ali's Expedition to the Persian Gulf: 1837-1840", I.Bölüm, **Middle East Studies**, c.1, no.4. Temmuz 1965, s.352 ve Kelly, J.B., "Mehemet Ali's Expedition to the Persian Gulf: 1837-1840". II.Bölüm, **Middle East Studies**, c.2, no.1. Ekim 1965. s.31-32.

27 Altundağ. "Mehmet Ali Paşa...". ss.572-573.

"dünya imparatorluğu" kurmaya çalıştı. Mısır modernleşme, sanayileşme girişimleri ve 1830'lardan sonra etkisini hissettiren askeri kapasitesi ile Osmanlı merkezini Avrupa ülkeleri ile serbest ticarete dayanan bir ilişki içine girmeye zorladı.[28]

"19.yüzyılın başlarından itibaren Mehmed Ali yönetiminde özerk olan Kahire, Avrupa'daki fikirler, idare biçimleri ve teknolojik yeniliklerle İstanbul'dan daha önce tanışmıştı. Kahire, Tanzimat'ı kendince uyarlayarak uygulamış, Rafi et-Tahtavi gibi düşünürler, Mehmed Ali'nin politikalarıyla ortaya çıkan siyasi ve sosyal değişimleri ideolojik açıdan ifade etmişlerdi."[29]

Osmanlı Devleti ve merkezi İstanbul yine de daha köklü ve gelişmiş yönetim gelenekleri ile Mısır için bir kalkış ve referans noktası oluşturmaya devam etti. Mehmet Ali Paşa Mısır milliyetçiliğinin kahramanı olmaktan çok, en büyük hasmı İstanbul'daki Sadrazam Hüsrev Paşa'yla rekabet eden, Osmanlı ayanından bir Paşadır. Mehmet Ali'nin modernleşme girişimleri de, III.Selim'in başlattığı Osmanlı reformları ile doğrudan bağlantılıdır.[30] Mehmet Ali Paşa ile İstanbul merkezinin karşılaştığı sorunlar birbiri ile benzerlik göstermekle birlikte II.Mahmut daha dikkatli davranmak zorunda iken Mehmet Ali reformlarını daha çabuk ve kesin olarak başarabilmişti.[31]

Mısır daha çok Avrupa pazarı için büyük ölçekte pamuk üretimine yoğunlaşırken, devlet bu amaçla tarımsal üretim sürecine doğrudan müdahale etti. Sonuç kendine yeterli

28 E.C.Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", **International Journal of Middle East Studies**, no.5, 1974, ss.65-76.

29 Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, Çev.Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998, s.23.

30 Halil İnalcık, "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", **İmparatorluk Mirası** içinde, der.L.Carl Brown, İkinci Baskı, Çev.Elçin Gen, İstanbul: İletişim Yay., 2000, ss.48-49.

31 Huricihan İnan, "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", **Toplum ve Bilim**, no.23, Güz 1983, ss.28-29. Mehmet Ali Paşa ile Osmanlı merkezinin reform çabalarının karşılaştırılması için bkz.Stanford J.Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c.2, Çev.Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yay., 1983, s.35, Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin yenileşme çabalarına örnek teşkil etmesi konusunda bkz.Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler I: 1830-1980**, Üçüncü Baskı, İstanbul: Tekin Yay.. 1990, s.255.

köylü ekonomisinin çökmesi ve yeni bir toprak sahipleri sınıfının ortaya çıkması oldu. Mısır devleti doğrudan üretici olarak köylüleri dışlama pahasına toprak sahipleri sınıfı ile bütünleşti ve büyük kırsal nüfus gözünde meşruiyetini yitirdi. Bu süreçte Mısır ve Osmanlı merkezi arasında ortaya çıkan farklılık yalnızca modernleşme hamlesinde yaşanan öncelikle açıklanamaz. Mısır'da tarımsal yapılarda 19.yüzyıl boyunca ortaya çıkan değişim, Anadolu ve Rumeli'den çok farklı bir biçim aldı. Bu farklılık Mısır ve Osmanlı devlet yapılarının özelliklerinden ve dünya pazarı ile bütünleşme tarzından kaynaklandı.[32] Mısır'da uygulananlar türünden reform hareketlerinde Batı ülkelerinde yaşanan gelişimin gerisinde kalmış olmanın yarattığı gerilimler önem taşımakta ve itici güç oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu ülkeler Batılı sömürgeci güçlerin hammadde, pazar ve siyasal, dini ve kültürel etki alanı yaratabilmek için hedef olarak seçtiği yöreler olma özelliği de taşımaktadır.

19.yüzyıl başlarında Mehmet Ali Paşa Mısır'a geldiğinde toprakların geleneksel olarak devlete ait olduğu miri toprak düzeni egemendi ve Arap nüfusun beşte dördü tarım kesiminde çalışanlar ve köylülerden oluşmaktaydı. Tüm yasal kısıtlamalara karşın 19.yüzyılın ortalarından itibaren toprakta özel mülkiyet düzeni başlamıştı. Bu eğilim sömürge ve sömürge sonrası dönemde devam etti.[33] Mehmet Ali Paşa döneminden başlayarak Memluklara ait topraklar yeni bir paylaşım öncesinde devletleştirildi. 19.yüzyılın ikinci yarısında kabile şefleri, kentli eşraf, tüccar, büyük bürokratlar ve yönetici aileler toprak sahibi haline geldi. Özel mülkiyet 15 Ağustos 1858'de Said Paşa zamanında yayınlanan bir Toprak Yasası ile yasallık kazandı. Bu yasa ile toprak mülkiyeti babadan oğula geçer hale geldi. Bu yasanın yayınlanması aynı zamanda toprakta özel mülkiyeti teşvik etti. Hıdiv İsmail

32 Mısır ekonomisinin dünya pazarı ile bütünleşmesi konusunda bkz.Molammad A.Chaichian, "The Effects of World Capitalist Economy on Urbanization in Egypt", **International Journal of Middle East Studies**, no.20, 1988, özellikle s.24.

33 Kenneth M.Cuno. "The Origins of Private Ownership of Land in Egypt", **International Journal of Middle East Studies**. no.12. 1980, ss.265-267.

zamanında 30 Ağustos 1871'de çıkartılan yasa ile toprak belirli bir ödeme karşılığında, daha önce belirli bir vergi ödeme koşuluyla bu toprakları kullananların oldu. Böylelikle 19.yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Mısır'da toprakların büyük bir bölümü özel mülkiyet konumundaydı.[34]

19. yy'da Mısır'da kentli nüfusun büyük bölümünü oluşturan zanaatkarlar birbirlerine esnaf loncalarıyla ve dini kardeşlik duygularıyla bağlıydılar. Loncalar üretimi kontrol ederken bir yandan da pazarın korunmasına ve düzenlenmesine hizmet etmekteydi. Lonca örgütlenmesi zanaatkarları ve küçük üreticileri birbirine bağlıyor, güvenlik ve dayanışma sağlıyordu. Bu örgütlenme aynı zamanda teknolojik ve ekonomik ilerlemenin önünde de bir engel oluşturmaktaydı. Toplumu bir arada tutan bir diğer faktör ise yerel akrabalık bağlarıydı. Ticaretle uğraşan kesimin sermayesi küçük, sosyal ve siyasi gücü ise daha da sınırlıydı. Dış dünya ile bağları zayıf, davranış ve iş yürütme biçimleri ise çoğunlukla gelenekler tarafından belirlenmiş durumdaydı.

Mehmet Ali Paşa'nın giriştiği modernleşme hamlesiyle birlikte Suriye ve Irak gibi diğer Arap ülkelerinde de ekonomik ve sosyal değişimler güç kazandı. Mısır'da büyük tekstil işletmeleri ve diğer girişimler kapitalist üretim formlarının başlangıcına işaret etmektedir. Değişim dinamiği Mısır'dan başlayarak bir kültürel yenilenme şeklinde kendini göstermiştir.[35]

Mehmet Ali Paşa zamanında eğitimde, yasalarda, modern bir askeri gücün ve merkezi idari yapının oluşturulması amacıyla bir reform atılımı başlatıldı. Ordu ve donanmanın güçlendirilmesi bağımsızlığı garanti altına alacak askeri gücü artırmaya yaradı. Bu reform hareketi aynı zamanda ülke içinde üretim ve tüketimi hızlandıracak ve dolayısıyla ticari ağı ve ulusal pazarı güçlendirecek bir etkide bulundu. Bu yönde gelişmeler yalnızca ekonomi alanında kalmamış, dev-

35 Charles Issawi, "The Arab World's Heavy Legacy", **Foreign Affairs**, c.43, no.3, Nisan 1965, ss.502-503.

34 Abd al-Aziz Duri, **The Historical Formation of the Arab Nation**, İngilizceye çev.Lawrence I.Conrad. New York: Croom Helm Ltd., 1987, s.138.

let yapısı ve aygıtı da buna uygun şekilde değişime uğradı. Soylu hanedan dışında ordu ve idari yapı Mısırlılaştırıldı. Mısır'ı uzun zaman yönetmiş bulunan Memluklar Mısırlılaşırken, Osmanlı seçkinleri kültürel değerlerine daha sıkı sarıldı, güçlerinin kaynağı olarak merkeze daha güçlü biçimde bağlı kaldı ve yerel kültürü benimsemediler. Arnavut kökenli bir Osmanlı Paşası olan Mehmet Ali dil ve kültür olarak Mısırlılaşmadı, ancak oğulları, kendilerini Mısır toprağı ve kültürü ile tanımlar hale geldiler. Mısır 19.yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nden bağımsızlaşan, merkezi bir yapı kazandı. Mehmet Ali Paşa dönemi ve sonrasında yaygınlaşan eğitim olanaklarının da yardımıyla modern Mısır milliyetçiliğinin temelini oluşturacak biçimde, idari görevlerde bulunan Osmanlı-Türkler giderek yerlerini Mısırlı Araplara bıraktılar.

Giderek geliri artan Mehmet Ali Paşa ordu ve donanmada Avrupa modelini taklit eden reformlar gerçekleştirdi. Doğu Akdeniz'de genişlemeci bir siyaset izledi; Sudan'ı işgal etti. Mısır'ın askeri alanda uğradığı yenilgilerin nedenleri üzerine düşünüldü ve Batının üstünlüğü bir dizi ekonomik, siyasal, toplumsal ve tarihsel nedenden çok askeri üstünlüğüne bağlandı. Bu nedenle askeri alanda reformlar öncelik kazandı.

Mehmet Ali Paşa döneminde uygulanan reform siyaseti gelirlerin merkezi iktidarın elinde birikmesine ve yönetim mekanizmasının merkezileşmesine neden oldu. Uygulanan sanayileşme modeli makine, teknoloji ve teknik eğitim ithaline dayanıyor, üretimde vasıfsız işçiler yoğun olarak kullanılıyordu. Mısırlı işçilerin gerekli becerileri kazanmaları, sanayileşmenin kendi ayakları üzerinde durabilmesi gibi konularda elde edilen başarılar tartışmalı olmakla birlikte yine de kentsel nüfus artış gösterdi. Aynı zamanda kent ile kır ve sınıflar arası farklılaşma da arttı. Bu süreçte kentlerin kırsal nüfusu sanayide istihdam etmesine olanak sunmayan, kendi içinde büyük dengesizlikler içeren bir gelişme yaşandı. Vakıf arazileri devlet kontrolüne, miri tasarruf altına alınırken ve yönetimleri idari anlamda merkezileştirildi. Ülke kurulan eyalet valileri ağı yardımıyla idari olarak Kahire merkezli

güçlü bir merkezi otorite altında birleşti. Mehmet Ali Paşa 1849'da öldüğü zaman Mısır esas olarak bağımsız konumdaydı ve dış borcu da yoktu.

Köken olarak Arap olmayan Mehmet Ali Paşa kozmopolit bir anlayışa sahipti. Yalnızca hükümranlık düşünen bir vali değil, aynı zamanda bir reformcuydu. Sağlık alanında reform çabalarına girişti. Eğitim alanında yalnızca askeri personelin değil, doktor, mühendis, çevirmen gibi profesyonellerin yetiştirilmesine de önem verdi. Fransız ve İtalyan hocaların öğretmenlik yaptığı okullarda öğrenciler yabancı dilleri öğrendiler. Mehmet Ali Paşa zamanında eğitime yönelik kitaplar basıldı, ilk kez 300 civarında öğrenci çeşitli Avrupa ülkelerine gönderildi. Mehmet Ali Paşa ülkede Memluk beylerinin dışında siyasi ve dini otoriteyi elinde tutan gelenekçi ulemanın etkisini kırdı. Kendisine iktidara gelmesinde ve Mısır'ın İngilizlere karşı savunulmasında yardımda bulunan ulemadan bazı kişileri sürgüne gönderdi.[36] Yeni siyasetini destekleyen ulemayı ise ödüllendirdi. El-Ezher üniversitesi yönetimi önceki dönemde geleneksel ulemanın elinde olmuş önemli bir mevki idi. Paşa bu mevkii de görüşlerine yakın din ve bilim adamlarıyla doldurdu. Zamanında Napolyon'u destekleyen Şeyh Attar'ı El-Ezher Şeyhi yaptı.

Mehmet Ali Paşa kişisel olarak Arap milliyetçiliğini ve Mısır milliyetçiliğini temsil edecek özellikler taşımaz. Yine de bu dönemde Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, bir yandan Avrupa'nın gelişmiş teknolojik yapısı ve düşünsel birikimiyle ve diğer yandan da milliyetçilik düşüncesiyle tanışmış ve Arap dünyasında milliyetçiliğin ilk kuramcıları kuşağını oluşturmuştur.[37] Mehmet Ali ve halefleri Avrupa ülkelerinden hiç birini tekil olarak örnek almamış, bir bütün olarak Avrupa Aydınlanma düşüncesi, ilerleme fikri ve burjuva devrimlerinin mirası örnek alınmıştır. Avrupa'da eğitim gören ilk öğrenci grubu Mısır'ın gelişmesi için yalnızca Batı kültürü ve mira-

36 Altundağ, "Mehmet Ali Paşa...", ss.576-577.

37 Batı'ya gönderilen ilk öğrenci grubu 1813'te İtalya'ya gitmiştir. Daha sonra 1818 ve 1826'da (Paris'e 42 kişilik bir grup) başka gruplar da gönderilmiştir.

sının taklit edilmesi gerektiğini düşünmemiştir. Bu aydın kuşağı ülkelerinin gelişmesi için daha çok kendi kültürel birikimlerini harekete geçirmeyi hedeflemiştir. Bu aydınlar aynı zamanda Batının gelişmiş kurum ve düşünce tarzını almayı isteyen bir yaklaşım içinde olmuştur. Daha sonraki dönemde Mısır vatanseverliğinin ve Mısır milliyetçiliğinin ayrılmaz parçası haline gelen Mısır uygarlığının eski kaynakları ilginç bir biçimde bu dönemde Paris'te tanınmıştır.

19.yüzyıl başlarında Mısır'dan Batı ülkelerine gidenler arasında örnek oluşturan önemli bir aydın, Mısır'ın ilk Batıcı aydını olarak bilinen edebiyat ve kültür adamı Rifa'a Rafi Tahtavidir. (1801-1873) Tahtavi Şeyh Attar'ın yetiştirdiği imamlardan biridir. Önce El-Ezher'de okumuş, daha sonra da 1826'da Paris'e gönderilen ilk öğrenci grubuna İmam olarak katılmıştır.[38] Tahtavi 1826-1831 yılları arasında kaldığı Paris'te Aydınlanmacıların, Rousseau ve Montesquieu'nün, Saint Simon'un, Büyük Fransız Devrimi'nin etkisinde kalmıştır. 1830 Devrimi'ni yakından izlemiş, yasa, Anayasa, hukuk gibi kavramların yanı sıra millet, vatan ve vatanseverlik gibi kavramları da öğrenmiş olarak geri dönmüştür. Tahtavi bu ilkeleri ülkesinde nasıl uygulayacağı üzerinde düşünmüştür. Toplumun adalet üzerine kurulması gerektiği ya da yönetimin kurulmasının amacının halkın huzurunu sağlamak olduğu türünden Batı liberal düşünce etkilerini beraberinde getirmiştir.[39]

Tahtavi'nin yazılarında adalet, karşılıklı haklar, vatandaşların inançlarından bağımsız olarak eşitliği, ulusu birleştiren kardeşlik, toplumsal olarak üretilenlerin ulusun üyeleri arasında eşit paylaşımı gibi ilkeler göze çarpar. "Anavatan, özgürlük, düşünce ve çalışma ile kuracağımız ortak mutluluğumuzun zemini olsun" diye yazmıştır.[40] Mısır aydınları

38 Rifa'a Rafi' Tahtavi, **Paris Gözlemleri**, Haz.Cemil Çiftçi, İstanbul: Ses Yay., 1992.

39 Hamid İnayet, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, İkinci Baskı, Çev.Hicabi Kırlangıç, İstanbul: Yöneliş Yay., 1991, s.43.

40 Tahtavi, "Manaheq al-abad al-Misriyyah" (Kahire: Üçüncü Baskı, 1912)'den aktaran Anouar Abdel-Malek (der.), **Contemporary Arab Political Thought**, Londra: Zed Books Ltd., 1983. ss.28.

Tahtavi ile birlikte İslamiyet, Araplık ya da Osmanlıcılıktan farklı olarak vatan düşüncesi ile yalnızca Mısır'ı kastetmeye ve yalnızca onu düşünmeye başlamışlardır.[41] Tahtavi ulus devlet düşüncesinin temelinde yer alan din coğrafyası sınırlarıyla vatan coğrafyası sınırlarının uyumsuz olduğunu, vatanın sadece Mısır olduğunu dile getirmiştir. Bu uyumsuzluğu bir ölçüde ortadan kaldırma girişimlerinden biri olarak Arap Birliği projesi düşünülebilir. Tahtavi çok erken bir tarihte Mısır'ın ulusal birliğini esas almış, Firavun geçmişi övünç konusu etmiş, Müslüman olmayanlarla ilişkilerde, Mısır'ın ulusal birliğinin temellerini sağlamlaştırmasını gözetmiştir. Tahtavi dini ve milli bağlılık arasında bir ayrım olduğunu düşünmüş, toplumsal olanın dini olandan öncelikli bir yer tuttuğunu ileri sürmüştür. "Bu bağlamda ilk kez bir Arap, millet kavramını seküler anlamıyla kullanıyordu."[42] Mısır ulusu İslâm ümmetinin bir parçası olmakla birlikte Müslüman olmayanları da içeren bir kimlik arayışı söz konusuydu. Tahtavi bu düşünceleri, yenilik ve gelişmeleri, dini inançlara zarar vermeyecek bir biçimde savunmuştur. Yeni olanın aslında eskinin içinde mevcut bulunduğunu, bu nedenle gelişmelerin ve modernleşmenin dini düşünceye zarar veremeyeceğini de ileri sürmüştür.

Tahtavi Avrupa'nın devrimler çağının insanlığa katkılarını Mısır'da başlayan reform hareketleri için bir kalkış noktası olarak alarak bu ikisini birleştirmeye çalıştı. Mısır için yeni bir dönemin başladığını, milliyetçi dönemin temel hedefi olan ulusal kimliğin bu çabalar içinde yeniden keşfedileceğini ileri sürdü. Mısır'a döndükten sonra kamu yönetimi, tarih ve coğrafya dallarında yüksek öğretim kurumlarında ders verdi, yöneticilik yaptı. 1835'te Dil Okulu'nda çalıştı, ilk çeviri okulunu kurdu ve çeviri çalışmaları yaptı. 1840'ta yayınlanmaya başlayan **Vaka-i Mısriyye**'nin editörü ve yöneticisi olarak çalıştı. Tahtavi ve öğrencileri askeri konuların ve bi-

41 Rifa'a Bedevi Rafi et-Tahtavi, "Yurt ve Yurtseverlik", **Değişim Sürecinde İslam** içinde, haz.John Esposito-John Donohue, Çev.Ali Yaşar Aydoğan-Aydın Ünlü. İstanbul: İnsan Yay., 1991, ss.19-23.
42 Tibi. **Arap...**, s.111.

limsel eserlerin yanı sıra Fransız felsefesi ve edebiyatı konularında iki bin kadar kitabı Arapça'ya çevirdiler.

Tahtavi yaşamı boyunca Mehmet Ali Paşa'ya büyük bir bağlılık gösterdi. Onun ölümünün ardından Sudan Medresesi'ni kurmak üzere bir çeşit sürgün olarak Hartum'a gönderildi. Said Paşa'nın valiliği sırasında miralay rütbesi ile Harp Okulunun başına getirildi. İsmail Paşa zamanında, 1863'te Yeni Tercüme Bürosu müdürü oldu. Bulak matbaasında Arap klasiklerinin basılmasını sağladı. Tahtavi El-Ezher'e coğrafya, tarih gibi dünyevi konuların girmesine neden oldu. Fransa'daki çalışmaları sırasında tuttuğu günlük Mısır'da bastırıldı devlet memurları bu eseri okumaya mecbur edildi. Bu doküman statik Doğu ile dinamik Batı arasındaki karşıtlığı vurgular. Modern Batı ülkeleri Tahtavi'ye bir sömürgeci sistem olarak değil, kültürel ve sosyo-ekonomik açılardan üstün görünmüştür. Tahtavi dönemin aydınları açısından önemli bir örnek oluşturdu. Mısır'ın gelişme, modernleşme hamlesinin o dönem için bilinen tüm tartışma noktaları yapıtlarında bulunabilir. Yazılarında modernleşmenin taşıdığı güçlükler ve aynı zamanda ilerleme kanalları üzerinde durulmaktadır..

2. Borçlanma ve Süveyş Kanalı'nın Açılması

Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden sonra Abbas Paşa (1848-1854), Sait Paşa (1854-1863) ve İsmail Paşa (1863-1879) Mısır valisi oldular. Bütün bu dönem boyunca Mısır'da Osmanlı Devleti ve Avrupa devletleriyle ilişkiler açısından üç önemli olaydan söz edilebilir: Mısır'a 1841 fermanı ile verilmiş olan imtiyazların genişletilmesi, Süveyş kanalının açılması ve yabancı devletlerden borç para alınması. Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden aldığı imtiyazların genişletilmesi ve Süveyş kanalının açılması ekonomik gücünün artmasına ve Osmanlı merkezinden kazanılan bağımsızlığın büyümesine yol açtı. Bu süreçte yabancı ve esas olarak da gelişmiş Batılı devletlerden ve sermaye çevrelerinden büyük miktarlarda borç alındı. Borçlanma Mısır'ın ekonomik bağımsızlığını ortadan kaldıran, giderek daha fazla Batılı güç-

lerin ekonomik ve daha sonra da siyasi denetimi altına girmesine neden olan bir gelişme oldu.

Mısır'ın 19.yüzyılın ikinci yarısında borçlanma ve 1882'de Britanya tarafından işgal edilme süreci, Avrupa yayılmacılığının klasik örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.[43] Mısır bu konuda önemli bir örnek; çünkü Avrupa yayılmacılığının Afrika'da karşı karşıya kaldığı en gelişkin ve çeşitlenmiş ekonomik ve sosyal formasyondur. Nil vadisinde bulunan binlerce yıllık bir yerleşim ve uygarlık, ülke topraklarının uluslararası ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu Avrupa'ya yakınlığı ve Akdeniz ticaretinde uzun bir geçmiş deneyim Mısır'ı sömürgecilik faaliyeti açısından farklı ve ilginç bir ülke haline getirmektedir.

Mısır'ın borçlanma sürecinin tepe noktasını 1875 yılında gerçekleşen iflas oluşturmakla birlikte bu sürecin bütünü genel olarak 1798'den başlayarak izlenir. Uygulanan ekonomik yöntemler sonucunda ekonomi hammadde üreticiliği alanında gelişmiş ve Avrupa ekonomik sistemine entegre olmuştur. Mısır'da yaşanan gelişmeler aynı zamanda emperyalizm teorilerine dayanak oluşturan bir deneyim olarak kabul edilmektedir. 1848-1854 yılları arasında Mehmet Ali Paşa zamanında kurulmuş bulunan tekeller kaldırılarak Osmanlı Devleti'nin 1838 Ticaret Anlaşması ile kabul ettiği serbestleştirici hükümler Mısır için de geçerli hale getirilmiş, ekonominin dışa açılmasına ve liberalizasyonuna yönelik adımlar atılmıştır. Anlaşmanın Mısır'a yansıması Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da oluşturduğu korumacı ekonominin sonuna işaret eder. Ülke ekonomisinin zorunlu olarak yabancı ticarete açılması sonucu 1840'larda hükümet tarım ürünleri ihracından elde ettiği büyük karlardan mahrum kalmıştır. Daha önceki dönemde yabancıların ekonomideki sınırlanmış etkisi hızla artmıştır. İç bölgelerde üretilen ürünlerin dış pazarlara ulaşımı açısından demiryolu yapımı gündeme gelmiştir.

Mısır'ın Batılı ülkelerle ilişkileri ve bu konuda alınan

43 Roger Owen, "Egypt and Europe: from French Expedition to British Occupation", **The Modern Middle East** içinde, der.Albert Hourani vd., Londra: I.B.Tauris and Co.Ltd., 1993, s.112.

önemli kararlarda iç siyasette ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerde sürekli olarak bir gerilim yaşanmıştır. Osmanlı Devleti Akdeniz ile Kızıldeniz arasında yabancı bir devletin denetiminde bir geçiş yolu oluşturulmasına şiddetle karşı çıkmıştır. İskenderiye-Kahire hattını, Hindistan yolunun Osmanlı İmparatorluğu üzerinden kısaltılması açısından önemseyen İngilizlerin, demiryolu yapımıyla ilgili olarak İstanbul ve Kahire'de yoğun temaslarda bulunması üzerine 1851'de demiryolu imtiyazı verilmiş, İskenderiye-Kahire demiryolu hattı 1856'da tamamlanarak kullanıma açılmıştır.

Mısır'ın asıl borçlanma süreci Abbas Paşa'dan sonra Mısır valisi olan, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Said Paşa (1854-1863) döneminde, 1861'de başlamıştır. Bu dönemde Mısır üzerinde İngiliz-Fransız çekişmesi daha yoğun hissedilmiştir. Said Paşa'nın valiliğinin sonunda Mısır hazinesi iyice borca girmiş, borçlanma sözleşmelerine Mısır maliyesinin yabancı denetimi altına girmesini öngören koşullar konulmuştur. 1861'de Nil nehrinin taşması sonucu tarımsal ürünün mahvolması nedeniyle ilk büyük borçlanma başlamıştır. Aşağıda değinileceği gibi Mısır maliyesi Süveyş kanalı hisse senetleri için büyük bir taahhüt yüklenmiş, böylece ilk kez çok büyük miktarlarda borç altına girmiştir. Said Paşa ve hıdiv İsmail benzer nedenlerle 1864-1873 yılları arasında altı kez borçlanmıştır. 1873 yılında borçların toplamı 68.496.460 sterlini bulmuştur.[44] Said Paşa, kendinden sonra vali olan İsmail Paşa'ya 367 milyon frank borç bırakmış, bu borç 17 yılda 2.5 milyar franga (yüz milyon İngiliz lirası) ulaşmıştır.

Ülke ekonomisinin dünya çapında kapitalist ekonomiyle bütünleşmesi açısından pamuk ekimi ve şeker kamışı üretiminden özellikle söz etmek gerekiyor. Kahire ile Aswan arasına yapılan modern su pompaları sayesinde sulama alanları genişlemiş, yabancı sermaye etkinliği daha önce İskenderiye ile sınırlı tutulurken Kahire-İskenderiye demiryolu hattının da etkisiyle ülkenin içlerine doğru yayılmıştır. Özellikle Amerikan İç Savaşı yıllarında ve İngiliz pamuk kıtlığı dönemlerinde Batı Avrupa üretiminin ihtiyaç duyduğu pamuk

44 Karal, **Osmanlı**..., c.7, s.49.

Mısır'da üretilerek kolay bir şekilde Avrupa pazarlarına gönderilmiştir. Fiyatların ton başına 30-40 sterline fırlaması ile pamuk ekimi tüm ülkeye yayılmıştır. Bu gelişmeler Mısır ekonomisinin uluslararası pazarların ihtiyaçlarına göre şekillenmesine ve bu piyasalardaki yükseliş ve düşüşlerden etkilenir hale gelmesine neden olmuştur.[45]

19.yüzyıl boyunca tarımda makineleşme genişlemiş, bu amaçla Fransa ve İngiltere'den buhar, santrifüj makineleri ile traktör motorları, daha sonra çırçır makineleri ile paketleme presleri alınmıştır. Pamuk ithalatı sayesinde Kahire ve İskenderiye bankalarında büyük servetler birikmiştir. Amerikan İç Savaşı'nın bitmesiyle birlikte pamuk fiyatlarında büyük bir düşme olmuş ve bu sektör büyük bir çöküş yaşamıştır. Hıdiv İsmail yine Fransız ve İngiliz sermayesi ile bu sefer de şeker kamışı üretimine girişmiş, Amerika'nın güney eyaletleri ile rekabet etmeyi hedeflemiştir. 1868 ve 1869 yıllarında sermayesi uluslararası borçlarla sağlanan 18 dev şeker fabrikası kurulmuş ve fellah şeker kamışı üretimine zorlanmıştır.

Batı ülkeleri ile ilişkileri güçlendiren, Mısır'da Batılılaşma ve modernleşme hamlesi gerçekleştiren İsmail Paşa Mısır modernleşmesi açısından büyük önem taşıyan bir kişidir. İsmail Paşa Mısır'ın modernleşmesi konusundaki görüşlerini "Mısır artık Afrika'da değildir", "Mısır Avrupa'nın bir parçasıdır" diye ifade eder. Valiliği sırasında tarımda ve bayındırlık alanında, endüstri ve ticarette büyük girişimler gerçekleştirmiş, halkın genel refah düzeyini yükseltmemekle birlikte Kahire'yi modern bir Avrupa kenti haline getirmek için yatırımlar yapmıştır. İsmail Paşa zamanında kırsal düzenin bozulması, kentli nüfusun artmasına neden olmuş, bu gelişme siyasetin alanını genişletecek şekilde yeni düşünce ve toplumsal hareket alanlarının oluşmasına yol açmıştır.

İsmail Paşa zamanında Mısır'ın gelirleri, Osmanlı Devleti'ne ödenen vergilerin miktarı yükselmiş, buna karşılık Babıali'nin Mısır'a vermiş olduğu haklar, veraset haklarını da içerecek şekilde genişletilmiştir. Osmanlı Devleti Sudan Vi-

45 Owen, "Egypt and Europe...", ss.116-117.

layeti'nin örtük biçimde, Musavva ve Sevakin'in de açık olarak Mısır yönetimine geçmesini kabul etmiştir. 8 Haziran 1867'de de İsmail Paşa'ya valiliğe ek olarak İranlıların eski "hıdiv" unvanı verilmiştir. Bu durumda Mısır iç işlerinde bağımsız, gümrük işleriyle ve yabancılarla ilgili konularda yabancı devletlerle anlaşmalar yapmaya yetkili hale gelmiştir. İsmail Paşa ülkesinin sınırlarını Nil havzasına, Afrika'ya doğru genişletmiş, Sudan topraklarına girerek merkezi Hartum olan bir eyalet oluşturmuştur. Güçlü bir devlet olabilmek için orduya yaptığı yatırımlar borçlanma sürecinin hızlanmasına neden olmuştur.

Mısır'ın modernleşmesini hızlandıran, stratejik konumunu güçlendiren, ama aynı zamanda borçlanma sürecini hızlandıran bir proje olarak Süveyş kanalı girişimine değinmek gerekiyor. Akdeniz ile Kızıldeniz'in bir kanal ile birleştirilmesi düşüncesi Sait Paşa zamanında olgunlaştırıldı. Bu düşünce tarihin uzak geçmiş dönemlerinde de önce bir ütopya olarak, daha sonra da gerçekleştirilmesi güç bir proje olarak gündeme gelmişti. Proje başlangıcından beri teknik ve ticari bir sorun olmaktan çok, siyasi bir sorun olarak algılanmıştı. Mehmet Ali Paşa ve Abbas Paşa başlangıçta Süveyş kanalı fikrine muhalefet etmişlerdi. Mehmet Ali Paşa'nın "Boğazlar Devlet-i Aliye'nin felaketine sebep oldu. Ben de Mısır'da bir boğazlar meselesi ihdas etmek istemem" diyerek kanalın açılmasına muhalefet ettiği biliniyor.

Sait Paşa Kahire'de Fransız Konsolosu olarak görev yapan Ferdinand de Lesseps tarafından önerilen kanal açma teklifini kabul ederek, 1854'te ilk ruhsatı ve Süveyş kanalı'nın hafriyatı için gerekli izinleri veriyor. Kanal fikrinin Osmanlı Devleti ve İngiltere tarafından onaylanması kolay olmuyor. İngiltere Mısır'da kendinden başka bir gücün, özellikle de Fransızların etkin olmasını istemiyor. Bu nedenle projeye önce devletler düzeyinde değil, fakat İngiliz serbest piyasası içinde talep uyandırılıyor. Süveyş Kanalı Şirketi hisselerinden 207 binini Fransa, 96 binini Osmanlı Devleti, 4 binini İspanya, 2600'ünü de Hollanda istemiş, İngiltere için ayrılan, ama onun istemediği 85506 hisseyi de hıdiv kendisi

alıyor. 25 Nisan 1854'te Lesseps, Babıali henüz gerekli izni vermeden, teknik incelemeler yapıldığı gerekçesiyle ilk kazmayı vurarak ve projeyi başlatıyor. Süveyş kanalı inşaatın bitimine dek ihtilaflı bir proje olma özelliğini koruyor.

Süveyş kanalının kazılması sırasında angarya yoğun bir biçimde kullanıldı, çalışmada yer alan işçilerden büyük kayıplar verildi. Kazma işlemi sırasında hayatını kaybeden işçilerin 120 bin civarında olduğu tahmin ediliyor. Kanal inşaatında çalışma vardiyalı bir biçimde hiç durmaksızın devam etti vardiya değişimleri sırasında kırbaç ve zor kullanımı yaygındı. Bu yöntemi Firavunlar zamanında piramitlerin inşaatında uygulanan yönteme benzetmek mümkün. Kanal inşaatında yerli Arap işçilerin yanı sıra Fransız, Yunan, İtalyan ve Suriyeli işçiler de çalıştırıldı. 16 yıl süren bu proje yaklaşık 19 milyon sterline mal oldu. İki denizin suları 1862'de Timsah gölünde birbirine karıştı. 1869 yılında gerçekleştirilen açılış törenlerine davet Osmanlı Devleti ve hükümdarı tarafından yapılmadı ve padişah törenlere katılmadı. Açılış törenlerine Avusturya İmparatoru ile III.Napolyon'un eşi İmparatoriçe katıldı, açılışın şerefine Kahire'den piramitlere özel bir yol, kanalın yanında İsmailiye adını alan yerde bir saray inşa edildi. Kahire'nin merkezine bu amaçla bir opera binası yapıldı ve İtalyan besteci Verdi bu olay için özel olarak Aida operasını besteledi. 192 km. uzunluğundaki kanal uluslararası geçişlere 17 Kasım 1869'da açılmıştır.

Süveyş kanalının açılışını izleyen yıllarda hıdiv İsmail bağımsız bir hükümdar gibi davrandı ve Mısır'ı bağımsız bir ülke gibi yönetmek istedi. Bu yaklaşım İngiltere ve Fransa gibi Avrupa devletleri tarafından olumlu karşılandı. Hıdiv İsmail'in Osmanlı Devleti'ne vermek zorunda olduğu vergiler ve Mısır'da başlattığı büyük girişimlere harcadığı paralar, Mısır'ın borçlanma sürecini hızlandırdı ve bir noktadan sonra geri ödenemez hale getirdi. Diğer yandan hıdiv İsmail valiliği ve hıdivliği sırasında Mısır hazinesinden kişisel olarak da büyük bir pay almaya başladı, giderek sahip olduğu toprakları artırarak büyük bir toprak sahibi haline geldi.

Sudan'da fethettiği toprakları genişletme çabası dışında

hıdiv İsmail'in başlattığı ve yürüttüğü girişimler arasında şeker kamışı üretimi ve ticareti, büyük fabrikaların inşası, demir yollarının uzatılması, İskenderiye ve Süveyş'e yapılan yatırımlar, limanlar, fenerler, bunların yanı sıra Kahire'nin modern bir kent haline getirilmesi, tiyatro ve yüksek okullar açılması sayılabilir. Kahire'yi modern bir kent haline getirmek amacıyla bir Frenk mahallesi kurulmuş, bahçe ve opera yapılmış, civarda tarihi modellere benzer saraylar, parklar, demiryolları, kanallar, Nil Nehri üzerine köprü yaptırılmış, bu sayede ulaşım olanakları genişletilmiştir. Modern değişimler Arap ülkelerine ve kentlerine plansız ve dağınık bir biçimde girer, Mısır ise bunun bir istisnası olarak kabul edilir. "Mısır ve özellikle de Kahire'de durum farklıdır, çünkü İsmail zamanında modern Kahire'nin planı vardı ve baş mühendisi çeşitli belgeleri düzenlemiştir."[46] Ülkesinde değişimden ve modernleşmeden yana olan hıdiv İsmail 1867 yılında Paris'te düzenlenen Uluslararası Sergi'de yer alan Mısır standının açılışını yapmak üzere Avrupa'ya gider. Bu temaslar Mısır'da Batıcı aydınların yetişmesine katkıda bulunur. Aynı dönemde Avrupa'ya öğrenci gönderilir. On yılda mühendis, doktor, teknisyen ve baytar, bir çok uzman yetişir. Diğer yandan ülkenin artan zenginliğine karşın yüksek vergiler nedeniyle fellahın yoksulluğu büyür, toprağını bırakıp kaçanlarda büyük bir artış görülür.

Mısır'ın borçlanması ve bağımlı hale gelmesi sürecini Büyük Güçlerin bölgeye dönük politikaları açısından da incelemek gerekiyor. Britanya önceleri Yakın Doğunun önemsiz olduğunu düşünürken 1757'de Hindistan'ı işgalinin ardından Hindistan sömürgesine kara ve denizden ulaşım yolunun en önemli bölümü oluşturduğundan, Osmanlı topraklarının istikrarı ve kontrolünü önemli bulmaya başlar. Bu açıdan ve Rusya'nın bir rakip olarak ortaya çıkmasını engellemek amacıyla 1880'lere dek Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyaseti izler. Bu siyaset 1791'de William Pitt tarafından uygulanmaya başlanmış olan "Yakın Doğu si-

46 B.F.Müsellem, "Ali Mübarek'in Modern Vizyonu", R.B.Resjeant, **İslam Şehri** içinde. İkinci Baskı. İstanbul: İz Yay., 1997. s.241.

yaseti"dir.[47] Britanya Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma amacıyla 1798'de Mısır'ı ele geçirmeye çalışan Napolyon Bonapart'a, 1839-1841 yıllarında Mehmet Ali Paşa'ya ve 1853'te de Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile işbirliği yapar. Ancak 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından bu siyasetten uzaklaşır.[48] Rusya'ya karşı deniz gücünü elde tuttuğu sürece büyük bir tehlike görmez. İngiliz iç siyasetinde Osmanlı Devleti'nin gücünden şüphe duyan, izlenen toprak bütünlüğünü koruma siyasetinin muhalifleri her zaman mevcut olmuştur. Britanya bölgedeki konumunu İran Körfezi'nin Güney kıyılarındaki küçük Arap Şeyhlikleriyle yaptığı anlaşmalarlada güçlendirir.[49]

4 Haziran 1878'de Kıbrıs adasını ele geçirmesi, Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecinde Britanya'nın payını almaya başladığı tarih olarak görülebilir. Daha sonra 1882'de Mısır'ın işgali gündeme gelmiştir Britanya bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve yıkılmasını kaçınılmaz sayarak stratejik değeri olan Osmanlı topraklarını ele geçirmeye ya da bu topraklar üzerinde kendisine bağlı devletlerin kurulmasını desteklemeye başlar.[50] Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Osmanlı Devleti ile ilgili olarak yapılan bir değerlendirmede Osmanlı Devleti'nin varlık nedeni kalmadığı, yine de iki nedenle varlığını sürdürdüğü söylenir. Bunlardan birincisi, Büyük Güçler'in dağılacak barbar ve ilerlemeye karşı bir tiranlığın yerini olası başka düşman gücün almasından korkması, ikincisi de Osmanlı hükümetinin kendini korumayı bilmiş olmasıdır.[51]

Batı Avrupah ülkelerin bu dönem izledikleri sömürge si-

47 Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, İstanbul: Sander Yay., 1975, s.19.

48 Murat Özyüksel, "Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri", **Türk Dış Politikasının Analizi** içinde, der.Faruk Sönmezoğlu, İstanbul: Der Yay., 1994, ss.5-6.

49 Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu: 1774-1923**, Çev.İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2001, ss.39-40 ve 399.

50 Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara: AÜ SBF Yay., 1978, ss.27-28.

51 Mark Sykes, **The Future of the Near East**, Whitefriars: Pelican Press, 1913, s.3.

yasetinde ortaya çıkan farklılaşmaya ve bir özelliğe daha dikkat çekmek gerekir:

"İngiltere'de, Fransa'da tek sorun şehirlere yığılan halkın ürettiklerini bütün dünyaya satmak değildi; nitelik değiştiren sanayinin ihtiyacı olan mamul, yarı mamul maddeler ve halkın tüketeceği gıda maddeleri yakın alanlardan sağlanmak zorundaydı. Denizaşırı kolonilerinin yetmediğini gören Batı Avrupa, Doğu Akdeniz'e yöneldi. (...) Fransa, özellikle Bonaparte'ın Mısır seferi sonrasında Doğu Akdeniz'de ticari etkinliğini artırdı."[52]

Mısır deneyimine dönecek olursak, Sait Paşa'nın ölümünden sonraki on üç yıl içinde Mısır'ın toplam kamu borçları 3.3 milyon sterlinden 94 milyon sterline yükseldi, mali piyasada çöküş kaçınılmaz hale geldi. Fellah artık daha fazla sömürülemez hale gelmişken Avrupa sermayesi tarafından bir aracı olarak kullanılan Mısır Devleti de aracı işlevini tamamlamış, ona duyulan ihtiyaç sona ermişti. Bu noktadan sonra Avrupa sermayesi hıdiv İsmail ile yollarını ayırmış, Mısır'da işlerini kendi aracıları eliyle yürütmeyi tercih etti. Bu Mısır ekonomisi için olduğu kadar siyasetinde de bir iflas anlamına geldi.

"Avrupa sermayesinin talepleri ekonomik hayatın odak noktasını oluşturuyor ve mali sistemin tek sorunu haline geliyordu. 1878'de yarısını Avrupalıların oluşturduğu yeni bir komisyon ve bakanlık kuruldu. 1879'da Mısır maliyesi Kahire'de kurulan Mısır Kamu Borçları Komisyonu ile Avrupa sermayesinin sürekli denetimi altına girdi."[53]

1870-1871 Fransa-Almanya savaşı sırasında Mısır'ın borç kaynaklarında büyük bir azalma ortaya çıktı. Aynı dönem Babıali'nin de iflası yılları oldu. Bu dönemde hıdiv İsmail Süveyş kanalı hisselerini satılığa çıkardı. Britanya, Başba-

52 Ortaylı, **İmparatorluğun...**, s.92.

53 Rosa Luxemburg, "Emperyalizmin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğuna Girişi", **Azgelişmişlik ve Emperyalizm** içinde, der.Atilla Aksoy, İstanbul: Gözlem Yay., 1975, s.85. Bu metin Luxemburg'un **Sermaye Birikimi** çalışmasının 30.Bölümü'nden alınmıştır. Bkz.Rosa Luxemburg, **Sermaye Birikimi**, Çev.Tayfun Ertan, İstanbul: Alan Yay., 1986, ss.320-342.

kan Disraeli zamanında büyük sermayedar Rotschild aracılığıyla hisse senetlerini satın aldı, böylece kanalda Fransa'dan sonra en çok hisseye sahip yatırımcı haline geldi. Mısır maliyesi 1875 yılında iflasın eşiğine geldi ve aynı yıl sonunda iflas etti. Bu gelişme Mısır ekonomisi ve idari yapısı üzerinde yabancı egemenliğinin artması anlamına da gelmekteydi. Büyük Güçlerin Mısır'ın iç işlerine esas müdahalesi 1876'da hıdiv İsmail'in finansal açıdan sıkıntıya ve ödeme güçlüğüne düşmesi ile başladı.

Mısır ekonomisinin kontrolü ve kaynaklarının sömürülmesi konusunda İngiliz ve Fransız sermayesi hep bir rekabet içinde oldu, maliyenin iflası durumunda da İngiliz ve Fransız hisse senedi sahipleri farklı davranışlarda bulundular. İflası izleyen ilk aylarda hükümetler değil, bizzat hisse senedi sahipleri mali çıkarlarını koruyabilmek amacıyla bir finansal yatışma beklentisi içinde oldu. Bu amaçla 1877 yılında yapılan düzenlemelerin sonuç vermemesi üzerine Britanya ve Fransa hükümetleri olaya doğrudan müdahale etti. Mısır'ın mali durumunu araştırmak amacıyla bir Araştırma Komisyonu kuruldu. Fransızlar hisse senedi sahiplerinin çıkarlarını koruma konusunda hassas iken, Britanya Hindistan yolunu korumak amacıyla Mısır'ın durumunun başka bir gücün müdahalesine yol açacak şekilde bozulmasını önlemeye çalıştı.[54]

Hıdiv İsmail borçların saptanması ve geri ödenmesini düzenlemek için İngiliz uzmanlara başvurdu ve "Düyunu Umumiye Sandığı" kurulması gündeme geldi. 8 Nisan 1876'da İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya gibi borçla ilgili devletler tarafından gönderilecek komiserler tarafından yönetilecek Düyunu Umumiye Sandığı kuruldu. İngiliz ve Fransız Komiserler aynı zamanda Kontrolör olarak da görev yapmaya başladı ve bir "İkili Kontrol" sistemi oluşturuldu. Bu komiserler giderek Mısır'ın iç işlerine de müdahale etmeye başladı, daha sonra da Mısır hükümeti içinde ayrı bir hükümet gibi çalışır hale geldi. 1875 yılında pamuğun uluslararası piyasalarda değerinin düşmesinin de etkisiyle borcu artan hıdiv

54 Owen, "Egypt and Europe...", s.121.

İsmail kendine ait kanal hisselerini satmak zorunda kaldı. Satılan 176.602 hisselik bu bölüm Süveyş Kanal Şirketi hisselerinin yüzde 44'ünü oluşturmaktaydı.[55] Disraeli, Britanya hükümeti ve Kraliçe Viktorya'yı, kanal hisselerini yalnızca ekonomik nedenlerle değil, Britanya İmparatorluğu'nun emperyal çıkarları için almak zorunda olduklarına inandırdı. Sir Evelyn Baring (Lord Cromer) Komisyonun Britanya hükümetinin onayıyla atanmış, ama resmi olmayan üyesiydi.

Hıdiv İsmail borçların büyük bir bölümünden kişisel olarak sorumlu tutuldu ve bu borcun kapatılması için hıdiv ailesine ait mal ve mülkün hükümete devri ve satılması gündeme geldi. Bunun üzerine hıdiv İsmail 28 Ağustos 1878'de meşruti bir yönetim ve sorumlu bir hükümet kurarak şahsi idareye son verdiğini, Avrupa devletlerinde olduğu gibi sorumluluğun bakanlarda olduğu bir yönetim kurmaya karar verdiğini açıkladı. Nubar Paşa ilk Mısır hükümetini kurdu, bu hükümete yabancı komiserlerden İngiliz Maliye ve Fransız Bayındırlık Bakanı da girdi.

Yeni hükümet borçların ödenebilmesi için orduda erken emeklilik, Mısırlı memurların sayısının azaltılması ve yerlerine yabancı memurlar atanması türünden tasarruf tedbirleri uygulamaya başladı. Bunun üzerine halk arasında yabancıların Mısır hükümetlerinde bu denli etkin olmasına yaygın bir tepki oluşmuş ve Şubat 1879'da Nubar Paşa'nın istifasına neden olan büyük gösteriler yapıldı. İsmail Paşa'nın oğlu Tevfik Paşa başkanlığında İngiliz ve Fransız kontrolörlerin bakan olarak girdiği yeni bir hükümet kuruldu. Hıdiv, hükümetin büyük memurlarını, eşraf ve ülkenin ileri gelenlerini toplayarak bir meclis oluşturdu ve "biz ülkeyi kendimiz yönetebiliriz, Mısır borçlarını alacaklılarına kendisi ödemeye muktedirdir, bunun için yabancı vesayetine muhtaç değildir" diye bir açıklama yaptı. Ancak İsmail Paşa artık Mısır'ı Büyük Güçlerden bağımsız olarak yönetmeye muktedir değildi.

İngiliz ve Fransızlarla yaşanan bu yetki çekişmesinin ardından aralarında Almanya, Avusturya ve Prusya'nın da bu-

55 Harari, **Government and Politics**..., s.54.

lunduğu Büyük Güçler Babıali'ye başvurarak İsmail Paşa'nın azledilmesini istediler ve hıdive de görevden ayrılması doğrultusunda bir ültimatom vermişlerdir. II.Abdülhamit dönemi Babıalisi büyük tartışmalar sonrasında İsmail Paşa'yı azlederek oğlu Tevfik Paşa'yı hıdiv tayin etti. Tevfik Paşa ülke yönetimini ve ekonominin idaresini daha çok onlara bıraktığı için ülkede bulunan yabancı güçlerin ve aslında İngilizlerin tercih ettiği bir isimdi. Hıdiv Tevfik ilk günden İngiliz ve Fransız konsoloslarının denetimi altına girdi. Bu dönemde Belçikalı bir iktisatçı Laveleye bu durumu şöyle özetlemektedir:

"İtibardan fakr ü zarurete uyanması gibi acıklı bir hadisenin en iyi tetkik olunabileceği yer Mısırdır. Fellahların sömürülmesi, daha doğrusu soyulması bir İngiliz-Fransız komisyonu tarafından tertip ve tanzim olunuyor. Ve bu sistem merhametsizce bir şiddetle tatbik ediliyor. Dünyadaki adaletsizlikler arasında bu hal en çirkin manzaralardan biridir."[56]

Tevfik Paşa görevi son derece olumsuz şartlarda devraldı ve giderek daha fazla İngiliz ve Fransızların emrine girdi. Bu nedenle orduda, aydınlar ve memur arasında, rejime muhalefet duygusu ve yabancı düşmanlığı güçlendi. Bu düşmanlık yalnızca Batılı güçlere değil, aynı zamanda Çerkez ve Türklere de yöneldi.

Hıdiv Tevfik zamanında Mısır'ın gelirleri, yarısı borçlara diğer yarısı ülkenin gerekli harcamalarına olmak üzere ikiye ayrıldı. Üstelik İkili Kontrol üyeleri yalnızca hükümetlerinin onayıyla görevden alınabilmekteydi. Bu ise bir siyasi kontrol haline geldi ve yasama gücü elden kaçırıldı. Büyük Güçler hıdiv Tevfik'e Likidasyon Yasası olarak bilinen bir yasa dayattı. Bu yasaya göre Mısır gelirlerinin yüzde 66'sı borçlar karşılığında ipotek altına alınmaktaydı. İngiliz-Fransız rekabeti yüzünden idaredeki yabancı personel sayısı arttı. Artan vergiler, yabancıların vergi ödemediği bu kapitülasyon sistemi, Mısırlıların Avrupalılardan nefret etmesine neden oldu.

56 Muhammed Fahmy. La question d'Egypte'den akt. Süleyman Kani İrtem, **Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi**. Haz: Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yay., 1999, s.57.

Yalnızca tarım kesiminde değil, Mısır milliyetçiliğinin temelini oluşturan kentli, orta sınıf eğitimli kesimde de Britanya'ya karşı büyük bir nefret oluştu. Britanya Mısır siyasetini, finans, ekonomi, eğitim, tarım ve siyaset ve gelişmenin tüm alanlarını elinde oynatan bir gizli el, bir kuklacı olarak algılandı. Britanya bu anlamda Mısır'da her türlü değişimi ve gelişimi denetleyen, diğer ikisi saray ve temel siyasal partiler olan mevcut güç piramidinin üçüncü ayağı olarak görüldü.[57]

B. MISIR MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞDUĞU ORTAM

Mısır'da vatanseverliğin ve Mısır milliyetçiliğinin kökenleri 18.yüzyılın son yıllarına dek uzatılıyor. Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı istila ettiği dönemde ortaya atmış olduğu "Mısır Mısırlılarındır" düşüncesi ve "vatan" ideali 19.yüzyılın sonlarında bu kez daha güçlü bir biçimde taraftar toplamaya başladı. Günümüzde geçerli olan anlamıyla Mısır milliyetçiliği 19.yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıktı. Bu dönemde ülkeye yabancı müdahalesinden rahatsızlık duyan kesimler, toprak sahipleri ve bürokratları, Mısırlı subayları ve ulemayı da içeren geniş bir toplumsal temele sahipti. Bu toplumsal gruplar hıdiv İsmail'i, görevden alındığı 1879 yılına yaklaşılan dönemde yöneticinin yetkilerini sınırlayan liberal bir Anayasa hazırlanması konusunda ikna etmeye çalıştılar. Mısır, hem coğrafi konumu, hem de liberal bir siyasal ortama sahip olması nedeniyle Jön Türklerin sığınağı ve II.Abdülhamit'e karşı muhalefetin merkezlerinden biri de oldu. Kahire 1870'lerin sonlarından itibaren Mısır'a gelen Suriyeli aydınlar, yazar ve gazeteciler için sağladığı görece özgürlük ortamında "Ortadoğu'nun Hyde Park Köşesi" haline geldi.[58] Mısır'da sivil bir Anayasadan yana olanlar, 1870'lerin sonlarına gelindiğinde hıdiv Tevfik'in azlini ve Halim Pa-

57 Anthony Parsons, **They Say The Lion: Britain's Legacy to the Arabs: A Personal Memoir**, Londra: Jonathan Cape Ltd.,1986. s.54.
58 Kayalı, **Jön Türkler** .. ss.51-52.

şa'nın hıdivliğe tayinini isteyen Arabi Paşa ile birlikte hareket eden milliyetçi subaylarla birlik oldular. 1881 ve 1882'de Britanya ve Fransa hükümetleri giderek güç kaybeden hıdiv Tevfik'i destekler, küçük toprak sahipleri milliyetçi muhalefet içinde yer almayı sürdürürken, büyük toprak sahipleri, çıkarlarını kaybetme korkusu ile milliyetçilere karşı hıdivi ve Avrupalıları desteklemeyi tercih ettiler.

Bu dönemde Cemalettin al-Afgani (1839-1897) ve Muhammed Abduh (1849-1905) gibi dinde reform düşüncesine bağlı ve liberal bir anayasa talebine sahip aydınlar, rejimi sert bir biçimde eleştirmeye başladılar.[59] Aydınlar arasında İslâmi görüşe sahip olanlar bulunduğu gibi, Osmanlıcılar ve liberal milliyetçi ve anayasacı meşruti bir rejimi özleyenler de bulunmaktaydı. İslâmi uyanışı ve yenilenmeyi savunanların Mısır milliyetçiliğinin oluşmasına büyük katkıları oldu. Afgani ve Abduh Fransa'da çıkardıkları yayınlar aracılığıyla İslâmi muhalif bir çevre oluşturdular. Onlar bu yayınlarla tüm dünya Müslümanlarının birleşmesi ve İslâmcı düşüncenin canlandırılmasını istemekteydiler. İslâm ülkelerinin kişisel amaç ve açgözlülükle hareket eden ve ülkelerini yabancılara açan yöneticileri tarafından aldatıldığını düşünmekteydiler. İslâm'ı içine düşmüş olduğu bozulma ve çürümeden kurtarmayı, ilkelerini yeniden oluşturmayı, ahlaki ve siyasal anlamda reforme etmeyi amaçlamaktaydılar. Hedefleri arasında Mısır'ın Britanya işgalinden kurtulması da bulunmaktaydı.[60]

Bu dönemde İslâmcı siyasal düşünürlerin genel olarak İslâm dünyası ve özel olarak da Arap dünyası için dile getirdikleri görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür:

"Birincisi, İslâm dininin müslümanlara kılavuz olmaya, onların güçlenmesini ve ilerlemesini sağlamaya özsel olarak yeterli olduğu inancı; ikincisi, kaza ve kadere boyun eğmeyi, köşeye çekilmeyi ve uyuşukluğu yaratan ruh durumuyla savaşım; üçüncüsü, İslâm düşüncesinin temel kaynaklarına dönüş; dördüncüsü, İslâm öğretilerinin akılcı yorumlanması,

59 Karpat, **Political and Social Thought**..., s.25.
60 Afaf Lutfi Al-Sayyid, **Egypt and Cromer**, Londra: Frederick A.Praeger Publishers, 1968, s.87.

müslümanların toplumsal ve düşünsel dirilişleri yolunda ilk adım olarak sömürü ve istibdada karşı savaşım."[61]

Bir tür İslâmcı milliyetçilik düşüncesi geliştiren Muhammed Abduh Mısır'da vatanseverlik hareketinin geliştiği ve güçlendiği bir dönemde dinde reform düşüncesinin canlandırılmasında ve dinin akılcı temellere uyumlu kılınmasında büyük bir katkıda bulundu. Ezher'de dini eğitim gören Abduh 1881-1882 dönemecinde milliyetçi Arabi hareketini destekledi, bu hareketinin sonucu olarak sürgüne gönderildi. Trablus ve Beyrut'tan sonra 1888'de dostu ve müridi Saad Zağlul'un çabaları ve hıdivin daveti üzerine Mısır'a döndü. Arap dünyasında İslâmı modern yaşama uyarlamayı hedefleyen aktif siyasi katılımdan çok inanca ve sağduyuya dayanan düşünsel bir aydınlanma, İslâmi bir yeniden canlanış amaçlamıştı.

Abduh'un asıl büyük katkısının Mısır'ın toplumsal yaşamının çeşitli yönlerinin ıslahı için gösterdiği çabada olduğu ileri sürülüyor. Abduh toplumsal bozuklukların giderilmesi için aşamalı bir ilerleme kurguladı. Ona göre bilgisiz ve bilinçsiz Mısır halkı için siyasal savaşımdan, sömürüye ve sömürgeciye karşı verilecek mücadeleden önce ahlaki eğitim ve düşünsel hazırlık zorunluydu. Abduh eğitim sisteminin yenileştirilmesi gerektiğini, toplumsal değişimin bu alanlar güçlendirildiği zaman ister istemez gerçekleşeceğini, bundan kaçılamayacağını savundu. Abduh dini düşünceyi ıslah amacıyla çıktığı yolda sonunda Lord Cromer'ın da desteğiyle Mısır Müftüsü oldu. Abduh hıdivin vakıf mülk ve gelirlerini kullanmasına karşıydı. Diğer yandan Doğu'da, Cromer'da temsilcisini bulduğu adil bir despotun, akıl ile yüzyıllar boyunca ulaşılamayacak ilerlemeyi sağlayacağını düşünüyordu.[62] Denilir ki Cromer Mısırlı olsaydı, Abduh onu gönülden desteklerdi.

Britanya yönetiminin reformcu Mısırlılarla yakın ilişkiler içinde olduğu biliniyor. Abduh o dönemde Mısır'da Britan-

61 İnayet, **Arap Siyasi Düşüncesinin**..., s.132.

62 Muhammed Abduh, "Only a Just Despot Will Ensure the Renaissance of the Orient", **Contemporary Arab**... içinde. der.Abdel-Malek, s.40.

ya yönetiminin de desteklediği çeşitli reformları uygulayacak birisi olarak görüldü. El-Ezher, vakıflar ve şer'i mahkemelerin reformdan geçirilmesi bu dönemde gerçekleşti. Abduh da önce El-Ezher'e Yönetim Kurulu üyesi oldu, daha sonra şeriat mahkemelerinden hoşnutsuzluğun arttığı 1899 yılında Müftülük makamına atandı ve yaşamının sonuna dek bu görevde kaldı, Yasama Meclisi üyeliği de yaptı. Abduh Müftülük makamda verdiği fetvaları ile çeşitli konularda danışmanlık yapmanın ötesine geçerek Sünni Müslümanların günlük sorunlarıyla ilgili konulara eğildi, halkı eğitmeyi ve onlara kılavuzluk etmeyi de üstlendi.[63] Amacı düşünceyi taklidin zincirlerinden kurtarmak ve Arap dilini reforme etmekti. Hükümetin halkın itaatini isteme hakkı ile halkın hükümetten adalet isteme hakkını birbirinden ayırmak gerektiğini düşünüyordu. Abduh'un dinde reform görüşlerini izleyen öğrencisi Reşit Rida da Mısır siyasal yaşamında laik ve ılımlı kanadı oluşturmuştu. Onları izleyenler arasında Ahmed Fethi Zağlul ve Ahmed Lütfi al-Sayyid sayılabilir. Bu liberal çevre kadınların eşitliğini ve kurtuluşunu da savundu, kadınların eşitliği 1919 devriminin hedeflerinden biri oldu.

Mısır'da Arap milliyetçiliği düşüncesi ve hareketi daha çok ülkede yabancı mevcudiyetine karşı bir yerel birlik düşüncesinin dışavurumu olarak şekillendi. Arabi Paşa ilk gerçek Mısır milliyetçisi olarak kabul ediliyor. 1880'lerde ortaya çıkan Arabi Paşa isyanı ve Britanya işgali Mısır'da modern anlamda Arap milliyetçiliği hareketinin başlangıcını simgeler.[64] Ahmed Arabi Mısır ordusunda Albaylığa yükselen ilk Mısırlılardandır. Bu önemli bir gelişme sayılmakta, hatta şöyle denilmektedir:

"Ahmed Arabi'nin orduda albaylık rütbesine yükseltilmesi, aslında bütün Mısır halkının bu rütbeye yükseltilmesiydi. Çünkü o zamana kadar, uluslararası politikada olduğu kadar iç politikada da ikinci sınıftan başka bir şey değildi; etken de-

63 İnayet, **a.e.**, ss.145-149.

64 Arabi Paşa ve isyanı için bkz.Rauf Ahmed Hotinli, "Arabi Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, c.6, ss.470-472.

ğil edilgen bir varlıktı; işiten, gören, duyan, acı çeken ama hiç konuşmayan bir ikinci sınıftı (...)"[65]

Albay Ahmed Arabi 1882'de askerleriyle birlikte ayaklandı, bunun üzerine Mısırlı askerlerin bulunduğu Tel-el-Kebir'e Britanya ordusu gönderildi ve işgal fiilen başladı. Arabi Paşa hareketi hedefleri itibarıyla bütünlüklü değil, sınırlı bir içeriğe sahipti. Hıdivliği bir kurum olarak ortadan kaldırmayı ya da kendisi askeri bir yönetici olarak yabancı çıkarları tümüyle ortadan kaldırmayı hedeflemiyordu. Daha çok Mısır halkıyla hıdivlik ve Osmanlı ile yabancı egemenliği arasında bir tür aracılık rolü üstlenmeyi amaçlıyordu. Başarısız olma nedenini dönemin Britanya hükümetinin aynı oyunu oynamak istememesi ve Mısır'la ilişkilerini daha farklı biçimlerde sürdürmeyi hedeflemesiyle açıklamak mümkündür.[66]

Arabi Paşa hareketi Mısır'da reformcu kanadı oluşturan Arap entelektüeller ile ordudaki Arap subaylar tarafından da desteklendi. Hareket ülke ekonomisinin bozulması sonucu vergilerin artması ve tasarruf nedeniyle başta ordu olmak üzere bir çok alanda yarım aylıkla işten çıkarmaların artması üzerine geniş destek buldu. Bu hareketi Avrupa kontrolünden kurtulmak isteyen hıdiv İsmail Paşa'nın desteklediği de ileri sürülmektedir. Mısır'da milliyetçi bilincin oluşması, birikimi ve kısmen de örgütlenmesi sonucu 9 Eylül 1881'de Abidin Meydanı'nda toplanan göstericiler milli bir meclisin kurulmasını ve kendisi de Türk kökenli olup Mısır ordusundaki yabancı subayların lehine ayrımcılık yapan Harp Nazırı Rıfkı Paşa'nın görevden alınmasını istediler. Giderek Mısır ordusu içinde disiplin kalmadı ve "vatansever" subaylar taleplerini yükseltmeye başladılar.

Arabi Paşa ile birlikte hareket eden subay ve askerler hıdiv Tevfik'in sarayını basarak tüm bakanları azletmesini, milli bir Meclis kurmasını, bol maaş alan yabancı memurların tümüne yol vermesini, ordudaki asker sayısını artırması-

65 Ahi al-muvatin, Kahire, 1956, s.30-91'den akt.Enver Abd-el-Malik, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, Çev.Adnan Cemgil, Altın Kitaplar, 1971, s.250.
66 Hourani, **The Emergence of**..., s.70.

nı ve ağırlığı Mısırlılara vermesini istediler. Talep edilen meşrutiyetin ilkeleri şöyle dile getirildi:

"1.Padişahın metbuiyet haklarının ve Mısır imtiyazlarının masuniyeti;

2.Meşrutiyete dair taahhütlerine riayet ettiği müddetçe hıdive sadakat;

3.Siyasi ve mezhebi hürriyet;

4.Hukukan müsavat;

5.Hıdivin Nüvvab Meclisine karşı mesul bir nazırlar heyeti ile hükümeti idare etmesi;

6.Nüvvab Meclisinin teşri hakkını, bütçeyi tetkik ve tasdik selahiyetini haiz olması;

7.Fransız -İngiliz murakabesinin devamı."[67]

Gelişmeleri kontrol altına alamayan Tevfik Paşa II.Abdülhamit'ten yirmi tabur asker ister, daha sonra asker göndermeye gerek olmadığını bildirir. Batılı güçlerin Mısır'ın iç siyasetine ne denli karıştıklarına bir örnek olması bakımından Arabi Paşa ile görüşmelere İngiliz Konsolosunun da katıldığını belirtmek gerekiyor. Hıdiv Tevfik'in reform vaatleri sonuçsuz kalınca Anayasa yanlısı Paşalardan bazıları milliyetçi bir parti kurma düşüncesi geliştirir. Arabi Paşa liderliğindeki Arap subaylar Vatan Partisi olarak adlandırılan Milliyetçi Partiyi kurar ve ilk dönem milliyetçi hareketin belkemiğini oluşturur. 14 Eylül 1881'de Anayasacı ve yabancıların sözünü dinlemeyecek bir kişi olan Şerif Paşa hükümeti kurulur, Arabi Paşa ise süreç içinde isyankar bir askerden, bir milliyetçi lidere dönüşür. Hareket daha sonraki milliyetçi düşünceye de ilham kaynağı olan "Mısır Mısırlılarındır!" sloganını kullanır. Yabancıların ülke siyasetine müdahalesi ve güç kullanımı reddedilir.[68]

Aralık 1881'de toplanan Meclis hıdivin hukukuna dokunmama koşuluyla kanun yapma, hükümeti denetleme ve bütçeyi onaylama gibi büyük yetkilere sahiptir. Meclis Meşruti-

67 İrtem, **Osmanlı Devleti'nin**..., ss.60-61.
68 Hotinli, "Arabi Paşa", s.470.

yet yönetimine saygı gösterdiği sürece hıdive bağlı kalacağını ilan eder. Vatanseverlerin de desteklediği Meclisin güçlenmesini, mali ve siyasi denetimi ele geçirmesini istemeyen İngiliz ve Fransızlar, Meclis karşısında hıdivi destekler. Hıdiv, Arabi Paşa'nın da içinde olduğu vatanseverlerden oluşan bir kabine kurmak zorunda kalır, Arabi Paşa hükümet içinde de liderliği ele geçirmeye başlar. Hükümet Çerkez subaylarını Kahire dışına sürmek gibi bazı uygulamalarda bulununca Babıali ile de arası açılır ve Padişah tarafından görevden alınır. II.Abdülhamit hıdivi değiştirmek ister. Ancak Osmanlı Devletinin Mısır'a müdahale etme araçları çok zayıftır.

1881-1882 yılları Arabi Paşa'nın simgesi olduğu milliyetçi ayaklanmalarla geçer. Aynı dönemde Mısır ordusunu Mısırlı olmayan Türk ve Çerkez komutanların etkinliğinden kurtarmak ve kendileri için "eşitlik" isteyen Mısırlı askerler de milliyetçi bir güdüyle hareketlenir. Bu dönemde eşitlikçi, meşrutiyetçi ve sömürge karşıtı güçler, toplumun İngiliz ve yabancı varlığına karşı temel güçleri konumundadır. Aslında Arabi Paşa hareketi, hıdiv Tevfik'in Avrupalı devletlerce desteklenmesine karşı bu güçleri birleştirmeyi başaran bir siyasi harekettir. Arabi Paşa milliyetçi askerleri, meşruti yönetim ve Mısır'ın bağımsızlığını isteyenleri bünyesinde toplamıştır.

Karışık bir dönemin sonunda 20 Mayıs 1882'de İngiltere ve Fransa anlaşarak İskenderiye önlerine savaş gemilerini gönderirler. Aynı yıl Tel-el-Kebir'de Arabi Paşa askerlerini yenilgiye uğratan İngilizler 13 Temmuz'da İskenderiye limanını topa tutar ve 15 Temmuz'da da Amiral Seymour kuvvetleri İskenderiye'ye çıkarak şehri işgal eder. Arabi Paşa sürgüne gönderilir, daha sonraki dönemde milliyetçi güçlerin en önemli lideri Mustafa Kamil olmuştur. İngiltere Mısır'da duruma kendileri dışındaki Büyük Güçlerin de müdahil olmasını istemediği için Mısır'ı fiili olarak işgal etmeyi tercih eder. İngilizler hıdivin otoritesini yeniden tesis etmek üzere Mısır'a çıktıklarını ilan ederler.

II.Abdülhamit bu dönemde İngilizlere bir karşı ağırlık oluşturmak üzere Fransa'nın Mısır'a müdahale etmesini istemiş, ancak bu konuda başarısız olmuştur. Britanya ise

1882 yılında Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu sözleri bir kenara bırakarak ülkeyi işgal etmiş ve Osmanlı nüfuzunu kırmak için sistemli bir çalışmaya girişmiştir.[69] Osmanlı Devleti'nin asker göndererek müdahale şansına sahip bulunmadığı, bu olaylar sonucunda hıdiv ve Mısırlı bakanlardan oluşan kabine görevde kalmıştır. Gerçekte ise Mısır artık ülkeyi fiili olarak idare eden Fransız ve İngiliz Konsolosları ile Lord Cromer'ın idaresine (1884-1907) girmiştir. İsmail Paşa'nın azlinden bir kaç yıl sonra, 1882'de Britanya fiili olarak Mısır'a yerleşmiş ve uzun yıllar ülkeyi fiili olarak yönetmiştir. Mısır'da Avrupalı yöneticilerin yanı sıra eski dönemin yönetici sınıfları da İngiliz sömürge idaresinin yöneticileri olarak görev yapmışlardır. Cromer idaresinin ilk döneminde, 1890'lara kadar yerel unsurların, eşrafın desteğine dayanmayı tercih etmiştir. Daha sonra ise İngiliz danışmanlar ve kukla bakanlar yoluyla doğrudan yönetimi ele almıştır.[70]

Mısır meselesi Osmanlı Devleti'nin son döneminde uğraştığı karmaşık bir meseledir. Osmanlı Devleti'nin, İngiltere'nin Mısır'ı işgaline karşı yapabileceği tek şey, tahliyeyi ummak ve beklemektir. Üstelik İngiltere de Mısır'ı işgalin daimi bir eylem olmayacağını, hatta himaye düşüncesinde bile olmadığını söylemektedir.[71] Osmanlı Devleti ile Mısır'ın idaresi konusunda 24 Ekim 1885'te yapılan bir anlaşma ile İngiltere Mısır'ı tahliye işini görüşmeye başlamadan önce onun idaresini Osmanlı hükümeti ile ortak olarak düzenleme hakkını elde etmiştir. Bu Anlaşma uyarınca her iki ülke de Mısır'a Olağanüstü Komiser gönderecektir. 1885 Anlaşması aslında İngilizlerin Mısır'da uzayan mevcudiyetlerinin bütün Avrupa'ya karşı meşru görünmesi ve tahliyeye mecbur kalmamaları amacıyla Osmanlı Devleti ile tahliye şartlarını görüşmeyi sürdürmeleri esasına dayanmaktadır. Osmanlı Devleti 1885 Anlaşması ile Britanya'nın geçici olarak da olsa Mısır'ı işgal etmesini onaylamış ve Mısır'daki konumuna hu-

69 Sultan Abdülhamit, **Siyasi Hatıratım**, İstanbul: Hareket Yay., 1974, ss.113-114.

70 Hourani, "Osmanlı Reformu...", ss.84-85.

71 Ömer Kürkçüoğlu, **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık hareketi (1908-1918)**, Ankara: AÜ SBF Yay., 1982, ss.24-25.

kuki bir zemin kazandırmıştır. Osmanlı Devleti Mısır sorununu İngilizlerle görüşerek çözümlemek üzere Mısır Olağanüstü Komiseri olarak Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı Mısır'a göndermiştir. Paşa 5 Kasım 1885'te Mısır'a gelir, bir yıl sonra, resmi görüşmeler kesildiği ve Britanya Olağanüstü Yüksek Komiserini geri çağrıldığı zaman Padişah II.Abdülhamit tarafından geri çağırılmaz ve İngiltere tarafından resmi bir görevli olarak kabul edilmediği halde 1908 yılına kadar bu görevle Mısır'da kalır.[72]

İngiltere o dönemde izlediği Mısır siyasetini "Mısır içten ve dıştan gelecek tehlikeye karşı yalnızca savunmaya kudretli bir hale geldiği zaman İngiltere mukavelesiz olarak Mısır'dan askerini çekecektir" şeklinde özetlemektedir. Bu karar İngilizlerin daha sonraki düşünce ve uygulamalarından da görüleceği gibi Mısır'dan ancak istediği zaman çekileceği, hatta uzun vadede Mısır'ı ilhak etmek istediği anlamına gelmektedir. Dönemin İngiliz Başbakanı Gladstone sürekli bir işgal durumunu istemediklerini, hıdivin otoritesini kurması için gerekli koşullar sağlanınca Britanya ordusunun ülkeden çekileceğini açıklamıştır. Çekilmeye dair bu aldatıcı izlenim II.Abdülhamit'in anılarında da yer almaktadır. Anılarda 1882 yılı Temmuz ayında Amiral Seymour'ın ve İstanbul'daki İngiliz Sefiri Dufferin'in İngilizlerin Mısır'ı zaptetmeyi düşünmediklerinden, hatta bu konuda teminat verdiklerinden söz edilir. İngilizlerin Ağustos ayında Mısır'a girdiklerinde bunun hıdivin otoritesini muhafaza maksadı taşıdığı ileri sürülmüştür. Ancak Sultan Abdülhamit verilen sözlerin çabuk unutulduğunu ve Mısır'daki yüksek komiserin nüfuzunu kırmak için sistemli bir şekilde çalıştıklarını ve sonunda aciz kaldıklarını dile getirir.[73]

Britanya İmparatorluğu'nun stratejik ve ekonomik çıkarları Mısır gibi bir merkezden kolayca ayrılmasını olanaksız hale getirir. Uzun yıllar boyunca bu ülkede işgalci konumlarını sürdürmüşlerdir. 1890 yılında İngilizler artık Mısır'ın iç

72 Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919)**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989, ss.157-161, 176.

73 Abdülhamit, **Siyasi**..., s.114.

işlerine de fiilen egemen hale gelmişlerdir. Ahmet Muhtar Paşa'nın raporlarından bu yıllarda görüşmeleri sürüncemede bırakarak sorunu zamanla unutturmaya çalıştıkları, 1900 yılına gelindiğinde Mısır'da kesin olarak kalmaya karar verdikleri anlaşılmaktadır.

Mısır'da sömürge idaresinin en üst düzey yöneticisi konumundaki Lord Cromer görevde bulunduğu 1882 ile 1907 yılları arasında Mısır'dan çekileceklerine dair yaklaşık 120 açıklama yapmıştır. Cromer Mısır otokratik bir yönetime sahip olduğu için ilişkilerin sistematik olmaktan çok kişisel bazda yürütüldüğünü gözlemlemiştir. İşgalden sonra Mısır İngiltere'ye İngiliz hükümeti içinde, uluslararası planda ve Mısır'da ciddi bir sorun oluşturmuştur. Mısır'ı bundan sonraki yirmi beş yıl boyunca yöneten Lord Cromer şöyle demektedir: "Biz Mısır'ı yönetemeyiz, sadece Mısır'ın yöneticilerini yönetiriz."[74]

İngiltere'nin Mısır'daki mevcudiyetine en büyük direnç Fransa'dan geldi. Hisse sahiplerinin ve çalışanlarının çoğu Fransız olan ve bir Fransız yatırımı olarak görülen Süveyş kanalından geçen gemilerin yüzde 89'unu Britanya bandıralı gemiler oluşturmaktaydı. İki ülke arasındaki bu rekabet uzun yıllar devam etti. 20.yüzyılın başlarında Avrupa'da değişen dengeler ve barış ortamının hızla bozulması İngiliz ve Fransızları anlaşmaya ve 1904'te Entente Cordiale diye bilinen İngiliz-Fransız Anlaşmasını yapmaya zorladı. Bu anlaşma ile Fransa Fas'ın siyasal statüsünü değiştirmeme sözü verirken İngiltere de Fransa'yı Fas'ta ekonomik, mali, askeri yenilikler yapmada serbest bırakıyor; buna karşılık Fransa bu tarihten sonra İngiltere'nin Mısır'daki özel konumunu tanıyordu. Britanya yine 19.yüzyıl boyunca Arap yarımadasının her zaman Osmanlı otoritesinin zayıf olarak kurulduğu Güney ve Doğu kıyılarınada yerleşti, Basra Körfezi ile 1869'da açıldığı tarihten itibaren Süveyş kanalını Hindistan ve Doğu Asya yolu üzerinde olduğu için kontrol altında tuttu. Batılı ülkeler açısından özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında giderek daha fazla değer kazanan petrol rezerv-

74 Lutfi Al-Sayyid, **Egypt and Cromer**, s.68.

leri, bölgenin elde tutulmak istenmesinin başlıca nedenleri arasında yer alıyordu.

Britanya'nın Mısır'ı 1882'de neden işgal ettiğine dair Mısır'da görev yapan ilk Britanya genel valisi Lord Cromer'ın yaptığı "biz bu lanet olası yeri gerçekten istememiştik, ancak eğer biz almasak, bir başkası alacak ve bu da tüm güç dengelerini bozacaktı" değerlendirmesi[75] Büyük Güçler arasındaki rekabeti göstermek açısından önemli bir belge niteliği taşıyor. Bu görüşe göre Uzak Doğunun ana yolu üzerinde bulunan Mısır artık Avrupa'nın bir parçası olabilir. Burada Mısırlı olmayan büyük bir Avrupalı nüfus yaşamaktadır, büyük bir Avrupa sermayesi bu ülkeye gömülmüş durumdadır. Avrupalıların hakları ve ayrıcalıkları özenle korunacak, daha da önemlisi karmaşık sorunları çözmek üzere teknik donanım ve bilgi aktarılacaktır.

Lord Cromer Mısır'ın kendine özgü yönleri çok fazla olan bir ülke olduğunu vurguladı. Nüfusun heterojen ve kozmopolit olduğunu, hakim din Müslümanlık olmakla birlikte hiç bir Müslüman ülkede bu denli farklı dinsel inanışların bir arada bulunamayacağını söyledi. Bunlara ek olarak Britanya'nın işgale giriştiği 1882'de hazinenin iflas ettiğini, idarenin yönetemez halde bulunduğunu, Mısır ordusunun ayaklanma halinde olduğunu ileri sürerek işgali haklı göstermeye çalıştı. Kısacası Britanya yönetimi 1882'de ülkeyi işgal etmesinin gerekçelerini bu tür gelişmelerde bulmaktadır. Lord Cromer yüzyıllardır devam eden eski, köhne ve keyfi idare yöntemlerinin artık ülkeyi yönetemez hale geldiğini, bunun yerine daha düzenli ve yasalara saygılı başka bir hükümet biçiminin geçirilmesi gerektiğini ileri sürüyordu. İşte sorun da bu yeni yönetim konusunda ortaya çıktı. Lord Cromer bu karışık durumu ortadan kaldırabilecek kararlı otoritenin ülke içinde bulunmadığını, bu karmaşık işlevin Araplar tarafından yerine getirilemeyeceğini, bu karmaşık mekanizmanın Araplar tarafından işletilemeyeceğini ileri sürmekteydi.[76]

75 "Why Britain Acquired Egypt in 1882", (1908), Modern History Sourcebook. Alındığı Kaynak: The Earl of Cromer, **Modern Egypt**, 2 Cilt, (New York: Macmillan, 1908), Cilt I.xvii-xviii), Çevrimiçi: http://www fordham.edu/halsall/mod/modsbook.html. 19.04.2000.

Cromer **Modern Mısır** çalışmasında Mısır'ın 1882'deki görünümüyle 1908 tarihindeki görünümünü karşılaştırır. Ona göre "Mısır Mısırlılarındır" ilkesinin 1908'de bile gerçekleştirilmesi olanaksızdır. Tarih boyunca başkaları tarafından yönetilmiş, güdülmüş bir ırk olarak Mısır halkı 1908'de bile kendi kendini yönetme yeteneğinden yoksundur. Bu bakış açısına göre eğer herhangi bir yabancı işgal zorunlu ise, Türklerden ziyade Avrupalıların ve daha da ötesi Britanya'nın tercih edilmesi gerekir. Lord Cromer'a göre Britanya için Mısır'da asker bulundurmak dezavantajlı bir konumdur. Böyle bir konum Britanya'yı kıta siyasetine dahil eder ve Fransa ve Türkiye ile ilişkilerini bozma tehlikesi taşır. Görüldüğü gibi Britanya Mısır'da varoluşunu meşru görmek ve göstermek için elinden geleni yapmıştır. Oysa ki Britanya'nın Mısır'da işgalci olarak bulunduğu 1882'den sonra ilk yirmi yılda hükümet eğitime yüzde birin altında yatırım yapmıştır. Mehmet Ali Paşa döneminde yurt dışına gönderilen öğrenci sayısı artmışken, sonraki dönemde bu rakam giderek düşmüştür.[77]

Britanya'nın Mısır'da sürdürdüğü aktif işgalin son bulması, Mısır'ın tahliyesi konusunda benzer ilginç bir gözlem de bir dönem diplomatik serviste görev yapmış, sonraki yıllarda gezgin olarak Mısır'da bulunmuş W.S.Blunt'a aittir. Blunt 1891 yılında yazdığı ve daha sonra da bir bölümü Times dergisinde yayınlanan bir yazısında İngilizlerin ülkeyi terk etmesinin Mısırlılar için çeşitli olumsuz sonuçlara yol açacağını ileri sürmektedir. Blunt Mısır'ın, Sultanın tam sorumluluğu altında Osmanlı Devleti'ne devredilmesinin basit bir çözüm olduğunu, ancak bu çözümün Mısır'ı yine Avrupalı devletlerin ilgi alanına sokacağını yazmıştır. Daha iyi bir planın liberal ve ilerici çizgide ve tarafsızlığı garanti altına alınmış, bir Anayasa güvencesinde yeni bir ulusal hükümetin kurulması olacağını söyler. Böyle bir hükümetin de

76 Cromer, **a.e.**, ss.xvii-xviii.

77 Mehmet Ali Paşa döneminde yurt dışına endüstri teknolojisi, mühendislik, tıp ve tarım eğitim yapmaya 327 öğrenci gönderilmiş, bu rakam 1849-1882 arasında 270'e ve Britanya işgali sırasında (1883-1919 arası) 74'e düşmüştür. Ayrıca bkz.Issawi, "The Arab World's...", s.507.

Britanya'nın ve aynı zamanda Büyük Güçlerin iyi niyetine dayanmak zorunda kalacağını ileri sürer. Blunt bir üçüncü seçeneğin Mısır'ın birleşik Avrupa garantisi ve siyasal kontrolü altına alınması olacağını yazar. Cromer gibi Blunt da İngilizleri diğer Avrupalı güçlerden ayırmakta ve diğerlerinin yerli halka daha fazla sömürgecilik getireceğini düşünmektedir. Üstelik Fransa ile rekabet, Britanya diplomasisinin Mısır konusunda en çok önemsediği konuların başında gelmektedir. Yıpranan Britanya etkinliğinin yerine Fransız etkisinin yükselişe geçmesi olasılığı Blunt'ın da değindiği tehlikelerden biridir. Ve dördüncü bir seçenek olarak mevcut durumun korunması önerilir. Çünkü Britanya askerlerinin mevcut koşullar altında siyasal bir istikrar sağlanmadan ülkeden ayrılmasının gelecekte büyük sorunlara yol açacağını ileri sürer. Sonuç olarak Blunt'a göre Britanya'nın görevi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan manda yönetimlerinin esasını oluşturacak şekilde, ülkeyi kendi kendini yönetmeye hazırlamak olmalıdır.[78]

Dönemin Mısır'da görev yapan Britanya diplomatik misyonunun görüşleri arasında Mısırlı liberal aydınlara, hiç kuşkusuz Britanya yanlısı olma koşuluyla ülke siyasetinde daha fazla yer verilmesi yer almaktadır. Blunt da söz gelimi Abduh'un ve diğer bazı Mısırlıların yüksek görevlere getirilmesi konusunu gündeme getirmiş ve bu doğrultuda görüş bildirmiştir. Mısır'daki Britanya yönetimi yalnızca Mısır'ı değil, sürekli olarak diğer Arap bölgelerini de göz önünde bulunduran bir siyaset izlemiştir. Buralardaki muhalefet hareketlerini güçlendirecek, Osmanlı merkezini zayıflatacak yönde adımlar atılmıştır. Kahire'ye gelen Suriyeli aydınlara kucak açılmıştır. Diğer yandan Mısırlı milliyetçiler Britanya'nın Mısır'daki mevcudiyetine karşı mücadelelerinde uzun süre İstanbul'dan çözüm beklemiş, İmparatorluğa olan bağlılıklarını sürdürmüş, Suriye'deki Arap siyasi hareketiyle çok fazla bağlantı içinde olmamıştır.[79]

78 W.S.Blunt, "Memorandum as to the Evacuation of Egypt", **My Diaries**. Londra: Martin Secker, 1932. ss.406-409.
79 Kayalı, **Jön Türkler**..., ss.138-139.

Britanya işgali süresince sosyal reformcu önemli bir muhalefet odağı Prenses Nazlı Fazıl, Ali Paşa Mübarek ve Riyaz Paşa gibi soyluların salonları olmuştur. Bu salonlar çoğunlukla Mısırlılarla İngilizlerin bir araya geldiği soylu kişilerin salonlarıdır. Saad Zağlul ve Lord Cromer gibi seçkinlerin müdavimi olduğu bu salonlarda aynı zamanda sosyal reform, işgal, işgale karşı düşünce ve siyasetler tartışılmıştır.[80] İşgalin ilk on yılı sonunda Mısırlı aydınlar arasında Mısır siyaseti konusunda büyük bir hoşnutsuzluk ve karamsarlık ortaya çıkmıştır. Salonlarda reform meseleleri konuşulur ve Britanya tahliyeye yanaşmazken, halk arasında alttan alta milliyetçi düşünceler kaynamaya başlamıştır.

1892 yılında hıdiv Tevfik'in ölümü üzerine hıdivliğe 18 yaşında olan ve Avrupa'da eğitimine devam eden oğlu Abbas Hilmi getirilir. Lord Cromer'ın etkinliği bu dönemde de devam eder. Yabancıların Mısır'dan tümüyle kovulması ve ulusal bir hükümet kurulması tartışmaları gazetelere yeniden yansımaya başlar. Hıdiv ile ülkede Cromer'ın şahsında temsil edilen Britanya otoritesi arasında sürekli gel gitlere ve zorlamalarla geri çekilmelere dayanan bir ilişki devam etmektedir. Esas olarak Avrupa'nın gücüne güvenen ve İngiltere'deki liberal hükümetin tahliye yanlısı olduğuna inanan Abbas Hilmi ile Lord Cromer arasındaki gerilimler giderek artar. Bu süreçte Osmanlı Devleti Britanya'ya karşı bir ağırlık oluşturamayınca, hiç bir şey yapmamayı tercih eder. 1895'te Mısır'da Britanya egemenliği iyice hissedilir hale gelir. Britanya, Cromer'ın deyişiyle "ya daha ileri gitmek ya da geri çekilmek" ikilemiyle karşı karşıya kalır.[81]

Mısır'ın işgali sorununda önemsenmesi gereken noktalardan biri İngiliz-Fransız rekabetidir. Yükselen bir "büyük güç" olarak Almanya da Mısır'da ortaya çıkan milliyetçi hareketlenmelere ilgi gösterir, Fransa'da bulunan Mısır Gençlik Komitesi'ne yardımda bulunur. 1890 sonlarında hıdiv Abbas ile Cromer arasındaki uzun çekişmenin öncesinde üç önemli olay daha yaşanır: Bunlardan ilki Mısır yönetimine

80 Lutfi Al-Sayyid, **Egypt and**..., ss.95-96.
81 Lutfi Al-Sayyid, **a.e.**, s.116.

isyan eden Sudan'ın General Kitchener komutasındaki İngiliz-Mısır birlikleri tarafından yeniden ele geçirilmesi, ikincisi İngiltere ile Fransa'yı İtalyan ilerlemesine karşı birlikte hareket etmeye zorlayan Faşoda olayı ve son olarak da 1904 yılında İngiltere ile Fransa arasında Entente Cordiale'in imzalanmasıdır. Bu anlaşma ile Fransa İngiltere'nin Mısır'daki konumunu değiştirme niyetinde olmadığını beyan eder. Hıdiv böylece İngilizlerle iyi geçinmek dışında bir seçenek kalmadığını düşünür. Mısır'ın bağımsızlık davasının öncülüğü de milliyetçilere geçmiş olur.

Lord Cromer döneminde Britanya yönetimi Mısır'da çeşitli reform girişimlerinde bulundu. Reformlar daha çok yabancıların yatırımlarını ve dış borç ödemelerini garanti altına almaya yönelikti. Bu amaçla ekilebilir alanlar genişletildi, yasal çerçeve ve düzen hiç kuşkusuz büyük toprak sahiplerini güçlendirecek şekilde geliştirildi. Diğer yandan ülkede gelecek on yıllarda ulusal bilincin gelişmesini sağlayan okullar açıldı. Britanya'nın ülkedeki varlığı, güç ilişkileri ve sürekli zor uygulamasının yanı sıra yaratmakta ve sürdürmekte başarılı olduğu saray ile milliyetçi hareket arasındaki ayrılığa dayandı. Ne var ki bu ilişki bir noktada tersine döndü, işgalin başlangıcında saray varlığını Britanya'ya borçlu iken, sonuçta Britanya ülkedeki varlığını saraya borçlu olmaya başladı.[82]

Mısır'da pamuk dokuma endüstrisinin gelişimi -ya da azgelişmesi- sömürgeci güçlerin ulusal ekonomileri zaafa uğratması konusunda bir örnek olarak kabul ediliyor. Mısır'da pamuk işleyen dokuma tezgahları kurma girişimi 1894-1895'te başlayıp, Lord Cromer'ın itirazı sonucu başarısızlığa uğramış. İkinci girişim 1898'de gerçekleşmiş, Cromer'ın tavrı yine değişmemiş. Liberal görüşlere sahip ve serbest ticaret yanlısı Cromer'ın itirazı şöyle ifade ediliyor: Bu dokuma tezgahları gümrük tarifeleriyle korunmak isteyecek, oysa ki gümrük tarifelerini değiştirmek için "büyük güçler"den ve Mısır maliyesini elinde tutanlardan izin almak gerekecek, ki

82 Albert Hourani, "The Anglo-Egyptian Agreement", **The Middle East Journal**, c.9. no.3. Yaz 1955, ss.242-243.

bu da zor. Bir de bu girişim -Hindistan örneğinde olduğu gibi Mısır'a pamuklu dokuma satan İngiltere ile Mısır'ın arasını bozacak.[83] Britanya Dışişleri de Cromer'ın bu inisiyatifini onaylıyor. Üçüncü girişim olan Cotton Mills Co. 1900'de Kahire'nin Bulak semtinde bir fabrika kurar. 1901'de fabrika yetkilileri ürünlerinin Lancashire ürünleri ile rekabet etmeyeceğini söylemek ve gümrük koruması istemek üzere Lord Cromer'ı ziyaret eder. Cromer'ın söyledikleri nedeni ne olursa olsun, yabancı güçlerin yerli endüstrilerin gelişimini engellediğini kanıtlamaktadır:

"Birincisi serbest ticaretten yana biri olarak sanayinin korunmasına karşıyım. İkinci olarak siyasi açıdan baktığımızda Britanya ve Mısır çıkarlarının uzlaşmaz oldukları yolundaki yanlış yaklaşıma -Hindistan'da olduğu gibi- şiddetle itiraz ederim."[84]

Owen'a göre Cromer'ın engelleyici siyaseti yalnızca pamuklu dokuma sanayiine yöneliktir ve üstelik sanayi gelişiminin önündeki tek engel değildir. Diğer olumsuz koşulların ve engellerin yanı sıra bu olumsuz örnek diğer sanayi girişimcilerinin gözünü korkutmuştur. Bu dönemde Mısır'da bulunan Batılı büyükelçilikler birer danışman rolünden, yönetici rolüne geçmişlerdir.

Mısır'da Britanya işgali altında eğitim alanında gerçekleştirilen reformlar eğitim olanaklarını genişleterek eğitimli bir orta sınıfın şekillenmesine neden olmuştur. 1882 ile Birinci Dünya Savaşı arası dönemde Mısırlılar bürokrasi kadroları içinde giderek daha da artan oranda yer almışlardır. Orduda, subaylar içinde Türk ve Kıptileri kendi içinde eriten kültürel bir yapı ortaya çıkmıştır. Mehmet Ali Paşa zamanında başlayan toprakta özel mülkiyet sistemi de giderek güç kazanmış ve düzenli bir hal almıştır. Büyük toprak sahipleri sınıfından yalnızca üst düzey subaylar değil, avukatlar, doktorlar muhasebeciler gibi profesyoneller de yetişmiştir. Bu yeni sosyal sınıflar milliyetçi düşüncelerini ekonomik alan-

83 E.R.J.Owen, "Lord Cromer and the Development of Egyptian Industry: 1883-1907", **Middle East Studies**, c.2, no.4, Temmuz 1966, s.289.
84 Owen, **a.e.**, s.290.

da da ortaya koymaya çalışmışlardır. Gelişim halindeki Mısır burjuvazisi bir yandan milliyetçi düşünceler geliştirirken bir yandan da kendisini ve ülkeyi giderek artan bir biçimde dünya kapitalist pazarına daha açık bir hale getirecek şekilde yabancı iş çevreleriyle de ilişkiler kurmuştur.[85]

Bu dönemde Mısır'da çok sayıda İngiliz kamu görevlisi maliyeden eğitime, idareye pek çok alanda görev yapmaktadır. Bu nedenle genç, eğitimli Mısırlılar iş bulmakta zorlanmaktadır. 1905 yılında üst düzey kamu yöneticilerinin yalnızca yüzde 28'inin Mısırlılardan oluştuğu, yüzde 42'sinin İngiliz memurlar ve kalan yüzde 30'unun da Ermeni ve Suriyelilerden oluştuğu tahmin edilmektedir.[86]

Hıdiv Abbas Hilmi milliyetçi hareketi bir dönem destekledikten sonra 1905 sonrasında milliyetçi hareket ile hıdivin arası açılmış ve hıdiv milliyetçi hareket için yabancılardan sonra ikinci hedef haline gelmiştir. Abbas Hilmi 1907'de ortaya çıkan Anayasa isteğine yanıt vermemiş, sonra da ülke içinde ve yurt dışında toprak alımına, diğer ticari ve finansal faaliyetlere girişmiştir.

Yukarıda sözü edilen gelişmeler, 1907 yılında Mustafa Kamil öncülüğünde Milliyetçi Parti'nin (Vatan Partisi) ve daha çok Abduh'un görüşlerinden etkilenen Umma Partisi'nin (Halk Partisi) ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ulus devlet düşüncesini geliştiren Mustafa Kamil Arabi Paşa'dan sonra Mısır milliyetçi hareketinin kurucusu olarak kabul edilmektedir. O dönemde Mısırlıların bir kısmı Britanya çok güçlü olduğu için ülkeden çıkartılabileceğine inanmamakta, bir kısmı da kaderci bir bakış açısıyla Britanya'nın ülkedeki varlığını bir Tanrı iradesi olarak görmektedir. Buna karşılık Mustafa Kamil Mısır'ın şanlı geçmişini yeniden ortaya koyan bir mit yaratmak yoluna gitmiştir. Mısır'ın büyük işler yapabileceğine olan inancı artırmak için Mısırlılar arasında Mısır sevgisi ortaya çıkartacak bir dil ve söylem geliştirmiş-

85 Ayubi, **Over-stating**..., s.106.

86 Bu rakamlar Mısır'da 1921'de araştırma yapan Milner Komisyonu tarafından yapılan 1905 yılı tahminleridir. Lutfi al-Sayyid. **Egypt and**.... s.140.

tir. Cromer'ın "iyi hükümet, kendini yönetmekten daha iyidir", "akıllı Mısırlılar ülkeye zenginlik getiren Britanya yönetimini ister" derken Mustafa Kamil İngiltere'nin Mısır'ı zincirlediğini, mutlaka özgürlük kazanılması gerektiğini söylemektedir. Mustafa Kamil hıdiv etrafında birleşmeyi savunur. Daha sonraları uzun süre birlikte davranan bu ikili arasında da ayrılıklar baş gösterir. Hıdiv Abbas giderek Cromer'a yakınlaşır. Yine de milliyetçiler ile hıdiv arasında bir kader birliği, işgal sürdükçe devam etmiştir.

1904 yılında Osmanlı Devleti Mustafa Kamil'e Paşa rütbesi verir. Mustafa Kamil 1906 yılında ortaya çıkan Taba olayında İngilizlere karşı Osmanlı Devleti'ni savunur, sonraki yıllarda da Babıali'ye yanaşan bir siyaset izler. Taba olayı Osmanlı Devleti'nin Hicaz Demiryolu yapımı sırasında Maan'dan Akabe'ye bir ek hat açmak istemesi üzerine patlak vermiştir. Uluslararası bir sorun haline gelen Akabe Hattı Osmanlı Devleti için önem taşımaktadır. Akabe'ye ulaşacak hat ile Osmanlı askerleri İngiliz kontrolündeki Süveyş kanalını kullanmadan ve buraya geçiş ücreti ödemeden Kızıldeniz'e taşınabilecektir. Böyle bir hattın inşası İngilizlerin stratejik açıdan önem verdikleri Mısır'ı tehdit altında görmelerine yol açmıştır. Mısırlılar Mehmet Ali döneminden beri Sina Yarımadası'nı fiilen yönetmektedir. Bir tabur Osmanlı askerinin bu köye karargah kurması üzerine İngiliz yönetimi Taba'dan çekilmeleri için bir çok kez talepte bulunmuş, sonuç olarak Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki sınır İngilizlerin istekleri doğrultusunda belirlenmiştir.[87] Bu olay Akabe hattının yapılması ile Osmanlı-Alman ittifakının Süveyş'i tehdit eder hale gelmesinin İngilizleri ne denli korkuttuğunu, aynı zamanda İngiltere açısından Mısır'ın ne denli önemli bir yer olduğunu da göstermektedir.

Ülkenin gelişmesinde eğitimin önemine inanan ve bir çok ihtilaflı durumda Osmanlı Devleti'nin merkezini savunan ve İslâmi öğelere de bağlılık gösteren Mustafa Kamil bağımsızlık, vatanseverlik ve anayasacılık ilkelerini öne çıkarmıştır.

87 Murat Özyüksel, **Hicaz Demiryolu**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000, ss.174-178.

1907 yılında kurulan Milliyetçi Parti daha çok kentli orta sınıf meslek sahipleri tarafından desteklenmiştir. Umma (Halk) Partisi ise Ahmed Lutfi al-Sayyid ve Saad Zağlul'un kardeşi Fethi Zağlul tarafından kurulmuştur. Bu parti Milliyetçi Parti'ye karşı bir güç oluşturma amacı taşıyan, ilerlemeyi işgalci güçte gören ve evrimci bir temele sahip olan bir partidir. Halk Partisi nihai bağımsızlık hedefinden vazgeçmeksizin Britanya'nın ileride bu hedefi destekleyeceği düşünülen kimi girişimlerine destek verme siyaseti izlemiştir.[88]

Öğrenci ayaklanmaları ve İngilizlere karşı hareketlerin büyümesi nedeniyle 1905 yılında kurulan liberal hükümet değiştirilir. 1907'de Mustafa Kamil başbakanlığında, içinde Saad Zağlul'un da bulunduğu yeni bir hükümet kurulur. 1907 yılı, Mısır'ın iç siyaseti açısından önemli bir yıldır. Mustafa Kamil Cromer idaresine bütünüyle karşı iken, Lutfi al-Sayyid ve diğer liberal eğilimli milliyetçiler Cromer reformlarını takdir etmekte, yine de işgali eleştirmektedirler. Cromer 1907'de istifa ederek ülkesine döner, bu gelişme milliyetçileri sevindirir. Yerine Cromer'ın aksine hıdivle yakınlaşma siyaseti izleyecek ve hıdivi milliyetçi hareketten uzaklaştırmaya çalışacak olan Eldon Gorst geçer.

Bu dönemde ortaya çıkan partilerin programlarında şu üç nokta büyük önem taşımaktadır:

1. Osmanlı Devleti ile ilişkiler,
2. Britanya işgaline karşı yaklaşım,
3. Hıdive ve hıdivlik kurumuna yaklaşım.

Mustafa Kamil'in Milliyetçi Partisinin programında Mısır'ın 1841 fermanında garanti altına alman özerkliği desteklenir, Meclise karşı sorumlu olacak bir temsili hükümet kurulması, eğitimin genişlemesi, tarımda, ticaret ve sanayide ilerleme, ulusal ruhun yayılması, Kıptilerle Müslümanlar arasındaki dostluğun artırılması ve son olarak da Mısır'la Osmanlı Devleti arasındaki yakınlığın artması istenir.[89] Bu

88 Frank Tachau (der.), **Political Parties of the Middle East and North Africa**, Londra: Mansell Publishing Ltd., 1994, ss.120-121 ve 125-126. Ayrıca bkz.Hourani, "The Anglo-Egypian...", s.243.

89 Lutfi al-Sayyid, **Egypt and**.... ss.189-190.

parti genel olarak Osmanlı yanlısıdır, Osmanlı desteği olmadan Britanya işgaline son verilemeyeceği düşünülür. Hıdiv'i destekler, ama sonra vazgeçer, Al-Liva (Sancak) isimli bir yayını vardır. Lutfi al-Sayyid'in Halk Partisi ise Anayasa yanlısı, Osmanlı karşıtıdır. Her ikisine de karşıyız demekle birlikte çoğu olayda Britanya idaresini desteklemiş, hıdiv ile arası iyi olmamıştır. Tam bağımsızlık istemekle birlikte bunun gerçekleştirilebileceğinden emin gözükmemektedir. Al-Jarida (Günlük) isimli bir yayınları vardır.

Lord Cromer'ın Mısır yönetiminde ilk on yılı reform girişimleri ve geçmiş dönemin özellikle ekonomideki kötü durumunu düzeltme çabalarıyla geçer. İkinci on yıl ise Britanya'nın manipülasyonları sonucu reform girişimleri geriler, sömürgeleştirme çabaları artar. Bu da ülkede milliyetçi hareketin güç kazanmasına neden olur. Cromer sonrası dönemde Kabine Başkanlığını yürüten Butros Gali Paşa 1909 yılında İngiliz-Mısır Kondominyon Anlaşmasını imzalar. Üstelik Kanal bölgesinde Britanya yetkilerini 2002'ye dek genişletecek bir anlaşmayı imzalamak ister. O sırada genç bir milliyetçi tarafından öldürülür. Liberal dönemin sonuna işaret eden bu olay sonrasında Britanya Valisi Eldon Gorst istifa eder ve Mısır'ı yönetme görevini 1911-1914 yılları arasında sürdürecek olan Lord Kitchener devralır. 1908-1914 yılları arasında milliyetçi hareket bir durgunluk yaşar. Savaşla birlikte Mısırlı milliyetçiler için bağımsızlık ve Britanya işgalinden kurtulmak gündemin birinci maddesi haline gelir. Aynı zamanda bir çoğu Osmanlı Devleti ile de bağlarını koparmaktan yana bir tavır geliştirir. Birçok Mısırlı milliyetçi için bu bağlardan birini koparmak, diğerini koparmak için bir başlangıç olarak algılanmıştır. Ama halktan bir çok Mısırlı Osmanlı devletini hala Hilafet merkezi olarak değerli görmektedir. Osmanlı merkezi ile ilk ciddi kopuş olasılığı 1911'de İtalya ile Osmanlı Devleti'nin girdiği Trablusgarp savaşı sırasında, ikinci olanak ise 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile ortaya çıkar. Bu dönemde ülkede sıkıyönetim ilan edilir, Kitchener Britanya Savaş Bakanı olur. Mısır'ın idaresi Ronald Storres'a kalır.

Birinci Dünya Savaşı'na gidilen süreçte Osmanlı Devleti'nin bağımsız bir dış siyaset izleme şansı kalmamıştır:

"Büyük Güçler, İmparatorluktaki merkezkaç kuvvetleri teşvik ederek dağılma sürecini hızlandırdılar. Büyük Güçler'in, bir bölüşüm planı üzerinde anlaşamayarak İmparatorluğa payanda oldukları ileri sürülebilir. Fakat emperyalist çekişmelerin doğası buydu. (...) 19.yüzyılın sonuna gelindiğinde, İmparatorluk nüfuz alanları biçiminde de facto bölüşülmüş ve Babıali zımnen bunu kabul etmişti. Türkler, Kasım 1914'te savaşa girinceye kadar, Mısır'daki İngiliz üstünlüğüne asla meydan okumadılar."[90]

İkinci Meşrutiyet döneminde İngiliz ve Almanlar Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz sağlamak amacıyla artan biçimde rekabet ettiler. Birinci Dünya Savaşı'na kadar, hatta savaş sırasında bile İttihatçılarla eski dönemin siyasi kadroları arasında farklı eğilimler ve görüşler mevcuttu. Britanya içinde de İttihatçıların desteklenmesi gerektiğini düşünenler bulunmaktaydı. Ancak Britanya'nın bu dönemde izlediği ağırlıklı siyaset hattı, merkezi güçlendirmek isteyen İttihatçıların aksine Osmanlı Devleti'ni parçalama işine hız verme yönündeydi. Britanya bu dönemde yalnızca Mısır'ı işgal etmedi değildir. Basra Körfezi ve Irak'ta gücünü korumak ve pekiştirmek istiyordu. İttihatçılar arasında ise İngiliz karşıtlığı giderek büyüdü. Ayrıca bu dönemde Meclisteki Arap milletvekilleri Yahudilerin Filistin'e göç hareketine karşıydı. Britanya Meşrutiyet yönetiminin başarılı olmasının Hindistan ve Mısır'da yaşayan Müslüman ahali üzerinde kendisine karşı olumsuz etki yapmasından ve Araplar arasında Anayasa isteğine yol açmasından korkmaktaydı. Bu dönemde Britanya raporlarında Şam'daki sivil ve asker üst sınıfların, tüccar ve ulemanın Osmanlı'nm yeni rejimini desteklediği, Beyrut ve Kudüs'te de yeni rejimin olumlu sonuçlar vermesinin beklenemeyeceği, bir şeyler yapılması gerektiği görüşleri yer aldı.[91] İngilizlerin asıl endişesi Mısır ile ilgiliydi. Bir kere Türk müdahaleleri başlarsa, Mısır'da İngiliz yönetiminin zayıfla-

90 Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun..., s.25.
91 Kürkçüoğlu, **Osmanlı Devletine**..., s.46.

masından korkuluyordu. Çünkü aynı dönemde hıdiv ile Osmanlı Devleti ortak mali projeler içine girmişti, çıkarları da ortak görünmekteydi. Mısır siyasi yaşamı ise savaş öncesinin belirgin tarafları arasında bölünmüş durumdaydı: Mısır Başbakanı Butros Paşa Britanya yanlısıydı. Bağımsızlık yanlısı Saad Zağlul'un Deutsche Orient Bank'tan büyük krediler aldığı söylentileri dolaşmaktaydı.

Kritik bir dönemde, 1910-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Britanya ilişkileri giderek daha fazla bozulur. Britanya Alman rekabetinden rahatsızlık duymakta, Osmanlı Devleti'nin her yerinde, ama özellikle de demiryolları imtiyazları konusunda söz sahibi olmak istemektedir. Özellikle Mezopotamya'da ve Bağdat'ta imtiyazlarını korumak istemekte, Britanya vatandaşlarının mallarına karşı uygulanan işlemlerle ilgili şikayetlerini bildirmektedir. Bu dönemde İttihat ve Terakki hükümeti Mısır meselesine karışmak ve konuyu uyandırıp Britanya ile arasını daha fazla bozmak istemez. Ama 1911'de Trablusgarp Savaşı'nın çıkmasından sonra Britanya'dan ittifak ve destek bekleyemeyeceği de açıkça ortaya çıkar. Britanya aynı dönemde hala Asya Türkiyesinin toprak bütünlüğünün korunmasından yanadır. Siyaseti genel olarak Türkiye'yi üçlü ittifak'a kaptırmayacak şekilde tarafsız tutma sınırları içinde belirlenmektedir. Savaş yakınlaştıkça ve özellikle de savaş başladıktan sonra Britanya'nın Arap ülkeleri ile ilişkileri Osmanlı merkezi için büyük zorluklar getirir. Britanya Osmanlı Devleti'nin Araplarla ilişkilerinden kuşku duymakta, İstanbul'da farklı siyasi görüşlerin mevcudiyetini saptamakta ve bunlardan kendine daha yakın olabilecekleri hesaba katmaktadır. Osmanlı ordusunun Mısır'a saldırmasından korkmakta, savaşta tamamen tarafsız kalırsa, Mısır'ın statüsünde bir değişiklik yapabileceğini bile ileri sürmektedir. Zira yaklaşan savaşta Mısır özellikle Ortadoğu düşünüldüğünde Britanya'nın Amiral Gemisi konumunda olacaktır.

30 Ekim 1914'te gerçekleşen ve Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın yanında fiilen savaşa sokan Sivastopol'un topa tutulması olayından sonra bile İngilizler Osmanlı Devleti'nin

Almanya yanında saf tutmasını önlemek için çeşitli yöntemler denemiştir. İstanbul'daki Britanya Sefiri, Türkler Mısır'a saldırmadıkça, Britanya savaş açmamalıdır, diye düşünmektedir.[92] 1914 yılı sonundan itibaren Osmanlı Devleti Britanya ile ilişkilerini kopma noktasına getirmiş, bu durum Britanya'nın Araplarla yakınlaşma ve Arap ayaklanması girişimlerini hızlandırmıştır.

C. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN ÇIKIŞTA MISIR'IN KONUMU

Ortadoğu toprakları emperyalist ülkeler için Birinci Dünya Savaşı ile birlikte yalnızca bir geçit yolu olarak değil, petrol kaynakları açısından da çok önemli hale gelir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan olağanüstü dönemde bu bölge üzerinde bir "paylaşım kavgası" sürdürülür. Ortadoğu ülkeleri savaşın tarafları olan ittifak ve itilaf güçlerinin birbirine karşı üs olarak kullanacağı stratejik alanlar olarak önemsenir. Diğer yandan Arap milliyetçiliği bir siyasi hareket olarak Suriye ve Mısır'da kadrolaşmasını 1914 ile 1916 yılları arasında oluşturur.[93] Süveyş'in doğusunda kalan Mısır'ın diğer Arap eyaletlerinden farklı bir coğrafya ve tarihe sahip olması, burada gelişen milliyetçi hareketi, diğer Arap bölgelerinden ayırır. 1882'den sonra Britanya işgali altında yaşayan Mısır'da milliyetçi hareketin temel amacı işgale son vermek iken, Suriye ve diğer Arap bölgelerinde ortaya çıkan milliyetçi hareketlerin farklı dinamik ve taşıyıcıları, farklı programları vardı. Üstelik 19.yüzyıl boyunca güçlü bir ekonomik ve siyasal yapıya sahip olan Mısır, çevresindeki Arap topraklarını, Suriye ve Kızıldeniz üzerinden komşusu Hicaz bölgesini her zaman kendisine siyasi ve ekonomik hedef olarak gördü.

92 Kürkçüoğlu, **Osmanlı Devletine**..., s.63.

93 Arap milliyetçi hareketinin sözü edilen yıllarda Suriye'de gelişimi için bkz.C.Ernest Dawn. "Origins of Arab Nationalism", **The Origins of Arab Nationalism** içinde. der.Rashid Khalidi vd.. New York: Columbia University Press. 1991, ss.13-16.

Birinci Dünya Savaşı, Mısır milliyetçi hareketinin gelişimi açısından bir dönüm noktası oluşturdu. Savaş koşulları Britanya yönetimine ülkeyi daha rahat kontrol edebilecek olanaklar sağlarken aynı koşullar ülkeyi eskisi gibi sınırsız bir özgürlükle yönetmelerini de zorlaştırdı. İngilizler ülkede ortaya çıkan milliyetçi düşünceyi ve eylemleri denetim altına alabilmek amacıyla 1913 yılında, savaşın arifesinde bir yasa çıkartarak yeni bir Yasama Meclisi kurdu. Hükümet tarafından atanan 17 üye ile halk tarafından dolaylı biçimde seçilen 66 üyeden oluşan bu meclisin yasaları tartışma ve önerme yetkisi bulunuyordu. Yapılan seçimlerde eski bir yargıç, yönetici, Eğitim ve Adalet Bakanlığı yapmış olan Saad Zağlul ilk kez belirgin bir seçim kampanyası platformu oluşturdu ve Yasama Meclisi Başkanı seçildi. Bu kısa ömürlü meclisin etkinliği, giriştiği reform çabalarına karşın bir danışma meclisi olma işleviyle sınırlı kaldı. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Almanya ile aynı tarafta yer alması nedeniyle Britanya Mısır'da önce 2 Kasım 1914'te sıkıyönetim ilan etti, daha sonra da 18-19 Kasım 1914'te Mısır'ı resmi olarak topraklarına katma isteğini açıkladı ve protektora ilan etti.[94] Bilindiği gibi daha önceki dönem resmi bir protektora yönetimi mevcut olmamakla birlikte fiili bir "peçeli protektora"dan söz edilmekteydi.

Bu gelişmeler üzerine Meclisin görevi de son buldu. O sırada İstanbul'da olan hıdiv II.Abbas Hilmi (1892-1914) İngilizler tarafından görevden alındı, onun yerine amcası Hüseyin Kamil Mısır Sultanı unvanı ile atandı.* Britanya gerçekleştirdiği değişiklik sonrasında Mısır'da bulunan en kıdemli temsilcisini Yüksek Komiser'e çevirdi, aynı zamanda Mısır

94 Protektora (himaye) Britanya'nın 1825'ten sonra kullandığı sömürgeden farklı olarak bu ülkeyi yabancı toprak olarak kabul eden, söz konusu devletle yapılan özel anlaşmalara dayanan, ülkede mevcut egemen yapıyı koruyan yarı-resmi bir idari statüdür. Yabancı toprak olarak kabul edilen bu yerlerde "barış, düzen ve iyi hükümet" adına yasa yapma yetkisi Britanya Krallığına aittir. Bahreyn 1892'de, Kuveyt ve Mısır 1914'te bu statüye geçmiştir. Bkz.Glen Balfour-Paul, **The End of Empire in the Middle East**, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, ss.101-102.

* Bu unvan 1922 yılında Kral Fuad tarafından terkedildi.

Dışişleri Bakanlığı'nı kaldırarak yetkilerini Yüksek Komiser'e aktardı. Yüksek Komiser olarak da Lord Allenby atandı.[95] Allenby'nin ülkeye gelişinden 1936 Anlaşmasına kadar geçen yıllarda Britanya'nın Mısır siyaseti kendi içinde karmaşık ilişkilere sahip üç ayak üzerinde şekillendi: Britanya gücü, Mısırlı siyasetçiler ve Mısır sarayı.[96]

Protektora ilanı Mısır'ın siyasal yaşamında büyük bir değişiklik yaratmadı, yalnızca 30 yıldır devam eden rejimi resmileştirdi ve yasallaştırdı. Mısır böylece Osmanlı Devleti'nden resmi olarak kopmuş oldu. Savaş sırasında Mısır toprakları müttefik kuvvetlerin Asya-Avrupa arasında geçiş ve konaklama alanı, Gelibolu ve Filistin cephelerinin üssü olarak kullanıldı. Savaşla birlikte fiyatlar yükseldi, ücretler azaldı, kısaca geçim zorlaştı. Lord Cromer yönetimi sırasında görece daha iyi koşullarda yaşayan köylülük savaş sırasında askerliğe ve aşırı üretime zorlandı.[97] Bu savaşın ülkeyi ekonomik ve sosyal açıdan altüst ettiği, ekonominin durma noktasına geldiği, yerini karaborsa almıştır. Bütün bunlar halk arasında hoşnutsuzluğun büyümesine neden oluyordu. Bu yıllarda bozulan ekonomik koşullardan köylüler ve işçi sınıfı, batılılaşmış orta ve üst sınıflardan daha kötü etkileniyordu. Mısırlılar himaye yönetimini savaş sırasında geçici bir statü olarak görme eğilimindeydiler. Ancak savaş devam ettikçe Britanya Mısır'da daha sert ve saldırgan bir idare kurdu. Sivil görevliler dışında asker sayısını artırdı ve büyük kentleri askeri açıdan istila etti. Savaşın bitiminde Mısır koşulsuz bağımsızlık talep ederken Britanya tüm ülkede kontrolü bütünüyle ele geçirmişti.[98]

1922 yılında Britanya Mısır'da himaye yönetimine son

95 "Establishment of the British Protectorate over Egypt" (18-19 Aralık 1914), Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East: 1914-1956**, c.2, New York: D.Van Nostrand Company, Inc., 1956, ss.4-7.

96 Derek Hopwood, **Egypt: Politics and Society 1945-90**, Üçüncü Baskı, Londra: Harper Collins Publishers, 1991, s.15.

97 P.M.Holt, **Egypt and the Fertile Crescent: 1516-1922**, New York: Cornell University Press, 1969, s.293

98 Selma Botman, **Egypt: From Independence to Revolution, 1919-1952**, New York: Syracuse University Press, 1991, s.25.

verdiğini ve Mısır'ın bağımsızlığını tanıdığını açıkladı. Bu karar aslında doğrudan kontrol yöntemlerinin dolaylı yöntemlerle yer değiştirmesi anlamı taşımaktaydı. 1922 Anlaşması ile Mısır için tam bir bağımsızlık sağlanamadı. Britanya bu anlaşma ile Mısır'daki başlıca hükümet kurumlarını ve Süveyş kanalı üzerindeki denetimini korumayı sürdürmekteydi. Bu dönemde Kral Faruk, yaygın halk desteğine sahip bulunan milliyetçi Vefd Partisi ve Britanya güçleri arasında büyük bir güç savaşımı yaşandı. Kral Faruk'un başa geçmesi başlangıçta Vefd Partisi ve hızla büyümekte olan Müslüman Kardeşler tarafından sevinçle karşılandı. O zamana kadar sarayda konuşulan asıl dil Türkçe iken, 16 yaşında tahta geçen Kral Faruk güzel Arapça konuşmaktaydı. Faruk Mısır milliyetçi hareketine yakınlığıyla da sempati topladı. Bu dönemde Kral Faruk ve Vefd'in Britanya güçlerini bütünüyle ülkeden çıkartacak kadar gücü yoktu. Vefd Partisi geniş sosyal tabanı ve milliyetçi görüşleri ile güçlü bir parti olarak görünse de henüz Britanya güçlerini açıkça karşısına alacak kadar güçlü değildi.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin "imparatorluk" siyasetinin sürdürücüsü yalnızca muhafazakar Tory hükümetleri değil, bizzat İşçi Partisi hükümetleri de oldu. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İşçi Partisi hükümetleri döneminde Irak'la, İngiltere'nin Irak'ın maliye, dış siyaset ve askeri siyasetinin kontrolünü üstlendiği ve hava üsleri kurmasına olanak veren bir anlaşma imzalandı. Yine aynı hükümet Saad Zağlul ve Vefd Partisi'nin savaş sonrası düzenlemeleri görüşmek üzere Mısır'ı temsil etmesine izin vermedi. Britanya hükümeti Mısır'ın Süveyş kanalı ve Sudan konularındaki taleplerini reddetti. Milletler Cemiyeti'nin tüm desteğine karşın Zağlul Paşa'nın Britanya'nın askeri işgaline son verilmesi ve Süveyş kanalındaki askeri kontrolün Milletler Cemiyeti'ne devredilmesi talebi reddedildi. Britanya İmparatorluğunun savunma stratejisinin dayandığı temeli, Britanya gemilerinin savaş ve barışta Süveyş kanalından serbestçe geçmeleri oluşturmaktaydı. Sonraki otuz yıl için Süveyş kanalı üzerindeki Britanya kontrolü İşçi Partisi liderliğinin

olmazsa olmaz tercihlerinden biri oldu.[99] Britanya'da İşçi Partisi hükümetinin Mısır'ın bağımsızlığını destekleyeceğini düşünen Mısır Başbakanı Zağlul Paşa, daha sonra bu siyasetin Britanya'nın geleneksel siyasetinin devamı olduğunu, yeni olanın ise aynı emperyalist siyasetin İşçi Partisi tarafından da sürdürülmesi olduğunu söylemiştir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkışta ve onu izleyen manda yönetimleri sırasında oluşan devletler ve sınırlar, Araplar arasında hep "yapay" sınırlar olarak değerlendirilmiştir:

"Bu yeni Arap devletleri, Batılılar tarafından yaratılmıştı, dolayısıyla da, buralarda yaşayan halklar, devletlerinin sınırlarını haritalarda kalan "yapay" çizgiler olarak görmekteydiler. Gene de kaçınılmaz olarak Bağdat, Beyrut, Şam ve Amman'daki bağımsız hükümetler çevresinde kendi [ulusal] çıkarlarını düşünen bir grup oluştu. Arap birliğinin kurulması umudu, duygusal düzeyde gücünü korumaktaydı, ancak gerçekleştirilmesi yolundaki engeller gün geçtikçe artmaktaydı."[100]

Mısır'da 1882 sonrasında oluşan yapının, manda sisteminin öncülü olduğu ileri sürülür. 1919 yılında Britanya Sömürgeler Sekreteri Lord Milner manda ilkesinin yeni bir buluş olmadığını, Mısır'da Britanya yönetiminin otuz beş yıldır bu ilkenin taşıyıcısı olduğunu ileri sürmüştür.[101] Gerçekten de Mısır bölgenin paylaşılması açısından Suriye, Irak, Ürdün ve Filistin'i içeren "Verimli Hilal" ülkelerinden daha farklı bir tarihe sahiptir. Mısır Britanya tarafından işgal edilmiş konumdadır. Aslında manda yönetimlerinin oluşmasında idealist bir çerçeve sunulmakla birlikte, uygulamada ve anlayışta ortak bir başka çerçeve mevcuttur. Manda ilkesinden amacın, bu ülkelerde Büyük Güçlerin uluslararası kontrolü hakim kılmak, milliyetçiliğe karşı enternasyonalizmi, tekelciliğe karşı serbest ticareti, köleliğe karşı insancıllığı, emperyalizme karşı kendi kaderini tayin hakkı ilkesini yerleştirmek adına idari yapıyı elinde tutması olarak gösterilir.

99 Robert Clough, **Labour: A Party Fit for Imperialism**, Londra: Larkin Publications, 1992, s.59.

100 Mansfield, **Osmanlı Sonrası**..., ss.93-94.

101 Lord Milner'dan akt. Louis, "The Era of the Mandates...", ss.203-204.

Mısır'da iki savaş arası dönemde, özellikle 1930'lu yıllarda nüfus hızla arttı, kentlere hızlı bir göç yaşandı, buna karşılık yaşam standardı geriledi. Toprak sahiplerinin elinde birikmiş bulunan sermaye Mısır sanayiinin ve Mısır Bankası'nın gelişmesini sağladı. İlk ve orta düzeyde resmi okullar ağı hızla genişledi, Kahire Üniversitesi mezunları yeni bir profesyonel elit ortaya çıkardı. Ortaya çıkan yeni sınıflar ülkede Britanya hakimiyetine karşı çıkan milliyetçi muhalefete katıldı. Sanayi bağlantılı yeni orta sınıf, siyasal gücün ve hükümet aygıtlarının, yeni sanayilerin kuruluşuna yardımcı olmasını istemekteydi. Oysa ki Kral ve Vefd hükümetleri özellikle ülkenin iç işlerine ilişkin konularda anlaşmazlığa düşmüş, karşı karşıya kalmıştı.

1936 yılında Mısır'ın tam bağımsızlığı yolunda kritik bir adım olarak kabul edilen ve yirmi yıl geçerli olacak İngiliz-Mısır Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Mısır Milletler Cemiyeti'ne üye oldu ve ülkeyi uzun yıllar denetimi altında tutan İngiliz Yüksek Komiseri, Britanya Büyükelçisi adını aldı 1936 Anlaşması Mısır'ın kendi kendini yönetme alanını genişletmekte, İngilizlerin 1882'den beri sürdürdükleri işgale son vermekteydi. Ancak Britanya güçleri Süveyş kanalı Bölgesi'nde kalacaklardı. Bu Anlaşama ile Britanya stratejik noktalarda varlığını ve etkisini sürdürürken, Mısır'ın iç işlerinde üstlenmiş olduğu sorumluluğu terk etmekteydi. 1922 ve 1936 Anlaşmaları Britanya'nın Mısır'da hareket alanını daraltır, ancak bütünüyle ortadan kaldırmaz. Ülkedeki Britanya Büyükelçisi iç işlerine dahi müdahale etme gücünü korur. Hourani'ye göre önceki dönemde Mısırlıların işine yarayan Britanya reformları da ortadan kalkmıştır.[102]

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da, Asya ve Afrika'da Britanya ve Fransa'nın kontrolünden çıkarak oluşan yeni bağımsız devletler, güçlü bir odak tarafından etkilemeye açık bir "hinterland" yarattı. Savaş sonrasında Batı dünyasının yeni lideri ABD haline gelirken bir yandan da Soğuk Savaş koşulları oluşmaya başladı. Aynı dönemde Mısır Britanya etkisinden kurtulma konusunda daha istekli hale gelir-

102 Hourani, "The Anglo-Egyptian...", s.245.

ken Britanya tam tersine çekilme konusunda daha isteksiz hale geldi.

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ve savaş sırasında çatışan güçler, çatışmaları Ortadoğu ülkelerine de taşıdı, o ülkeleri de askeri ve siyasal açıdan bir çatışma alanı haline getirerek savaşın içine çekip, taraf olmaya zorladılar. Ortadoğu ülkeleri bir kez daha çatışan taraflar arasında kaldı. Çıkarlarını, söz konusu tarafların gücü ve kazanma olasılıkları üzerinden hesaplamaya başladı.[103] Mısır'da 1945 sonrasında yukarıda sözü edilen gelişmeler sonucu ortaya çıkan toplumsal güçler Saray ve Vefd Partisi'nin çizdiği alanda yeterli açılım olanağı bulamadı. Toplumsal yaşamın yarattığı gerilimler 1945-1952 arasında ülkenin siyasal yaşamında istikrarsızlık kaynağı da haline geldi. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Vefd Partisi, savaş bitiminde onlar sayesinde tam bağımsızlık kazanma ümidi taşıdığı İtilaf devletlerine destek verdi. Ancak Mısır halkı Britanya yönetimine karşı öylesine büyük bir nefret geliştirmişti ki, Müslüman Kardeşler de dahil olmak üzere bir çok milliyetçi hareket gizlice Almanları destekledi.

Mısır İkinci Dünya Savaşı sırasında savaşın önemli merkezlerinden biri haline geldi. Kahire ve İskenderiye askerler, casuslar, siyasi sürgünler ve hükümet yetkilileriyle dolup taştı. Kuzey Afrika'da sonuç alıcı savaş El-Alameyn'de gerçekleşti. General Montgomery'nin Sekizinci Ordu'su Rommel'in Afrika Birliği ve müttefiklerini yenilgiye uğrattı, Kuzey Afrika'ya doğru sürdü. Müttefik Kuvvetler'in savaşı kazanmasının ve savaşın son bulmasının hemen ardından Vefd Partisi Britanya güçlerinin Mısır'dan çekilmesi konusunu yeniden gündeme getirdi. Britanya'nın bu tür taleplere yanıt verme konusundaki isteksizliği Mısır'da Britanya karşıtı hareketlerin güçlenmesine ve giderek örgütlenmesine neden oldu. Müslüman Kardeşler gibi örgütler özellikle Süveyş kanalı bölgesinde İngiliz birliklerine karşı eylemleriyle seslerini duyurmaya başladılar.

103 Mansfield, **Osmanlı Sonrası**..., ss.117-131.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitimi aynı zamanda Britanya İmparatorluğu'nun güç kaybettiği bir dönüm noktası oluşturdu. Bu Hindistan'ın dışında her yerden önce Ortadoğu için geçerlidir. Savaş sonrasının artan yoksulluğu, enflasyonu ve işsizliği milliyetçi hareketlerin güçlenmesine neden oldu ve Britanya yönetimi yeni bir Arabi ortaya çıkmadan sorunu halletme konusunda alarm verdi.[104]

Savaş sonrası konjonktürde Batı açısından Doğu Avrupa'da halk cumhuriyetlerinin ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulması büyük bir önem taşımaktadır. Sömürgelikten kurtulan ülkeleri komünizm düşüncesine kaptırmamak amacıyla ABD Başkanı Truman 1949'da dünya çapında "Dört Nokta Programı" olarak bilinen programı açıkladı. Birleşmiş Milletler ise aynı amaçla azgelişmiş bölgelere yönelik "Genişletilmiş Teknik Yardım Programı" uygulamaya girişti. İngiltere de 1945'te Ortadoğu için bir gelişme programı uygulamaya başladı. Bu programın asıl amacı Ortadoğu'da siyasal seçkinlerin desteğini kazanmaktı. Siyasal seçkinler önemli görüldü. Çünkü Britanya Mısır'ı daha önceki dönemde küçük bir yönetici sınıf oluşturan ve Yaşlı Çete diye adlandırılan eski Osmanlı seçkinleri, toprak sahipleri ve bürokratlara dayanarak yönetmişti. Ancak bu grup İkinci Dünya Savaşı sırasında gücünü yitirmiş ve savunmaya geçmiş, böylece eski dengeler bozulmuştu. İngiltere'nin Ortadoğu Bürosu 1945-1958 yılları arasında ekonomik gelişmenin, siyasal modernleşmeye yararı dokunacağı varsayımıyla kendi içinde bir Kalkınma Dairesi aracılığıyla yardım programı başlattı. Tüm bu girişimler sonraki bölümlerde değinileceği gibi bir çok Ortadoğu ülkesini ve Mısır'ı önemli kavşaklarda Batı karşıtı bir konumlanmaya yöneltti. Britanya bu dönem içerisinde bir çok kereler Mısır siyasetini yapay bir dengede tutabilmek amacıyla müdahalelerde bulundu. Devrimin gerçekleştiği 1952 yılına gelindiğinde milliyetçi hareketin hızlı yükselişi sorunu Britanya'nın Mısır Kralını hükümet değişikliklerine zorlayarak ya da 1922 sonrasında

104 Paul W.T.Kingston, **Britain and the Politics of Modernization in the Middle East: 1945-1958**, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, s.10.

uyguladığı siyasal, ekonomik, dini araçlara, uluslararası baskılara ya da zora dayanan yöntemlerle çözemeyeceği bir hale getirmişti.[105]

D. HÜR SUBAYLAR İKTİDARI ÖNCESİ SİYASAL HAREKETLER

1. Vefd: Mısır'da Demokrasinin İlk Adımları

Bağımsızlık talebiyle öne çıkan Vefd Partisi (al-Vefd al-Mısri) Birinci Dünya Savaşı sonrasının en önemli siyasal oluşumudur. Mısır'da savaşın hemen öncesinde, 1913 yılında kurulan Yasama Meclisi Birinci Dünya Savaşı sırasında toplanmadı. 1918'de ateşkes ilan edildiğinde Saad Zağlul ülkesinin temsilini sağlamak amacıyla Paris-Versailles Barış Konferansı'na katılmak üzere Mısır Delegasyonu oluşturdu. Zağlul Britanya yetkililerinden ülkesinin tam bağımsızlık davasını savunmak üzere konferansa katılma izni istedi. O dönemde Mısır'da bulunan Britanya Yüksek Komiseri Reginald Wingate, hükümetine Eğitim ve Adalet Bakanlığı yapmış olan Zağlul'a bu izni vermesini tavsiye etti, ancak Londra resmi bir görevi bulunmadığı için ülkesini temsil edemeyeceği gerekçesiyle bu teklifi reddetti. 1918 yılı Kasım ayında Zağlul ve ülkenin önde gelen milliyetçi siyasetçileri konferansa katılmak üzere hazırlık yaparak temsil ve ulusal bağımsızlık hakkını ulusal ve uluslararası platformlarda savundular. 1919 hareketi Britanya'nın Nil Vadisi'nden çekilmesini savundu.

Zağlul ve Vefd Partisi Mısır için bağımsızlık, anayasal hükümet, yabancılara güvenlik garantisi, Süveyş kanalı için de 1888 Anlaşması koşullarının uygulanmasını istedi. Zağlul ülkesinin Milletler Cemiyeti'nin yol gösterici korumasına gir-

105 Britanya'nın 1936'dan 1952'ye Mısır'da Milliyetçi Hareket ile ilişkilerini inceleyen önemli bir araştırma için bkz.Hoda Gamal Abdel Nasser, **Britain and the Egyptian Nationalist Movement: 1936-1952**, Lübnan: Ithaca Press, 1994, ss.266-267.

mesini talep etmekteydi. Ama asıl amacı Britanya egemenliğinden kurtulmaktı. Ancak ülkedeki Britanya güçleri 1919'da Zağlul'u Malta'ya sürgüne gönderdi. Ülkede milliyetçi ayaklanmalar çıkması üzerine Zağlul milliyetçi hareketin karizmatik lideri haline geldi ve ancak bundan sonra Avrupa'ya gitmesine izin verildi. Büyük Güçler Zağlul'a talep ettiği konularda garanti vermediler ve gerek Mısır'da yapılan incelemeler gerekse de Temmuz-Ağustos 1920'de Saad Zağlul ve diğer milliyetçi liderlerle Londra'da yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. 1921 yılında Zağlul bu kez de 1923 yılına kadar kalacağı Seyşel Adalarına sürgüne yollandı.

Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Mısır ve Britanya arasındaki ilişkiler giderek kötüleşti. Milletler Cemiyeti'nde Mısır'ın konumunu araştırmak üzere kurulan komite Britanya'nın Mısır'da kurmuş olduğu himaye rejiminin, Britanya'ya çeşitli anlaşmalarla bağlı ve özel çıkarlarının korunduğu bağımsız bir Mısır ile yer değiştirmesi gerektiğini ileri süren bir rapor hazırladı. Mısır'da Britanya idaresi için durum giderek kötüleşti. Bunun üzerine Lord Allenby eğer bir anlaşmaya varılmazsa Mısır'da gelecekte ayaklanmalar çıkacağına dair bir rapor hazırladı. Bir yıllık görüşmeler sonucunda Britanya tek taraflı olarak Mısır'ın bağımsız ve egemen bir devlet olduğunu kabul ettiğini açıkladı. Daha sonra da bu temelde Britanya ile Mısır arasında 1922 Anlaşması imzalandı. Bu Anlaşma ile Mısır'da Britanya'nın himaye rejimi sona erimekte, sıkıyönetim kaldırılmakta ve Mısır bağımsız bir devlet olmaktaydı.[106] Ancak bu gelişmelere karşın Britanya Mısır'ın siyasal ve ekonomik yaşamında 1950'lere kadar etkin bir rol üstlenmeye devam etti.

1922 Anlaşması ile Mısır bağımsızlık kazandı, ancak aslında Britanya'nın doğrudan yönetimi, yerini uzaktan yönetime bırakıyordu. Bu anlaşma ile Britanya ülkedeki emperyal kontrol noktalarını elinde tutmuş, emperyal çıkarlarını korumaktaydı. Majestelerinin hükümeti ülkedeki güvenlik, azınlık haklarının korunması, Mısır'ın savunması ve dış çı-

106 "Termination of the British Protectorate in Egypt", Hurewitz, **Diplomacy**.... ss.100-103.

karlarının savunulması, ayrıca Sudan konularında yetkilerini elinde tutmaktaydı. Bu dört konu daha sonraki Mısır-Britanya ilişkilerinin gerginlik kaynağı olmayı sürdürdü.

1922 yılında Kral unvanını alan Fuad yeni bir Anayasa oluşturulması için girişimlerde bulundu. 1830-31 tarihli Belçika Anayasası'nı model olarak seçen komisyon 19 Nisan 1923'te Mısır Anayasası'nı açıkladı. Bu Anayasa Krala, Bakanlar Konseyi'ne, Senato'ya ve Temsilciler Meclisi'ne yer vermekteydi. 1923 Anayasası ile Mısır'ın egemen, özgür ve bağımsız bir ülke olduğu ilan edilmekte, tüm Mısırlılar eşit sivil ve siyasi haklardan yararlanma konusunda yasalar karşısında eşit görülmekteydi. Ancak 1923 Anayasası'na göre tüm güçler Kral'ın elinde toplanmıştı. Mehmet Ali soyundan gelen Krallık babadan oğula geçmekte ve Kral tüm askeri ve sivil otoriteyi temsil etmekte, gücü elinde tutmaktaydı. 1923 Anayasası ile güçlü bir monarşinin yanı sıra halk tarafından seçilen bir parlamento yer almaktaydı.[107]

Kralın elinde büyük bir güç toplanmasına olanak veren ve kişi haklarının ancak muğlak bir biçimde tarif edildiği 1923 Anayasası, Saad Zağlul ve liberal akımın başlıca temsilcilerini bir araya getiren Vefd Partisi'nin büyük bir zaferi olarak kabul edildi. 1923 yılı sonu ve 1924 yılı başında yapılan ilk Meclis seçimlerinde Vefd Partisi Saad Zağlul liderliğinde 214 sandalyeli Temsilciler Meclisi'nde 188 sandalye kazandı ve Saad Zağlul Başbakan oldu. Meclis resmi olarak ilk kez 15 Mart 1924'te toplandı. Vefd Partisi 1919 ayaklanması ile bir seçkinler partisi olmaktan bir kitle hareketine, bu seçim zaferiyle de bir seçim partisi olmaya doğru evrildi.[108]

Mısır'da siyasal yaşamda 1918 yılına kadar pek çok gizli örgüt ve açık gruplaşmalar bulunmasına karşın hiç biri siyasal parti özelliği taşımıyordu. Bu dönemin siyasal örgütlerinin ele aldığı üç temel sorun bulunmaktaydı: Britanya işgali, Mısır'ın Osmanlı Devleti ile ilişkileri, iç yönetim sorunları.

1918 yılında Saad Zağlul liderliğinde Vefd Partisi'nin ku-

107 Tachau (der.), **Political Parties**..., s.93., Ayrıca bkz.Harari, **Government and Politics** ... s.61.
108 Tachau (der.). **a.e.**, s.128.

rulması Mısır'ın siyasal yaşamında bir başlangıcı temsil eder. Parti önemli bir özelliğe sahiptir: Bu parti içinde doğduğu ve kurucusu olduğu sistemden daha uzun ömürlü olma . başarmış tek partidir. Diğer tüm partiler içine doğdukları sistemin ya da dönemin dışına taşamamışlardır. Vefd Partisi 1919-1952 arasında özellikle ülkenin "liberal döneminin" başlıca siyasal aktörüdür. Mısır'ın siyasal yaşamında bir siyasal partiden çok Mısır milliyetçiliğini bünyesinde toplamış ve bu hareketin örgütlü bir dışavurumu olarak görülmüştür. Vefd tüm Mısır ulusunu temsil ettiğini düşünmüştür. Zağlul'un 1927 yılında ölümünün ardından bu partiden ayrılanlar tarafından iki parti daha kurulmuş -1938'de Saadcı Parti ve 1944'te Kutla Partisi- ancak Vefd diğer ünlü lideri Nahas Paşa ile 1952'ye dek ülkenin en önemli partisi olmaya devam etmiştir. Diğerleri ancak küçük partiler olarak kalmıştır.

Vefd Partisi Mısır'ın ilk burjuva nitelikli siyasal partisi olduğu gibi bir dönem modernleşmeci geleneğin en rafine temsilcisidir. Varlıklı toprak sahibi sınıfların ve kentli, eğitimli (avukat, doktor, mühendis) meslek sahibi kesimin temsilcisi konumunda olmuştur. Ancak programı itibarıyla çevresinde farklı etnik, dini grupları ve oy potansiyeli anlamında farklı sınıfları bir araya getiren birleşik bir cephe oluşturmayı başarmıştır.

Vefd Partisi'nin kurulduğu ve çalışmalarını sürdürdüğü dönem, Mısır'ın siyasal açıdan en çalkantılı ve istikrarsız dönemiydi. Vefd Partisi kurulduğu dönemden itibaren Mısır'ı barışçı yollarla tam bağımsızlığa kavuşturmayı hedefledi. Kullandığı yöntemler pasif direnişten işbirliğine yanaşmamaya ya da boykota kadar çeşitleniyordu. Söz gelimi 1920'lerde Mısır sarayına karşı İngilizlerin desteğini kabul etmiştir. Diğer yandan 1922 Anlaşmasını eleştirmiş, İngilizlerin ülkeyi tümüyle terk etmesi gerektiğini, Sudan'ın ise Nil Vadisi'nin ayrılmaz bir parçası olarak Mısır'la birlikte olması gerektiğini ileri sürmüştür. Tüm milliyetçi siyasal hareketler gibi gücünü daha çok yabancı emperyalist bir güce karşı odaklamış, ülkenin iç siyaseti ya da ekonomik ve sosyal so-

runlarıyla ilgili bütünlüklü bir programa sahip olmamıştır. Ancak başarılı tüm milliyetçi hareketler gibi programatik bir esnekliği de bünyesinde barındırmıştır. Kralın monarşik gücü karşısına temsili hükümet kurumlarını koymaya çalışmıştır.

İki savaş arası dönemde Mısır iç siyaseti üç odağın siyasi çekişmesi ekseninde şekillendi: Kral, Vefd ve Britanya Yüksek Komiseri. Kral ile Vefd Partisi arasındaki çekişme, Ekim 1930'da Krala Senato'nun beşte üçünü atama ile Parlamento çalışmalarına ara verme yetkisi de dahil bir çok yetki veren yeni bir Anayasa ve Seçim Yasası çıkartılmasına neden olmuştur.[109] 1930'larda Mısır ile Britanya arasında, sonuçta 1936 anlaşmasının imzalandığı, bir çok görüşme gerçekleştirildi. Ancak yönetim Anayasal ve parlamenter yöntemlerle değil, sarayın kendi istemleri doğrultusunda yaptığı atamalar ve yürütmeyi kontrol etmesi şeklinde gerçekleşti. 1930'larda çok sayıda hükümet değişikliği yaşanmış, diğer yandan bazı bakanlar görevlerini, sarayın istemi doğrultusunda uzun yıllar sürdürmüşlerdir.

1935 yılında Vefd yeni bir seçim zaferi kazandı ve Britanya ile anlaşma görüşmeleri yürütmek üzere bir ulusal koalisyon olarak Ulusal Cephe Partisi kuruldu. Aynı dönemde Kral Fuad'm ölümü üzerine 1936'da 16 yaşındaki Faruk kral oldu. 26 Ağustos 1936'da da İngiliz-Mısır Anlaşması üzerinde uzlaşma sağlandı. Nahas Paşa Anlaşma'nın imzalandığı Londra'dan büyük bir zafer havasında ülkesine döndü, ancak 1938'e kadar Parti'nin içindeki yozlaşma oy oranının düşmesine neden oldu. Oy oranının düşüşünde Partinin Kral ve Britanya yönetimi ile kurmuş olduğu ilişki de rol oynamıştır. Halk kitlelerinin gözünde Partinin milliyetçi özelliği kaybolmuş, Vefd'in kendilerini aldattığı düşüncesi doğmuştur.

1936 Anlaşması'nın imzalandığı dönemde Mussolini İtalyası'nın saldırgan siyaseti Kuzey Afrika'da etkisini hissettirmeye başlamıştı. Bu durum, Anlaşmanın hızla tamamlana-

109 Harari **Government and Politics**.... ss.63-64.

rak imzalanması üzerinde de etkili olmuştur. Anlaşma Mısır'a tam bağımsızlığını kazandırmamıştır: Birinci Maddesi Britanya'nın askeri işgalinin son bulduğunu söyler. Üçüncü Maddede Britanya'nın, Mısır'ın Milletler Cemiyeti üyeliğini destekleyeceği sözü yer alır. Beşinci Maddede her iki ülke, başka ülkelerle bu anlaşma maddelerini ihlal edecek bir yaklaşımda bulunmama sözü verirler. Yedinci Maddeye göre savaş olasılığı halinde ya da herhangi bir taraf savaşa girerse diğeri onun yardımına koşacaktır. Böyle bir durumda Mısır sıkıyönetim ilan etme ve sansür gibi idari ve yasal önlemleri alacaktır. Anlaşmanın Sekizinci Maddesi gereğince Mısır'ın ayrılmaz bir parçası olarak görülen ve uluslararası bir su geçidi olan Süveyş kanalının tüm özgürlüğü ve geçiş güvenliğinin sağlanması amacıyla Britanya güçlerinin Mısır topraklarına yerleştirilmesi güvence altına alınmıştır. Kanal bölgesi tarif edilmekte ve buraya yerleştirilecek Britanya güçlerinin 10 bin askeri ve 400 pilotu geçmemesi karar altına alınmaktadır. Anlaşmanın imzalanmasından yirmi yıl sonra eğer Mısır silahlı kuvvetleri aynı görevleri yerine getirebilecek durumda olursa ve Britanya güçleri gereksiz görülürse ve taraflar bu konu üzerinde anlaşamazsa, sorunun Milletler Cemiyeti Konseyi'ne götürülmesi öngörülmekteydi.[110]

1936 Anlaşmasının Onbirinci Maddesi Sudan sorunuyla ilgilidir. Burada, her iki taraf başka bir anlaşma yapana dek 1899'da taraflar arasında imzalanmış bulunan İkili Yönetim (Condominium) Anlaşmasının geçerliliğini sürdüreceği belirtilmektedir. Onikinci Maddede Mısır'da bulunan yabancıların mal ve can güvenliği Mısır hükümetinin sorumluluğu altında olduğunu söylenir. Onüçüncü Madde ile yabancıların Mısır'da yararlanmakta olduğu özel yasal ayrıcalıklar son bulmaktadır. Onaltıncı Maddede bu Anlaşmanın yirmi yıl boyunca geçerli olacağı, on yıl sonra ise tarafların Anlaşma maddelerinin gözden geçirilmesini talep edebileceği söylenmektedir. Anlaşmazlık halinde konu Milletler Cemiyeti Konseyi'ne ya da her iki tarafın da tanıdığı bir başka kişi ya da kuruma götürülecektir.

110 Harari, **a.e.**, ss.66-67.

1936 İngiliz-Mısır Anlaşması, imzalanmasından kısa bir süre sonra, İkinci Dünya Savaşı konjonktüründe sınandı. Mısır hükümeti içinde barındırdığı Almanya yanlısı görüşlere karşın Anlaşma maddelerine sadık kaldı. Ancak savaş koşulları Mısır ile İngiltere arasındaki gerilimi tırmandıracak aralarını daha da açacaktı. Bu arada İtalyanlar Libya'ya çıkmıştır ve Kral Faruk'un İtalyan danışmanlarla ilişkisi bulunmaktadır. Britanya Mısır'a askeri yönetim empoze etmektedir. 4 Şubat 1942'de Britanya'nın Mısır Büyükelçisi Killearn Lordu Sir Miles Lampson Kralın bulunduğu Abidin Sarayı'na zırhlı araçlar eşliğinde gelmiş, Sarayı kuşatmış ve Kral Faruk'a Başbakan Ali Mahir Paşa'nın görevden alınmasını ve yerine Nahas Paşa'nın atanmasını söyleyen bir ültimatom sunmuştur. İngiltere bu dönemde diğer partiler Alman yanlısı olduğundan yalnızca ülkenin temsil gücü en büyük olan partisi, Vefd'e güvenmekte, Nahas Paşa'yı Başbakan olarak görmek istemektedir. Ancak tanklar eşliğinde Kral sarayının basılması ve böyle bir konuda son kararın silahlar eşliğinde verilmesi, bu ulusal aşağılanma, Nasır ve arkadaşlarının 1952 yılında iktidarı almasının en önemli adımlarından birini oluşturacaktır.

Vefd Partisi 1942'de İngilizlerin desteği ile hükümet kurdu. Bu süre içinde Parti daha çok toprak sahipleri ve uluslararası sermaye ile bağlantısı bulunan sanayiciler sınıfı tarafından desteklendi. Parti liderleri her iktidara gelişlerinde destek verenleri ödüllendirerek giderek daha fazla bürokratik bozulmaya uğramıştı. Dolayısıyla Vefd toplumun geniş kesimlerince "gerçekleşmeyen vaatler" partisi olarak değerlendiriliyordu. Bu gelişmeleri siyasal temsil alanında başka partilerin ve siyasal akımların ortaya çıkması izlemiştir.[111]

Nahas Paşa Britanya hükümetleri ile Ekim 1944'e kadar işbirliği yapmış, o tarihte Kral tarafından görevden alınmıştır. Şubat 1945'te Mısır Birleşmiş Milletler üyesi olmanın bir önkoşulu olarak Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti. Eylül 1945'te Mısır Britanya güçlerinin ülkeden çekilmesini ve Sudan'da tüm kontrolü ele geçirmek istedi. Konuyla ilgili ola-

111 Ayubi, **Over-stating**..., s.107.

rak 1946 ve 1947 yıllarında Mısır ile Britanya arasında yürütülen görüşmeler sonuçsuz kaldı, 1947 Martında Britanya güçleri Süveyş kanalı çevresindeki delta alanından çekilmeye başladı.[112] Bu çekilme sırasında Mısır halkı arasında milliyetçi duygular ve Britanya emperyalizmine karşı propaganda daha da güçlenmiştir. 1947 yılı Temmuz ayında Mısır hükümeti sorunu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne götürmüş, Saadist Parti lideri, Başbakan Nukraşi Paşa burada Mısır'ın tezlerini savunmuştur. Mısır, Polonya ve Sovyetler Birliği'nden destek görmüş, sorun Birleşmiş Milletler'de bir çözüme ulaştırılamadan Eylül 1947'de gündem dışı kalmıştır.[113]

1947 yılının Kasım ayından itibaren de Birleşmiş Milletler'de Filistin sorunu gündeme damgasını vurdu. Ardından da Filistin'in paylaşılması kararı alındı. Mısır bu noktadan itibaren Arap politikasına giderek daha fazla karışır hale geldi. İsrail Devleti'nin kurulmasına karşı askeri hazırlıklar yaparak sert bir tutum geliştirdi, 15 Mayıs 1948'de İsrail'in bağımsızlığını ilan etmesinin ardından da Filistin savaşı başladı. Mısır güçleri diğer Arap ordularına katılarak yeni kurulan devlete karşı savaşa başlamıştır. Savaş ve yenilgi, Mısırlı milliyetçilerin düzenlerine hakim olan gerilik, bozulma, yakınlarını kayırma gibi özellikleri daha net görmelerine ortam sağladı. Artık temel düşman olarak, işgalci Britanya değil, Kral Faruk, onun yardakçıları, bozulmuş sivil ve askeri yöneticiler görünmektedir.

Ocak 1950'de Vefd yeniden hükümet kurdu ve liderleri İngilizlerle görüşmeye başladı. Temel talepler Britanya güçlerinin kanal bölgesinden derhal çekilmesi ile Nil Vadisi'nin Mısır tacı altında birleştirilmesiydi. Ancak ülkede aynı sınıfa mensup ve yakın dönem çıkarları örtüşmeyen üç kesim mevcuttur: Mısır'ın en verimli topraklarına sahip aristokrat kesim, Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan "milli burjuvazi" ve toprak sahipleri dışında kalan ve yabancı sermaye ile

112 Konuyla ilgili Mısır ve Britanya taraflarının görüşleri için bkz. "Egyptian and British Views on Revision of the 1936 Treaty" (20 Aralık 1945-26 Ocak 1946), Hurewitz, **Diplomacy**..., ss.259-261.

113 Harari, **Government and Politics**..., ss.68-69.

ilişkileri güçlü olan büyük burjuvazi.[114] Dolayısıyla ülkede ciddi bir siyasal kriz mevcuttur ve etkin siyasal güçler bu krizi aşabilecek yeni ve yaratıcı bir bakış açısına ya da etkinliğe sahip görünmemektedir. Bu kriz ülkenin iç siyasetinde önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Artan yoksulluk ve toprak dağılımındaki adaletsizlikler halkın yaşamının giderek kötüleşmesine neden olmakta, siyasal sistem bu sorunlara çare bulma yeteneği gösterememektedir.

Vefd hükümeti gelişmeler karşısında kontrolünü kaybeder. Kontrolden çıkmış kitleler yabancılara saldırır, Kahire'de 26 Ocak 1952'de Kara Cumartesi olarak bilinen olayların ardından büyük bir yangın çıkar. Kral Faruk Nahas Paşa'yı görevden alır ve sıkıyönetim ilan eder. Vefd Partisi'ni iktidardan uzaklaştıran bu kriz büyük Kahire yangını ile derinleşmiş ve mevcut koşullarda çözümsüz bir hale gelmiştir. Ordunun olaylara müdahale etmesi ilk kez o zaman gündeme gelmiştir.

2. Müslüman Kardeşler

Mısır'da 1820-1920 arası dönemde Mehmet Ali Paşa ve Hıdiv İsmail ve sonrasında yaşanan hızlı modernleşme ve batılılaşma hamlesi sonucu din düşüncesi ve örgütlenmesi gerileme gösterir. Diğer yandan güçlü merkezi hükümetler yasaları ve yargı sistemini, dini örgütlenmeleri, vakıfları laik bir tarzda denetim altında tutmaya çalışmıştır. Ezher gibi geleneksel kurumlar çeşitli reformlardan geçirilmiştir. Bu gelişmeler en net ifadesini 1923'te kurulan ve laik yönleri ağır basan parlamenter sistemde buldu. Reform çabalarının başarısızlığı ve reformcu seçkinlerin halktan giderek uzaklaşması, devlet ile halkın arasının açılmasına yol açar.[115] 1923 Anayasasında İslâm devletin resmi dinidir. Buna karşılık din ve devlet işleri birbirinden ayrılmış, vatandaşlık tümüyle laik ölçütlerle tanımlanmıştır. 1923 Anayasası'nın

114 Mahmut Dikerdem, **Ortadoğu'da Devrim Yılları**, İstanbul: Cem Yayınevi, 1990, ss.27-28.

115 P.J.Vatikiotis, **The Middle East: From the End of Empire to the End of the Cold War**, Londra: Routledge Publislers, 1997, s.120.

"eşit haklar" vaadinden herkesin eşit olarak yararlanamadığının görülmesi, devlete yönelik bir yabancılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla 1920'lerin sonu ve 1930'larda Ezher'in daha derin bir reformdan geçirilmesi büyük tepkilere yol açan bir siyasal sorun haline gelmiştir. Din Mısır'da yine de tüm siyasi iktidarlar tarafından faydacı amaçlarla kullanılmıştır. Dinin siyasal düzen açısından oynadığı rol konusunda netleşemeyen ve laik bir devlet yapısını tercih eden rejime dönük hayal kırıklıkları 1930'larda ifadesini Müslüman Kardeşler, Genç Müslümanlar Birliği ve Genç Mısır gibi örgütlerin ortaya çıkmasında bulur.

Müslüman Kardeşler (al-İhvan al-Muslimun) örgütü Mısır'da 1928-1929'da kurulmuş, 1940 ve 1950'lerde büyük bir güç kazanmıştır. Müslüman Kardeşler örgütü Hasan al-Banna (1906-1949) isimli bir öğretmen tarafından İsmailiye'de kuruldu. Karizmatik özelliklere sahip al-Banna ülkede Britanya işgaline tepki duyulan bir dönemde muhalif hareketlere katılmış ve İslâmın yanı sıra milliyetçi düşüncelerden etkilenmişti. Al-Banna bir süre İsmailiye'de öğretmenlik yaptıktan sonra Kahire'ye gelmiş, burada bir yandan örgütü yönetirken diğer yandan da 1934'ten 1946'ya kadar öğretmenlik yapmıştır.

Gizli bir örgüt olarak kurulan Müslüman Kardeşler Mısır'ın hemen tüm kentlerinde, daha sonra da Sudan, Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin ve Kuzey Afrika'da yaygınlık kazandı. Kardeşlik örgütü bir siyasal parti olarak kurulmamış ve daha sonra da böyle adlandırılmayı istememişti. Büyük bir örgütlenme becerisi gösteren Müslüman Kardeşler yerelliklerde kendini yeniden üretebilen ve bu yolla çoğalan bir yapıya sahipti. Ulusal çapta faaliyet gösteren liderlerin düşünceleri ve direktiflerinden gazeteler aracılığıyla ya da doğrudan iletişim yoluyla haberdar olan yerel örgütler birbirleriyle gevşek bir biçimde ilişkilendirilmişti. İslâmın yaşamın tüm alanları için kapsayıcı bir ideoloji ve yaşam biçimi olduğu düşüncesiyle yaygın bir halk örgütlenmesi sağlamışlardı. Bu Müslümanları Batının seküler etkisinden kurtarmak üzere camiler, okullar, klinikler kurulmasını içeriyordu.[16]

Müslüman Kardeşler ortodoks İslâmi düşüncelere dönüşü savunmuştur. Ancak bunun bir plan dahilinde, adım adım gelişen bir biçimde gerçekleşeceği düşünülmüştür. Önce planın topluma tanıtılması, sonra hazırlıkların yapılması ve en sonunda da planın uygulanması gibi kademeli bir gelişmeye inanıyorlardı. Bu doğrultuda eğitime, topluluk duygusunun gelişmesine, teknik becerilerin, sosyal adaletin yaygınlaşmasına önem vermiş, ticari şirketler kurmuşlardır. 1948'de çoğu alt sınıflardan gelen 2 milyon üyesi bulunduğu tahmin ediliyordu.[117] Aynı anda hem işçileri hem de daha önce Vefd ya da diğer radikal milliyetçi ideolojilerin etkisinde bulunan kamu görevlilerini etkileme başarısı gösteren Müslüman Kardeşler kitlelere İslam dayanışması duygusu vermeye çalışmıştır. Aynı zamanda zenginlerle yoksulların arasındaki farkı küçülteceğine dair radikal vaatlerde de bulunmuştur. Müslüman Kardeşler seküler ve liberal bir ideolojiye sahip Vefd Partisi ve diğer partiler ile kitleleri etkileme çabası içinde sürekli rakip haline gelmiştir. Al-Banna Krala ulusal çapta önemli konularda görüşlerini ileten mektuplar yazmıştır. Özellikle yönetici sınıflar içinde ortaya çıkan bozulma ve yolsuzluklar halkın gözünde laik ve modernleşmeci ideolojiyle birleştirilmiş ve bu da İslâmi propagandanın güç kazanmasına neden olmuştur. 1939'dan sonra ve savaş sırasında Mısır'ın bağımsızlığını, Nil Vadisi'nin birliğini savunan örgüt yönetim ile karşıtlık içine düştü. Kardeşler örgütü bu dönemde katı bir emperyalizm, Siyonizm ve sekülerlik karşıtı, bağımsızlık yanlısı siyaset izledi. Başında bir Halife bulunan ancak reformlar gerçekleştiren bir hükümet kurulması gerektiğini ileri sürdü. Daha sonra Yahudilere karşı cihad ilan edilmiş ve İslâm yasalarına tam dönüş savunulmuştur. Mısır'da faaliyet gösteren tüm İslâmcı hareketlerin ideolojik olarak paylaştığı iki temel fikir bulunmaktadır: Dinin siyasetten ayrılmazlığı ve gerektiğinde zor kullanarak şeriatın uygulanmasının zorunluluğu.[118]

116 Roger Owen, **State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East**, Londra: Routledge Publishers, 1992, s.179.
117 Karpat, **Political**..., s.116.
118 Nazih Ayubi, **Arap Dünyasında Din ve Siyaset**, Çev.Yavuz Alogan, İstanbul: Cep Kitapları, 1993, s.96.

Müslüman Kardeşler örgütü İslâm'ın bir yaşam biçimi olarak yeniden yaygınlaştırılmasını, bunun ulusal sınırları aşacak ve tüm Müslüman toplumunu kapsayacak bir biçimde yapılması gerektiğini savunuyordu. Ancak Müslüman Kardeşler'in ideolojisi ve örgütlenme düzeyi Arap toplumunun o dönem sahip olduğu karmaşık sorunlara ve modernleşmenin gerektirdiği esnekliğe ve becerikliliğe sahip değildi. Müslüman Kardeşler Arap ülkelerinde yaşanan kimlik sorununa yanıt üretememiş, mevcut gerilimleri taşıyamamıştır. Arapların Müslüman komşuları olan Türkleri, İranlı ve Pakistanlıları da kapsaması gereken bir siyasal çerçeve oluşturamamıştır. Bu ülkeler birbirine karşıt uluslararası ittifaklar içinde yer almaktaydı. Yirminci yüzyılın ortasında İslâm, toplumu bir arada tutacak güçte bir ideolojik çerçeve sunamamıştır. Mısır'da Hıristiyan azınlıklar da bu çerçevenin dışında kalmış ve bu da Müslüman Kardeşler için bir sorun yaratmıştır.

Müslüman Kardeşler gizli hücreler şeklinde ülkenin her yerinde örgütlenmişti. 1950'lerden önce örgütlü kesimleri arasında çoğunlukla kamu görevlileri, öğretmenler, beyaz yakalı işçiler, küçük tüccarlar, esnaf ve işadamları ile öğrenciler yer almaktadır. "Kardeşler genelde alt orta sınıfın, bir yanda yakın zamanda kentlileşmiş çalışanlar ve tezgahtarlardan, öte yanda görece hali vakti yerinde zanaatkarlar ve teknisyenlerden oluşan, belirli kesimlerini temsil ediyordu."[119] Kardeşlik 1939'dan sonra, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen üç yıl içinde Mısır hükümetlerine karşı sert bir muhalefet örgütlemiş ve Britanya'nın ülkeyi tahliyesi doğrultusunda etkili bir propaganda yürütmüştür. Örgüt çeşitli suikastlara girişmiş ve son olarak da 1948 yılında hakkında yasaklama kararı alan Başbakan Nukraşi Paşa'yı öldürmüştür. 12 Şubat 1949'da Hasan al-Banna da bir suikasta kurban gitmiş ve sonuçta örgüt yasaklanmıştır. Örgüt üzerindeki yasak 1950'de kısmen, Nisan 1951'de ise bütünüyle kaldırılacaktı.[120]

119 Ayubi, **a.e.**, s.97.

120 Müslüman Kardeşler örgütünün kuruluşu ve gelişimi için bkz.R.Hrair Dökmeciyan, **Arap Dünyasında Köktencilik**, Çev.Muhammed Karahanoğlu, İstanbul: İlke Yay., 1992, ss.91-97. Ayrıca bkz.Brynjar Lia, **Müslüman Kardeşlerin Doğuşu**. Çev.İhsan Toker, İstanbul: Yöneliş Yay., 2000.

1930 ve 1940'larda Mısır'da Müslüman Kardeşler'i birbirinden çok farklı taktikler izlemeye yönlendiren karmaşık sorunlar vardı. Örgüt 1940'ların sonlarında diğer partiler gibi önemli konularda taraf olmuştu. Filistin sorunu bu önemli konuların başındaydı. Kardeşlik örgütü Filistin sorununu bir İslâm meselesi olarak ele alıyor ve başlangıcından itibaren Britanya'nın önemli bir rol oynadığına inanıyordu. Siyonizmin, Britanya olmaksızın bölgede bir güç haline gelemeyeceğini düşünüyordu, bu sorunun Arap-İslam dünyasını bölmek için bir plan dahilinde yürürlüğe konduğunu ileri sürüyordu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Filistin'le bağlantılı yeni düşman, Britanya'nın yerini aldığı düşünülen ABD oldu. İslâmcı düşüncelerden çok milliyetçi ideolojiden etkilenenler için, Müslüman Kardeşler Siyonizmin Mısır'ın bağımsızlığına yönelik bir tehdit oluşturduğunu ileri sürmüştür.[121]

Müslüman Kardeşler Hür Subayların iktidarı almalarında da etkili olmuştur. Hür Subaylar 1952 Temmuz devriminin hemen ardından diğer partileri kapattığında Müslüman Kardeşler bir parti örgütlenmesine sahip olmadığı için saldırılardan payını almaz. Üstelik Hür Subaylar hareketine en yakın destek de onlardan gelir. Çünkü devrim öncesinde Hür Subaylar'ın bir kısmı Müslüman Kardeşler ile yakın ilişkilere sahiptir. Müslüman Kardeşler'in Seyid Kutb gibi önemli bir üyesi 1953'te Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin Genel Sekreteri olur. Enver Sedat'ın, hatta Nasır'ın bile bir dönem Kardeşlik örgütünün üyesi olduğu ileri sürülmektedir. Örgüt 1952-1953 yıllarında Vakıflar Bakanlığı'nı üstlenen Ahmed Hasan al-Bakuri tarafından yönetilmiştir. Ancak Devrimden kısa bir süre sonra Müslüman Kardeşler Hür Subaylara sert eleştiriler yöneltmeye başlar. İslami ilkelere dayanan teokratik bir devlet yapısı kurulması gerektiğini düşünen Kardeşler, bu düşüncelerini hükümet üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanır, hatta Britanya ile yürütülen görüşmelere müdahil olur. Ekim 1954'te örgüt bir parti olduğu gerekçesiyle yasadışı ilan edilir ve Seyid Kutb da dahil olmak üzere bir çok

121 Abd Al-Fattah Muhammed El-Awaisi, **The Muslim Brothers and the Palestine Question: 1928-1947**. Londra: Tauris Academic Studies, 1998, ss.202-203.

lideri tutuklanır. Muhammed Necib Müslüman Kardeşler'le temas halinde olduğu gerekçesiyle görevden alınır. Nasır'ın daha güçlü hale geldiği dönemde Müslüman Kardeşler örgütü bu gelişmelerden olumsuz etkilenir. 19 Ekim 1954'te Britanya ile "Tahliye Anlaşması" imzalandığında Müslüman Kardeşler bu anlaşmaya karşı çıkarak hükümet Britanya ile işbirliği yapmakla suçlar. Müslüman Kardeşler Hür Subayları seçilmiş parlamenter bir sistem oluşturmadıkları gerekçesiyle de eleştirir.26 Ekim 1954'te Nasır'a karşı düzenlenen bir suikast girişimi sonrasında Müslüman Kardeşler yöneticileri ve üyeleri tutuklanır, bazıları idam edilir.[122]

24 Eylül 1955'te şeriat mahkemeleri sistemi ortadan kaldırılır, İslâmi hareketin zemini her alanda yok edilmeye çalışılır. Hür Subaylar Müslüman Kardeşler'e saldırmakla birlikte ona karşı alternatif, ama İslâm öğesini de dışlamayan, militarizme, devlet mülkiyetine ve eşitlikçiliğe dayanan bir Arap Sosyalizmi projesi geliştirmeye çalışır.[123] Ocak 1956'da kamuoyuna açıklanan Anayasa'da Mısır devleti "islâmi" bir devlet olarak tarif edilmiştir. Hür Subaylar örgütü üyeleri de camiye devam ve hacca gitmek de dahil olmak üzere islami ilkelere bağlılık konusunda özenli davranmışlardır.[124]

Mısır'da orta sınıfları ve işçi sınıfını, toplumun eğitimli kesimini ve gençliği etkileyecek güçlü, seküler, milliyetçi hareketin yükseldiği ve başarı vaadettiği dönemlerde İslâmcı hareketlerin zayıfladığı, buna karşılık bu tür hareketlerin başarısız olduğu ve güç kaybettiği dönemlerde İslâmcı örgütlerin güçlendiği görülmüştür. 1922-1952 arası liberal deneyim başarısızlığa uğramış, 1967 yenilgisi ile milliyetçi ve sosyalist düşünce ve kazanımlar düşüşe geçmiş ve 1970-1980 arası yarı otokratik olarak adlandırılan rejim hayal kırıklığı yaratmıştır. Vaatlerini gerçekleştiremeyen her üç deneyimin ardından İslâmcı militan hareketler güç kazanmıştır.[125]

122 Hasan al-Banna, "New Renaissance: The Viewpoint of the Muslim Brotherhood", **Political and Social Thought**... içinde, ss.115-117.

123 Issawi, "The Arab World's...", ss.510-511.

124 Rami Ginat, **Egypt's Incomplete Revolution**, Londra: Frank Cass Publishers, 1997, s.2.

125 Saad Eddin Ibrahim, "Anatomy of Egypt's Militant Islamic Groups", **International Journal of Middle East Studies**, no.12, 1980, s.448.

1967 savaşı yenilgisi Mısır'da tüm kesimlerin dine sarılmaları sonucunu getirmiştir. Yenilgi İslâmcı kesim tarafından şöyle değerlendirilir: "Biz Allahı terkettik, o da bizi terketti." Yenilgi sonrası halk önünde yaptığı ilk konuşmada Nasır dinin toplumda daha büyük bir yer tutması gerektiğini söyler. Bu konuşma izleyenler tarafından büyük bir coşkuyla karşılanır. İlginç olan Mısır'da aynı dönemde dine dönüş, dine sarılma eğiliminin Hıristiyan Araplar arasında da yaygınlaşmış olmasıdır. Kahire'nin varoşlarından birinde, Zeytun kilisesinde Bakire Meryem'in ışıklar içinde göründüğü haberi yayılır ve bu hem Kıptileri, hem de inançlı Müslüman kadınları aynı ölçüde etkiler.[126]

3. Sol Hareket

Mısır'da sol hareketin gelişimi Osmanlı devletinin büyük kentlerinde yaşanan deneyime benzer bir seyir izlemiştir. İlk sosyalist düşünceler Avrupa ülkelerinde öğrenci olarak bulunan Mısırlılar tarafından benimsenmiş, Kahire ve İskenderiye gibi büyük kentlerde ve sanayi kesiminde çalışanlar arasında yayılmıştır. 19.yüzyılın sonu ve 20.yüzyılın başlarında Avrupa'da ilerici düşüncelerle tanışan Suriyeli Hıristiyan öğrenciler milliyetçilik, sosyalizm ve serbest girişim türünden fikirler ve uygulamalarla tanışmış ve bir grup aydın Mısır'a yerleşerek yayın faaliyetlerinde bulunmuştur. Mısır'da mevcut Britanya yönetimi büro deneyimlerinden, dil bilgilerinden ve yönetim becerilerinden yararlanmak üzere bu tür kişilere çeşitli işler vermiş, ancak Farah Antun gibi bir çoğunun sosyalizme yönelmesine engel olamamıştır.[127]

Hücre tipi ilk komünist örgütlenmeler 1894'te İskenderiye'de Yunanlı, İtalyan, Ermeni ve Rus Yahudisi azınlıklar arasında oluşturulmuş, 1920'lere kadar devam etmiştir. 1913 ve 1915 yıllarında sosyalizm ve Marksizm üzerine yazı-

126 Nazih N.M.Ayubi, "The Political Revival of Islam: The Case of Egypt", **International Journal of Middie East Studies**, no.12, 1980, ss.489-490.

127 Donald M.Reid, "The Syrian Christians and Early Socialism in the Arab World", **International Journal of Middle East Studies**, no.5, 1974, özellikle ss.177-179.

lar yayınlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesi endüstri işçileri çoğunlukla İtalyan ve Yunan kökenlilerden oluşmaktadır. Ancak bu işçiler milliyetçi düşüncelerin yükselişe geçtiği savaş arifesinde Mısır'dan ayrılınca yerleri Mısırlı işçilerce doldurulmuştur. Bu dönemde Mısırlı işçiler daha kötü koşullarda, sömürüye daha açık bir ortamda, yabancı işçiler gibi kapitülasyon anlaşmalarınca korunmaksızın çalışmışlardır. Bu koşullarda işçiler Avrupa'dan öğrenciler tarafından getirilen sosyalist fikirlerle ve Marksizmle tanışmışlardır. Böylece ortaya çıkan işçi hareketleri, komünist harekete bağlı bir biçimde oluştu. Daha yüksek ücretler, çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve sosyal güvenlik gibi taleplerle Mısırlı işçi sınıfını örgütlemeye başlamış, bu amaçla ilk sendikal örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. Mısır'da sendikalar çalışmalarını Mısır Komünist Partisi'nin etkisi altında çalışmalar sürdürmüştür.[128]

Mısır'ı çok uzun yıllar fiili egemenliği altında bulunduran Britanya İmparatorluğu'nun işçi sınıfına yönelik tutumuna kısaca değinmek gerekirse, bu tutumun genel olarak temel emperyalist amaçlarına uyumlu bir biçimde şekillendiği söylenmelidir Ancak farklı dönemlerde farklı siyasetler da izlenmiştir. Örneğin başlangıçta, Lord Cromer döneminde liberal bir yaklaşımla işçi sınıfı eylemlerine ve taleplerine baskıcı değil, kapsayıcı, bir yaklaşım sergilenmiştir. Liberal yaklaşıma uygun bir şekilde devletin görevinin daha çok mülkiyet hakkının korunmasını içerdiği, bu sorunların serbest pazar ilkesi içinde işçi ile işveren arasında, onların pazarlığı ile çözülmesi gereken, devletin müdahale etmemesi gereken bir alan olduğu düşüncesi hakim olmuştur. Bu ilk dönemin işçi hareketleri açısından da bir başlangıcı temsil ettiği düşünülürse, daha sonraki yıllarda işçi sınıfının sosyal bir güç haline geldiği, daha etkin, örgütlü ve yalnızca işçi haklarını içermekten çıkıp siyasal haklar ve bağımsızlık talebini de içerir hale geldiğinde daha sert müdahaleler devreye sokulmuş-

128 Tareq Y.Ismael ve Rifa'at El-Sa'id, **The Communist Movement in Egypt: 1920-1988**. New York: Syracuse University Press, 1990, ss.13-14. Mısır Komünist Partisi için ayrıca bkz.Tachau (der.). Political Parties.... ss.106-109.

tur.[129] 1936 öncesinde Mısır'da Kamu Güvenliği ve Emek Bürosu İngiliz subaylar tarafından yönetiliyordu. İşçilerin siyasal hareketlere yönelmesi Britanya hükümeti tarafından tehlikeli görülmüş ve bu hareketler üzerinde onları siyasetten uzak tutacak sıkı bir hükümet kontrolü kurulması savunulmuştur. Britanya ülkede bu alanda statükonun korunmasını desteklemiş ve işçiler yararına yasalar çıkmasını engellemiştir. İşçilerin karşılaştığı sorunların daha çok güvenlik güçleri tarafından çözülmesini tercih etmiştir.[130]

Rusya'da gerçekleşen 1917 Ekim Devrimi'nin de etkisiyle Mısır Sosyalist Partisi 1921'de Kahire'de kuruldu. 1922'de Mısır Komünist Partisi adını aldı, 1925 yılında III.Enternasyonale temsilci gönderdi. Bu dönemin en önemli hedeflerinden biri de bağımsızlık olmuştur. Mısır Sosyalist Partisi'nden Mısır Komünist Partisi'ne geçiş, sosyalist hareketin liderliğinin Batı eğitimli entelektüel elitten işçi hareketinin ön saflarındaki örgütleyici ve aktivistlere geçmesini simgeledi. Üyeleri ve yöneticileri arasında Mısırlı, Filistinli Yahudi ve Mısır'da yaşayan Rusların da bulunduğu Mısır Komünist Partisi'nin işçi sınıfını örgütlemek dışında başlıca hedefi bağımsızlığın kazanılmasıydı.

Mısır'da sosyalist hareketin üç evresinden söz etmek mümkündür. Sosyalist hareketin ilk evresi önceki gelişmelerle birlikte 1920-1924 yıllarıdır: Bu dönemde hareketgelişmiş, yaygınlaşmış ve ülkede gerçek bir güç haline gelmiştir. İşçi hareketini bastırmak ve sendikaları denetim altına almak amacıyla 1924 yılında Mısır'ın ilk milliyetçi hükümeti Mısır Komünist Partisi'ne saldırmış, liderleri ve üyeleri tutuklanmış, mallarına el konulmuş ve komünizm aleyhine propaganda başlatılmış, Parti illegal ilan edilmiştir. Komünist hareketin ilk evresi böylece son bulmuştur. 1928 yılında Komintern'in 6.Kongresi'nde Mısır Komünist Partisi Filistin

129 Zachary Lockman, "British Policy toward Egyptian Labor Activism, 1882-1936", **International Journal of Middie East Studies**, no.20, 1988, s.266 ve 282.

130 "Note on the Labour Movement in Egypt". **Britain and the**... içinde. Appendix I. Nasser. ss.285-286.

Komünist Partisi tarafından temsil edildi. Bu ilk dönemde Mısır'da işçi sınıfı görece küçük, sanayi üretimi de sınırlıydı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde işgücünün yüzde 5'ten azı imalat sanayiinde çalışmaktaydı.[131] Mısır'da komünist hareket yine de hep kentli bir yapıya sahip oldu, talepleri ve çağrısı kentli işçi sınıfına yöneldi, köylülere ve onların sorunlarına uzak kaldı.

1930'lardan sonra tarım kesiminde yaşanan krizler ve toprak üzerindeki nüfus baskısı sonucu kentli nüfus büyük artış gösterdi. Kentlerde artan işsizlik, daha radikal siyasal eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Siyasal liberalizmin temsilcisi Vefd partisinin bu sorunları çözmede gösterdiği başarısızlıklar Genç Mısır örgütü gibi faşist örgütlenmelerin önünü açmıştır. Aynı dönemde, aynı sanayi merkezlerinde hem komünistlerin, hem de Müslüman Kardeşler örgütünün işçiler arasında örgütlendiği görülüyordu. Mısırlı aydınlar ve işçi sınıfı bozulan ekonomik koşullarının düzelmesi, ulusal ve sosyal özgürlüklerin sağlanması gibi hedefler güderek Marksist düşüncelere yanaşmıştır. Komünist hareketin 1930'larda yaşanan ikinci evresinde ülkede milliyetçilik yükselmiş, hareket içindeki Mısır kökenliler ile Mısırlı olmayanlar sorunu tartışma konusu olmuştur. Mısır toplumunun gelişimini sosyal sınıfların varlığını reddeden ve sendikal hareketi daha geniş milliyetçi hareketin bir parçası olarak algılayan görüşler değer kazanmıştır.[132] Yabancı işgalinin yaşandığı ülkede Mısırlılara ait tüm işletmeler milli kuruluşlar olarak görülmekteydi.

Bu ikinci evrede hareketin ilk döneminden, işçi ve sendika mücadelesinden gelen liderler yerlerini daha aydın kimlikli kadrolara bırakmışlardır. Bu noktada parti içinde milliyetçilik ile enternasyonalizm çelişkisi ortaya çıktı. 1930'larda ülkede komünizm karşıtı ve faşizm yanlısı görüşlerin ağırlık kazanması nedeniyle Komünist Partisi zayıflamıştır. Bu dö-

131 Ismael, **The Communist Movement**..., s.152.

132 Joel Beinin, "Islam, Marxism, and the Shubra al-Khayma Textile Workers", **Islam, Politics and Social Movements** içinde, der.Edmund Burke III-Ira M.Lapidus. Londra: I.B.Tauris and Co Ltd., 1988, s.208.

nemde içlerinde daha çok azınlıkların bulunduğu, Marksist eğitime ağırlık veren gruplar ve yayınlar görülür. 1940'ların sonlarına doğru komünist hareket tüm milliyetçi hareket için bir düşünce ve ideoloji üretim merkezi olarak işlev görmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir çok Arap ülkesinde komünist ve sosyalist gruplar gerek son aşamasındaki emperyalist yönetime ve gerekse de bunun yerini alan yeni hükümetlere muhalefette önemli bir rol oynamaya başladı.

"Mısır'daki komünist hereket belirli kriz anlarında bir rol oynamayı başaran küçük gruplara bölündü. Özellikle savaşın bitimini izleyen yıllarda, Britanya ile çatışma sırasında, komünistlerin hakim olduğu İşçi ve Öğrenci Komitesi o sırada canlanan halk güçlerine önderlik ederek bu güçleri yönlendirdi."[133]

Aynı yıllarda Filistin meselesi ve İngilizlere karşı mücadele Arap milliyetçiliği düşüncesinin daha çok taraftar toplamasına neden olmuştur. Parti ortaya çıkan ve yaygınlaşan üçüncü dünyacı, milliyetçi, Arap milliyetçiliğine dayanan yükselişle başa çıkamamış, Komünist Partiler Mısır'da ve diğer Arap ülkelerinde güç kaybetmiştir. 1940'larda Mısır'da hükümetin işçi hareketini ve komünist faaliyetleri yasaklarken, anti-faşist söyleme ve etkinliklere izin vermesi de hareketi içten bölen bir etki yaratmıştır. Bu dönemde hareket bir çok kez bölünmüştür.

1940'ların ortalarında Marksist eğilimli işçi sendikaları konfederasyonunun talepleri ile daha sonraki dönemin, Hür Subaylar iktidarının programı ve izlediği siyasetin büyük benzerlikler taşıdığı görülmektedir:

"1. Mısır'da İngiliz işgaline son verilmesi,
2. Arap birliği,
3. Tekellerin millileştirilmesi, başlıca ekonomik ve kültürel kurumların Mısırlılaştırılması,
4 Herkese zorunlu ve parasız temel eğitim,
5. Yeni tarım alanlarının topraksız köylülere dağıtılması,
6. Çalışma yasalarının tarım işçilerini kapsaması, asgari

133 Albert Hourani. **Arap Halkları Tarihi**, Çev.Yavuz Alogan. Istanbul: İletişim Yay.. 1997. s.466.

ücret, maksimum çalışma saati, toplu sözleşme ve kapsamlı bir sosyal güvenlik sisteminin yasalaştırılması."[134]

Aynı dönemde Müslüman Kardeşler örgütünün sendikacılık anlayışı liberal Vefd Partisine yakın görüşler içermektedir. Bu bir tür sosyal dayanışma ve finansal alanda karşılıklı yardımlaşma yapısı oluşturulmasıdır. Sendikal alana ilişkin özel bir taktik ve strateji söz konusu değildir. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına gelindiğinde sendikalar içerisinde Komünistlerin etkisi artış gösterdi. 1946 yılında tekstil işletmelerinin yoğun olarak bulunduğu Şubra al-Kayma sanayi bölgesinde 15-20 bin işçinin katıldığı büyük bir grev yaşandı. Bu grevde kapatılan fabrikaların yeniden açılması, işten atılanların geri alınması ve bölgede 1945 yılı ortalarından itibaren devam eden askeri işgale son verilmesi gibi talepler ileri sürülmüştür.[135]

"1952 öncesinde ve sonrasında sol hareket işçilerin ekonomik mücadelelerini yabancı sermayeye karşı ulusal mücadelenin bir parçası/bir bileşeni olarak gördüğü ve böyle kavramsallaştırdığı için işçi sınıfının gündelik çıkarları ile ulusal hareket arasında bir çelişki yoktu."[136]

Programatik tüm benzeşmelere karşın 1952'de Hür Subayların iktidarı almalarının ardından komünistler de kovuşturmaya uğramış, içlerinden idam edilenler olmuştur. Mısırlı Komünistler Arap Birliği girişimini eleştirmiş, Süveyş kanalı Savaşı ve millileştirme hareketi sırasında "biz de ön safta savaşalım" demişlerdir. Filistin sorununda Araplar destekleniyor, ancak bu yaklaşımın Filistinli Yahudilere karşı değil, Siyonizme karşı olduğunun altı çiziliyordu. 1958 yılında dağınıklığı ortadan kaldırmak üzere Birleşik Mısır Komünist Partisi kurulur. Hür Subaylar iktidarı döneminde, Bandung ve sonrasında bağlantısızlık hareketinin liderleri arasında yer alan, özellikle 1961 yılından sonra ülkede sos-

134 Beinin, "Islam, Marxism...", s.216.

135 Beinin, **a.e.**, s.220.

136 Joel Beinin, "Will the Real Egyptian Working Class Please Stand Up?", **Workers and Working Classes in the Middle East**, der.Zachary Lockman, New York: State University of New York Press, 1994, ss.254-255

yalist açılımlar yapan Nasır ve hareketi komünistler için büyük bir açmaz oluşturuyordu. Mısır Komünist Partisi 1962'de Nasır tarafından kurulan Arap Sosyalist Birliği'ne katılma, 1965 yılında da partiyi tasfiye kararı aldı. Tasfiye kararının alındığı Merkez Komitesi toplantısından çıkan Mart-Nisan 1965 tarihli bildiri "Mısır Komünizmi ve Misyonu: Bir Bilanço" başlığını taşımaktadır.[137] Bu metinde Hür Subaylar devrimci önderlik olarak kabul edilmekte ve 1962 Programının da kendi programlarını kapsayan bir içerik taşıdığı söylenmektedir. Partinin bağımsız örgütsel yapısı ilga edilmekte, ancak misyonunun sürdüğü söylenmektedir. Komünist hareketin bir çok kadrosu 1965 sonrasında kendine Arap Sosyalist Birliği içinde daha aktif ve verimli bir yer edinmiştir. hareketin üçüncü dalgası ancak 1970'lerde ortaya çıkmıştır.

E. HÜR SUBAYLAR İKTİDARI'NIN OLUŞUMU

1. Filistin Savaşı ve Siyasal Kriz Üzerindeki Etkisi

Mısır'da 1948 sonrası dönem için ülkenin en temel siyasal kurumları, liderleri ve işleyiş mekanizmalarının halkın güvenini kaybettiği bir siyasal kriz tespiti yapılmaktadır. Hür Subaylar hareketinin iktidara yöneldiği yıllar olarak 1950-1952 arası dönem oldukça büyük önem taşımaktadır. Mısır halkının büyük çoğunluğunda ülkede çok uzun yıllardır bir işgalci güç olarak bulunan İngilizlere karşı ciddi bir tepki oluşmuştur. Kral ise yukarıda sözünü ettiğimiz çok çeşitli nedenlerle itibarını kaybetmiştir. Vefd Partisi'nin özellikle İkinci Dünya Savaşı atmosferinde İngiliz oyuncağı haline gelmesi ve popülerliğini kaybetmesi, parlamentonun halk gözünde itibarının kalmaması siyasal krizin bileşenlerini oluşturur. Bu gelişmelere ülkenin içinde bunaldığı ve kısa

137 "Egyptian Communism and its Mission. A Balance Sheet", **Contemporary Arab** .. içinde, der.Abdel-Malek, ss.175-177.

vadeli bir çözüm bulunamayan ekonomik krizi de eklemek gereklidir. Krizi hızlandıran ve derinleştiren faktörlerden biri ve belki de en önemlisi Filistin Savaşı olmuştur. Arap kamuoyunun neredeyse bütünü ve bir çok Arap devleti için İsrail Devleti'nin kurulması bir "Batı" oyunu ve bölgeye bir "yabancı" müdahalesi, Arap topraklarına saplanmış bir hançer olarak görülmüştür.

Mısır'da Filistin sorununa ilgi 1920'lerde başlamış, ancak Mısır kamuoyu gözünde ve iç siyasetinde esas olarak 1930 ve 1940'larda bir sorun haline gelmiştir. 1920'lerin başlarında Mısır'ın bağımsızlığına ilişkin kaygılar ve düşünceler yaygındır. Dolayısıyla 1920'ler boyunca Filistin'e olan ilgi, ancak bir olay ortaya çıktığında uyanmaktadır. Önceleri daha çok İslâmcı çevreler ve örgütler tarafından zaman zaman Filistinli Arapların haklarını savunan ve Yahudilerin aktivitelerini ve Britanya siyasetini eleştiren bildiriler yayınlanmıştır. Filistin 1929'da Mısır'da önemli bir sorun haline gelmiştir. 1930'ların başında İslâmın ve İslâmi yerlerin korunmasına yönelik çabalar ile Mısır'da yaşayan Suriyeli ve Filistinli mültecilerin haklarıyla ilgili çabalar görülmüştür.[138]

1930'larda Filistin'e Yahudi göçü hızlanarak sürmekte ve bu gelişme Araplar arasında tepkilerin birikmesine neden olmaktadır. Filistinli Araplar bu gelişmeye ve Filistin manda yönetimine karşı 1930'ların ortalarından itibaren muhalefete girişir. 1936'da altı ay süren genel grev uygulanır, aynı yıl ve 1939'da silahlı ayaklanmalar ortaya çıkar. Uluslararası toplulukta giderek Filistin'de bir Yahudi devleti kurulması düşüncesi olgunlaşırken Mısır'da işgalci Britanya'ya ve Yahudilere karşı bir tepki büyümektedir. 1939 ayaklanmasına Genç Müslümanlar Birliği ve Müslüman Kardeşler de örgütlü olarak katkıda bulunmuştur. 1936 Filistin ayaklanması Mısır'da liberal siyasi çevrelerde de yankı bulur. Vefd Partisinden Nahas Paşa 1936-1937 yıllarında Başbakan iken Britanya hükümetine Mısır'ın bu işle ilgili olduğunu bildirir,

138 James Jankowski, "Egyptian Responses to the Palestine Problem in the Interwar Period". **International Journal of Middle East Studies**, no.12, 1980. s.5

ancak sonra Ürdün, Irak ve Suudi Arabistan Devlet Başkanlarının genel grevi durdurma amaçlı müdahalesine katılmaz. Soruna bakışta Arap hükümetleri arasında da tek bir görüş çerçevesi oluşmamıştır.

Mısır'da kamuoyunda Filistin sorununa olan ilgi giderek artar. 1936 yılı içinde Mısır ile Britanya arasında yürütülen görüşmeleri olumsuz yönde etkilememesi için Filistin'e ait haberlere sansür uygulandığı haberi yayılır. Yine Filistin'de genel grev sırasında Britanya'nın Filistin'deki işletmelerde grev kırıcı olarak Mısırlı işçileri kullandığının duyulması, infiale yol açar. 1937'de Filistin'in Yahudiler ve Araplar arasında bölünmesini öneren Peel Komisyonu raporu yayınlandığında, bir Yahudi devleti önerisi barındırdığı için öfkeyle karşılanır. 1938 ve 1939 yıllarında Vefd hükümette değilken Filistin için daha aktif çalışır. Para toplanır, Parti Mısır'dan geçen Filistin delegasyonları için resepsiyonlar vermektedir.[139] Bu yıl içinde Mısır ile Britanya siyaseti birbirinden bütünüyle uzaklaşır. Mısırlılar Britanya'nın Filistin'e ilişkin 17 Mayıs 1939 tarihli Beyaz Raporu'nu bile olumlu karşılamazlar. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Filistin'de ortaya çıkan gelişmeler, bölünme ve bölünmenin kabul edilmemesi üzerine çıkan savaş Mısır'da kendi geleceklerini de belirleyecek önemde bir sorun olarak algılanmaktadır.

Filistin'de yaşanan ilk yenilgi Araplar arasında kendi rejimlerini ve zayıf yönlerini eleştirdikleri bir kutuplaşma ve radikalleşme eğilimi doğurur, 1952 yılında Mısır'da Hür Subaylar'ın iktidarı ele geçirmesinin nedenleri arasında yer alır. Bu sorun 1967 savaşının ardından Mısır'da Nasır yönetiminin zayıflamasına ve 1970'lerin başından, Nasır'ın ölümünü izleyen yıllardan sonra farklı bir yönelişe girilmesine neden olur.

Filistin sorunu ve Arap-İsrail savaşları Arap aydınlarını derinden etkiler. Üstelik sorun yalnızca belirli bir bölgeyle sınırlı olarak algılanmaz. Sorun Arap aydınları açısından kendi ülkelerini de kapsayan Arap ulusu çerçevesine yerleş-

139 Jankowski, "Egyptian Responses...", s.19.

ulmuştur. Nasır Filistin sorunu ile ilgili olarak şunu söyler:

"Filistin'de savaşıyorduk, ama düşüncelerimiz Mısır üzerinde yoğunlaşmıştı. Mermilerimiz düşman siperlerine yönelmişti, ama yüreklerimiz aç kurtların utanmazca yağmaladığı uzak anavatanımız üzerinde uçmaktaydı."[140]

Filistin sorunu Ortadoğu'ya ilişkin tüm siyasal tartışmalarda bir katalizör, bir çarpan etkisine sahiptir. Ortadoğu'da Filistin sorununa bakış partilerde bölünmeler yaratır. Filistin sorunu çerçevesinde 1948-1949 Arap-İsrail savaşında uğranılan yenilgi, Mısır, Suriye ve Irak'ta ordunun rolünün güçlenmesine, Arap milliyetçiliğinin yeni bir biçimde şekillenmesine neden olan bir dönüm noktası oluşturur. 1948 savaşında Arapların uğradığı yenilgi eski liderliklerin iflasını ve ulusal zayıflığı ortaya çıkartır, ama aynı zamanda halkta ve orduda mevcut bulunan ulusal gücü gösterir.

"Filistin savaşı ve yerli halka yapılan büyük haksızlık, bütün Araplar arasında İsrail'e ve bu durumun yaratıcısı olan iki batılı güce, Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı büyük bir kızgınlı ve kırgınlığın doğmasına yol açtı. Son yirmi yıl boyunca Arap dünyasındaki, gittikçe artan radikalleşme ve batı aleyhtarı duyguların en güçlü kaynağı budur."[141]

Mısır'da Askeri Akademiden 1938 ile 1942 yılları arasında mezun olan subaylar 1952 hareketinin belkemiğini oluşturur. Bu kuşak üzerinde 1948-1949 Filistin savaşının derin izleri görülür. Bu kuşak genç Mısırlı subaylar Filistin savaşında aktif olarak görev almışlar, Arap-Filistin'i, Avrupalı-Siyonist işgal ve saldırıdan kurtarmak amacına bağlanmışlardır. Bu dava onlar için dışsal bir savaş olarak değil, bir milli dava olarak da görülmüştür. Filistin'in İslami mirası, Kudüs'te bulunan kutsal yerlerin ötesinde Filistin davası ulusal sınırların ötesinde tüm Arapları kapsayacak bir Arap milliyetçiliğinin şekillenmesinde de önemli bir etkide bulunmuştur. Mısır'da da bu amaçla içinde Müslüman Kardeşler örgütünün de yer aldığı bir sivil seferberlik de yaşanmıştır. Para ve silah

140 Nasır'dan akt.Cammack (vd.), **Third World Politics**..., s.171.
141 Mansfield, **Osmanlı Sonrası**..., s.139.

toplanmış, gönüllüler eğitilmiş ve Mısır askeri Mayıs 1948'de Filistin'deki Arap kardeşlerinin yardımına koşmuştur.[142]

Filistin savaşının başlangıcında Mısır yönetimi tereddütlü davranır, 10 Nisan 1948'de Kahire'de toplanan Arap Birliği Örgütü'nden de kesin ve birleşik bir karar çıkmaz. Özellikle Ürdün ve Mısır arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkar. 14-15 Mayıs gecesi Filistin'de İngiliz mandası sona ererken, aynı gece İsrail Devleti'nin kurulduğu ilan edilir.[143] Yeni kurulan İsrail Devleti Britanya manda yönetiminin idari mekanizmasını büyük ölçüde miras olarak alır.[144] İsrail Devletinin daha başlangıçta kanıtladığı gücü de diğer faktörlerin yanı sıra buna dayanır. Mısır'da kamuoyunun Filistin davasından yana olmasına karşılık ordunun hazırlığında görülen eksiklikler, yolsuzluklar, plansızlık ve diğer Arap ülkeleriyle koordinasyonsuzluk, Arap devletleri arasındaki görüş ayrılıkları Arap ordularının yenilmesine ve Mısır'ın iç siyasetini ve gelecek on yıllar boyunca dış siyasetini derinden etkileyen, hatta şekillendiren derin bir travma yaşanmasına neden olur. Bu olay gelecek on yıllarda savaşlara, askeri anlamda silahlanma çabalarına, dolayısıyla ekonomik sorunlara yol açar.

Daha sonraki dönemde ortaya çıkan bu gelişmelerden önce, Filistin yenilgisinin Mısır'daki etkilerinden söz etmek gerekir. Bu savaş sırasında Mısır ordusunun zayıflığı ve dağınıklığı, moral bozukluğu, Nasır ve arkadaşlarında, Mısır toplumunun rejimden hoşnutsuzluk duyan geniş kesimlerinde 1952 hareketini tetikleyen bir rol oynamıştır. Bu yenilgi üzerinde düşünülmüş, Mısır ordusu içinde 1944 ve 1945 yıllarında başlamış bulunan darbe hazırlıkları Filistin Savaşı sonrasında, özellikle 1949 baharından sonra hız kazanmış ve örgütlenme genişlemiştir. Ülke içinde savaş yenilgisinin yarattığı çalkantıda kamuoyunun gözü ve vicdanı önünde Kral ve hükümet, Mısır ordusunun kullandığı malzemelerin yetersizliği ve bozukluğu, bu alanda yapılan yolsuzluklar ne-

142 Botman, **Egypt: From Independence**...,, s.122.
143 Fahir Armaoğlu, **Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)**, Üçüncü Baskı, Ankara: Türkiye İş Bankası Yay., 1994, ss.92-94.
144 Owen. **State, Power**.... s.109.

deniyle çok sert bir biçimde suçlanmıştır. Bu yenilgi genç subaylarda bir utanç duygusu yaratmıştır. Subaylar arasında bir Kurucu Komite oluşturulmuş ve içinde Nasır, Hasan İbrahim, Halid Muhiddin, Kemaleddin Hüseyin ve arkadaşlarının da bulunduğu faaliyetler Müslüman Kardeşler örgütü, Genç Mısırlılar Derneği ve Milliyetçi Parti ile şu ya da bu ölçüde bağlantılı olmuştur.[145]

Ülkede siyasal kriz büyürken 8 Ekim 1951'de Nahas Paşa 1936 Anlaşmasını geçersiz sayacağını açıklamış, aynı günlerde Britanya, Fransa, ABD ve Türkiye, Mısır hükümetini Ortadoğu Savunma Örgütü'ne katılmaya çağırmıştır. Ancak Mısırlıların genel ruh hali böyle bir anlaşmayı kabul edecek durumda değildir.15 Ekim 1951'de Mısır Parlamentosu 1936 Anlaşmasını resmen geçersiz saydığını açıklamış, bunun üzerine büyük kentlerde karışıklıklar çıkmıştır. Özellikle Süveyş kanalı çevresinde Britanya askerlerine yönelik gerilla saldırıları düzenlenmiştir. Müslüman Kardeşler örgütü İslâm faktörünü öne çıkartarak Filistin'de yaşananları Müslüman kardeşlerine yönelik bir saldırı ve bir din savaşı olarak algılamış, İslâm dünyasını Müslüman olmayanların saldırısına karşı korumak üzere ve Yahudi "dinsizlere" karşı cihad ilan etmiştir. Kral ve azınlık hükümetine karşı İslâmcı kesim ve radikal hareketler, komünistler, Vefd çevresi ve askerler tarafından sert eleştiriler yapılmıştır. Kanal bölgesinde konuşlanmış bulunan Britanya askeri güçleri artık ülkede yalnızca bir yabancı işgalci güç olarak algılanmaktadır. Ocak ayında gerçekleşen Kahire yangınını izleyen bir kaç ay boyunca ülkenin siyasal ortamı tamamıyla kaotik bir görünüm sergilemiştir. Hükümetin karıştığı yolsuzluk dosyaları ortalığa dökülmüş, uluslararası piyasalarda pamuk fiyatlarının düşmesinin de katkıda bulunduğu ekonomik kriz ise kontrolden çıkmıştır.

1952 darbesinin öncesinde 1930'lardan başlayan uzunca bir dönem boyunca Vefd Partisi bütün meşruiyetini ve oy potansiyelini yitirmiştir. Müslüman Kardeşler örgütü ile ba-

145 P.J.Vatikiotis. **Nasser and His Generation**. New York: St.Martin's Press. 1978. s.105.

zı solcular Hür Subaylar ile ilişki kurmuştur. Bu hareketler de 1952 öncesi rejimin tüm meşruiyetini kaybettiği görüşünü paylaşmaktadır. Ancak ülkede düşünceleri doğrultusunda yeni bir düzen kurma gücüne sahip değildirler. Bu gücü ve enerjiyi Hür Subaylar hareketi ortaya koyar.

2. İktidara Gidiş

Mısır'da bir önceki bölümde ele alınan gelişmeler üzerine 23 Temmuz 1952'de Hür Subaylar 1923 Anayasası adına hareket ettiklerini, Kral Faruk'un kendi istemleri doğrultusunda bir Başbakan atamasını ve üst düzey askeri yönetimdeki bozulmaları temizlemesini talep ettiklerini bildirerek iktidarı ele geçirir. Darbenin ardından yayınlanan General Muhammed Necib imzalı ilk bildiride farklı bir planları olmadığı, Anayasa çerçevesine sadık kalacakları söylenir.[146] Darbeden üç gün sonra Krala ne yapılacağı tartışmalarının ardından Kral Faruk'u görevden alarak İtalya'ya gitmesine karar verirler.[147] 26 Temmuz 1952'de Kral Faruk yatı ile İskenderiye'den bir daha Mısır'a dönmemek üzere ayrılır. Mısır'da 1952'den sonra oluşan yeni siyasal sistem monarşiyi ve az sayıdaki büyük toprak sahipleri sınıfını yok etmiş, yerine subayların, alt ve orta köylülüğün desteğini almıştır. Ağırlıklı olarak orduya, güvenlik güçlerine ve bürokrasiye dayanan korporatist bir siyasal sistem kurulmuştur. İlk yıllarda daha sınırlı bir ideolojik netlik mevcutken, 1960'lardan sonra sosyal adalete ve eşitlikçiliğe dayanan daha net bir ideolojik çerçeve ortaya konulmuştur. 1960'larda ortaya çıkan çerçeveye genel olarak Nasırcılık adı verilmiştir.

Hür Subaylar örgütü görünürde liderleri Muhammed Necib olmakla birlikte öncüleri Albay Cemal Abdül Nasır (15 Ocak 1918-1970) olan, alt ve orta rütbeli subaylardan oluşmaktadır. Kadroları daha çok alt orta sınıftan devşirilmiş

146 "First Statement Following the Coup d'Etat, July 23, 1952", **Nationalism and Revolution in the Arab World** içinde, der.Hisham Sharabi, New York: Van Nostrand Reinhold Company, 1966, ss.162-163.

147 Ahmet Abu El-Feth. **Mısır İhtilalinin İçyüzü ve Nasır**. Çev.Nusret Kuruoğlu. İstanbul: Rektur Yay., 1965, ss.43-45.

bulunan Hür Subaylar hareketinin hızlı sanayileşme gibi modernleşmeye dönük genel hedeflerinin yanı sıra milliyetçi hedefleri arasında bölgedeki tüm yabancı askeri, siyasi ve ekonomik bağımlılıkların ortadan kaldırılması ile tam bağımsızlığın sağlanması, yabancı okullar üzerinde katı bir denetim getiren kültürel bağımsızlık ve Arap Birliği'nin sağlanması yer almaktadır. Sosyalist hedefler arasında ise eşitliğin sağlanması, temel üretim araçları üzerinde devlet mülkiyeti ile sosyalist planlama bulunmaktadır.

Arap sosyalizminin en önemli lideri olan Cemal Abdül Nasır Güney Mısırlı yoksul bir ailenin çocuğu olarak İskenderiye kentinin varoşlarında doğar. Nasır sonraki yaşamında yoksulluğu ile ve küçük bir köy olan Beni Morr'a ait olduğu için övünmektedir. Nasır yoksul bir aile içinde doğduğunu, yoksul bir adam olarak yaşayacağını ve öleceğini ilan eder, tarihe böyle geçmek ister. 1936 İngiliz-Mısır Anlaşması'nın imzalanmasından sonra eğitim olanaklarının genişlediği bir ortamda 1937 yılında Askeri Koleje başlar. Bu okulda Nasır'ın girdiği yıl 90'dan az öğrenci okumaktadır. Daha önce alt sınıf gençlerine kapalı olan bu okul 1936 Anlaşması ile onlara da açılmıştır. Nasır 1938 yılında Askeri Kolejden mezun olur ve Mısır Ordusu'na katılır.

Nasır ve bir grup subay Kral Faruk rejiminin yaşadığı bozulmalardan ve Britanya işgalinden duydukları rahatsızlık ve sömürgeciliğe karşı tutumları sonucu Hür Subaylar isimli yarı gizli bir örgüt kurarlar. Nasır çeşitli kişisel özellikleri nedeniyle, bu grubun liderliğini üstlenir. Nasır Weberyen anlamda karizmatik bir liderdir. Aswad'da ve daha sonra İskenderiye'de üstlendiği çeşitli görevleri sırasında Enver Sedat, Zekeriya Muhiddin, Ahmed Enver, Abdülhakim Amir ve Servet Okaşa ile tanışır. Hür Subaylar grubunun tümü 1917 ile 1922 arası doğumlu 30 ile 35 yaş arasında, çoğu 1938'de Harp Okulundan birlikte mezun olmuş subaylardır. İlk görevleri sırasında Mısır ordusunun güçsüzlüğü, donanımının yetersizliği ve dağınıklığı konusunda ayrıntılı bilgi ve deneyim sahibi olurlar. Nasır Sudan'da görev almak ister. 1942'de Askeri Koleje öğretmen olarak atanır. Daha sonra

Kurmay Okuluna gider ve buradan da dereceyle mezun olur. Kurmay Okulunda Kahire'nin savunması üzerine çalışmalar yaparlar. Filistin Savaşı öncesinde hükümetin bu savaşa katılma konusunda tereddütlü davranması üzerine ordudan istifa ederek gönüllü olarak savaşmayı düşünür, ancak Mısır'ın Filistin'e asker gönderme kararı üzerine 1948'de ilk İsrail-Arap savaşına katılır. Bu savaş onda ve subay arkadaşlarında Filistin sorunu ve Arap meselesi hakkında bir bilinç oluşturur.[148]

1948 Savaşı sırasında hükümette yaşanan bozulma ve savaş sırasında görünür hale gelen yolsuzluklar Hür Subayların ayaklanmasına ve 23 Temmuz 1952 devrimine neden olur. Nasır 1955 yılında yazdığı **Devrimin Felsefesi** isimli kitabında 23 Temmuz Devrimi'nin nedenlerini tartışır. Neden olarak Filistin Savaşı'nın değil, Mısır'ın yaşamakta olduğu sorunları gösterir. Ancak savaşların ve savaşlarda uğranılan yenilgilerin de devrimleri hızlandırıcı etkisinden söz eder.[149] Aynı yerde devrimin bir diğer nedeni olarak gösterilen Subay Kulübü seçimlerinden de söz edilir. 1952 yılı Ocak ayında yapılan Kulüp seçimleri Kral Faruk'un Hür Subaylarla bir restleşmesi olarak gerçekleşmiş ve sonuçta General Muhammed Necib seçimi farkla kazanmıştır. Hür Subaylar hareketinin diğer üyelerinden beş kişi yönetime girmiştir. Bu olay devrimin nedeni olarak değil, Hür Subayların onurlarıyla oynanmasına ve aşağılanmalarına yeter demek için kendi başlattıkları bir hareket, devrimin önemli bir sinyali olarak değerlendirilir.

Nasır Hür Subaylar örgütlenmesinin 1952 yılından çok daha önce, 1930'lardan itibaren başladığını ileri sürer. Genç subaylar arasında bu tür düşüncelerin 1935 sonrasında olgunlaştığını, subay çevrelerinde bazı yazılı metinler dolaştı-

148 Vatikiotis, **Nasser and His**..., ss.101-103.

149 Gamal Abdul Nasser, **Egypt's Liberation: The Philosophy of the Revolution**, İkinci Baskı, (Birinci Baskısı Bahar 1955) Washington: Public Affairs Press, 1956, ss.19-21. Aynı çalışmanın Türkçe özeti için bkz.Camal Abd-el-Nasser, **Mısır İhtilalinin İçyüzü**, İstanbul: Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık TAŞ., 1954.

ıldığını yazmıştır. Hareket ortaya çıktığı 1940'lardan itibaren Müslüman Kardeşler ve komünistlerle örgütsel bağları bulunmakla birlikte özenle bağımsız kalmıştır. Daha sonra uygulamaya konulan reform programının kadrolarını da başka siyasi hareketlerden devşirmişlerdir. **Devrimin Felsefesi** çalışmasında 1948 Filistin Savaşı sırasında savaşta bulunan Mısırlı subayların aklının Mısır'da, orada yaşanmakta olan krizde, yozlaşmada ve siyasi çıkışsızlıkta olduğu ileri sürülür. Mısırlı subaylar Filistin'de Mısır'ın kaderini konuşurlar.

1950 başında Vefd Partisi'nin hükümet kurması, Hür Subayların ülkede siyasal durumun düzeleceğini düşünmelerine neden olur. Bu umutlar 1951'de hayal kırıklığına dönüşür. Yine de 1951'e kadar subaylar Kralın kendilerine yönelik haksız uygulamalarından ve karıştığı yolsuzluklardan şikayet eden bir gruptan başka bir şey değildir. Hala belirgin bir siyasal programları ve hareket planları bulunmamaktadır. Hür Subaylar hareketinin yürütmesi sayılabilecek bir ekip 1950 ve 1951 yıllarında hükümet politikalarına ve Krala saldıran broşürler bastırmış, bunları subaylara, diğer sivil gruplara ve öğrencilere dağıtmıştır. Oluşturulan komite subaylar arasından yeni üyeler kazanmaya çalışmış, diğer yandan muhalif basın kazanılmaya çalışılarak Krala karşı bir kampanya düzenlenmiştir.[150]

Hür Subaylar hareketi iktidarı ele geçirdiği 1952 yılından itibaren çeşitli reform girişimleri başlatılır: Eylül ayında toprak reformu programı uygulanmaya başlanır, tüm siyasal partilerin kendilerini bir temizlikten geçirmeleri istenir. Ancak 1953 yılı Ocak ayında tüm siyasal partiler kapatılır, Ocak 1954'te Müslüman Kardeşler örgütü de yasadışı ilan edilir. 1953'ten başlamak üzere üç yıl süreyle geçici olarak sıkıyönetim uygulamasına geçilir. Aynı tarihte yönetim Devrim Komuta Konseyi'ne geçer. Fuad'ın Mısır'dan ayrılmasının ardından oğlu Ahmed Fuat, krallığını ilan eder; Devrim Ko-

150 P.J.Vatikiotis. **Pattern For New Nations?**. Bloomington: Indiana University Press. 1961, s.61.

muta Konseyi 1953'te Ahmed Fuat'ı yerinden alır ve Mısır'ın Cumhuriyet olduğunu ilan eder, Muhammed Necib de ilk Devlet Başkanı olur. General Muhammed Necib ordu içinde saygı duyulan bir liderdir ve bu itibarlı konumu nedeniyle darbenin güvenilirliğini ve popülerliğini artırmak için yaşça kendisinden küçük subaylar tarafından vitrine konmuş bir askerdir. Daha önceki dönemin adamı olan, cesur ancak barışçıl bir kişiliğe sahip olan Muhammed Necib ülkede köklü değişimler için uygun bir lider değildir. 1954'te darbenin gerçek lideri Nasır tarafından yerinden alınır ve Nasır Devlet Başkanı olur.[151]

Nasır'ın Devlet Başkanı olması ile 1952 darbesi gerçek rotasına oturur. Hür Subaylar iktidarı siyaset çerçevesini ilerleyen yıllarda genişletir, ülkede sosyal ve siyasal dönüşümleri başlatır. Mısırlıların büyük bir çoğunluğunun içinde yaşadığı yoksulluğu ortadan kaldırmak üzere Süveyş kanalının millileştirilmesi ve toprak reformu gibi kamucu ekonomik ve sosyal reformlar yapılması öngörülür. Nasır 1952 sonrasında aynı anda bir siyasal bir de sosyal devrim yaşandığını yazar. Siyasal devrim Kral Faruk'un devrilmesi, sosyal devrim ise toprak reformu ile toprak mülkiyetinin kısıtlanması olarak tarif edilir.[152]

Hür Subaylar hareketinin başlangıçta net bir hedefe sahip olmadığı, deneme yanılma yöntemiyle hareket ettiği söylenebilir. Başlangıç hedefleri çok geniş bir çerçeveye sahip olduğu için ayrıntılara girildiğinde gerçekten de "deneme-yanılma" yönteminin kullanıldığı ileri sürülebilir. Hür Subaylar hareketi 1952'de iktidarı aldığında aralarında siyasal sistemin gelecekte nasıl şekilleneceği konusunda net bir görüş birliği yoktur. Ancak Mısır'da siyasal sistem açısından 1952'ye gelinene kadar başka değişimler ve önemli bir birikim gerçekleştiği söylenmelidir. Ana hatlarıyla özetlemek gerekirse bunlar Devrimin lideri Nasır tarafından Arabi Dev-

151 Devrimin ilk yıllarındaki siyasal gelişmeler için bkz.Joel Gordon, **Nasser's Blessed Movement**. Kahire:The American University Press, 1996, ss.14-38.

152 Nasser. **Egypt's Liberation** .., ss.39-40.

rimi ve 1919 Devrimi olarak sayılmaktadır. Nasır demokrasi sorununun algılanmasıyla ilgili olarak bir tartışmaya girer. **Devrimin Felsefesi** kitabında 1952 Devrimini neden ordu ve subayların üstlenmek zorunda kaldığını, diğer toplumsal ve siyasal güçlerin üzerlerine düşeni yapmadığını sorgular. Bir iç dökme ve yapılanları meşrulaştırma çabası içeren **Devrimin Felsefesi** çalışmasında diğer güçler birlik içinde olmadığından, bölünmüş olduklarından, manzara karanlık, belirsiz ve tehlikeli olduğundan Hür Subayların öncü rolü üstlendiğini söyler.[153]

1952 Devrimi'nin amacı başlangıcında özgür ve güçlü bir Mısır'ın yaratılması olarak konulmuştur. Ancak bu sağlanınca ne olacağı, devrimin hangi yöne doğru ilerleyeceği bir tartışma konusu olur. Soyut bir hissiyat dışında ne elde edeceklerine dair net bir görüşleri bulunmamaktadır. Hür Subaylar hareketi sistemin bir ölçüde düzlenmesi ve zor yoluyla reforme edilmesine, demokratik işleyişin belirli ölçülerde kalkındırılması yoluyla işlerin düzeleceğine inanmamaktadır. Bu anlamda da dönemin Mısır kamuoyunun ana akımını, ana görüşü temsil etmektedir. Hür Subaylar ideolog ya da teorisyen değillerdir. Ülkede var olan tüm siyasi görüşleri bir ölçüde kesen milliyetçilik ile sosyal reformculuğun genel hatlarını paylaşmaktadırlar.[154] Geniş halk kitleleri gibi ülkenin siyasi seçkinlerinden, eski kuşak siyasilerden umudu kesmiş durumdadırlar.

Bu karışık durum Nasır tarafından bir Gordiyon düğümüne benzetilir. **Devrimin Felsefesi**'nde devrimin önündeki engellerin birer birer kaldırıldığı, Kralın yerinden edildiği, İngilizlerin ülkeden atıldığı anlatılır. Aynı nedenle devrimin önüne çıktığı varsayılan başka engeller ve sorunlar da ortadan kaldırılmıştır.[155] Nasır bir başka yerde devrimin hedefinin despotizmi kontrol altına almak ve halkı iktidarın kaynağı haline getirmek, yabancı müdahalesine ve Mısır'ın

153 Nasser, **a.e.**, ss.30-33.
154 Gordon, **Nasser's Blessed**..., s.12.
155 Nasser, **Egypt's Liberation**..., ss.76-77.

kaynaklarını haksızca kullanmalarına son vermek olarak açıklar.[156]

Nasır 1952 Temmuz devriminin kansız oluşu, tümüyle ulusal kaynaklara dayanması, herhangi bir uluslararası müdahale ile gerçekleşmemesi üzerinde durur. Bu devrimle Kral devirmiş, monarşi ortadan kaldırılmış ve Mısır Cumhuriyeti kurulmuştur. Devrimin toplumu birleştirici yönleri olduğu gibi aynı zamanda ayırıcı yönleri de bulunmaktadır. Nasır 1919'da Mısır'da yaşananları örnek vererek, zafer kazananların kendi içlerinde bölünmelerinin zafere ulaşmayı engellediğini söyler. **Devrimin Felsefesi**'nde 23 Temmuz 1952'de atılan adımın tüm istediklerini gerçekleştirmekten uzak, ancak bir ilk adım olduğunu söyler. Bu nedenle pozitif adımlar atmak için siyasetin tekleşmesi gerektiğini ileri sürer.

3. Mısır'da Ordunun Rolü ve Etkinliği

Üçüncü dünya ülkelerinde ve Ortadoğu'da ordunun rolüne ilişkin iki araştırma alanından söz edilir. Bunlardan ilki askeri darbelerin incelenmesini kapsar. İkinci araştırma alanı ise daha geniş bir toplumsal alanda askerin devlet ve ulus inşası süreçlerinde oynadığı rolün incelenmesini içerir.[157] Buna ek olarak bir ülkede devlet ve ordunun merkezi bir rol oynamasının nedenlerine değinmek gerekir. Konumuz itibarıyla ele alacağımız Hür Subaylar hareketi hem 1952 yılında bir darbe yaparak iktidarı ele geçirir, hem de ardından toplumu şekillendirme misyonunu üstlenir. Mısır'da ordunun ve askerin toplum yaşamında daha eskilere dayanan önemli bir rolü vardır.

Osmanlı Devleti'nde askeri örgütlenme her dönem siyasi ve idari yapının önemli bir bileşenini oluşturur. Türkiye ve Mısır gibi ülkelerde asker bağımsızlık savaşları sırasında yabancı emperyalist güçlere karşı önemli bir rol üstlenmiştir.

156 Gamal Abdel Nasser, "The Egyptian Revolution", **Foreign Affairs**, c.33, no.2, Ocak 1955, s.202.
157 Owen, **State, Power**..., s.197.

Yalnızca bağımsızlık savaşları sırasında değil, toplumun ilerlemesi ve modernleşmesi konusunda kendine misyon biçen örgütlü bir topluluk olarak askerin Ortadoğu ülkelerinde toplumun ve siyasi yaşamın şekillenmesinde önemli bir rolü olmuştur.

Ulusal bütünlüğe ve görece merkezi bir yapıya sahip olan Mısır tarihinde su düzenini kontrol eden merkezi devlet her dönemde ekonomik yaşamın kalbinde yer almıştır. Ekonomik ve sosyal yapının ve etkinliğin ayrılmaz bir parçası olan ordu ise devlet mekanizmasının motoru, ama aynı zamanda kılıcı ve kalkanı olma özelliği taşımıştır. Ordu aynı zamanda ulusal hareketin öncü gücünün en önemli bileşeni olmuştur.[158]

Siyasette askerin rolünün artması 19.yüzyılın başlarından itibaren gerçekleşir. Mehmet Ali Paşa reformları arasında Osmanlı merkezinden bağımsız bir ordu ve donanma oluşturma projesi yer almıştır. Bu aynı zamanda yalnızca askeri bir anlam taşımayan, tarımda gerçekleştirilen reform hareketinin açığa çıkardığı nüfusu massetmeye de yarayan bir açılım olmuştur. Tarım alanında yaşanan değişim ve yapılan reformlar sonucu toprakların mülk edinilmesi, latifundia tarzında ölçek bakımından büyümesi ve sulama ve teknoloji olanaklarının bu alana girmesi sonucu daha önce Memluklar döneminde kiracı ve bağımsız üretici olarak bulunan köylülerin ücretli tarım işçisi haline gelmesine ve işsiz kalmasına neden olmuştur. Askerlik bu konumda kalan fellahın istihdam edildiği bir alan olmuş ve ileride idari mekanizmaya da dahil olma olanaklarının açılacağı şekilde yukarı doğru toplumsal hareketliliğini sağlamıştır. Bir çok üçüncü dünya ülkesinde görüldüğü gibi ordular köylüleri vatandaşa dönüştüren önemli bir eğitim ve kültürel homojenleştirme olanağı sağlamıştır.[159] Ordu ayrıca kitle tüketimi yoluyla giyim sanayiinin gelişmesine, silah sanayiinin kuruluşuna önayak olmuş, askeri ihtiyaçlar nedeniyle teknolojide ilerlemelere yol açmıştır.

158 Anouar Abdel-Malek, **Egypt: Military Society**, İngilizceye çeviren: Charles Lam Markmann, New York: Random House, 1968, s.360
159 Marsot. **Egypt in the Reign**..., ss.161 ve 261..

Mısır'da ordunun rolü 1882'de Britanya işgalinin ardından görece gerilemiş ve vurucu gücü dağıtılmıştır. Mısır ordusu 1936'ya kadar Britanya kontrolü altında kaldı. Bu anlaşma sonrasında bile ordunun silahları ve eğitimi Britanya tarafından sağlanıyordu. 1936 Anlaşmasına karşı uyanan milliyetçi tepkiler Mayıs 1936'da kurulan Vefd hükümetinin Askeri Akademiye katılma kurallarını ortadan kaldırmasına neden olmuştur. Böylece Askeri Akademi kapılarını soylu sınıfın dışındaki kesimlere de açmış oluyordu. Daha sonraki dönemde Hür Subaylar hareketinin lider kadrosunun bu dönemde Askeri Akademiye giren subaylardan olduğu görülmektedir.[160]

Hür Subaylar örgütlenmesinde ve 1952 hareketinde alt rütbeli subaylar en kalabalık grubu oluşturmuşlardır. 1952 Darbesi bir "Albaylar" hareketi olarak düşünülebilir. Hür Subaylar hareketini oluşturan subaylar çoğunlukla yoksul kesimden gelmişler, kendi kişisel yaşamlarında ve askerlik deneyimlerinin başında ülkelerindeki yabancı işgalinin ve Filistin yenilgisinin yarattığı bir alçalma, onursuzluk duygusu yaşamışlar, bir çoğu gençlik günlerinde gözaltına alınmış ve cezaevinde kalmışlardır.[161]

1948 Filistin yenilgisinin ardından 1950-1952 arasında yaşanan siyasal kriz yönetenlerin yönetmeye muktedir olmadıklarını gösteriyordu, her kesim saraya karşıydı. Bu eski bağlılıkların ve alışkanlıkların az ya da çok gözardı edildiği, aşındığı ya da bütünüyle ortadan kalktığı bir altüst oluş evresidir. Bu bir devrim dönemidir.[162] Ancak "yeni yönetimin dayanacağı güçlerin de idareyi ele alacak kadar bilinçlenmiş, örgütlenmiş bulunmaları gerekir. Oysa, 20.yüzyılın ortalarında Mısır'da bu ikinci şart gerçekleşmiş değildir."[163] Bazı yazarlar bu durumda ordunun yönetime el koymasını "Bonapartizm" benzetmesi ile değerlendirmişlerdir. Bu var-

160 Vatikiotis, **Pattern For**.. . ss.44-45.

161 Peter Worsley, **The Third World**, İkinci Baskı, New York: The University of Chicago Press, 1972, ss.186-187.

162 Hanna Batatu, **The Egyptian, Syrian, and Iraqi Revolutions: Some Observations on Their Underlying Causes and Social Character**, Washington: Georgetown University Press. 1983, s.3.

...yım ile Mısır'da Hür Subaylar hareketinin iktidara gelişinin ülkedeki gelişmelerin ve devrimci hareketin doğal bir sonucu olmadığı, aksine gerçek devrim şansının önünü kesen, devrimci potansiyeli ve olasılıkları boğan bir anormal gelişme olduğu söylenmektedir. Bir ekonomik program olarak "devlet kapitalizmi" uygulamasının rejimin sosyal sınıflardan özerklik sağlaması, uluslararası alanda rekabet etmekte olan iki bloklu sistem ve ülkede yabancı egemenliğine karşı alttan gelen kitlesel ayaklanma baskısı, rejimin bu yönünü görünmez kılmıştır.[164]

Hür Subaylar ve Nasır iktidarı ele geçirdikleri süreçte Müslüman Kardeşler, Vefdçiler ve komünistlerle temas halindedirler ve onları ikna ederek şu ya da bu biçimde yanlarına çekmişlerdir. Ancak hiç kuşkusuz bu aynı zamanda aralarında yaşanan bir mücadelenin de sonucudur. Faruk rejimi muhalefet hareketlerini Britanya gücüne ve saray üzerindeki baskısına karşı güçlendirme yolunu seçmiş, bir çok kitlesel hareket gerçekleşmiş, Hür Subaylar bu muhalif hareketlerle temas halinde, ama dışında ve üstünde yer almış, nihayet krizin son aşamasında kamuoyunun gözünde tek seçenek haline gelmiştir. Bu, muhalefetin çok bölündüğü ve hiç bir bölmenin tek başına istikrarı sağlayamayacağı ya da diğerleriyle ittifak kuramadığı bir ortamdır. Krizin derinleştiği bir aşamada muhalefetin gösterilerine müdahale etmeleri istendiğinde bunu reddetmiş ve ülkede silahlı ve siyasal meşruiyet sahibi tek güç haline gelmişlerdir. Bu süreçte asker bağımsız bir güç kazanmış, diğer siyasal güçlere güvenmediği için gücü paylaşmamayı seçmiş ve iktidarı tekleştirmiştir. Temsil siyasi partiler ve meclis yapısı içinde ve rekabetçi bir biçimde değil, daha çok "uyumlu" halk desteğine dayanan bir biçimde elde edilmiş ve parlamenter yöntemlerden farklı olarak korporatist* yöntemlere dayanan, baskıcı bir biçimde gerçekleştirilmiştir.

Hür Subaylar hareketi ve sonrasında Nasırcılık basit bir

163 Dikerdem, **Ortadoğu'da**..., s.41.

164 Esmail Hosseinzadeh. **Soviet Non-Capitalist Development: The Case of Nasser's Egypt**. New York: Praeger Publishers. 1989 ss.70-71 ve 45-46.

"askeri darbe" olarak görülemez. Amacı halk kitlelerinin desteğini kazanarak Britanya'yı ülkeden kovmak, kralı ve bozulmuş siyasi düzeni değiştirmektir. Aynı anda Arapçılığı, modernleşmeyi, anti-emperyalizmi, milliyetçiliği ve Arap toplumunun geri kesimlerinde yenileşme ve gençleşmeyi temsil etmektedir.[165] Nasır ve arkadaşlarının önceleri Britanya güçlerini ülkeden kovmak dışında bir hedefleri yoktu. Bu amaçla Britanya askerlerine ve üslerine bir çok saldırı düzenler ya da bu tür etkinliklere katılırlar. Ancak yine de belirgin bir siyasal hedefleri bulunmuyordu. Gelişmeler onları "bir askeri coup d'etat yapmak dışında bir kurtuluş yoktur." düşüncesine getirmiştir.[166] Daha ilk yıllardan halk kitlelerinin yaşam standardını yükseltmek, halkın sömürülmesine son vermek, sosyal sınıflar arasında var olan uçurumun daraltılması, fedakarlık ruhunun canlandırılması, Mısır'ın gerçek bir demokrasi ve temsili hükümete kavuşturulması hedeflendiği dile getirilir. Ancak bu temsili demokrasi daha önceden Saray ve yozlaşmış "paşalar" sınıfının halka empoze ettiği, geçmişte gelişmeyi engelleyen bozulmuş parlamenter diktatörlükle aynı şey olmayacaktır.[167]

Bu hareketin ve rejimin Süveyş Krizi ve 1955'te uluslararası arenada kazanılan meşruiyete kadar tam olarak yerli yerine oturduğu söylenemez. Nasır yönetiminin meşruiyetinin kaynakları arasında üçüncü dünya ülkelerinin uluslararası alanda güç kazandığı bir dönemde bağlantısızlık hareketi yer almaktadır. Mısır gibi ülkelerde sömürgeci ülke, geri kalmışlığın asıl sorumlusu olarak görüldüğü için bağımsızlığın kazanılması, siyasal örgütlenmeden daha önemli görülmüş, ordu bir yandan sömürgeci devlete karşı bağımsızlık savaşı

* Korporatizm toplumu organik bir bütünlük içinde işleyen ve farklı yaşamsal işlevleri uyumlu biçimde yerine getiren bir bünye olarak görür. Ortadoğu'da devletin korporatist bir yapı olarak incelendiği bir çalışma için bkz.Anoushiravan Ehteshami-Emma C.Murphy, "Transformation of the Corporatist State in the Middle East", **Third World Quarterly**, c.17, no.4, 1996.

165 Gavin Kennedy, **The Military in the Third World**, Londra: Duckworth, 1974, s.112.

166 Vatikiotis, **Nasser and His**..., s.103.

167 Nasser, "The Egyptian...", s.208.

verirken, bir yandan da siyasal örgütlenme sağlamaya çalışmıştır. Siyasal gücün sınırlı sayıda siyasetçi ya da askerin elinde toplanması sonucu, müdahaleci bir devlet anlayışının hakim olduğu otoriter, aynı zamanda halk desteği sağladığı için popülist siyasetler uygulayan bir yapı ortaya çıkmıştır.[168]

Ortadoğu ülkelerinde genel olarak görülen kapitalizmin ve modern sınıfların görece zayıf olması ve siyasal kültürün Batılı örneklerden farklı bir biçimde oluşması, ordunun toplum içinde güçlü bir grup olarak şekillenmesine ve askeri müdahalelere açık bir yapı yaratmıştır. Bağımsızlığın kazanılmasının hemen ardından asker önemli bir siyasi aktör olarak siyaset sahnesinde yerini aldı. Sivil hükümetlerin ve monarşilerin bozulmuş yapısı, yozlaşmış, devlet işlerini yürütemez durumda olması, bağımsızlık sürecinde sömürgeci güçlerle girift ilişkiler içine girmiş olması halk gözünde meşruluklarının aşınmasına neden olmuş, asker bu süreçte güç, meşruluk ve destek kazanmıştı. Asker Irak'ta 1958'de, Mısır'da 1952'de, Libya'da 1969'da monarşilerin devrilmesinde doğrudan rol oynadı. Ortadoğu toplumlarında toplumsal değişimin gerçekleşmesi ve yönlendirilmesi konusunda önemli bir aracı rolü oynadı. Asker milliyetçi, halkçı, muhafazakar, sosyalist ve radikal, birbirinden çok farklı ideolojilerin temsilcisi olabilmiştir: Mısır'da "güç, birlik ve etkinlik" peşindeki Hür Subaylar iktidarı gelişmeyi birleşik ve merkezi bir devlet yapısı içinde görmüş, siyasi partiler uyumsuzluk kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Bu modelde siyaset süreci siyasi partiler arası mücadele yerine devletle bağlantılı tek bir örgüt tarafından yürütülür, siyasi istikrar ülke savunması ve ekonomide önderlik ordu tarafından üstlenilir.[169]

Askeri darbeleri düzenleyenlerle bu ülkelerdeki siyasal süreçler arasında derin bağlar mevcuttur: Mısır'da uzun yıllar boyunca toprak sahiplerinin geleneksel rejimi güçlü bir ordu yapısına dayanmıştır. Ancak bu yapıda alt ve orta kesim subaylar, toplumun farklı kesimlerinden ya da yönetici

168 Birsen Örs, "Geç Modernleşen Ülkelerde Ordunun Rolü: Mısır Örneği", **Sosyal Bilimler Dergisi**, c.3. no.2. Temmuz 1997, s.93.
169 Abdel-Malek. **Military Society**..., s.361.

kesim dışındaki, mağdur, toplumsal ve ekonomik olanaklara sahip olmayan kesimlerden gelmektedir. Bu koşullarda ortaya çıkan askeri darbeler ve yönetimler reformcu bir yapı göstermiştir. Bu durumda millileştirmeler ve bürokratik aygıtın genişlemesi sonucu devlet aygıtı daha da büyümüştür.

Görüldüğü gibi askerlik ve ordular özellikle Ortadoğu ülkelerinde modernleşme ve yeni sınıfların yaratılması sürecinde etkin bir rol oynamıştır. Azgelişmiş ülkelerde zorunlu askerlik hizmeti sırasında ülkeyi koruma ve değişimin öncüsü olma rolünün yanı sıra askerlik bir okul olarak hizmet vermektedir. Burada temel bilgiler öğretilmekte, modern teknik ve beceriler kazandırılmaktadır. Ordudan aynı zamanda toplumun "hastalıkları"nı iyileştiren ve disiplin kaynağı bir kurum olarak söz edilmektedir.[170] Kısacası Ortadoğu toplumlarında askerlik ve ordu modernleşmenin önemli öznelerinden birini oluşturmaktadır.

4. Anayasalar ve Siyasal Örgütlenmeler

Nasır rejiminin özellikleri arasında din ve halkçılık vurgusu bulunmaktadır. İktidarın kaynağı olarak halk görülmüştür. Milli birlik önemsenmiş ve bu birliğin temsilcisi olabilecek tek parti öngörülmüştür. Yaratılan siyasal sistem bir parlamenter rejim değildir. Asker yalnızca iktidarın alınması sürecinde değil, devamında da rejimin işleyişi ve meşruiyeti açısından önemli bir faktör olmayı sürdürmüştür.

1952 darbesinin ardından Ocak 1924'ten beri yürürlükte olan Anayasa askıya alınır ve 30 Temmuzda Devrim Komuta Konseyi tarafından siyasal partilerin yasal durumlarıyla ilgili önemli bir karar verilir: Siyasi partilerin yasallığı Devrim Komuta Konseyi'nin denetimine ve onayına bağlı hale getirilir. 12 Ocak 1953'te Devrim Komuta Konseyi 1923 Anayasası yerine geçecek yeni bir Anayasa taslağı hazırlamak üzere 50 üyeli bir komite kurar. Devrim Komuta Konseyi eskiden beri var olan partiler ve siyasal sistemle devam etmek

170 William R.Polk, "The Nature of Modernization", **Foreign Affairs**, c.44, no.1, Ekim 1965, s.104.

istemez ve bu kararın hemen ardından 16 Ocak 1953'te tüm siyasi partiler kapatılır, mal varlıkları ile maddi kaynaklarına el konulur. Hür Subayların kamuoyu önünde liderleri olarak görülen Muhammed Necib siyasal partilerin üç yıllığına kapatıldığını açıklar. Necib 10 Şubat 1953'te, üç yıllık geçiş dönemi boyunca geçerli olacak "geçici" Anayasayı kamuoyuna duyurur.[171] 18 Haziran 1953'te Devrim Komuta Konseyi imzalı bir bildiri ile Mısır'ın bir Cumhuriyet olduğu ve Mehmet Ali hanedanının artık ülkeyi idare etmeyeceği ilan edilir. General Necib hem Devlet Başkanı hem de Başbakanlık görevini üstlenir.[172]

Nasır bu dönemde Başbakan Yardımcısı ve İçişleri Bakanı olur. Ancak aslında ülkeyi yöneten General Necib değildir; Hür Subaylar hareketinin yöneticileriyle arasında bir kan uyuşmazlığı mevcuttur. Uyuşmazlığın nedenleri arasında Necib'in ülkede anayasal rejime ve parlamenter sisteme geçiş konusunda sahip olduğu farklı görüşler yer alır. Necib daha önceki dönemin siyasal kadrolarıyla ve Müslüman Kardeşler örgütüyle ilişkilerini ve ideolojik bağlılığını sürdürür, eski partilerin desteğini alır. Necib ile Nasır ve diğerleri arasındaki çekişme bu dönemde başlar ve 1954 yılının sonuna dek devam eder. Sonunda Necib 14 Kasım 1954'te tüm görevlerinden tümüyle alınır. Necib bir önceki dönemin, aslında Vefd'in iktidarda bulunduğu liberal dönemin kadrosu olma özelliğini korumuştur. Devrimin hemen ardından Parlamenter kurumlara ve hükümetin sivil denetimine dönüleceğini düşünmektedir. Ancak Nasır ve arkadaşları parlamenter sisteme güvenlerini yitirmişlerdir ve erken bir dönüşün ülkeyi yeniden bozulma ve kaosa sürükleyeceği kanısındadırlar.[173] Nasır 1954'te iktidarını sağlamlaştırdığı zaman 1952 hareketini birlikte üstlendiği arkadaşlarının bir çoğu

171 "Three Year Transition Period Declared, February 10, 1953", Sharabi, **Nationalism**...içinde, ss.164-165.

172 "Proclamation of the Republic, June 18, 1953", Sharabi. **a.e.** içinde, s.165.

173 23 Temmuz 1952'nin hemen ardından Muhammed Necib ve Hür Subaylar hareketinin içinde yaşanan görüş ayrılıkları, gerilimler ve kopuş için bkz.Abu El-Feth. **Mısır İhtilalinin**..., ss.130-173.

ile de yolunu ayırır. Onlara ya ordudaki görevlerine dönmelerini, ya da bakanlık üstlenmelerini önerir. Devrim Komuta Konseyi ortadan kaldırılır ve subayların büyük bir bölümüne yeni rejimde danışmanlıklar verilir.

1952 Devrimi öncesinde ülkenin önünde çeşitli siyasal seçenekler bulunmaktadır. Ancak rejim çeşitli seçişler ve zorunlulukların bir bileşkesi sonucu kendi rotasını çizmeye yönelir. Hür Subaylar ve Devrim Komuta Konseyi 1954 yılı içinde Mart krizinde kendilerine karşı bir muhalefet hareketi ortaya çıkınca bir karar vermek durumunda kalırlar. Sonuç olarak ordu, basın, meslek örgütleri, sendikalar ve üniversite üzerinde daha net ve kararlı bir basınç uygulamaya başlarlar. Hür Subaylar kendilerini liberaller, komünistler ve Müslüman Kardeşler'den ve temsil ettikleri program ve ideolojiden farklı görür. Ancak kendi siyaset ve ideolojisinin oluşumunda her üçünden de aldığı pek çok öğe bulunmaktadır.

24 Ekim 1954'de Mısır ve Britanya, Britanya askerlerinin Mısır'dan çekilmesi konusunda bir anlaşma yapar. İki gün sonra, 26 Ekim 1954'te Müslüman Kardeşler İskenderiye'de bir toplantı sırasında Nasır'a karşı bir darbe girişiminde bulunur. Böylece iç siyaset giderek daha fazla güvensizliğin ve sıkı düzenin hakim olduğu bir yapı kazanır. Giderek partiler, parti üyeleri, örgütler, liberaller, komünistler ve Müslüman Kardeşler gibi farklı toplumsal aktörler devre dışı bırakılır. Yeni siyasal yapı Hür Subaylar hareketi bu mevcut yapı üzerinde şekillendirilmiştir.

Yeni bir Anayasa'nın kabulü ve uygulamaya konması için 16 Ocak 1956'ya kadar beklenir. Bu tarihte yapılan bir mitingde Devrim Komuta Konseyi yeni Anayasa'nın bir halk oylaması sonucu kabul edileceğini duyurur. Nasır bu mitingde yaptığı konuşmada yeni Anayasa taslağını tanıtır. Ulusal Birlik adında tek bir siyasal örgüt kurulur ve 23 Haziran 1956'de yeni Anayasa referanduma sunulur. Anayasa halk oylamasında yüzde 99.8'lik bir oyla kabul edilir.[174] Aynı

174 1956 Anayasası için bkz. "The New Egyptian Constitution", **The Middle East Journal**, c.10, no.3, Yaz 1956, ss.300-306.

referandumda Nasır da yüzde 99.9'luk bir oy oranı ile Devlet Başkanı seçilir. Nasır Devlet Başkanı olarak Mısır'ın iç ve dış siyasetinde tam sorumluluk üstlenir. Bu Anayasa'da sosyalizmden söz edilmez, adalet ve toplumsal eşitlik öne çıkarılır. Devletçilikten söz edilmez, yaşam düzeyinin yükseltilmesinden, özel sermaye ve kamu sektörünün birlikte varolmasından söz edilir. 1956 Anayasası'nda Başkanın yetkileri çok fazladır. Parlamenter ve Başkanlık sistemleri arasında bir rejim türü tarif edilir. 1957 seçimlerinde Meclise iki kadın milletvekili de seçilir. Kadınların Meclise seçilmesi Mısır tarihinde ve Arap ülkelerinde ilk kez gerçekleşen bir olaydır. Temmuz 1957'de 350 üyeli Meclis seçilir; altı ay sonra Mısır ve Suriye'nin birleşmesi ile Birleşik Arap Cumhuriyeti kurulur ve Anayasa iptal olur.[175]

Üç yıllık geçiş dönemi için geçerli olacağı düşünülen 1956 Anayasası'nda egemenliğin yegane kaynağının halk olduğu belirtilmiştir. Ancak bu egemenlik devrim Komuta Konseyi tarafından kullanılacaktır. Anayasa'nın 8.Maddesi'ne göre Devrim Komuta Konseyi'ne karşı sorumlu olan Devrimin önderi devrimi korumak ve amaçlarına ulaşmasını sağlamak amacıyla bakanları atamak ve görevden almak da dahil olmak üzere tüm güçleri elinde bulundurur. Devrim Komuta Konseyi ve Bakanlar Kurulu'ndan oluşan bir Kongre tanımlanmıştır. Kongre genel devlet siyaseti ile her bakanlığı ilgilendiren konuları ele alır. Konsey içinde yer alan Necib gibi bazı üyeler üç yılın sonunda anayasal demokratik bir rejimin kurulacağına inanmışlardır. Ancak beklendiği gibi demokratik bir sistem kurulmaz. Bunu Mısır'ın merkezi yönetim geleneğine sahip olmasıyla açıklayanlar bulunmaktadır.

Günümüzde siyasal süreçler son derece karmaşık mekanizmalar içerse de Mısır'ın merkezi yapısını ve tarihsel olarak tek merkezden yönetilebilir oluşunu "hidrolik toplumlar" varsayımı ile açıklayanlar olmuştur. Merkezi yapıyı dü-

175 Maurice Flory-Robert Mantran, **Les Regimes Politiques des Pays Arabes**, Paris: Presses Universitaires de France, 1968, ss.252-256. Ayrıca bkz.Sharabi, **Governments and Politics of the Middle East in the Twentieth Century**. New York: D.Van Nostrand Company, Inc., 1962, s.210.

zenli bir akışa sahip olan ve çevresinde dar bir ekilebilir verimli alan barındıran Nil Nehri'nin sulama, tarım ve yaşam kültürü üzerindeki etkilerine açıklayan, su sistemi ile yönetim mekanizması arasında bir ilişki kuran bir yaklaşım söz konusudur. Nil Nehri merkezli bir yaşamın siyasal yaşama etkileri, siyasal istikrarı sağlayacak şekilde otoritenin merkezileşmesi ve siyasal kontrolün kolay sağlanması ile iktidarın bürokratlaşması şeklinde özetlenebilir.[176]

Siyasal ve toplumsal ilişkileri öne çıkartan daha doğru bir yaklaşım, demokratikleşme sorununu Mısır'ın, Firavunlar döneminden başlayan ve asıl Mehmet Ali Paşa zamanından itibaren 19.yüzyıl boyunca önce hıdiv ailesi ve 1882'den itibaren de Britanya yönetimi sırasında şekillendiği haliyle merkezi bir idari yapının benimsendiği ve titizlikle uygulandığı siyasal tarihiyle ilişkilendirmekle olur. "Eğer 1850-1950 arası yaşanan demokratikleşme deneyimleri kötü bir biçimde başarısızlığa uğramasaydı, geleneksel merkezi otorite Nasır'ın gücünü şekillendirmekte daha az etkili olabilirdi."[177] 19.yüzyılın son yıllarından başlamak üzere yaşanan demokratikleşme deneyimleri Mısırlılar için demokratik temsil ve parlamenter hükümeti, yabancı egemenliği ve saray entrikaları ile aynı anlamı taşır hale getirmiştir. Bütün bu dönem boyunca çeşitli Anayasa girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış, bağımsızlık ve Batı demokrasisi sembolü Vefd Partisi, Britanya ve monarşiye ardarda verdiği ödünler sonucu kendi içinde bozulmaya uğramış ve söylediklerine halkı inandıramaz hale gelmiştir.

Yukarıda söz edildiği gibi Hür Subaylar hareketini oluşturan kadrolar Mısır halkının geneli gibi 1950'lerin başlarında bozuk düzene, liberalizme, parti siyasetine, işbaşındaki siyasi seçkinlere ve parlamenter sisteme olan inançlarını kaybetmiş durumdadır. Dolayısıyla 1955 yılı başlarında ar-

176 Firavunlar döneminden beri Mısır tarihte bilinen en eski merkezi ve birliğini sağlamış ülke konumundadır. Hidrolik toplumların en tipik örneğidir. Bkz.Abdel-Malek. **Military Society**..., ss.xxii-xxiii.

177 Jean Lacouture. **The Demigods: Charismatic Leadership in the Third World**. New York: Alfred A.Knopf Inc., 1970, s 83.

lık devrimlerini liberal düzeni yeniden yerli yerine oturtacak bir geçiş süreci olarak görmemektedirler. Yaptıklarını daha çok Mısır'ın yüzünü değiştirecek derecede yaşamsal bir süreç olarak görmüşlerdir. 1950'lerin ortalarından itibaren ilkeleri ve meşruiyet zeminleri iç siyasetten dış siyasete doğru kayar. Bundan sonraki etkinlik ve etkileri Mısır tarihinin doğal akışının dışına taşma eğilimi göstermiştir.

1955 sonrasında da dış siyasal adımlar önem kazanmaya başlar. Rejim meşruiyetini dış siyasetteki kazanımlar ve "birlik" söylemi ile güçlendirmeye çalışır. Bu Mısır'ın bağlantısızlık hareketi içinde güç kazandığı, Arap Birliği misyonunu öne çıkardığı ve Nasır'ın uluslararası itibarının arttığı bir dönemdir. Nasır rejiminin Mısır'da meşruiyetini artırmasında ve Nasır'ın Arap dünyası için son derece önemli bir yerel kahraman halini almasında uluslararası faktörler önemli bir rol oynamışlardır.[178]

Nasır rejimi 1952'den sonra ordu dışında siyasal etkinlikleri ve kitleleri bünyesinde toplayacak, kontrollü bir biçimde harekete geçirecek bir siyasal örgüte ihtiyaç duyar. Bu amaçla parti benzeri bir dizi örgütlenmeye gidilir. 1953 yılında eski dönemin siyasal partileri kapatıldıktan sonra Mısır'ın siyasal yaşamında üç önemli siyasal oluşum ortaya çıkar. Bunlar 1953'te kurulan Ulusal Kurtuluş Birliği, 1958'de kurulan Ulusal Birlik ve 1962'de kurulan Arap Sosyalist Birliği'dir.

17 Ocak 1953'te kurulan ve 1957 yılına dek etkinliğini sürdüren Ulusal Kurtuluş Birliği bir siyasal parti yapısı göstermez.[179] Kuruluş bildirgesi Devrim Komuta Konseyi tarafından kaleme alman bu örgüt onun tarafından denetlenir. Bu bildirgede Ulusal Kurtuluş Birliği'nin amacı, yabancı askeri güçleri Nil Vadisinden koşulsuz olarak atmak ve her türlü siyasal, ekonomik ve sosyal sömürgelikten kurtarmak olarak tarif edilir. Aynı metinde Sudan'ın gelecek statüsünü öz-

178 Adeed Dawisha, "Arab Regimes: Legitimacy and Foreign Policy", **The Arab State** içinde, der.Giacomo Luciani, Londra: Routledge Publishers, 1990, s.290-291.

179 Tachau (der.), **Political Parties**..., s.114-115.

gürce belirleyebilmesi amacıyla dış etki altında kalmaksızın kendi kaderini tayin etmesi gerektiği söylenir. Ulusal Kurtuluş Birliği kurulduğu tarihten itibaren sendikaları, öğrenci gruplarını ve diğer bağımsız siyasi grupları harekete geçirmekten çok tarafsızlaştırmayı hedeflemiştir. Üyelik ise başvuranları denetleme ve seçme işlevi görmüştür.

Ulusal Birlik rejime ve içeride yeniden yapılanma hareketine halk desteğini örgütleme amacı taşır. Birleşik Arap Cumhuriyeti sırasında milli geliri iki katına çıkarma ve kooperatif, sosyalist ve demokratik bir toplum kurma hedefi konulur.[180] 1961'den sonra kurulan ve açıkça korporatist bir nitelik taşıyan Arap Sosyalist Birliği "emek güçlerinin ulusal birliğini" temsil etmeyi hedefler. Her üç örgüt de bir yanda rejime kitlesel destek sağlama amacı taşırken, diğer yanda Mısır'ın sosyalizme geçişini formüle edecek net bir ideoloji ve program oluşturmaya çalışır. Bu örgütler parlamento seçimlerinde aracı rolü üstlenirler, seçimler bu örgütler tarafından gösterilen adaylar arasında yapılır. Bu örgütlenmeler aracılığıyla yönetim profesyonel birlikler, meslek örgütleri ve sendikalar üzerinde de hakimiyet kurar, korporatist bir yapı ortaya çıkar. Bu örgütler siyasal yaşamın tekelini ellerinde tutmaya çalışır. Başka siyasal örgütlere üyelik, rejime ve devlete karşı konum alma olarak değerlendirilir. Kamu hizmetlerine ve hükümet işlerine ulaşım bu örgütler aracılığıyla mümkün olur. Siyasal yaşam ve katılım bu örgütler aracılığıyla kontrol altında tutulur, basın yine bu örgütler aracılığıyla denetlenir ve kamuoyu bu örgütler aracılığıyla oluşturulur.[181] Her üç örgüt de arkasına halk katılımı ve desteğini alarak siyasal sistem üzerinde sıkı bir kontrol kurmaya hizmet eder. Rejimin egemen ideolojisi Arap milliyetçiliği ve temel hedef olarak ortaya konulan bağımsızlık, bütünlüklü bir ideoloji yaratmayı olanaksız kılar. Bu durum yukarıda anılan örgütlerin siyasal değişmeyi sağlayacak biçimde özerkleşmesine engel olur. Rejim sürekli olarak halkın yok-

180 Manfred Halpern, **The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa**, New Jersey: Princeton University Press, 1963, ss.310-311.
181 Tachau (der.), **Political Parties**.... s.98.

sulluğundan yakınır ve bu durumu değiştirmek isterken, bu amaçla yoksul kitleleri mobilize etmekten de korkar.[182] Nasır rejimi diğer Arap ülkelerine kıyasla daha geniş bir destek ve meşruiyet sağlamış olmasına karşın siyasal örgütlenmeler başarısız sayılabilir. Rejimin üst düzey bürokratları bile çoğunlukla bu örgütlenmeler içinden yetişmemiştir.[183]

182 Mehmet Turhan, Siyasal Elitler, Ankara: Gündoğan Yay., 1991, s.146.
183 Cyril E.Black ve L.Carl Brown (derl.), Modernization in the Middle East, New York: The Darwin Press, Inc., 1992, s.210.

İKİNCİ BÖLÜM

NASIR İKTİDARI VE ÜÇÜNCÜ DÜNYACILIK

A. NASIR DÖNEMİ DIŞ POLİTİKA YAKLAŞIMLARI

1. Soğuk Savaş Gölgesinde Dış Politika

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde uluslararası siyasette sistem düzeyinde iki kutuplu bir yapı oluştuğu görülür. Soğuk Savaş konjonktüründe ortaya çıkan değişiklikleri sıralamak gerekirse Batı bloğunun İngiltere ve Fransa gibi eski temel güçleri dünya çapında gerilerken ABD güç kazanmış ve blok lideri haline gelmiştir. 1950'lerin başlarında ABD Ortadoğu'da ve özellikle Mısır'da İngiltere'nin yerini almak için adımlar atmaya başlamıştır. Diğer yanda etki alanını Doğu Avrupa'ya doğru genişleterek kendini eskisine oranla daha güvenli hisseden Sovyetler Birliği ile 1949 yılında kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nin varlığı, gelişmekte olan ülkelerin sosyalist planlamaya, kalkınmaya ve tek parti yönetimlerine olan ilgisi ve inancı bu dönemin önemli gelişmeleri arasında yer alır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulması Sovyetler Birliği'nin etrafında oluşan kapitalist kuşatmayı kırma doğrultusunda önemli bir adım olarak algılanmış ve böylece bu devletlerin Asya ve Afrika kıtalarında konvansiyonel silahlar açısından üstünlüğe sahip olduğu iki kutuplu yeni bir stratejik dünya durumu ortaya çıkmıştır. Bu gelişme aynı zamanda 1950'lerin başlarında nükleer silahlanma yarışının başlamasına neden olmuştur. Uluslararası ilişkiler ortamının döneme ilişkin farklı özelliklerinden biri de yeni bağımsızlık kazanmış bulunan ya da sömürgelikten kurtuluş mücadelesi veren azgelişmiş ülkelerin uluslararası topluluğa katılmasıdır. Bu ülkelerde toplumu milliyetçilik ve sosyalizm temelleri üzerinde ve ulusal kalkınma hedefi ile yeniden inşa etme çabaları öne çıkmıştır.

Üçüncü dünya ülkelerinin bağımsızlık ve kalkınma amaçları kendine uluslararası zeminde bağlantısızlık hareketi içerisinde yer bulmuştur. Bu ülkeler siyasal gelenekleri, ekonomik koşulları ve sömürge deneyimi ile sömürgelikten kurtuluş sürecinin damga vurduğu bir kalkınma hamlesi gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Diğer yandan da uluslararası zemini bağımsızlıklarının korunması ve kendilerine benzeyen ülkelerle dayanışma amacıyla kullanmış, bölgesel ve global çapta örgütlenmeler içinde yer almışlardır. Bağlantısızlık hareketi ve bölgesel bir dayanışma ağı içinde yer alan, iç siyasette de bağımsızlık, kalkınma ve sosyalizm türü amaçların öne çıktığı bu ülkelerin önemli örneklerinden biri Mısır'dır.

1950'de Mısır'ın öncelikli dış siyaset başlıkları dönemin Dışişleri Bakanı tarafından İngiliz meslektaşına şöyle özetleniyordu: "Dış politikamız çok sınırlıdır ve şu iki tartışmalı soruda çözümlenebilir: tahliye ve Mısır ile Sudan'ın Mısır tahtı altında birliği sorunu."[184] Mısır'ın incelediğimiz dönem itibarıyla bir önceki dönemden devralınan sorunları hiç kuşkusuz daha çok ve daha çeşitlidir. Ele alacağımız dönemin yeni uluslararası ortamı çerçevesinde Hür Subaylar iktidarının önüne gelen dış siyaset başlıkları, Sudan sorunu, Süveyş Anlaşması ve İngiltere ile yürütülen çekilme pazarlıkları, Bandung Konferansı, bağlantısızlık hareketi ve Asya-Afrika dayanışma hareketi içinde konumlanış, aktif tarafsızlık siyaseti, Batı bloğu ile bozulan ve Sovyetlerle artan ilişkiler, Süveyş Kanalı Şirketi'nin millileştirilmesi, Suriye ile birlik ve Afrika işlerine müdahil olma olarak sıralanabilir. Bütün bunlara "iç işler" olarak görülen ve uluslararası sisteme bağlı özelliklerden etkilenmekle birlikte kendine özgü dinamiklere de sahip olan Arap dünyası içindeki ilişkiler eklenmelidir.

1952'de Hür Subaylar iktidarı ele geçirdiğinde başlangıçta hem Sovyetler Birliği hem de ABD yeni yönetime karşı tavır belirlemekte zorlanmış, şaşkınlığa düşmüşlerdi. Darbeyi izleyen günlerde Hür Subaylar iktidarı Sovyetler Birliği tara-

184 Mohamed Hassanein Heikal, Egyptian Foreign Policy", **Foreign Affairs**, Temmuz 1978, s.718.

lından ABD bağlantılı, gerici bir hareket olarak değerlendirildi. Çin Halk Cumhuriyeti de Mısır'daki yeni yönetimi "karşı devrimci askeri diktatörlük" olarak adlandırdı. Zira ulusal bağımsızlık hareketlerine özgü bir biçimde, Hür Subaylar ilk dönemlerinde ülke içinde ve dışında her kesimin kendinden bir şeyler bulabildiği karmaşık bir yapıya ve talepler dizgesine sahipti. Bir yandan Mısır'ın ve Arap dünyasının geleneksel dış siyaset sorunlarıyla uğraşırken, bir yandan da yaklaşımları İkinci Dünya Savaşı sonrasının iki kutuplu dünyasının, Soğuk Savaş ortamının yarattığı gerilimler ve olanaklarla şekillenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Avrupa ülkeleri Ortadoğu üzerindeki etkinliklerini yitirmişlerdir. Doğu-Batı ayrımında odaklanan bölünme, Britanya'nın bir dünya gücü olarak düşüşüne eşlik etmiştir. 1940'da Fransa cephesinin Nazi orduları karşısında düşmesi, savaşta ve uluslararası ilişkilerde Fransız üstünlüğüne son vermiş, faşizm deneyiminin ardından İtalya ve Almanya'nın yenilmesi bu ülkelerin etkinliğini de silmiş, Sovyetler Birliği'nin savaştan güçlü çıkması, Doğu Avrupa'dan başlayarak üçüncü dünya ülkeleri için yeni bir etkilenim ve cazibe odağı yaratmıştır. 1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasını da bu tabloya eklemek gerekir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Mısır'ın da içinde yer aldığı Ortadoğu bölgesine ilişkin olarak iki temel tercih, iki sistem önerisi olduğu ileri sürülür. Bunlardan ilki Ortadoğu sistemi, ikincisi ise Arap sistemidir. Ortadoğu sistemi önce İngiltere, Fransa ve daha sonra da temelli olarak ABD ve Türkiye tarafından savunulan ve bölgede Sovyet tehdidine dayandırılan bir savunma çerçevesine sahiptir. Bu çerçeve Soğuk Savaş atmosferinde Sovyetler Birliği'ni Güney kanadından çevrelemek üzere kurgulanmıştır ve Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO) ve Güneydoğu Asya Anlaşması Örgütü (SEATO) gibi örgütlenmelerin Ortadoğu'da bir benzerini inşa etme amacı taşımaktadır. Bu modelde Arap ülkelerinin ABD, İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra Türkiye, İran, Pakistan ve hatta İsrail'i kapsayacak bir ittifaka katıl-

maları düşünülmüştür. Bu doğrultuda Nisan 1954'te Türkiye ve Pakistan, Ocak 1955'te Türkiye ve Irak ve Şubat 1955'te ise Britanya, Türkiye, Pakistan, İran ve Irak arasında Sovyet karşıtı bir güvenlik anlaşması olarak Bağdat Paktı imzalanmıştır. 1950'lerin ortalarından itibaren Mısır'ın öncülüğünü üstlendiği Arap sistemi ise ortak çıkarlara sahip olduğu ve bir arada hareket edebileceği düşünülen Arapların kendi ülke ve bölgelerini, kaynağı nereden gelirse gelsin her türlü tehdit ve saldırıya karşı koruyabilecekleri düşüncesine dayanmaktadır.[185] Bu modelde Sovyetler Birliği Arap ülkelerine yönelik yakın bir tehdit unsuru olarak görülmemekte, üstelik Soğuk Savaş bloklaşmasının yarattığı ortamda Batılı ülkelere alternatif kredi ve yardım sağlama olanakları açısından, faydacı güdülerle değerlendirilmektedir. Aşağıda diğer bölümlerde değinileceği gibi Nasır ülkesine komünist düşüncelerin sızmasına karşı alınacak önlemin Arap halkında emperyalist çağrışımlar yapan Ortadoğu Savunma Örgütü (MEDO) gibi Batı merkezli savunma ittifaklarına katılmaktan değil, milliyetçilik ve bağımsızlık ruhu ile iç ekonomik ve sosyal gelişmenin sağlanmasından geçtiğini düşünmektedir. Batılı savunma örgütleri dışında kalan ve temel olarak Mısır ve Suriye'nin başını çektiği, daha sonraki dönemde Cezayir ve Irak'ın katıldığı bu grubun Arap birliği ve Arap ortak pazarı girişimleri dışında en önemli ortak gündem maddesini ise Filistin sorunu oluşturmuştur. Bu önemli tartışma ve çatışma konusu Arap sistemi diye adlandırdığımız çerçevenin sosyal içeriğine katılmayan muhafazakar Arap ülkelerini dahi derinden etkilemiştir. Mısır'ın 1950 ve 1960'lardaki dış siyasetini iç siyasal gelişme ve kurguların yanı sıra ağırlıklı olarak bu iki sistemin rekabeti şekillendirmiştir. Ele alınan dönem içerisinde iki sistem arasında ağırlık kaymaları ve çıkar ortaklıkları gerçekleşmiş, Mısır Soğuk Savaş kutupları arasında yaşanan çekişmenin yarattığı boşlukları taktik avantajlara dönüştürmüş, bağlantısızlık hareketi içindeki konumlanışı ile bu çekişmenin yarattığı boşluktan yararlanarak kendine uygun bir dış siyaset zemini ve gündemi yaratmayı başarmıştır.

185 Heikal, a.e., s 719

Sovyetler Birliği ülke topraklarının işgale uğradığı ve büyük yaralar aldığı İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde ülke güvenliğini öne çıkartan konularda müttefikleriyle pazarlık yapmaya başlamıştı. Savaşın hemen ardından 1945 Eylülünde Dışişleri Bakanı Molotov Londra'da yapılan bir Dışişleri Bakanları toplantısında, İngiltere'nin Filistin ve Mısır'dan çekilmesi karşılığında İran'ın Kuzeyinden askerlerini tümüyle çekme teklifinde bulundu. Savaşı izleyen dönemde Ortadoğu topraklarıyla ilgili konular Sovyetler Birliği'nin yakın ilgi alanında bulunmuyordu. 1950'lerin başlarında Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya dönük amacı bölgede Batı etkisini azaltmak ve ortadan kaldırmak, bölgesel etkinliğini mümkün olduğunca artırmaktır. Sovyetler Birliği Batı karşıtı hükümetleri güçlendirmeyi, bölgesel sorunlarda daha önce Britanya'nın üstlendiği rolü üstlenmeyi, ABD'nin oluşturmaya çalıştığı Pax-Americana'ya karşı bir ağırlık oluşturmayı hedefliyordu.[186]

Bu amaca dönük olarak dönemsel bazı avantajları olduğu söylenmelidir: Sovyetler Birliği'nin etkinliğinde kritik unsur, ideolojik konumu, coğrafi yakınlığı ya da askeri gücü değil, batılı ülkeler bağımsızlık karşıtı pozisyon alırlarken, Sovyetler Birliği'nin destek ve borç veren güçlü bir kaynak olarak görülmesidir. Aswan Barajı yapımı için Mısır hükümeti 565 milyon Mısır poundu harcamıştır. Bunun 113 milyonunu Sovyetler Birliği sağlamış, ayrıca teknoloji ve teknik eleman açısından da yardımda bulunmuştu. Aswan Barajı Sovyetlerin üçüncü dünya ülkelerine yaptığı yardımların bir sembolü haline geldi. Sovyetler Birliği'nin bölgedeki etkinliği, güç kullanımı ya da askeri araçlarla değil, "davet" sonucu olmuştur. Askeri üs talep etmeyen, Mısır, Suriye, Cezayir ve Yemen'e kendi isteğiyle ticari, mali ve askeri yardımda bulunan Sovyetler Birliği'nin bölgede nüfuz elde etmesi yumuşak bir süreç içinde tedricen gerçekleşti. Bu yakınlaşmada uluslararası sistemin sağladığı olanaklar kadar söz konusu ülke-

186 Kassem M.Ja'far, "The Soviet Union in the Middle East", **Soviet Interests in the Third World**. içinde, der.Robert Cassen, Londra: Sage Publications. 1985. s.255.

lerin iç dinamikleri de etkili olmuştur.[187] Sovyetler Birliği ile diğer üçüncü dünya ülkelerinin karşılıklı ilişkisi her iki tarafın da yararlandığı, ancak tarafların birbirlerine tam bir güven ve inanç beslemediği türden bir ilişki olmuştur.[188]

Soğuk Savaş yıllarında Sovyetler Birliği'nin dış yardımlarının en büyük bölümü Ortadoğu ülkelerine gitmiştir. Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin 1954-1968 yılları arasında dokuz Ortadoğu ülkesine yaptığı yardım 4.285 milyon doları bulmuştur. Bu dönemde iki ülkenin toplam dış yardımlarının tutarı 9.705 milyon dolardır. Bu miktarın dörtte üçü Sovyetler Birliği tarafından sağlanmıştır. Dış yardımlardan en büyük payı ise 1.679 milyon dolar ile Birleşik Arap Cumhuriyeti almıştır.[189]

Sovyetler Birliği'nin Arap ülkeleriyle ilişkisi her zaman inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. 1950'lerde Arap dünyasında komünist ya da sosyalist düşünceler yaygınlaşırken resmi komünist partiler iktidardan uzaktadır.[190] Nasır gibi liderler Batı ile yakınlaşmayı ya da onunla tanımlanmayı yararsız görüyorlardı. Bağımsızlıklarını ekonomik alanda da kazanmaya, ilerlemeye önem veren Araplar bu dönemde bilimsel teknoloji ve uzmanlığı dışarıdan almak zorundaydılar. Üstelik kimi Arap ülkelerinde siyasi iktidar batı ülkelerinin desteği ile elde tutulabiliyordu. Bunlar ve başka siyasi nedenlerle bazı Arap ülkeleri batı bloğuna yanaşırken Nasır önderliğinde Mısır ve daha sonra da diğer bazı Arap ülkeleri Sovyetler Birliği ve sosyalist bloğa yanaştı. Arap ülkeleri arasında bu konuda önemli bir farklılaşma ortaya çıktı. Nasır yönetimi Sovyetler Birliği ile ilişkilerde daha önceki dönemden devralınmış yerleşik bir geleneğe sahip değildi. Bu ilişki teknik anlamda daha çok İngiliz ve Amerikalıların As-

187 Walter Laqueur, "Russia Enters the Middle East", **Foreign Affairs**, c.47, no.1, Ekim 1968, s.296.

188 John C.Campbell, "The Soviet Union and the United States in the Middle East", **The Annals**, Mayıs 1972, s.133.

189 Charles Issawi, "Growth and Structural Change in the Middle East", The **Middle East Journal**, c.25, no.3, Yaz 1971, ss.310-311.

190 Walter Laqueur, **The Struggle for the Middle East: The Soviet Union and the Middle East 1958-70**. Londra: Penguin Books 1972. s.193.

Asvan Barajı'nın finansmanına destek vermemeleri ile başlamıştır. Nasır bu tür bir yardım için batı ülkeleri dışında başka kaynaklara yönelmek zorunda kaldı. Bu dönemde Arap dünyasında batı ülkeleri tarafından desteklenen İsrail büyük bir tehdit olarak görülürken Sovyetler Birliği silah alımı için de tek alternatif durumundaydı. Soruna Sovyetler Birliği tarafından bakıldığında, Sovyetler Arap ülkeleri ile ilişkileri, özellikle de Soğuk Savaşın ilerlediği bir dönemde önemsemiş, bu ülkeleri kaybetmeden, ancak belirli rezervler koyarak sürdürmüştür. Sovyetler Birliği açısından Mısır'la ilişkiler de büyük zorluklar taşımaktadır. Daha 1958'de, Mısırlı yetkililer Moskova'da Bandung Konferansı'nın bağlantısızlık ve bloklara uzaklık ilkelerini savunduklarında Sovyet diplomatları ve Kruşçev barış içinde bir arada yaşama ilkesini vurgulayarak ekonomik bağımsızlığın üzerinde durmuş, kendileriyle kurulacak ekonomik ilişkilerin, bağımsızlığı sağlamaya yardım edeceğini belirtmiştir. Sovyetler Birliği Arap ülkelerinin İsrail'i bölgede emperyalizmin yeni ajanı olarak görmelerine karşın karşılıklı ticari ilişkilerini sürdürmeyi tercih etmiştir.[191]

Mısır'ın Nasır iktidarı döneminde Sovyetler Birliği ve diğer sosyalist ülkeler ile kurmuş olduğu ilişkiler faydacı yönler taşımakla birlikte, bir yönüyle de Arap kitlelerinin sömürge deneyimleri ve bağımsızlık sonrasında batılılara karşı derin bir kırgınlık ve kin ile dolu olmalarına da dayanır. Batıya karşı olmanın bir diğer önemli nedeni de İsrail Devleti'nin kurulması ve İsrail-Filistin sorunudur. Bu nedenlerle "Batıya karşı kafa tutabilen bir şef, onlar için en üstün meziyetlere sahip bir varlıktır."[192]

Soğuk Savaş konjonktüründe ABD ve Sovyetler Birliği Ortadoğu'da etkin olabilmek için giderek bir rekabet ilişkisi içine girdiler. ABD Akdeniz'de seyreden Altıncı Filo ve bölgede kullanabildiği üsler aracılığıyla gücünü sergilerken

191 Hashim S.H.Behbehani, **The Soviet Union and Arab Nationalism, 1917-1966**, Londra: KPI Ltd., 1986, s.177.

192 Ahmet Abu El-Feth, **Mısır İhtilalinin İçyüzü ve Nasır**, Çev.Nusret Kuruoğlu. İstanbul: Rek-Tur Kitabevi, 1965, s.279.

Sovyetler Birliği de en azından benzer bir etkinliğe sahip olma amacı taşımaktaydı. Bu bir "büyük güç" siyasetiydi. Sovyetler hiç bir zaman bütünüyle gözardı etmese de, ideolojinin ikinci planda kaldığı bir mücadele yaşanmaktaydı.[193]

Geleneksel olarak Rusya ve daha sonra da Sovyetler Birliği için ticari ve askeri nedenlerle Akdeniz'e geçiş açısından Boğazlar ne kadar önemliyse, Süveyş kanalı da Hint Okyanusu ile Güneydoğu Asya'ya ulaşma açısından o kadar önemliydi. 1950'lerin ortalarına kadar Sovyet düşüncesi kıtasal bir askeri doktrine dayanıyordu. Aynı zamanda katı iki kutuplu sistem anlayışı doğrultusunda, Batının Ortadoğu bölgesinde gücünü azaltmaya ve tekil ülkelerin kapitalist dünyanın etkisinden kopuşlarını özendirmeye yönelik bir siyaset izleniyordu. Bu, etkileri dünya çapında olmayan, geniş bir coğrafyaya yayılsa da, daha çok yakın komşuları ile gerilimleri azaltmaya yönelen bir siyaset idi.[194]

Ekim 1952'de yapılan 19. Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Kongresi'nde 1945 sonrası geliştirilen "iki kamp" tezi terk edilmiş, dünya üzerinde üçlü bir bölünme olduğu söylenmiştir: Emperyalistler, sosyalist blok ve gelişmekte olan bağlantısız ülkelerden oluşan bir üçüncü gruplaşma.[195] 1953 yılından itibaren de Sovyetler Birliği üçüncü dünya ile resmen ilgilenmeye başlamıştır. Hazırlıkları daha önceden başlayan bu yakınlaşma bir yandan Avrupa'da yeni etki alanları yaratmanın aşağı yukarı olanaksızlaşması gerçeğine dayanmakta, diğer yandan kapitalist dünya içindeki çatlakları kullanmak ve büyütmeye çalışmak anlamına gelmektedir. Daha sonra Kruşçev döneminde daha faydacı amaçlar taşıyan ünlü "barış içinde birarada yaşama" doktrini geliştirilmiş ve uygulamaya konulmuştur. Bu dönem üçüncü dünya ülkelerinin güçlü bir blok olarak uluslararası siyasette yer almaya başladığı ve aynı zamanda dünyayı bir felakete sürük-

193 Derek Hopwood, **Egypt: Politics and Society: 1945-90**, Üçüncü Baskı, Londra: Harper Collins Publishers, 1991, ss.67-68.

194 Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East from World War Two to Gorbachev**, Londra: Cambridge University Press, 1991, s.9.

195 Philip E.Mosely, "Soviet Policy in the Developing Countries", **Foreign Affairs**, c.43, no.1, Ekim 1964, s.88.

kebilecek güçte nükleer silahların üretildiği, bir "dehşet dengesi" dönemidir.

Soğuk Savaş boyunca iki kutup arasında rekabet alanı, merkezden uzak üçüncü dünya olmuştur. Bunda dönemsel olarak üçüncü dünyacılığın gelişmesinin ve bu bölgelerde farklı aranışların ortaya çıkmasının da etkisi vardır. İki büyük güç arasında doğrudan sıcak savaşlar içermeyen bu rekabet Sovyetler Birliği ve ABD açısından ekonomik, siyasal ve ideolojik biçimler almıştır. Sovyetler Birliği üçüncü dünya ve bağlantısızlık hareketi ile daha ılımlı ve pozitif, zorlayıcı olmayan bir ilişki kurmayı tercih etmiştir. Bu yaklaşım Sovyet doktrini açısından daha az talepkar ve daha az tehlikeli bir üçüncü yol olasılığının tanınması anlamına da gelmiştir. Aynı zamanda üçüncü dünyacılık ve bağlantısızlık siyasetinin Sovyetler Birliği açısından olumlu yanları da vardır: bağlantısızlık eski sömürgeci yönetimlerden kurtulma anlamı taşımaktadır. Batı yanlısı askeri paktlara katılmama, askeri ayrıcalık ya da üsler vermeme tutumu, Sovyetler Birliği'nin işine yaramıştır. Sovyetler Birliği bu amaçla bu tür ülkelerdeki yeni ulusal burjuva yönetimleri, bağımsızlık hedefli askeri rejimleri desteklemiştir. Bu da "geri" ülkelerde devrimden çok evrimci bir gelişmeyi öngörmek anlamına gelmektedir. Bu ilişkinin son derece zor ve inişli-çıkışlı olduğunu her özel örnekte görmek mümkündür. Sözgelimi, dinin etkinliğinin ve öneminin giderek azalmakta olduğu Sovyetler Birliği açısından Mısır gibi İslamın son derece önemli olduğu ve kendi komünistlerini hapseden, komünist partilerini kapatan bir rejimle iyi ilişkiler geliştirmek ve sürdürmek son derece zor ve karmaşık bir ilişki türüdür. Sovyetler Birliği'nin üçüncü dünya ülkelerine ve Ortadoğu bölgesine yaptığı ekonomik yardım ve yatırımlarının ekonomik karşılığı bulunmadığı gibi, tümüyle kontrol edemediği bir çok krizle de karşı karşıya kalmıştır.

Sovyetler Birliği 1953 ve 1954'te Mısır'ın İngiltere karşıtı pozisyonunu desteklemiş, Ocak 1954'te Mısır Savunma Bakanı Sovyetler Birliği'ye uzun bir ziyarette bulunmuştur. Bu temasın ardından Sovyetler Birliği Birleşmiş Milletler Güven-

lik Konseyi'nde İsrail'in Süveyş kanalını kullanma hakkı konusunda ilk kez veto hakkını kullandı. Sovyetler giderek Mısır'daki yeni rejimi daha çok desteklemiş ve bu ilişki 1955'e kadar artarak devam etmiştir. Bu değişikliğin nedenleri,

1. Stalin sonrası Sovyet dış siyasetinin yeniden gözden geçirilmesi,
2. Bölgenin kendi içindeki açılımlar,
3. Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgeye girmekte olduğu algısı ve buna karşı koyma ihtiyacı olarak sayılmaktadır.[196]

1955 Mısır'ın dış siyaset gündeminin hızlandığı belirleyici önemde bir yıldır. Soğuk Savaş ortamında Bağdat Paktı'nın kurulması, Arap dünyasında kutuplaşmayı hızlandırır ve aslında Batı bloğu açısından beklenenin aksine bir etkide bulunur. Mısır 1950 yılında imzalanan Arap Savunma Anlaşması'nı etkisiz hale getirecek bu pakta katılmamakla kalmaz, Irak'ı işbirlikçilikle suçlar ve bu ülkede de gelecekte ortaya çıkan rejim değişikliklerini tetikler. Bağdat Paktı Nasır'ın Sovyetler Birliği'ne yanaşmasının başlangıcı olarak da değerlendirilmiştir. Irak, Mısır'ın Arap savunma sistemi ile ilgili girişimlerini hiçe sayarak Pakistan ve Türkiye ile birlikte Bağdat Paktı'na katılmış, İsrail 28 Şubatta Gazze'de askeri hedeflere 38 kişinin öldüğü bir saldırı düzenlemiştir. 1955 yılının üçüncü önemli olayı ise Nisan ayında düzenlenen ve Nasır'ın bizzat katıldığı Bandung Konferansıdır.

Sovyetler Birliği'nin Bağdat Paktı'nın kurulmasına karşı gösterdiği tepki Sovyet Dışişleri Bakanlığı'nın Yakın ve Ortadoğu Güvenliği ile ilgili olarak yaptığı açıklamada ifade edilmektedir.[197] Bu açıklamaya göre Bağdat Paktı ile Yakındoğu ve Ortadoğu ülkeleri, Batılı güçler tarafından saldırgan Kuzey Atlantik bloğuna çekilmek istenmektedir. Bu tutumun nedenleri arasında Yakındoğu ve Ortadoğu'da, Uzakdoğu

196 Golan, **Soviet Policies**...., s.45.

197 "Soviet Reaction to the Baghdad Pact, 1955", Statement by U.S.S.R. Ministry of Foreign Affairs on Security in the Near and Middle East, 16 Nisan 1955, **Modern History Sourcebook**, (Soviet News, No. 3146 (19 Nisan 1955). ss.1-2.). Çevrimiçi: http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.html. 19.04.2000

Asya'da SEATO olarak kurulan askeri bloklaşma benzeri bir bloklaşma yaratma çabası vardır. Yapılan açıklamada Sovyetler Birliği'nin, batı bloğunun güvenlik kaygısına dayandırdığı çabalarını sömürgeci ve köleci, sömürücü güdülere bağlamakta olduğu görülmektedir. Sovyetler bu ülkelerin bağımsız ulusal gelişimlerine önem verdiğini belirtmektedir. Sovyetler Birliği'nin dış siyasetini barış üzerine inşa ettiği söylenmekte, emperyalist ve sömürgeci, baskıcı adımlar, tarafları arasında eşitlik bulunmayan anlaşmalar kınanmaktadır. Sovyet hükümeti bu bildiride Ortadoğu'ya ilişkin olarak Türkiye'nin ulusal bağımsızlık kavgasını desteklediğini dile getirir. Aynı yerde Suudi Arabistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke oldukları, Yemen, Suriye, Lübnan ve Mısır'ın yabancı güçleri ülkelerinden atmak ve bağımsızlık için vermiş olduğu mücadeleleri desteklediklerini söylenir. Sovyet hükümeti uluslararası örgütlerde Yakın ve Ortadoğu'da egemen devletleri, bunların yasal ve meşru hak ve taleplerini desteklediklerini söylemektedir. Sovyetler Birliği'nin uluslararası gerilimlerin azaltılması doğrultusunda çalıştığını, öncelikle beş büyük gücün silah indirimi, atom ve hidrojen bombalarının yasaklanması gibi konuları desteklediklerini ifade eder.

Sovyetler Birliği bölgesel yakınlık nedeniyle bu yeni duruma kayıtsız kalamayacağını, bu bölgede ortaya çıkan bloklaşmaların ve yabancı askeri üsler kurulmasının güvenliğini tehdit edeceğini vurgulamaktadır. Metinde bölge ülkelerinin bloklar dışında kalma tercihinin kendi güvenlikleri açısından daha iyi olacağı, Sovyetler Birliği'nin bölge ülkeleriyle barış ve dayanışma içinde bir arada yaşamayı istediği, bu ülkelerin özgürlük ve bağımsızlıklarını koruyacağı ve içişlerine karışılmasına karşı çıkacağı söylenmektedir.

ABD ve İngiltere Nasır'ın Bağdat Paktı'na katılmayı reddetmesine tepki göstermişlerdir. Böylece Aswan'da yapılması planlanan baraj için finansal destek ve krediler geri çekilmiştir. Nasır yönetimi bu tepkiye karşılık olarak Temmuz 1956'da Süveyş kanalını millileştirme kararı alır. Karşılıklı gelişen tepki hareketlerinin bir sonraki adımı İngiltere ve

Fransa tarafından uygulanan ticaret boykotu olmuştur. Bütün bu gelişmeler beraberinde Mısır'ın ticari partneı olarak Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerine yaklaşmasını getirmiştir. Bu ülkeler hızla Mısır'ın ihtiyaç duyduğu silahları, Aswan Barajı için gerekli kredi ve desteği ve sanayileşme programının gereksindiği maddi ve uzmanlık ihtiyacını karşılamaya girişmişlerdir.[198]

1950'lerin ikinci yarısı ve 1960'ların ilk yarısında uluslararası ekonomik ve siyasal ilişkiler yalnızca Batı Avrupa'nın gücünün azalması ve Sovyet Bloğunun güç kazanmasıyla tarif edilemez. Bu dönemde ABD de uluslararası ilişkiler arenasına güçlü bir aktör olarak müdahil olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1940'lardan itibaren Amerikan ulusal çıkar ideolojisi "Hür Dünya"nın liderliğini meşru kılmak üzerine şekillendirilmiştir. Ortadoğu'da Amerikan dış siyaseti başta İsrail olmak üzere sınırların korunmasını, Sovyetler Birliği'nin etkisini ve varlığını en aza indirmeyi, Amerikan petrol şirketlerinin rahat çalışabileceği istikrarlı ortamın yaratılmasını ve radikal milliyetçiliğini kontrol altında tutmayı hedefliyordu.[199] Amerikan siyasetini şekillendiren önemli etmenlerden biri de İsrail'e yönelik koruma güdüsüdür. Güçlü bir Mısır'ın İsrail için ciddi bir tehdit oluşturacağı düşünülmüştür.

Nasır emperyalizme karşı olduğu kadar komünizme de karşıydı. 1954'te İngiliz güçlerinin ülkeyi boşaltmaları ile ilgili anlaşmada Sovyetler Birliği'nin Türkiye ya da Arap ülkelerine saldırması halinde bu askeri güçlerin yeniden Mısır'a dönmeleri kabul edilmiştir. Ancak bu yaklaşım ülkedeki milliyetçi güçler tarafından sert bir biçimde eleştirilmişti. Aynı dönemde komşu Arap ülkelerinde kamuoyu tarafsızlık ve bloklara bağlılık konusunu tartışıyordu Arap hükümetleri ve Arap halkı en azından ne istemediklerini biliyordu: Ülkelerini Soğuk Savaşın belirgin güçlerinin uydusu haline getirmemek ve aynı zamanda da bir hedef haline gelmemek.

198 Mabro, "Egypt's Economic...", s.58.
199 Melvin Gurtov, **The United States Against the Third World**. New York: Praeger Publishers, 1974, s.10.

28 Şubat 1955'te İsrail Mısır'ın askeri denetiminde olan Gazze Şeridi'ne yoğun bir saldırı düzenler. Nasır yönetimi aynı yıl ABD'den silah satın almak ister. İsrail'in varlığı ve güvenliği Amerikan dış siyasetinin önemli hedeflerinden biridir. Amerikan Senatosu görüşmeleri uzatır, bunun üzerine Nasır yönetimi 27 Eylül 1955'te Çekoslovakya'dan silah satın alacağını açıklar. Sovyetler Birliği ile temaslar 1953 yılında başlamıştı. Ancak Mısır Sovyetler Birliği'nden silah alımı öncesinde batılı ülkelerden, ABD'den silah almak istemiş, bu konuda ABD ve Dulles Mısır'ın Batı ittifakında yer alması koşulunu öne sürmüştü.

1950'lerden sonra Sovyet ekonomik, siyasi ve askeri yardımları Arap dünyası için giderek daha büyük bir önem taşımaya başladı ve bir çok Arap ülkesi yakın siyasal müttefik haline geldi. 1955 yılı Kasım ayında Suriye hükümeti de Moskova ile ticaret anlaşması yaptı. Suriye 1954-1957 arasında Doğu bloğu ülkelerinden 100 milyon pound tutarında silah satın aldı. Bandung Konferansı sonrasında Çu En Lay Sovyetler Birliği ile Moskova arasında silah alımına ilişkin anlaşmaya aracılık etti. Bu ilişki Soğuk Savaş koşullarında bağımsızlığını yeni kazanmış diğer üçüncü dünya ülkeleri için de bir model oluşturmuştur. Bloklar arası rekabet sonucu Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'nden bu ülkelere borç sağlama, silah satışı, sanayi ve teknik yardımlar şeklinde bir kaynak akışı gerçekleşmiştir.

1958 Sovyetler Birliği ile Mısır arasındaki ilişkilerin inişli-çıkışlı bir seyir izlediği önemli bir yıldır. Çünkü aynı yıl içinde Mısır ve Suriye birleşme kararı alarak Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurmuş, Nasır'ın Araplar üzerindeki etkinliği artmış, Irak'ta 14 Temmuzda bir darbe sonucu General Abdülkerim Kasım iktidara gelmiş, Irak'ın da bu birliğe bağlanması ihtimali doğmuştur. Daha da önemlisi bu ülkelerdeki komünist partiler Mısır'la birliğe karşı çıkıyorlardı. Kruşçev bu dönemde Mısır yönetimini ülkedeki komünistlere yönelik davranışlarıyla ilgili olarak "Kendi kuyunuza işemeyin, dönüp içmek zorunda kalırsınız" diyerek ünlü Rus deyişiyle uyarmıştır.[200]

Nasır 1958 Nisan ayında Sovyetler Birliği'ne ilk kez gider ve 18 gün süreyle Kruşçev'in misafiri olur. Sovyetler Birliği Mısır aracılığıyla Ortadoğu'da etkinlik elde etmek amacıyla Nasır'la ilişkileri iyi tutmak için elinden geleni yapar. Aynı yıl Ekim ayında Mısır Genelkurmay Başkanı Abdülhakim Amir Moskova'ya gider. Bu ziyaret sırasında Kruşçev'in de ifade ettiği gibi,

"Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne karşı büyük dostluk duyguları besleyen Sovyetler Birliği, Mısır'ın ekonomik durumunu ve siyasi istiklalini sağlamlaştırmak maksadiyle Assuan barajının ilk kısım inşaatını finanse etmeğe karar vermiştir."[201]

Nasır rejimi dışarıda Sovyetler Birliği ve sosyalist ülkelerle iyi ilişkiler geliştirmeye özen gösterirken, aynı yıllarda iç düşman olarak algıladığı komünistlere karşı sürekli mücadele etmiştir. Hatta ilk dönemin yazılarında ABD'ye "gerçek bağımsızlık komünizme karşı en büyük savunma olacaktır" şeklinde mesajlar verilmektedir: "Bize dokunma ki buralarda komünizm gelişmesin."[202]

Sovyetler Birliği'nin Mısır ve Suriye'ye silah satışının bu ülke açısından büyük bir önemi bulunmadığı, buna karşılık aldığı pamuğun daha önemli olduğu, diğer yandan ilişkinin asıl öneminin Ortadoğu ülkelerinin stratejik etki alanı açısından Batı bloğuna kaptırılmamasına dayandığı ileri sürülmektedir. Sovyetler Birliği bu ilişkiler aracılığıyla daha önceki dönemde kendisine kapalı olan bir alana girmiş ve Soğuk Savaşta Yunanistan, Türkiye ve İran'ı kaybetmesinin ardından böyle önemli bir olanağa kavuşmuştur. Nasır'ın önemli muhaliflerinden birinin dediği gibi,

"Diyebilirim ki Nasır komünizmi kabul etseydi, Ruslara ve komünistlere bu kadar muazzam bir hizmette bulunamazdı. Çünkü bu takdirde kimse onun Batı aleyhindeki propagandasının doğruluğuna inanmazdı. Arap milletleri bile onun sözlerini şüphe ile karşılardı."[203]

200 Anwar el-Sadat, **In Search of Identity: An Autobiography**, Londra: Fontana/Collins, 1978, s.188.

201 Abu El-Feth. **Mısır İhtilalinin**..., s.303.

202 Gamal Abdel Nasser, "The Egyptian Revolution". **Foreign Affairs**. c.33, no 2. Ocak 1955. s.211.

1960'larda giderek İsrail ile gerginleşen ilişkiler ve 1967 Arap-İsrail savaşının Arapların yenilgisiyle sonuçlanması "ilerici" Arap rejimlerinin Sovyetler Birliği'ne duydukları ihtiyacı artırmıştır.[204] Ancak bu ilişki hiç bir zaman bir bağımlılık ilişkisine dönüşmemiştir.

Sovyetler Birliği Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirirken bu bölgede ABD ile doğrudan karşı karşıya kalmaktan ya da sıcak savaştan da özenle kaçınmıştır. Güçlü ve güçsüz yönleriyle Ortadoğu'da Sovyet etkisinin "eşitsiz" bir karakter taşıdığı söylenmelidir.[205]

Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde ABD açısından Ortadoğu'da benimsemekte olduğu "açık kapı" siyasetine uygun olduğu, üstelik siyasi sorumluluk altına girmeyeceği için İngiliz ve Fransız Manda yönetimlerini kabullenmek ve buradan maksimum ekonomik avantajı elde etmeye çalışmak makul bir çözüm gibi görünmüştür. Dolayısıyla yeni-sömürgecilik ilişkileri Ortadoğu'ya Arap topraklarını ve halklarını bölen ve petrol kaynaklarını sömürme olanağı yaratan gelişkin bir sistem olarak girmiştir. Aynı zamanda bağımsızlık ve egemenlik düşüncesinin içi boşaltılmış, Araplar kendi topraklarını, kaynaklarını ve ekonomilerini kontrol edemedikleri bir konumda yaşamak zorunda kalmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, Britanya'nın dünya çapında yürüttüğü "emperyalist" siyaseti Hindistan'ın yitirilmesinde somutlanan bir biçimde sona ererken petrol ve dolayısıyla Ortadoğu ABD'nin global stratejisinde önemli bir yer tutar hale geldi. Savaş sonrasında, 1947 yılında İngiltere'nin İşçi Partili Dışişleri Bakanı Bevin Ortadoğu'ya ilişkin yeni hedeflerini şöyle açıklar: "Tüm amacım Ortadoğuyu ekonomimize yardım etmek ve Hindistan'ın yerini almak üzere (tarım ve aynı zamanda petrol) üreten bir bölge haline getirmek olmuştur."[206] İngiltere için Hindistan'ın yerini alması istenen Ortadoğu, petrol açısından dünyanın sanayi

203 Abu El-Feth, **Mısır İhtilalinin**..., ss..285-286.

204 1967 Savaşı'nın ardından Mısır ile Sovyetler Birliği ve Araplar arası diplomatik temaslar, görüşme ve tartışmalar için bkz.Farid, **Nasser: The Final**..., ss.3-17.

205 Laqueur, **The Struggle**.... s.217.

devleri için kritik öneme sahip hale gelirken, yeni dönemin Büyük Güçleri için yalnızca ekonomik değil, siyasal açıdan da ilgi odağı oldu. Bu "Petrol Çağı"nda petrolün global planda rezervlerini, üretimini ve akışını kontrol altında tutan ülkeler uluslararası ekonominin hegemonik gücü haline gelecektir. Dolayısıyla Soğuk Savaş ortamında Amerikan dış siyasetinin en önemli özelliklerinden biri, bölge ülkelerinin rakip Sovyetler Birliği ile ilişkilerini en aza indirirken kendi ilişkilerini güçlendirmek olmuştur.[207]

İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya çapında ABD hegemonyası altında bir başka yeni dünya düzeni kurulması olasılığı "umut kaynağı" olmuştu. Araplar için bu umut İsrail devletinin ortaya çıkması ile yerle bir olur. ABD'nin Başkan Roosevelt'in daha 1945'te, Yalta dönüşünde Süveyş'te gizlice Suudi Kralı Abdülaziz Bin Suud ile buluşarak İngiltere'nin bölgede boşalttığı alanları devralma girişiminde bulunması bir başlangıç olarak alınabilir. İngilizler Hindistan ve Filistin'den çekilirken Amerikalılar şemsiyelerini İran Körfezi'ne uzatmış, Truman İsrail'i desteklerken Eizenhower Başkanlığı sırasında İran'da milliyetçi Başbakan Dr.Musaddık'a karşı bir darbe düzenlenmesine olur vermiş ve tüm bu girişimler 1945 sonrasında ABD'nin Batı ittifakının lideri olarak uluslararası siyasi ve ekonomik düzeni kendi kontrolü altına alma adımları olmuştur.[208]

1945'ten sonra Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu yeni sömürgeciliğin temel hedeflerinden biri haline gelir. Önce 1951 yılında Türkiye'nin de içinde bulunduğu başarısız bir Ortadoğu Savunma Örgütü girişimi ortaya çıkar. 13 Ekim

206 Eddie Abrahams ve Trevor Rayne, "The Suez Crisis 1956", **The New Warlords** içinde, der.Eddie Abrahams, Londra: Larkin Publications, 1994, s.178.

207 Atif A.Kubursi-Salim Mansur, "From Sykes-Picot Through Bandung to Oslo", **Arab Studies Quarterly**, c.18, no.4, Güz 1996, s.20.

208 ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu bölgesi ile Sovyetler Birliği arasında kalan İran, Türkiye ve Yunanistan'la ilgili siyasi kararları için bkz.Bruce R.Kuniholm, **The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece**, New Jersey: Princeton University Press, 1980. İran deneyimi ve Musaddık örneği için bkz.Homa Katouzian **Musaddiq and the Struggle for Power in Iran**, Londra: I.B Tauris Publishers, 1999.

1951'de ABD, İngiltere, Fransa ve Türkiye, Mısır'a bir Ortadoğu Komutanlığı kurulması için öneri götürürler. Böyle bir örgütlenme Ortadoğu bölgesi için NATO ve SEATO benzeri bir savunma paktı oluşturma amacı taşımaktadır. Mısır ülke içinde oluşan kamuoyu baskısı nedeniyle, Mısır'da işgal kuvvetleri bulunduğu sürece bu öneriyi dikkate alamayacağını belirterek reddeder. Aynı zamanda 1936 İngiliz-Mısır Anlaşmasını da reddeder ve iki ülkenin Sudan üzerinde ortak yönetimini kuran 1899 tarihli Kondominyon Anlaşmasını feshеder.[209] Sudan ve Etiyopya, Nil nehrinin kaynağını oluşturan Orta ve Doğu Afrika, Mısır'ın Nil nehrinin sularının akışını garanti altına alması açısından önemli görülmektedir.

Daha sonra ABD, Sovyetler Birliği'ni askeri müttefikleriyle birlikte çevrelemek amacıyla 1955 yılında Bağdat Paktı'nı ortaya çıkartır. "Bağdat Paktı, Sovyetler Birliği'ni 'çevreleme politikası'nın yeni bir uygulaması, Sovyetler Birliği'nin etrafında kurulmakta olan 'güvenlik kordonu'nun yeni bir halkası olarak düzenlenmişti. Oysa, Pakt, bu noktada da beklenenin tam tersi bir sonuç yaratmıştır."[210] Projeye Arap ülkeleri içinden yalnızca Irak angaje edilebilir. Arap ülkelerinin bir çoğunun Bağdat Paktı'na girmeyişi ve Arap halkının da genel olarak projeye soğuk bakışı, bu Paktın Batı bloğu ile yakınlaşmanın sembolü haline gelmesinden kaynaklanmıştır. Bu nedenledir ki, Bağdat Paktı'nın askeri değil, ekonomik bir pakt olduğu ileri sürülmüştür. Ancak yine de Arap halkı projeye genel olarak sıcak bakmamıştır. Çünkü 1950'li yılların ilk yarısında Arap halklarının gündeminde siyasi sorunlar, ekonomik sorunlardan daha önemli görünmektedir.[211]

Üçüncü dünya ülkeleri ile Sovyetler Birliği'nin çeşitli sorunlara yaklaşımı arasında büyük farklılıklar bulunmakla birlikte, her iki tarafın üçüncü dünyanın siyasal ve sosyal süreçleri ve ulusal kurtuluşa dair ortak tanımlardan hareket et-

209 Ömer Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası** (1945-1970), Ankara: AÜ SBF Yay., 1972, ss.35-36.
210 Kürkçüoğlu, **a.e.**, s.69.
211 Moussa Dib, **The Arab Bloc in the UN**. Amsterdam: International Educational Publishing House. 1956. ss.120-121.

tikleri söylenebilir. Amerikan yaklaşımı ise bunlardan tümüyle farklıdır. ABD İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürge yönetimlerinden kurtulma süreci yaşayan halkların "kendi kaderini tayin hakkını" desteklemiş ancak ulusal kurtuluş savaşları ve bunların çoğunlukla paylaştığı anti-emperyalist söylemden, üçüncü dünyanın uluslararası kapitalist sistemden kopuşu öngören ekonomik kurgularından rahatsızlık duymuştur.[212]

ABD'nin 1952 darbesinin ardından Mısır'da yeni yönetimle ilk dönem ilişkileri "balayı" olarak nitelendirilmiştir. 1952-1956 arası ilk dönem John Foster Dulles ve ABD dış siyaseti açısından başarısızlıkla sonuçlanır. Mısır onlar için en önemli Arap ülkesidir ve İsrail'le barış yapmasını en çok istedikleri ülkedir. Mısır'da 1954'e kadar genel olarak Batı yanlısı bir tutum benimsenir. Nasır yönetimi sermayenin ülkeden kaçma eğilimi göstermesi ve mevduat azalmasına karşı ve yatırımlar için kredi ve borç aramaya başlamıştır. Başlangıçta tüm ekonomik projeler ve kalkınma atılımları için Birleşmiş Milletler ve ABD'den kredi almak düşünülmektedir.[213] Batı da başlangıçta Nasir yönetimini doğrudan karşısına almamış, hatta Nasır 1956'da Time dergisince "Yılın Adamı" seçilmiştir. Gelişmeler, Arapların ve üçüncü dünyanın yönelimleri Batıdan uzaklaşmayı, bağlantısızlık hareketi içinde yer almayı ve buna paralel olarak da bir yandan Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler geliştirerek diğer yandan da ülke içinde bir kalkınma ve ilerleme modeli olarak görülen sosyalist uygulamalara yönelmelerini getirmiştir.

ABD ile "iyi ilişkiler" Nasır'ın Arap dünyasında liderlik rolü üstlenmesiyle bozulmaya başlar. Nisan 1954'te ABD Irak'a silah satmaya karar verir ve Britanya'nın daha önceki dönemde yapmakta olduğu gibi yeni stratejisini Irak üzerinde yoğunlaştırır. Nasır gibi yeni ve milliyetçi liderlerle uğraşacağına Irak'ta yönetimde olan geleneksel seçkinlere güven-

212 S.Neil MacFarlane, **Superpower Rivalry and Third World Radicalism**, Maryland: John Hopkins University Press, 1985, ss.188-189.

213 Muhammad Abd el-Wahab Sayed-Ahmed, **Nasser and American Foreign Policy**: 1952-1956, Londra: LAAM Ltd., 1989, ss.147-148.

mek ister.[214] Üstelik Sovyet Bloğuna karşı savunma önceliklerini "Kuzey Kuşak"ta yoğunlaştırır, Mısır'ın beklediği yardımları yapmaz ve kredileri sağlamaz ya da koşula bağlamak ister. Bu gelişmeler üzerine Mısır Doğu Bloğu ülkelerinden silah almaya başlar. Bu gelişme şöyle değerlendirilmektedir:

"Rusya'dan silah satın almak hususundaki başarı Nasır'ın elinde, vaziyeti tamamen kendi lehine değiştirebilecek ve hisleri altüst edecek sihirli bir değnek oldu. Araplar bu silahlar sayesinde kendilerine, mevcudiyetlerini ispata yarayacak ve diğer milletler arasında hakiki mevkilerini almağa medar olacak yeni bir ufuk açıldığını görüyorlardı.

Bu hisler elbette ki sadece müstemleke olmanın ıstırabını çekenler tarafından duyulabilir ve ancak onların kalbi, emperyalistlere karşı kin ve intikamla dolup taşabilir. Bu izzetinefis duygusu, bu bir şeref ve haysiyet meselesi, bu bir, uzun zamandanberi kaybedilen şahsiyetin tekrar ele geçirilebilmesi davasıdır."

(...)

"Bir taraftan da Avrupa ve Amerika gazeteler Nasır'a karşı yaylım ateşine başlamıştı. Mısır'ın Rusya'dan silah satın almış olmasına şiddetle hücum ettiler. Halbuki Nasır'a karşı bu şekilde yapılan hücumların, onun Batı nüfuzundan ve vesayetinden kurtulmuş olduğunu kabul etmek gibi bir mana taşıdığının ve böylece Nasır'a geniş bir itibar sağladığının hiç de farkında değillerdi. Nasır da bu hücumlar karşısında daha sert bir cevap vermekten çekinmiyor, bu suretle de Araplar nezdinde hergün biraz daha fazla itibar ve itimat kazanıyordu."[215]

ABD Mısır ve diğer Arap ülkeleri ile ilişkilerini Soğuk Savaş çerçevesinde değerlendirir. Onların Sovyetler Birliği'nden kendilerine yönelik bir tehdit algılamadıklarını görememiştir. ABD Süveyş Krizi öncesinde 480 No'lu yasa ile Mısır'a karşılığı yerel para ile ödenen büyük miktarda buğday göndermiştir. Daha sonra Mısır'ın 435 bin ton buğday ve un isteği karşılanmamıştır.[216] 1955'i izleyen yıllarda ilişkiler geri-

214 Sayed-Ahmed. **a.e.**. 1989. s.148.
215 Abu El-Feth, **Mısır İhtilalinin**.... ss.280-281.

ve gitmiş ve bozulmuş, Mısır'a yönelik bir izolasyon ve cezalandırma siyaseti izlenmiştir. Bu bir kez 1956 Süveyş Krizi sırasında Eizenhower yönetiminin farklı amaçlarla da olsa Mısır'ın bağımsızlığını koruma siyaseti ile bozulmuş, 1957'de dondurulmuştur. 1958 yılında ilişkiler yeni bir evreye girmiş, ABD'nin çevreleme siyasetinin bir parçası olarak daha "serinkanlı ve düzgün" bir ilişki tarzı tercih edilmiştir. Diğer Arap ülkeleri ile Mısır'ın arasını açma girişimlerinde bulunulmuş ve Eizenhower Doktrini'nin Mısır'da başarısızlığa uğraması sonucunda CIA mekanizmalarına daha çok başvuran, ama diğer yandan da Arap kamuoyunda sevimsiz Batılı süper güç imajını güçlendiren bir gelişme yaşanmıştır.[217]

Bu dönemde Arap dünyasında ciddi bir bölünme dinamiği göze çarpar. Bölünme Batı yanlılığı ve karşıtlığı şeklindedir. Suudi Arabistan Kralı Suud ABD'yi ziyaret ederek Eizenhower Doktrinine bağlılığını bildirmiş, Batı yanlısı Kral Hüseyin ise kendi hükümetinden farklı bir biçimde Nasır karşıtı olduğunu ortaya koymuştur. Hatta Ürdün ve Irak'ın Haşimi yöneticileri Suudi ailesiyle geleneksel düşmanlıklarını bir kenara bırakarak Nasır karşıtı bir birlik oluşturmuşlardır. Irak'ta Kasım darbesi sonrasında artan ve karmaşıklaşan sorunlar yüzünden Ortadoğu gündemi 1967 Savaşına dek ABD için düşük önemde görülmüştür. ABD gücünü İsrail ve diğer müttefik ülkeler üzerinden artırmaya çalışmıştır. ABD'nin dış yardımlarının önemli bir bölümü de Ortadoğu bölgesine gitmiştir. Temmuz 1946 ile Temmuz 1967 arasında sırasıyla Türkiye, İsrail ve Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne, İran ve Ürdün'e büyük miktarlarda yardım yapılmıştır. Bu yardımlardan Türkiye 2.247 milyon dolar alırken İsrail 1.086, Birleşik Arap Cumhuriyeti ise 1.039 milyon dolar almıştır.[218]

1960'ların başlarında, Kennedy yönetimi döneminde Amerika Mısır'a yardım malzemeleri yollamaya devam etti.

---

216 Keith Wheelock, **Nasser's New Egypt**, New York: Frederick A.Praeger Publishers, 1960, s.249.

217 Ethan Nadelmann. "Setting the Stage: American Policy toward the Middle East, 1961-1966". **International Journal of Middle East Studies**, no.14, 1982, ss.436-437

218 Issawi. "Growth and...", s.311.

Ancak ilişkiler hiç bir zaman tam olarak düzelmemiş, belirli bir eleştirellik mesafesi korunmuştur. Bu mesafede Arap kamuoyunun belirleyici bir etkisi olduğunu belirtmek gerekir. Konu iç siyasette oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Amerikan yardımlarının Nasır'ı İsrail karşısında "yumuşatacağı" eleştirisi yapılmıştır. Johnson'ın Başkanlığı döneminde Arap-Amerikan ilişkileri sertleşmiş, bu dönemde Amerika'nın İsrail ile ilişkileri gelişmiştir. Arap tepkisinden çekinen ABD İsrail'e Federal Almanya üzerinden tank satmıştır. 1964 yılı başlarında bağlantısızlık hareketinin düzenlediği Kahire Zirvesi ile Nasır'ın Arap dünyasındaki itibarı son derece artmış, bu dönemde Amerikan karşıtı söylemini derinleştirmiştir. Gerilimin artmasında Afrika'da ve dünyanın çeşitli yerlerinde Amerikan karşıtı düşüncelerin gelişmesi de etkili olmuştur. Yine de Mısır ile ABD ilişkilerinin bütünüyle kopmasına her iki tarafça izin verilmemiştir.[219]

2. Bağlantısızlık Hareketi ve Mısır

Bağımsızlığını yeni kazanan Asya ve Afrika ülkelerinin dış siyasetlerinin tarafsızlığa ve giderek "bağlantısızlığa" yönelmesi konusunda Bandung Konferansı öncesinde bazı sinyaller ortaya çıkar. Böyle bir yaklaşım ilk kez 1950 yılında, Birleşmiş Milletler'de Kore üzerine yapılan tartışmalarda gözlenir. Sözgelimi Mısır ABD'nin Kore'ye Birleşmiş Milletler müdahalesi konusunda hazırlamış olduğu bir karar önergesine olumsuz oy verir. Arap devletleri bu dönemde tam olarak tutarlı davranmamışlardır. Kolektif güvenlik ve silahsızlanma gibi konularda Batı ülkeleri ile birlikte davranmış, diğer yandan bazı ülkelerin Birleşmiş Milletler'e üye olması için blok halinde Sovyetler Birliği ile birlikte oy kullanmışlardır.[220] Arap ülkelerinin nihayetinde bağlantısızlık siyasetine yönelen bir arayış içine girmesinin asıl nedeni, İsrail Devleti'nin kurulması ve ardından Filistin savaşının yarattığı olumsuz koşullarda aranmalıdır. Arap ülkeleri Kore'ye uy-

219 Nadelmann, a.e., ss.446-447.

220 Georgiana G.Stevens. "Arab Neutralism and Bandung". The Middle East Journal. c.11. no.2. Bahar 1957. ss.140-141.

gulanacak müdahalenin bir benzerinin neden Filistin'e uygulanmadığı konusunda rahatsızlık hissetmiş ve bu konuyu Birleşmiş Milletler zemininde tartışmaya açmıştır.

Mısır'ın Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkeleriyle ilişkisi, uluslararası ilişkiler yazınında 1955 yılında Çekoslovakya üzerinden silah alımı sorunuyla bağlantılı olarak ele alınır. Aslında aradaki ilişki yalnızca silah ve askeri teçhizat ticareti ilişkisi değildir. Bu ülkeler arasında İkinci Dünya Savaşını da önceleyen ciddi bir ticaret ortaklığı ortaya çıkmıştır.

"Mısır'ın dünyanın geri kalan ülkeleriyle olan ekonomik ilişkilerinin biçimi, 1950'lerin ortalarından itibaren Sovyetler Birliği ve diğer Doğu Avrupa ülkeleriyle olan yakın ve önemli bağlar tarafından belirlenmiştir. Bu bağlar silah yardımı ve askeri desteğin çeşitli biçimlerinin yanı sıra ticaret, teknik ve mali yardım içermektedir. Sovyet Bloğu ülkeleri özellikle sanayi ve sulama alanlarında önemli projelere katkıda bulunmuş, bu projelerin önemli bir kısmını ya da tüm "paketi" desteklemiştir. Aswan'daki Baraj (High Dam) bunların en önemlisidir."[221]

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Mısır'ın ticaret ortağı esas olarak Britanya idi. Emperyal bir güç ile siyasi açıdan bağımlı devlet -sömürge, protektora ya da bağımlı ülke- arasındaki bu ayrıcalıklı ilişki, sömürge döneminin uluslararası ticaretinde tipik bir örnek oluşturmaktaydı. 1930'larda Britanya ile Mısır arasındaki ticarette önemli bir düşme ortaya çıktıysa da, Britanya İkinci Dünya Savaşı'na dek Mısır'ın en önemli ticaret ortağı olmayı sürdürdü. Mısır'ın Britanya ile ticari ilişkilerinin dışında, parasal ilişkileri de güçlüydü. Mısır Britanya'nın "sterlin alanı" içinde yer almaktaydı. Ancak Mısır'ın Britanya'da biriken sterlin stoku savaş sonrası ekonomik çöküntü ortamında işe yaramaz hale geldi. Temmuz 1947'de Mısır sterlin alanından çıktı. Bu girişim Mısır'ın ticari partnerlerinin çeşitlenmesiyle sonuçlandı.

Aynı dönemde Mısır Doğu Avrupa ülkelerinin pek çoğu

221 Robert Mabro, "Egypt's Economic Relations with the Socialist Countries", **Economic Relations Between Socialist Countries and the Third World** içinde, der Deepak Nayyar. Londra: MacMillan Press Ltd., 1977. s.53.

ile de ticari ilişkiler geliştirmekteydi. Coğrafi yakınlık, birbirini tamamlayan kaynaklar Mısır'ın Romanya, Polonya, Bulgaristan ve Çekoslovakya ile ticari ilişkiler geliştirmesine neden olmuştu. Bu ülkelerin tümü Mısır'dan pamuk ve diğer tarım ürünlerini satın almaktaydı. Mısır 1938 yılında dış satımının yüzde onunu Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere Doğu Avrupa ülkelerine yapmaktaydı. Bu ülkelerden dış alımı da yaklaşık olarak aynı oranda gerçekleşiyordu. Dolayısıyla Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkeleri ile 1950'lerin ikinci yarısında gelişen özel ticari ilişkiler aslında savaş öncesi yıllarda başlamıştı. Mısır'ın Sovyetler Birliği ile ilişkileri özellikle 1948'den itibaren gelişme gösterdi. Dikkat edileceği gibi bu dönemde iki ülke arasında herhangi bir siyasi ya da ideolojik yakınlaşma söz konusu değildi. Bu yakınlık Mısır açısından Doğu Avrupa pazarlarına açılma öncelikli olarak ekonomik nedenlerle gerçekleşti, kısa bir süre sonra başka nedenler de buna eklendi.[222]

Mısır'ın dış siyasetinde 1953 yılının Aralık ayından itibaren tarafsızlık tercihi gündeme geldi. Ülkede yaşayan ABD uzmanları bu siyasetin "araççı" ve taktik bir yaklaşım olduğunu ileri sürdü. ABD Büyükelçisi Jefferson Caffery'e göre tarafsızlık Mısır'ın belirli angajmanlara girmeden dilediğini yapabilmek için tercih ettiği bir tutumdu. Amerikalı yetkililer tarafsızlık siyasetinin Mısır tarafından istendiğinde açılıp kapatılabilecek bir düğme gibi görüldüğünü söylemişlerdi.[223] Bu siyaset esas olarak 1955 sonrası Bandung Konferası'nın etkisiyle şekil kazandı. Konferansı sonrasında yeni bağımsızlık kazanmış bağlantısız ülkeler, bloklardan bağımsız bir siyaset izlemeye yöneldi. Aynı dönemde uygulanan aktif tarafsızlık siyaseti ise Batı bloğu ile mesafeli, ama sosyalist bloğun o dönemde ortaya attığı barış kuşağı oluşturma ve "barış içinde bir arada yaşama" tezleriyle uyumlu bir siyaset idi.

1955 yılı Nisan ayında Bandung'da toplanan ve bağlantı-

222 Mabro, **a.e.**, ss.56-57

223 Caffery'den akt.James Jankowski, "Arab Nationalism in 'Nasserism' and Egyptian State Policy, 1952-1958", **Rethinking Nationalism in the Arab Middle East** içinde, derl.James Jankowski-Israel Gershoni. New York: Columbia University Press. 1997. s.159..

sızlık hareketinin başlangıcını oluşturan Bandung Konferansı Nasır yönetiminin uluslararası ilişkilerde yöneliminin belirginleşmesine yardımcı oldu. Nasır bu toplantıda Mısır'ın iç ve dış siyasetinde, iktidarlarının geleceği için önü açık ve verimli olabilecek bir kulvar bulunduğunu anladı. Nasır Bandung Konferansı sırasında hem Arap hem de Afrika birliğinin savunuculuğunu üstlendi, Birleşmiş Milletler'i ve batı ülkelerini Filistin halkının yerinden edilmesine göz yummakla ve etkin bir önlem almamakla suçladı. Nasır bu toplantıda Süveyş Krizi sırasında batıyı karşısına alabilen dinamik, güçlü ve laik bir lider portresi çizdi, Cezayir, Tunus ve Fas'ın Fransız sömürgeciliğine karşı almış olduğu tutumu destekledi. Bu konferansta Kara Afrika'nın sesi henüz zayıf bir biçimde duyuluyordu. Ancak yine de "renkli halklar" terimi ve Amerika'da yaşayan Afrikalıların azınlık olmaması temaları ilk kez bu boyutlarda ortaya atıldı.

Mısır'ın bağlantısızlık hareketi içinde yer alması ve daha sonra aktif tarafsızlık siyasetini benimsemesi yalnızca Soğuk Savaşın tarafları olarak Batı ülkelerinin ve Sovyetler Birliği'nin siyasi tercihleri ve ağırlıklarıyla açıklanamaz. Büyük Güçlerin Filistin'de İsrail Devleti'nin kurulmasını desteklemiş olması, Arap dünyasında bağlantısızlığın ve bloksuzluğun güç kazanmasının önemli nedenleri arasında görülmelidir. Mısır'da yeni rejimin ülkenin bağımsızlığını korumak ve Arap dünyası ile Afrika'da etkin bir rol üstlenmek istemesi Soğuk Savaş'ın yarattığı bloklardan herhangi birine bağlı olmamasını zorunlu kılmıştır. Bu tercihin yapılmasında nesnel faktörler kadar öznel faktörlerden de söz etmek gereklidir. Mısır'ın tercihleri ve konumu, Nasır'ın bağlantısızlık hareketinin liderleri olan Nehru ve Tito ile yakın ilişkiler geliştirmesi ile de şekil kazanmıştır. Bağlantısızlık hareketinin ortaya çıktığı dönemde Nasır'ın bu hareket içinde yer almanın avantajlarını keşfetmesi, üçüncü dünyacı tutumun Mısır'ın dış siyasetinde olduğu kadar iç siyasetinde de zengin olanaklar yaratacağını saptaması ve buna göre hareket etmiş olması önemlidir. Bağlantısızlık siyasetinin iç ve dış siyaset uyumu dikkat çekicidir: "Onlar için bağlantısızlık

bir dış politika seçeneği olduğu kadar bir iç politika zorunluluğuydu."[224]

Mısır bu noktadan itibaren bağlantısız ve tarafsız olmakla birlikte aktif bir dış siyaset izlemeye girişmiş, Nasır'ın uluslararası ilişkilerde sahip olduğu önem ve itibar 1960'ların sonlarına kadar giderek artmıştır. 1959 sonrasında Mısır daha aktif bir Afrika siyaseti izlemeye başlamış, ulusal kurtuluş savaşlarına destek olmuştur. 1961'e dek yirmiye yakın Afrika ülkesi bağımsızlığına kavuşmuştur. Bu ülkelerle Mısır arasında doğrudan siyasi ilişkiler kurulmuştur. Bir örnek vermek gerekirse 1960-1961 Kongo krizinde, Patrice Lumumba'nın devrilmesi ve yerini Çombe'nin alması olayında Mısır Kongo'ya silah göndermiş ve insani yardım yapmıştır. Lumumba öldürüldüğünde eşi ve çocukları Mısır'da bulunmaktadır. Bu krizde Mısır ile Sovyetler Birliği dış siyaseti paralel biçimde gelişmiştir. Mısır konuyu gerek bağlantısızlık hareketi içinde ve gerekse de Birleşmiş Milletler zemininde gündeme getirmiştir.[225]

Mısır başta Afrika olmak üzere diğer ülkelerde ulusal kurtuluş mücadelesi veren grupların temsilcilerinin toplanma merkezi olmuştur. Özellikle Kahire'de açılan bürolarda bu hareketler kendi yayınlarını çıkarmış, broşürlerini basmış, Kahire radyosundan seslenme olanağı bulmuşlardır. Kahire radyosunda belirli gün ve saatlerde emperyalizm karşıtlığını öne çıkartan farklı Afrika dillerinde ve İngilizce yayınlar yapılmıştır. 1964 yılında Mısır'da eğitim gören Arap olmayan Afrikalı iki bin civarında öğrenci bulunmaktadır.[226] Bu kampanyaların tümü bağımsızlığa vurgu yapmakta, yerel feodal güçlere ve aşiretçiliğe karşı kendini "geleceğin güçleri"nden yana koymayı hedeflemektedir. Nasır Kahire, Lagar, Konak-

224 Henry Kissinger, **Diplomacy**, New York: Simon and Schuster, 1994, s.525.

225 Nasır'ın Kongo'da gelişen olaylarla ilgili olarak yaptığı konuşma için bkz. "Whoever Does Not Like Our Conduct Can Go Drink Up the Sea" (Speech by President Nasser –excerpts-, December 23, 1964), **Documents on the Middle East** içinde, der.Ralph H.Magnus, Washington D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1969, ss.104-106.

226 Peter Mansfield. **Nasser's Egypt**. Gözden Geçirilmiş Baskı. Londra: Penguin Books. 1969. s.177.

ri ve Kasablanca gibi merkezlerde düzenlenen bir çok Afrika konferansına katılmıştır. Bu konferanslar aynı zamanda Mısır'ın İsrail karşıtı siyasetine de destek aradığı platformlar olmuştur.[227]

Mısır'da 1950'lerin ikinci yarısında bağlantısızlık ve savaş karşıtlığı iç siyasetin de önemli bir bileşeni haline gelmiştir. Nasır yaptığı çeşitli konuşmalarda savaş karşıtlığını ülkenin tarihsel deneyimleriyle ilişkilendirmiştir: "Mısır adına, barışın korunması ve savaşların ortadan kalkması; dünyadaki gerilimlerin ortadan kalkması ve sinirleri geren soğuk savaşın kesilmesi isteği mesajımı tüm dünyaya yolluyorum."[228]

Bandung Konferansı'na giderken Nasır'ın önüne koyduğu temel hedef Nehru ve toplantıya katılan diğer liderleri Arapların Filistin davasındaki haklılığına ikna etmek ve Birleşmiş Milletler zemininde onların desteğini kazanmaktır. Bu toplantıda sömürgeciliğe karşı düşünceler öne çıkmış, Mısır bağlantısızlık düşüncesine ve siyasetine daha da yakınlaşmıştır. Konferansa katılan Arap ülkeleri İsrail konusunda Mısır'la aynı olumsuz düşünceyi paylaşmaktadır. Batı ülkelerine karşı yaklaşım, kolektif güvenlik gibi konferansın gündemine giren ve aslında ona rengini veren diğer önemli konulardaysa Arap ülkeleri arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Irak ve Lübnan daha Batı yanlısı bir yaklaşım sergilerken Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan tarafsızlık doktrinine yakın bir konum almışlardır.[229]

Bandung Konferansı'nın önemi ve başarısı, konferansın ardından ortaya çıkmış, etkisi katılımcı ülkelerin dış siyaset çizgisini belirleyen bir biçimde gelişmiştir. Nasır ülkesine dönüşte halk tarafından bayraklarla "Hoş geldin, Bandung kahramanı, barış ve özgürlük şampiyonu, Asya ve Afrika şampiyonu!" şeklinde tezahüratla karşılanmıştır. Üç haftalık

227 George Lenczowski, **The Middle East in World Affairs**, Üçüncü Baskı, New York: Cornell University Press, 1962, ss.437 ve 534.

228 Nasır'ın Port Said konuşmasından akt.Enver Sedat, "Afro-Asian Solidarity and the World Mision of the Peoples of Africa and Asia, 1957", (Konuşma metni), **Birinci Afrika-Asya Halkları Dayanışma Konferansı**, 26 Aralık 1957, İkinci Baskı, Kahire, s.12.

229 Stevens. "Arab Neutralism...", s.148. Suriye'de 1957 yılında iktidara gelen koalisyon hükümeti zamanında "aktif tarafsızlık" siyaseti, resmi dış siyaset haline gelmiştir.

gezinin Mısır'ı üç yüz yıl ileriye götürdüğü söylenmiştir. Nasır'ın Bandung'da oynadığı rol, Mısır basını tarafından Mısır diplomasisinin kendi kabuğunu kırarak dünya çapında etkiye kavuşması şeklinde yansıtılmıştır. Gazetelerde düzenin etkili isimleri tarafından Nasır'ın sesinin Asya ve Afrika'nın her yerine yeni bir umut sembolü olarak ulaştığı söylenmiştir. Nasır'ın kendisi, Bandung Konferansı'nı modern tarihin -diğeri atom enerjisinin keşfi olan- en önemli iki olayından biri olarak gördüğünü söylemiştir. Bandung Konferansı Mısır'ın dış siyasetinin ve Nasır'ın siyasi yaşamının bir dönüm noktası olmuştur.

Nasır'ın bu konferans sırasında temasta bulunduğu Asya ve Afrika liderleri, özellikle de Nehru, U Nu, Sukarno ve Çu En Lay, Mısır'ın dış siyasetinin bu noktadan sonra aktif ve militan bir bağlantısızlık savunucusu haline gelmesine neden olmuştur. Daha sonraki süreçte Nehru'dan çok Nasır'ın çabaları, bağlantısızlık hareketinin Asya ve Afrika'da, Latin Amerika'da yaygınlaşmasına, etkinliğinin ve saygınlığının artmasına neden olmuştur. Bu konferansta dile getirilen önemli bir kavram da "aktif tarafsızlık" olmuştur. Nasır Nehru'nun öncülüğünü üstlendiği "dünyada barış alanlarının genişletilmesi" siyasetinin savunucusu olmuş, bu toplantıda sesi henüz yeterince gür çıkmasa da, daha sonraki sürecin öncülüğünü üstlenmiştir.

Daha sonraki dönemde Mısır'ın bağlantısızlığı şöyle dile getirilmiştir: "Mısır tarafsızlığının kökenleri -bir bütün olarak Arap tarafsızlığı- Mısır (ya da Arap) toplumunun ilişkilerinde ya da Soğuk Savaşta değil, Mısır'ın ulusal deneyimlerinde, sorunlarında, mücadelelerinde ve Mısır ve Arap dünyasının amaçlarında bulunmaktadır."[230] Bandung sonrası Nasır uluslararası ilişkiler alanındaki ilgisini daha çok barış konusuna yöneltmiş, barışın sağlanması ve korunmasının biraz da Mısır'ın özgül deneyinden hareketle sömürge karşıtı mücadeleden daha önemli olduğunu düşünmüştür. Bandung sonrası Nehru da tüm enerjisini barış savunusuna vermiştir. Bu noktada Birleşmiş Milletler içinde 11'i Arap ülke-

230 Fayez A.Sayegh'den akt.Kimche, **The Afro-Asian**.... s.82.

si olan ve toplam olarak 27 ülkeden oluşan bir Bağlantısızlar grubu ortaya çıkmıştır.

Nasır'ın Bandung'a ilişkin yaklaşımlarının ilkesel ve doktriner olmaktan çok faydacı özellikler taşıdığı ileri sürülmektedir. Arapların bağlantısızlığı algılayışında barış ya da uluslararası sorumlulukların değil, daha çok ulusal bağımsızlık, kendi kaderini tayin ve karışmazlık ilkelerinin öne çıktığı söylenebilir. Ancak yine de Asya ve Afrika ülkelerinin Bandung sonrası ortaya koymaya çalıştıkları uluslararası siyaset tümüyle faydacı gerekçelerle ve bir boşlukta yer almamıştır. Bağlantısızlık iki bloklu bir uluslararası ortamda, siyasal ve askeri güç ile ideolojisi birbirine karşıt iki dünyanın birbiriyle rekabet ettiği ve çeşitli gerilimler içinde yaşadığı koşullarda ortaya konulan bir siyaset olmuştur.

1956 yılında Süveyş Krizi döneminde bağlantısızlık hareketini oluşturan Asya ve Afrika ülkeleri, İngiltere, Fransa ve İsrail'in müdahalesine karşı Mısır'ı aktif bir biçimde desteklemişlerdir. 12 Kasım 1956'da Yeni Delhi'de bir araya gelen Burma, Seylan, Endonezya ve Hindistan Başbakanları müdahaleyi kınamışlardır. Sovyetler Birliği de kriz süresince Mısır'ı desteklemiştir.[231] 1957'de Mısır Yugoslavya'nın da desteğiyle Bağlantısız ülkelerin en önemlilerinden biri haline gelmiştir. Süveyş Krizi sonrasında Mısır'ın artan etkisi, kendini Afrika'nın bağlantısızlık hareketi içinde güçlenmesi şeklinde de ortaya koymuştur.

Nasır bir çok konuşma ve demecinin yanı sıra 1960'da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada Bandung ilkelerinden alıntılar yapmış ve hareketin devamını sağlayacak etkinliklerde bulunmuştur. 1961 yılında Casablanca Konferansı'nda da, bu kez Afrika'da, ikinci bir Asya-Afrika konferansı düzenlenmesini gereğinden söz etmiştir. Bandung sonuç bildirgesinin ve bağlantısızlık siyasetinin

231 Sovyetler Birliği'nin Süveyş Krizi döneminde Mısır' desteklemesi konusunda bkz. "Statement on the Soviet Government on Armed Aggression against Egypt" (31 Ekim 1956), Hanak, **Soviet Foreign** ... içinde, ss.307-308. Dönemin Sovyetler Birliği Başbakanı Bulganin'in Anthony Eden, Başkan Eizenhower ve Daid Ben-Gurion'a yazdığı mektupların metinleri de aynı kaynakta yer almaktadır.

desteklenmesi giderek Asya ve Afrika ülkelerinin belirgin dış siyaset hattı haline gelmiştir.

Mısır'da bağlantısızlık hareketini ilgilendiren bir dizi toplantı, hazırlık konferansı ve bağlantısızlık hareketi Konferansı düzenlenmiştir. 1957-58 Kahire Konferansı, Bandung toplantısının bir devamı niteliğindedir. Konferans 26 Aralık 1957'de Kahire Üniversitesinde açılmıştır. Nasır yönetiminin büyük önem verdiği konferansın organizasyonda rejimin ikinci adamı konumundaki Enver Sedat görev almıştır. Kahire Konferansı'na Bandung toplantısından farklı olarak yalnızca devlet temsilcileri değil, değişik ülkelerde ulusal kurtuluş savaşı yürüten siyasal grupların temsilcileri ile kendi ülkesi resmi düzeyde temsil edilmeyen bazı delegasyonlar da katılmıştır. Bu konferansa hiç bir batı ülkesi davet edilmezken Bandung Konferansı'ndan farklı olarak Sovyetler Birliği davet edilmiştir. Bağlantısızlık hareketi içinde ve uluslararası platformlarda yakalanan bu yükseliş iç siyasette de etkili biçimde kullanılmış, Nasır rejiminin meşruiyetini artırıcı bir faktör olmuştur. Kahire Konferansı Mısır'ın Arap dünyasındaki itibarını artırmıştır.

Kahire Konferansı'nın öne çıkardığı noktalar kitlesel imha silahlarının yasaklanması, nükleer denemelerin durdurulması, her türlü ırk ayrımının suçlanması, emperyalizme karşı mücadele ve bağımsızlıkları için savaşan halkları destekleme, ekonomik ve teknik işbirliği ile Afrika ve Asya ülkeleri arasındaki kültürel ilişkilerin sıklaştırılması ve son olarak da Cezayir'in bağımsızlığı olmuş, Filistin ve Cezayir sorunu, nükleer tehlike gibi konular yoğun biçimde tartışılmıştır.[232] Afrika ülkeleri bu konferansta kendi liderleri ve bağımsızlık hareketleri etrafında kendilerine özgü bir birlik oluşturmuşlardır. Konferansın Kara Afrika bilinci ve dayanışmasına böyle bir katkısı olmuştur.

Kahire Konferansı'nın ardından Mısır'ın Suriye ile birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti adını aldığı ve Nasır yönetiminin itibarının Arap dünyasında son derece yüksek oldu-

232 Odette Guitard. **Üçüncü Dünya: Sömürgelerin Uyanışı**. İstanbul: Kitapçılık Yay.. 1966. s.73.

ğu bir dönemde, 8-11 Aralık 1958'de Kahire'de bu kez bir ekonomi konferansı düzenlenmiştir. Bu konferansa 101 ülkeden 194 ekonomik kuruluş katılmış, bir Asya-Afrika Ortak Pazarı kurulması sorunu tartışılmıştır. Nasır yönetimi bu toplantı ile Hindistan'ın Bandung zirvesinde üstlendiği liderliği devralmak ve Nkrumah önderliğinde ortaya çıkan Afrika dayanışmasında da etkinliğinin kaybolmaması amacını gütmüştür.

Bağlantısızlık hareketi 1961'de düzenlenen Belgrad Konferansı'nın ardından Ekim 1964'de yeni bir Kahire Konferansı toplar. Uluslararası konjonktürün yumuşama doğrultusunda değişmekte olduğu bir ortamda, bloklaşma ve Soğuk Savaş ile ilgili temaların yerini bağlantısız ülkelerin kendi aralarındaki farklılıkların tartışılması alır. Bu dönemde görüş ayrılıkları ve bölünmeler Arap ülkeleri arasında da derinleşmektedir. Mısır 1967 savaşı yenilgisinin ardından yaşadığı sorunlarda bağlantısız ülkelerden çok diğer Arap ülkeleri ve Sovyetler Birliği'nin desteğini yanına çekmeye çalışmıştır.[233]

3. Süveyş Krizi

Süveyş kanalı ile ilgili sorunlar Mısır tarihinde uzun bir geçmişe sahiptir. 29 Ekim 1888'de İstanbul'da Britanya, Almanya Avusturya, İspanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Rusya ve Türkiye arasında imzalanan anlaşma ile kanalın ülke farkı gözetilmeksizin tüm yük ve savaş gemilerine savaş ve barış dönemlerinde sürekli serbest ve açık olması karara bağlanır. Osmanlı Devleti bu anlaşmanın yürütülmesinden sorumludur. Kriz başladığında gerçekte kanalın kontrolü 1882 yılından beri Britanya'nın elinde bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte kanaldan serbest geçiş ilkesi tartışmalı hale gelmiş, Alman gemilerine kanalı kullanmak istemeleri durumunda açık olup olmayacağı tartışılmıştır. Süveyş kanalının korunmasına yönelik maddeler 1936 İngiliz-Mısır Anlaşması'na daha açık bir biçimde konulmuştur.

233 Abdel Magid Farid, **Nasser: The Final Years**. Londra: Ithaca Press, 1996, ss.4-5.

Fransa ve İngiltere'nin Arap dünyası üzerinde yüzyıldan fazla devam eden etkinlik ve egemenliğine son veren 1956 Süveyş Krizi'nin, Arapların Soğuk Savaş ortamında Büyük Güçlerle ilişkileri, kendi iç ilişkileri ve Arap-İsrail sorunu çerçevesinde değerlendirilmesi gereken önemli etkileri olmuştur. Kriz sonuç olarak Arap Birliği düşüncesinin güç kazanmasına, bu çerçevede diğer Arap ülkelerinin yüzlerini Kahire'ye dönmelerine, Mısır'a ve Nasır yönetimine Arap dünyasından güçlü bir destek doğmasına neden olmuştur. Süveyş Krizi sırasında yaşananlar Nasır'ı ölümüne dek en önemli Arap lideri haline getirmiştir. Aslında Süveyş Krizi'nin yukarıda sayılan temel alanlarda var olan konum ve eğilimleri değiştirmediği, yalnızca güçlendirdiği ve bir ölçüde sonuçlandırdığı da söylenebilir.[234]

İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere'nin Ortadoğu'da güvendiği iki kalesi kalmıştır: İran ve Mısır. İran petrol arzı açısından önemlidir, bu ülkede İngilizlerin ortağı olduğu Anglo-İran Petrol Şirketi bulunmaktadır. ABD ise dönemin değişmekte olduğunun farkındadır. Kissinger bu dönemde İngiltere'nin Mısır'ı hala tek elle yönetebileceğini düşündüğünü ileri sürer. Oysa Ortadoğu artık kolay kontrol edilebilir bir yer olmaktan çıkmıştır. Ortadoğu ülkelerinde ilk millileştirme adımı İran'da Başbakan Dr. Musaddık'ın 1951'de petrol endüstrisini millileştirmesi ile atılır. Musaddık yönetimi o dönemde Abadan'da bulunan petrol kompleksini koruma amacıyla ülkede bulunan İngiliz güçlerinin ülkeyi terk etmesini ister. İngiltere bu olaya Sovyet sınırına çok yakın olması nedeniyle ABD'nin desteğini alamayacağı düşüncesiyle askeri müdahalede bulunmaz. Ancak Dr.Musaddık iki yıl sonra CIA destekli bir darbeyle devrilir.

İngiltere ile ilişkiler Mısır'ın gerek uluslararası ilişkiler alanında ve gerekse de iç siyasetinde geçmişten o güne taşımakta olduğu geleneksel sorunların başında gelmektedir. 1952'de Hür Subaylar iktidarı aldıktan sonra İngiltere ile ilişkileri gerginleştiren en önemli dış siyaset başlıkları Sudan'ın

234 Rashid Khalidi. "Consequences of the Suez Crisis in the Arab World". **The Modern Middle East** içinde. derl.Hourani vd., s.536.

konumu ve Süveyş kanalı meselesi olmuştur. İngiltere Mısır'ı ve Süveyş kanalını tarihsel çıkarları açısından önemsemektedir. Filistin'den çekilme dikkatlerin Mısır üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Mısır Hindistan'dan sonra Britanya İmparatorluğu'nun emperyal geçmişinin son kalesi olma özelliği taşımaktadır. Süveyş kanalının İngiltere'nin ekonomik çıkarları açısından özel bir önemi bulunmaktadır. Mısır ile ortak oldukları kanal yıllık 20 milyon poundun üstünde gelir getirmektedir. Süveyş kanalından geçen gemilerin üçte ikisi petrol taşımakta, İngiltere'nin tüm ithal mallarının üçte biri kanaldan geçerek ülkeye taşınmaktadır.

İngilizler 1947'de gücünü Kahire'den çeker. İki ülke 1953 ve 1954'te Sudan'ı ve Süveyş kanalını ilgilendiren anlaşmalar yaparlar. İngiltere ile Mısır arasında yapılan 19 Ekim 1954 Anlaşması'nda 1936 Anlaşmasına referans bulunmamasına karşılık 1936 Anlaşmasının, bu yeni anlaşma ile son bulduğu varsayılmaktadır. 1954 Anlaşması'na göre İngiliz güçleri İsmailiye'de büyük bir üs bırakmak koşuluyla kanal bölgesi'nden de çekilmeyi ve Mısır toprağını yirmi ay içinde terk etmeyi kabul etmiştir. Ancak bu anlaşmanın 4.maddesine göre Türkiye ya da Arap Birliği ülkelerinden Ortak Savunma Anlaşması'na dahil ülkelerden birine bir saldırı halinde, Mısır İngiltere'nin Süveyş kanalını askeri amaçla tam kullanmasına izin verecektir.[235] Anlaşmanın 8.maddesine göre uluslararası düzeyde ekonomik, ticari ve stratejik öneme sahip bulunan Süveyş kanalı Mısır'ın ayrılmaz bir parçasıdır ve dolayısıyla 29 Ekim 1888'de İstanbul'da imzalanan Süveyş kanalından serbest geçiş hakkı anlaşması geçerliliğini koruyacaktır. İngilizler Hindistan'dan çekilmenin Mısır'da kalma varsayımına dayandığını kabul etmektedirler. Mısır'daki tüm güç ve itibarın kaybedilmesi, dahası Süveyş kanalı gibi ticari ve stratejik bir geçidin kontrolünün kaybı, eski Britanya Uluslar Topluluğu'nun bütünüyle yok olması anlamı taşımaktadır.[236]

235 "Agreement on the Suez Canal Base: Britain and Egypt" (19 Ekim 1954), **Diplomacy in the Near and Middle East**: 1914-1956, c.2 içinde, der J.C.Hurewitz, New York: D.Van Nostrand Company Inc., 1956, ss.383-384

İngilizler Süveyş krizi sırasında Mısır'a kendi başlarına müdahale etmek istemezler. NATO güçlerini arkalarına alarak, ABD başta olmak üzere Fransa destekli ortak bir müdahale istemişlerdir. Sonuçta ortaya çıkan gerçek de İngiltere'nin ABD ile birlikte davranmadığı durumda askeri harekatlarının başarısızlığa uğrayacağı gerçeğidir. İngiliz-Fransız planı bölgedeki petrol kaynaklarını garanti altına alacak ve Süveyş kanalına gerçek bir uluslararası statü kazandıracak bir düzenlemeden yanadır. Anthony Eden daha Dışişleri Bakanı iken Mısır'ı ziyaret etmiş, Nasır'la görüşmüştür. İngiltere ve Fransa Cezayir'e etkisi de düşünüldüğünde Süveyş krizi öncesinden Nasır'ı kendi siyasetlerine karşı bir engel olarak görmektedirler.[237] Ancak ABD İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ve Yunanistan'a gösterdiği aktif ilgiyi o dönemde Ortadoğu konusunda göstermemiştir. ABD bölgede sömürgeci geçmişe bulaşmak istememiştir. Kriz sırasında yaklaşımını müttefiklerine örtük biçimde diplomatik bir dille ifade etmiştir.[238] ABD Ortadoğu'ya Sovyet etkisi ve yayılma olasılığına dünyanın hangi bölgesinde olursa olsun karşı çıkma, set çekme siyaseti olarak özetlenebilecek "çevreleme" stratejisi sonucu girmeyi hedeflemiştir. İngiltere ve Fransa'nın geçmiş dönemin emperyal alışkanlıklarından kurtulamayan, ABD'nin global siyasetleriyle tam olarak uyuşmayan bir yaklaşımları mevcuttur. Kriz sonrasında İngiltere ve Fransa bölgede zemin yitirmiş, ortaya bir boşluk çıkmış, Sovyetler Birliği ve ABD de Soğuk Savaş ortamında bu boşluğu doldurmaya aday olmuşlardır.

Nasır yönetimi bir yandan ekonomik kalkınma planlarına yönelir ve Aswan Barajı'nı yapmak isterken diğer yandan ülkenin bağımsızlığını vurgulamak ve İsrail Devleti'ne karşı

236 Hugh Thomas, **Suez**, New York: Harper & Row Publishers, 1967, s.12.

237 Eden'ın bu ziyaretinin ayrıntıları için bkz.M.Hasaneyn Heykel, **Kahire Dosyası**, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1974, ss.54-59. Süveyş Krizi'nin bütününün Mısır gözüyle değerlendirildiği önemli bir kaynak olarak bkz.Mohamed H.Heikal, **Cutting the Lion's Tail: Suez Through Egyptian Eyes**, Londra: Andre Deutsch. 1986.

238 Kriz sırasında kullanılan diplomatik dil için bkz.Winthrop W.Aldrich, "The Suez Crisis: A Footnote to History". **Foreign Affairs**. c.45, no.3. Nisan 1967, s.543.

güçlenmek amacıyla silahlanmaya ağırlık verir. John Foster Dulles'ın Dışişleri Bakanlığını yürüttüğü ABD yönetiminin Mısır'a silah satmayı istememesi, nakit ödeme koşulu getirerek ilişkileri zora sokması nedeniyle Sovyet Bloğuna yönelmiştir. Nasır 1955 yılında Kahire'de silahlı kuvvetler sergisinde yaptığı konuşmada süreci ayrıntılarıyla anlatır ve bu alışverişin ülkede Rus etkinliğinin artmasına neden olabileceği düşüncesine karşı çıkar. Bağımsızlık vurgusu yaparak ülkede hiç bir türden yabancı etkinliğine izin vermeyeceklerini söyler.[239]

Temmuz 1955'te toplanan Cenova zirvesinde Soğuk Savaş tarafları bir çok konuyu tartışırken, Sovyetler "barış içinde bir arada yaşama" ilkesini benimsediğini ifade eder. Ancak jeopolitik rekabet içinde olmaları durumu değişmez. Cenova zirvesinden iki ay sonra Sovyetler Birliği Mısır'a ve Ortadoğu'ya yönelik etki alanını genişletme hamlesi başlatır. Sovyetler Birliği Stalin zamanında riskli ve maceracı göründüğü için gücünü gelişmekte olan ülkelere uzatmaktan geri durmuştur. Oysa Kruşçev ABD'nin etrafında oluşturmaya çalıştığı güvenlik kuşağını (cordon sanitaire) aşmayı başarır. Sovyetler Birliği'nin 1955'te Mısır'a pamuk karşılığı silah satması ABD tarafından çevreleme siyasetini sıçrayarak aşan (leapfrogging) bir adım olarak değerlendirilir.[240] Ortadoğu bu dönemde Sovyetler tarafından Amerikan ve İngiliz emperyalist güçlerinin birbiri ile rekabet ettiği bir alan olarak görülmektedir.

Nasır iktidarının ilk döneminde bütün ülkeler Mısır'ı ve Nasır hükümetini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebileceğini düşünmüştür. İngiltere Mısır'daki kendi geleneksel "hak" ve çıkarlarını sürdürebileceğini, ABD Mısır'ı, çevreleme siyasetine çekebileceğini Sovyetler Birliği ise Ortadoğu'da yeni müttefikler bulacağını düşünmüştür. Çin Halk Cumhuriyeti Mısır'daki yeni yönetimi ilk zamanlarda "karşı

239 "Prime Minister 'Abd-Al-Nasır's Announcement of the Egyptian Agreement with Czechoslovakia for the Purchase of Arms" (27 Eylül 1955), **Diplomacy in the**... içinde, der.Hurewitz, ss.402-405.

240 Kissinger, **Diplomacy**, ss.522-523.

devrimci askeri diktatörlük" olarak değerlendirmiş, ancak Bandung Konferansı'nda yeni yönetimle yakından tanışmalarının ardından 1956'dan sonra kendine daha yakın görmeye başlamıştır. Çin Halk Cumhuriyeti 1955'te Bağdat Paktının kurulmasına bir tür yanıt olarak 1956 yılında Mısır, Suriye ve Yemen'le diplomatik ilişki kurar. Nasır yönetiminin uluslararası ilişkilerdeki başarısı, bağlantısızlığa olanak tanıyan bir ortamda bütün bu dengeleri birbirine karşı kullanmasına bağlıdır.

ABD bu dönemde birbiriyle uyumlu olmayan iki işlevi aynı anda yerine getirmeye çalışır: İlki İngiltere'nin dünya liderliğinden kalma gücüne dayanarak çevreleme siyasetinin sürdürülmesidir. Bu siyasetin önemli bir örneğini Bağdat Paktı girişiminde bulabiliriz. Bağdat Paktı girişimi ile Türkiye, Irak, Suriye, Pakistan ile Sovyetler Birliği'ni güneyden kuşatmak, daha sonra da Ortadoğu'da NATO benzeri bir örgüt kurulması amaçlanır. 1955 yılında Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve İngiltere arasında kurulan Bağdat Paktı çeşitli nedenlerle güçlü bir çıkış yapamaz. Çünkü söz konusu ülkelerin bazıları, üzerlerinde bir Sovyet tehdidi hissetmez ya da Batı Bloğu ile ortak bir işe girmek istemez. Suriye Pakta katılmaz, Irak'ta ise iki yıl içinde yönetim değişikliği gerçekleşir. Pakistan asıl tehdidin Sovyetler Birliği'nden değil, Hindistan'dan geldiğini düşünmektedir. ABD'nin Mısır'ı İngiltere ile birlikte Sovyet karşıtı bir ortaklığa sokma siyaseti başarılı olmamıştır.[241]

İngiltere için Süveyş kanalı çevresinde yer alan askeri üsler, Ortadoğu'da son kaleleridir. Ancak 1954-1956 yılları arasında tümü kaybedilir. İngiltere'nin Süveyş kanalı bölgesindeki üslerde 80 bin askeri bulunmaktadır. İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden önceleri Ortadoğu'ya ekonomik açıdan yaklaşmak ister. 14 Aralık 1955'te İngiltere ve ABD Aswan Barajı yapımı için Mısır'a resmi önerilerini sunar. Bu iki aşamalı bir plandır. İlk aşamada verilecek acil fonlarla proje ve hazırlıklar tamamlanacak, ikinci aşamada yapıla-

241 Jacob Abadi, **Britain's Withdrowal from theMiddle East: 1947-1971**, New York: The Kingston Press, 1982, ss.85-86.

caklar süreç içinde hesaplanacak ve kararlaştırılacak, buna ait fonlar zamanı geldiğinde kullanıma açılacaktır. Bu ikinci aşamanın Mısır'ı finansal ve dolayısıyla siyasal açıdan Batı denetimine sokması amaçlanmaktadır. Aslında her iki ülke de Nasır yönetimini devirmek ve böylelikle onu Sovyetlerle yakınlaşmaktan alıkoymak istemişlerdir.

Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Mısır'a gelir ve Aswan Barajı için finansman ve yapım önerisinde bulunur. 19 Haziran 1956'da ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles Mısır ekonomisinin iflas ettiğini, projenin başarısı için gerekli kaynağa sahip olup olmadığının belirsizlik taşıdığını ve ABD ile Dünya Bankası'nın Nil nehri üzerine inşa edilecek baraj için istenilen finansal desteği çektiğini açıklar. Yapılan resmi açıklamada böyle bir baraj yapımı için kaynak ülkeleri olan Sudan, Etiyopya ve Uganda ile de anlaşmalar yapılması gerektiği ileri sürülür.[242] 23 Temmuzda, devrimin yıldönümü törenleri nedeniyle Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Mısır'a gelir ve Nasır'a Sovyetler Birliği'nin bu projeyi destekleyeceğini söyler.[243] Aynı törende Nasır yaptığı konuşmada Süveyş kanalının millileştirildiğini açıklar.

26 Temmuz 1956'da İskenderiye'de düzenlenen kitlesel gösteride Nasır Arap milliyetçiliği duygularına hitap ederek coşku dolu bir konuşma yapar. Konuşmasında Arap milliyetçilerinin dost ve düşmanlarını iyi tanıdıklarını, bu kavganın emperyalizme ve onun bölgedeki öncüsü İsrail'e karşı olduğunu söyler. Nasır Süveyş kanalı Mısır'ın malıdır, Mısır'ın toprağıdır ve kontrolü de bizde kalacaktır der. Bu konuşma sırasında Mısır birlikleri Süveyş kanalı bölgesinde saldırıya geçer ve kontrolü ele geçirir. Nasır bu konuşmada kanalı millileştirdiğini uluslararası kamuoyuna açıklamış ve bu karar özellikle Süveyş Kanalı Şirketi'nin İngiliz ve Fransız hisse sahiplerince şaşkınlıkla karşılanmıştır. İngiltere Dışişleri Bakanı Eden ve Fransa Dışişleri Bakanı Mollet kanalın mil-

242 "United States Withdrows from the Aswan High Dam Project: Announcement by the Department of State, July 19, 1956", **Documents on the Middle East** içinde, der.Ralph H.Magnus. Washington D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research. 1969. s.103.
243 El-Sadat. **In Search of** .. s.174.

lileştirilmesine sert tepki gösterirler. Eden Eizenhower'a bir gün sonra çektiği telgrafta kararlılık göstermezse, tüm Ortadoğu'da bizim ve sizin etkiniz yok olacak der. Görüleceği gibi İngiltere hala Ortadoğu'da etkinlik peşindedir. Fransa ise Cezayir'deki tüm askerlerini İngiltere denetimindeki Mısır'a karşı ortak bir harekatta kullanmaya hazır olduğunu söyler. Nasır şirket hisselerinden doğan kaybın karşılanacağını ileri sürer. Süveyş kanalı Şirketi hissedarlarına payları ödenir, buna karşılık İngiliz bankalarında bloke edilen Mısır'a ait 400 milyon dolar serbest bırakılır.

Amerikan Dışişleri Bakanı John Foster Dulles kanalı kullanan 24 ülkenin bir konferans toplaması önerisinde bulunur. İngiltere, Fransa ve ABD 1888 Anlaşmasını imzalayan ülkelerle kanalı en çok kullanan devletleri Londra'da Kanalı Kullanan Ülkeler Konferansı'na davet eder. Nasır böyle bir Konferans önerisini reddeder. Mısır ve Yunanistan'ın, Mısır'ın bağımsızlığı ve egemenliği ile bağdaşır görmedikleri için katılmadıkları bu toplantıya 22 devlet katılır.[244] Hasaneyn Heykel bu konferansta Mısır'ın temsil edilmediği düşüncesine katılmadığını, orada Krişna Menon kişiliğinde Hindistan'ın bir müttefik olarak bulunduğunu, Sovyet Rusya'nın Dışişleri Bakanı Şepilov'u yolladığını, Mısır'ın dostları ve savunucuları bulunduğunu söyler.[245] Bu Konferansta katılımcı ülkelerin tümünün ortaklaştığı bir formül bulunamamış, bazı katılımcılar kanalın bağımsız ve uluslararası bir komisyon tarafından denetlenmesini öneren Dulles Planı'nı desteklemiş, ancak, konferans sorunun çözümü doğrultusunda bir sonuç sağlayamamıştır.

Kissinger **Diplomasi** kitabında Eden ve Mollet'nin Nasır'ın düşürülmesi ya da aşağılanmasını en önemli amaç olarak gördükleri halde Dulles ve Eizenhower'ın bu krize ilişkilerin uzun vadede alacağı biçime bağlı olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşündüklerini söyler. Amerikalılar Mısır'a karşı girişilecek bir askeri harekatın Ortadoğu'da Arap mil-

244 Mehmet Gönlübol, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Dokuzuncu Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996. s.280.
245 Heykel. **Kahire**..., s.86.

liyetçiliğini güçlendireceğini ve Batı düşmanlığını körükleyeceğinden ve dolayısıyla Sovyetler Birliği'ne yakınlaşma sağlayacağından endişe duyarlar. Bu nedenle diplomatik olarak kendi pozisyonlarını İngiltere ve Fransa'dan ayırırlar ve Büyük Güçler olarak Ortadoğu siyasetini şekillendirme kapasitelerini sorgularlar. Eizenhower güç kullanımına karşıdır ve ABD kanalın korunması ve güvenliği ile geçiş serbestliği konusunda ısrar eder. Kendi destekleri olmadan İngiltere ve Fransa'nın Mısır'da askeri harekata girişemeyeceğini düşünür.

İngiltere, Fransa ve İsrail kanalı geri almak ve Nasır iktidarını devirmek amacıyla harekete geçer. Bu amaçla üçlü bir gizli ittifak oluşturmuş, İsrail'in Süveyş kanalının Doğusu'nu ele geçirmesi, bu arada da İngiliz ve Fransızların diplomatik yollardan girişimlerde bulunması kararı alınmıştır. Diplomasi sorunu çözmeye yetmeyince, İsrail 29 Ekim 1956'da Sina Yarımadası'nı işgal etmeye başlar. İngiliz ve Fransızlar da kanal bölgesine birliklerini gönderirler ve bu bölgeyi önce hava saldırısı ile, daha sonra da paraşütçü birliklerini indirerek işgal ederler. Bu işgal girişimi bölgede halk arasında bulunan ve daha da artan Batı karşıtlığından payını almak istemeyen ABD tarafından desteklenmez. ABD ve Sovyetler Birliği Birleşmiş Milletler nezdinde bu saldırıya karşı cephe alır. Eden ateşkes ilan edip 6 Kasım 1956'da kuvvetlerini geri çekmek zorunda kalır. İngiliz ve Fransız birlikleri Birleşmiş Milletler'in öncülüğünde Aralık ayında bölgeden çekilmek zorunda kalır, ortaya çıkan zarar Dünya Bankası'nın desteğinde Mısır tarafından karşılanmak üzere kanal yeniden Mısır'a döner. Süveyş Krizi sonrasında Mısır Sovyetler Birliği'ne daha da yakınlaşır. Mısır Süveyş kanalı üzerinde tam denetim sağlar, aynı zamanda İngiliz üslerini devralır, buradaki İngiliz ve Fransız mallarını ele geçirir.

Süveyş Krizi diğer yandan krizden en etkili Batılı güç olarak çıkan ABD'nin dünya liderliğine yükselişinin de köşe taşlarından birini oluşturur. Yine de 1950 ve 1960'lar bölgede ABD'den çok Sovyetler Birliği'nin güç kazandığı yıllar olmuştur. ABD'nin Aswan Barajı projesini desteklememesi ve

bağlantısızlık hareketi ile tarafsızlık siyasetine düşmanlık beslemesi Arap kamuoyu tarafından olumsuz görülmüş, Amerikan karşıtı duygular uyandırmıştır. Krizi doğuran üçlü saldırı her tür tarihsel, maddi ve coğrafi açıklamanın yanında Mısır, Nasır ve Arap milliyetçiliğinin güçlenmesine duyulan tepkinin ürünüdür. Soğuk Savaş ortamında Arap dünyasında, özellikle Mısır, Suriye ve Ürdün'de bloklara karşı bir tepki oluşmuştur. Üstelik Sovyetler Birliği Batılı güçlere karşı bir ağırlık oluşturma potansiyeli taşımaktadır.

Süveyş Krizi Araplar arası ilişkiler açısından değerlendirildiğinde, krizin istikrarsız iç siyasette radikalleşmeye ve Arap milliyetçiliğinin yükselmesine, Nasır'ın liderlik konumunun güçlenmesine neden olduğu görülmektedir. İngiliz gücünün bölgeden çekilmesiyle birlikte bir çok Arap ülkesinde gücünü ondan alan seçkinler yerlerini daha çok orta ya da alt orta sınıflara dayanan partiler ya da gruplaşmalara bırakmak zorunda kalmış, ya da Ürdün ve Lübnan'da olduğu gibi dış yardımla ve zorlukla yerlerinde kalmışlardır. Irak'ta 14 Temmuz 1958'de Kasım darbesi gerçekleşmiş, ABD Lübnan'a müdahalede bulunmuş, Temmuz 1958'de Ürdün'de çıkan iç savaş üzerine Ürdün tahtını korumak amacıyla İngiltere müdahalede bulunmuştur. Mısır ile Suriye birleşmesi aşağıda değineceğimiz diğer açılardan daha önemli bulunabilir, ancak örneğin 19 Mayıs 1958'de başlayan ve ömrü 55 günden fazla sürmeyen Irak-Ürdün birleşmesi Arap milliyetçiliği ve Arap birliği hedefi açısından değil, Arap ülkeleri arasındaki rekabet ve saflaşma dinamikleri açısından değerlendirilmelidir. Araplar arasındaki bu tür bölünme dinamiklerinin kökenleri daha eskilere dayanmaktadır, ancak Süveyş Krizi ile birlikte Batıya karşı kafa tutabilme gücü görülünce açığa çıkmıştır.[246]

5 Ocak 1957'de de Amerikan Başkanı Eizenhower, Eizenhower Doktrini olarak bilinen ünlü mesajını Amerikan Kongresi'ne yollar. Başkan Eizenhower Süveyş Krizi sonrasında Ortadoğu bölgesinde İngiliz ve Fransızların sömürge-

246 Khalidi, "Consequences...", ss.535-549.

cilik döneminden kalma askeri ve siyasi varlıklarının son bulması sonucu Sovyetler Birliği'nin etkinliğinin artması olasılığına karşı bu ülkeleri korumak ve Batı Bloğu'na başka bir kanalla bağlamak amacıyla bir atılım yapma kararı almıştır. Bu metinde uluslararası komünizmin yeni bağımsızlık kazanmış ülkelere karşı tehdit oluşturacağı ifade edilir. Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu üzerinde egemenlik kurmak isteyeceği söylenir. Buna karşı ABD'nin üzerine düşen sorumluluğu alacağı, Ortadoğu ve diğer yerlerde uluslararası komünizmin yarattığı tehlikeye karşı duracağı ileri sürülür. Başkan Kongre'yi özgür dünyayı tehlikelerden korumak üzere işbirliğine davet eder.

Amerikan Kongresi'nin 9 Mart 1957'de kabul ettiği karara göre ABD, Ortadoğu ülkelerinin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü kendi ulusal çıkarı ve dünya barışı için hayati kabul ettiğini, bölge ülkelerini ekonomik gelişmeleri, bağımsızlıklarını korumaları açısından destekleyeceklerini, istendiğinde askeri destek ve işbirliği sunacaklarını bildirir. Amerikan Kongresi bu konuda Başkana yetki vermiş ve bu amaçla serbestçe kullanabilmesi için bir ödenek ayırmıştır.[247]

Eizenhower Doktrini ABD açısından istediği yönde bir sonuç vermemiş, Arap dünyasında saflaşmayı hızlandırmış, Soğuk Savaşın etkilerinin bölgede daha hızlı bir biçimde hissedilmesine neden olmuştur. Mısır'ın ve Nasır yönetiminin ise hem Arap dünyasında, hem de bağlantısızlık hareketi içinde itibarını ve etkinliğini artırmıştır.

4. Sudan Sorunu ve Mısır'ın Yemen İç Savaşı'na Müdahalesi

Sudan Nil Nehri'nin kaynaklarına sahip olduğu ve su akışını denetleyebildiği için Mısır açısından her dönemde stratejik öneme sahip bir bölge olmuştur. Mısır'ın Sudan siyasetini şekillendiren faktörlerden biri de ekonomik ve ticari

247 Eizenhower Doktrini metni için bkz.**Modern History Sourcebook** (The Department of State Bulletin, XXXV1, No. 917 (21 Ocak 1957), ss. 83-87.), Çevrimiçi:http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.html. 19.04.2000.

kaygılarıdır. Sudan'ın az nüfuslu ve sanayileşmemiş bir ülke olması, doğal kaynaklarının ve tarım potansiyelinin zengin olması, Mısır ürünlerine doğal bir pazar konumu taşıması tarım alanları sınırlı, bu anlamda nüfus yoğunluğuna sahip olan Mısır için önem taşımaktadır. Sayılan nesnel faktörlerin yanı sıra Mısır'ın Sudan siyasetini etkileyen öznel faktörler de mevcuttur. Sudan ile birleşmiş bir Mısır'ın Nil Vadisinde büyük bir güç olacağı, bu güç ile sadece Afrika kıtasında değil, tüm Ortadoğu'da ve Afrika-Asya bloğu içinde saygın bir yer edineceği düşünülmüştür. Hür Subaylar iktidarı döneminde de Sudan Mısır'ın Afrika siyasetini şekillendiren önemli faktörlerden biri olmuştur. Mısır için Sudan'ı kaybetmek yeni ve daha güçlü bir Afrika siyaseti geliştirme yönünde bir istek oluşturmuş, bu yaklaşım nihai olarak Sudan'da Mısır yanlısı siyasal hareketin güç kazanmasına neden olmuştur.[248]

Mısır Sudan'a daha Mehmet Ali Paşa zamanında nüfuz etmiş, hatta Hartum kentini Mısırlılar kurmuş, köle ticaretine girişmiştir. Sudan ile Mısır arasındaki sınır 19.yüzyılın ilk yarısında belirsiz bir konumdadır. Hıdiv İsmail zamanında ilk kez Sir Samuel Baker ve daha sonra da Çinli lakaplı İngiliz Generali Charles George Gordon bu ülkeyi onun adına yönetmek üzere Sudan'a gönderilir. Gordon Sudan'dan yürütülen köle ticaretini yok etmeye çalışır. 1881 yılında Muhammed Ahmed isimli bir din adamı kendini Hz.Muhammed'in soyundan gelen bir Mehdi ilan ederek isyan eder. Sudanlılar kitleler halinde bu dervişe koşarak Mısırlılarla diğer yabancıların yaptıklarını anlatmaktadır. O da kendisinin Allah tarafından İslâmiyetin yıldızını parlatmak için gönderilmiş bir mehdi olduğunu ilan ederek kılıca sarılır. 1884'de bu bölgede yenilen Mısır ve Britanya güçlerini toparlamak üzere yeniden gönderilen General Gordon ve Hicks Paşa Hartum'da öldürülür. Muhammed Ahmet ve kendisini destekleyen dervişler Sudan'da din temeline dayalı bir Müslüman devleti kurarlar. Mısır yönetimine karşı isyan eden Sudan

248 Tareq Y.Ismael, "The United Arab Republic and the Sudan", **The Middle East Journal**, c.23, no.1, Kış 1969, ss.14-16.

1898'de General Kitchener yönetimindeki İngiliz-Mısır ortak güçleri tarafından yeniden işgal edilir. 19 Ocak 1899'da Sudan'da bir İngiliz-Mısır ortak idaresi (Kondominyon) kurulur, bu anlaşma ile her iki ülke Sudan üzerinde ortak egemenliğe sahip olur.[249] Sudan'da en üst düzeyde görev yapacak askeri ve sivil yönetici hıdivlik statüsü ile atanacak ve Britanya hükümeti tarafından onaylanacaktır. Ancak Mısır Britanya'nın yönetiminde bulunduğundan idari mekanizma böyle işlemez.

Sudan'da bu yönetim tarzı 1953 yılına dek sürer. Hür Subaylar rejiminin Sudan konusundaki temel görüşü Nil Vadisi'nin birliğini sağlamak yönündedir. 12 Şubat 1953'te İngiltere ile Mısır Sudan'ın kendi kendini yönetmesi ve kendi kaderini tayin etmesi ile ilgi bir anlaşma imzalar. Hür Subaylar iktidarının esas hedefi her iki ülkeyi de İngiliz işgalinden kurtarmaktır. Hür Subaylar iktidarının temel düşüncesi Sudan'dan öncelikli olarak İngilizlerin çekilmesi, sonra "kendi kaderini tayin hakkı" verilmesidir. Bu süreçte nasıl olsa etkili oluruz, ya da Mısır'a yönelik bir tehlike kalmaz diye düşünmektedirler.

İngiliz-Mısır Anlaşması ile kendine yeterli bir Sudan yönetimi kurulması için hazırlık dönemi olarak üç yıllık bir geçiş dönemi tasarlanmıştır. Bu anlaşmayla Sudan Mısır ile yakın bir ilişki sürdürmek ya da tamamıyla bağımsız olmak konusunda karar verecektir. Bu sürecin sonunda özellikle Muhammed Necib'in siyasal düşüşü karşısında Sudan'da Hür Subaylar iktidarının ilk döneminde Mısır'dan yanatavır alan kamuoyunda bir değişiklik ortaya çıkar. Mısır yanlısı güçlü bir siyasal akım bulunmasına karşılık bağımsızlık tercihi ağır basar. Sudan'da Batı yanlısı bir hükümet kurulur ve 1957 Şubatında Sudan ABD'den ekonomik ve askeri destek talebinde bulunur. Aynı yılın Mart ayında ABD Başkan yardımcısı Richard Nixon Sudan ve Etiyopya'yı ziyaret eder. Sudan'da Mısır'ın Afrika'nın kurtuluşu yönündeki tercihinden etkilenen Mısır yanlısı güçler yeniden iktidara gelir ve

249 Tom Little, "The United Arab Republic", **The Middle East: A Handbook** içinde, der.Michel Adams. New York: Praeger Publishers, 1971. s.324.

dış siyasetlerinin Mısır ile yakından bağlantılı olduğu açıklanır. 1958 yılında Mısır ile Sudan arasındaki sorunların ve Nil sularının paylaşımı konusundaki tartışmaların dostluk içinde çözülmesi yönünde görüşler öne çıkar. Sudan'da Kasım 1958'de Mısır yanlısı bir askeri darbe yapılır. Birleşik Arap Cumhuriyeti yeni Sudan hükümetini ilk tanıyan ülke olur. 1958'den 1964'e kadar süren altı yıllık askeri yönetim döneminde Mısır'la iyi ancak çok yakın olmayan ilişkiler sürdürülür. Mısır her zaman Sudan'da Batı ve özellikle de İngiliz etkisinden korku duymuştur. Kasım 1959'da Sudan ve Mısır Nil sularının akışını düzenleyen, dolayısıyla Aswan Barajı'nın yapımına olanak sağlayan bir anlaşma imzalar. Bu noktadan sonra Mısır tüm Sudan hükümetlerine ekonomik ve teknik yardım sunmuştur.[250] 1964'ten sonra askeri yönetim sivil bir darbe ile devrilir ve Mısır ile Sudan arasında ticaret anlaşması imzalanır. Mısır'da eğitim gören Afrikalı öğrenciler arasında en büyük grubu hep Sudanlılar oluşturmuştur.

Nasır yönetimi Arap devletlerinin çıkarlarını savunma ya da Arap devletlerinde ortaya çıkan siyasal ve ideolojik tartışmalara siyasal ve askeri gücüyle müdahale etme doğrultusunda kendi gücünü zorlayan deneyimlere girişmiştir. Mısır'ın Yemen iç savaşına müdahalesi ve giderek bu savaş içinde ekonomik ve siyasi açılardan güç kaybetmesi bu tür deneyimlerin en bilinen örneğidir. Arap yarımadasının en güneyinde bulunan Yemen kendi içine kapalı ve dünyadan yalıtılmış bir ülkedir. Britanya Osmanlı egemenliğinde bulunan Güney Yemen'i stratejik önemi nedeniyle 19.yüzyıl başlarında ele geçirmiş ve himayesi altına almıştır. Britanya aynı dönemde Seylan ve Güney Afrika'yı da Fransız etkisini kırmak üzere ele geçirmiştir. Britanya işgalinden yüz yıl kadar önce Aden ve arkasında kalan topraklar birleşik Yemen'in parçası konumundadır. 1728'de bölgenin yerel yöneticileri Yemen İmamı'na isyan ederek Güney Yemen'i birlikten ayırmışlardır. Britanya Aden'i işgal ettiğinde Kuzey ve Güney Yemen arasındaki yerel bölünme dinamiklerini teş-

250 Ismael. "The United Arab...". s.27.

vik etmiştir. Bölünme Britanya tarafından yaratılmamış, ancak onlar mevcut bölünmeyi yönetimlerini güçlendirmek amacıyla kullanmışlardır.[251]

Hindistan yolu üzerindeki Aden'in Süveyş kanalının açılmasından önce de, sonra da Britanya açısından son derece kritik bir önemi bulunmaktadır. "Aden İngilizlerin Arabistan'daki harekatı idare ettikleri umumi karargahtır. (...) Aden, Afrika'nın şark kısmına da hükmettiğinden Arabistan'ın Cebelitarık'ı sayılabilir."[252] Britanya Güney Yemen'i Doğu, Batı ve Aden olmak üzere üç idari bölüme ayırır, Doğu ve Batı kesiminde bir yatırım yapmazken geçit yolu üzerinde bulunan Aden sanayi ve ticari bir merkez haline gelir. 1965 yılında Aden'de sanayi ve ticaret işletmelerinde 80 bini aşkın işçi çalışmaktadır. Güney Yemen'de, Aden kolonisinde Nasır'ın milliyetçi düşünceleri etkili olmuştur. 1960'larda İngiltere ve genel olarak emperyalizm karşıtı bir siyasal eğilim ortaya çıkmıştır. İngiltere 1966 yılında ülkeden çekilme kararı almak zorunda kalmış, bu tarihe kadar hep bu bölgenin denetimini elinde tutma kaygısıyla hareket etmiştir. İç savaş başladığında İngiltere Aden bölgesi üzerinde hak iddia etmekte ve ülkenin iç dengelerine sürekli olarak karışmaktadır.

Kuzey Yemen 1960'ların başlarında geri ve sanayisi gelişmemiş bir tarım ülkesi konumundadır. 1918'den sonra Zeyd ailesi tarafından yönetilmekle birlikte siyasi yapısı kabileler arasında bölünmüştür ve Suudi Arabistan etkisi altındadır. 1955 yılında köylülerin vergi memurlarını öldürmesiyle başlayan isyan sonucu Sultan İmam Ahmed, yönetimi oğlu Muhammed el-Bedr'e bırakır. El-Bedr ülkede kimi reformlar yapar ve Mısır ile yakın bir ilişki kurar. Mısır ile Yemen'in ilişkileri Hür Subaylar iktidarı sonrasında artar. İngiltere 1950 yılında İmamların gücünü zayıflatmak amacıyla Güney Arabistan kabileleri federasyonu oluşturmayı içeren bir plan önerir. İmam Ahmed 1958'de yeniden yönetime el koyar ve reform sürecini kesintiye uğratır. İmam Britanya yö-

251 Fred Halliday, **Arabia Without Sultans**, İkinci Baskı, Londra: Penguin Books, 1975, s.153.

252 Abdülhamit. **Siyasi**..., s.131.

netimine duyduğu düşmanlıktan ötürü Sovyetler Birliği ile dönemsel diplomatik ve ticari ilişkiler geliştirir ve Kuzey Yemen bu konumuyla 1958'de Mısır ve Suriye ile Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne katılır. Nasır yönetimi Yemen'e yeni yönetimi desteklemek üzere teknisyenler ve subaylar gönderir.

Kuzey Yemen'in siyasal ve ekonomik gelişimini engelleyen ve bu bölgeyi dünyadan yalıtan İmamlık rejimi Arap milliyetçiliği hareketinin yoğun etkisine dayanamayıp bütünüyle iflas eder. İmam Ahmed 1962'de ölünce yerine tekrar oğlu el-Bedr geçer. Ancak orduda huzursuzluk devam eder ve imamlık rejimi anayasal bir yönetim isteyen liberallerle subayların öncülüğünde, tüccar ve Kuzeyli kabile şeflerinin desteklediği bir hareket tarafından devrilir. 17 Eylül 1962'de Albay Abdullah al-Sallal liderliğindeki Mısır yanlısı Yemenliler başkent Sana'yı ele geçirir, gerici İmamlık rejimi yıkılır ve ülkede Cumhuriyet ilan edilir, Yemen Arap Cumhuriyeti kurulur. Yeni rejimin bir sanayileşme ve ilerleme programı bulunmaktadır. Zeydi ailesinin topraklarına el konur, ülkede kölelik kaldırılır, ulusal bir banka kurulur ve sermayeye yatırım teşvikleri getirilir. Darbe sırasında ölmeyen ve Aralık 1962'de ülkeden kaçan el-Bedr Suudi Arabistan ve Ürdün'ün desteğiyle bir sürgün hükümeti kurar, yeni rejime karşı mücadeleye başlar. Sallal Nasır'ı yardıma çağırmış, Mısır yönetimi Araplar arasında devrimci bir odağın temsilcisi olarak bu daveti geri çevirmez. Mısır bu süreçte Cumhuriyetçi güçlere yardım amacıyla ülkeye asker göndererek iç savaşa katılır. Mısır'ın Yemen iç savaşına müdahalesi 1960'ların başında yıpranmış durumdaki Arap birliği liderliğini yeniden kazanmak amacına yöneliktir. Aynı zamanda Mısır'ın Arap monarşilerine ve Suudi Arabistan'a rakip bir güç konumunda olması, uluslararası planda ilerici politikaları ve emperyalizm karşıtlığı da uzun süreli bu müdahalede etkili olmuştur.

Yemen iç savaşı sırasında ülke monarşilere ideolojik bir karşıtlık taşıyan Nasır yönetimi ile Suudi Arabistan arasında bir mücadele odağı haline gelir. Öldüğü sanılan, ancak Suudi Arabistan'a sığınan İmam Muhammed el-Bedr tahtını yeniden ele geçirmek amacıyla Suudilerin de yardımıyla sa-

vaşa girişir. İç savaş başladıktan sonra kırsal kesim İmamı destekler ve onun yanında uzun yıllar sürecek olan isyana katılır. Yemen'in dağlık bölgelerinde İmam'a bağlı kabilelerle girişilen savaş başlangıçta düşünüldüğü gibi kolay sonuçlanmaz. Bu kavgada batılı ülkeler eski yönetimi ve İmamı, ülkenin muhafazakar güçlerini destekler.

Yemen iç savaşı yerel gruplar arası çatışmalarla, Mısır ile geleneksel Arap monarşileri arasındaki çatışmaların iç içe geçtiği karmaşık ve yıpratıcı bir biçimde devam eder. Mısır'ın Suriye ile Birleşik Arap Cumhuriyeti deneyimi sırasında Sovyetler Birliği ile ilişkileri istendiği kadar iyi gitmez. İlişkiler ancak 1961'de birliğin bozulmasının ardından düzelme yoluna girer. Sovyetler Birliği bir dönem Arap ülkelerinin hiç biri ile yakın ilişki kuramamıştır. Irak'ta Kasım rejimi istediği yöne doğru gitmemiş, Suriye ve Mısır'da komünizme karşı bir eğilim güç kazanmış, ülkedeki sol hareket baskı altına alınmıştır. 1962'de artık Mısır'daki ideolojik atmosfer bu ülke ile ilişkileri düzeltmek için uygun konumdadır. Nasır da Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirme doğrultusunda adımlar atmaktadır. Nasır Yemen iç savaşına müdahalesine Sovyetler Birliği'nin yardım etmesini istemiştir. Bu dönemde Yemen'de Suudi Arabistan, Ürdün ve Batı destekli kralcılara karşı savaşmak üzere 60 bin Mısır askeri bulunmaktadır. Sovyetler Birliği de daha sonraki yıllarda bu ülkelerde devam eden iç savaşa müdahil olmuştur.[253]

İç savaşın sürdüğü beş yıl içinde Suudiler bölgede muhafazakar güçleri harekete geçirirken, Mısır Yemen'e giderek daha da artan oranda asker ve silah göndermek durumunda kalır. Savaş zorlu koşullarda, dağlık bölgelerde devam eder. 1965 yılında Yemen'de 75 bin Mısır askeri bulunmaktadır. 1965 yılında Suudi Arabistan Kralı Faysal ile Nasır arasında ateşkes anlaşması imzalanır, ama çatışmalar yeniden yükselişe geçer. İç savaş uzun yıllar devam ettikten sonra Haziran 1967 Savaşı'nın başlaması ve aynı yılın Kasım ayında İngiliz askerlerinin Güney Arabistan ve Aden'den çekilmesiyle son bulmuştur. Mısır askerleri iç savaşın son bulması üzerine

253 Golan. **Soviet Policies**..., ss.55-56.

Aralık ayında ülkeden ayrılır.[254] Mısır Yemen iç savaşında asker ve ekonomik kapasitesinin çoğunu tüketir ve bu durum 1967 savaşını kaybetme nedenleri arasında sayılır. Yemen iç savaşı, Mısır için içinden çıkamayacağı bir bataklık anlamına geldiğinden "Mısır'ın Vietnam Savaşı" olarak da değerlendirilmektedir. Nasır'ın Yemen iç savaşıyla ilgili olarak Che Guevara'ya "Yemen'de devrim başladığında ... hemen yardımlarına koştum... Fakat önce dışarıdan yardım yapılamayacağını, daha sonra da bunun çok uzun zaman alacağını ve büyük acılara malolacağını anladım." demiştir.[255]

Mısır 1967 yenilgisi sonrasında askerlerini Yemen'den kademeli olarak geri çekmiş, bölgede Nasır etkisi hızla kaybolmuş, Ürdün ve Suudi Arabistan gibi Batı yanlısı rejimler güçlerini göstermeye başlamıştır. Çekilme kararını etkileyen faktörlerden biri de İngiltere'nin Ocak 1968'de askerlerini Aden'den çekeceğini açıklaması olmuştur. Mısır 1967 savaşında Sina yarımadasını, aynı zamanda orada bulunan petrol rafinerilerini de kaybetmiştir. Bu kayıp ve Süveyş kanalının kapalı kalması Mısır için büyük bir gelir kaybına neden olur. Mısır petrolünün Aden'de rafine edilmesi gündeme gelir. Mısır Suudi Arabistan da dahil olmak üzere Arap ülkeleriyle ilişkilerini düzeltme çabası içine girer. ABD'nin Mısır'a ekonomik yardımı ve buğday ihracatı 1965'den sonra kesilmiş durumdadır. Mısır bunun üzerine yeniden Sovyetler Birliği ile yakınlaşma çabası içine girer. Aynı dönemde Çin-Sovyet rekabeti de artmış durumdadır. Cezayir'de yapılması düşünülen ve daha sonra Ahmed Ben Bella'nın Bumedyen tarafından devrilmesi sonucu iptal edilen Afrika-Asya Dayanışma Konferansı beklenmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti Başbakanı Çu En Lay Mısır'a iki haftalık bir ziyarette bulunur. Bu ziyaretin hemen ardından Nasır, Enver Sedat ve İçişleri Bakanı Zekeriya Muhiddin Sovyetler Birliği'ne gider ve Moskova'da iyi ilişkiler kurmaya çalışırlar. Sovyetler Birliği'nden borç ertelemesi istenir. Onlar da Mısır'ın 400 milyon dolarlık borcunun yarısını iptal ederek 200 milyon dola-

254 Little, "The United ,Arab...", ss.327-328.
255 Nasır'dan akt.Hopwood. **Egypt: Politics**..., s.64.

ra indirirler. Bütün bunlar Mısır'ın 1967 savaşı yenilgisi sonrasında uğradığı ekonomik yıkımı telafi etme, uluslararası planda mevcut konumunu ve itibarını koruma ve yeniden kazanma çabalarının parçası olarak değerlendirilebilir.

Tüm iktidarı boyunca Nasır yalnızca dış siyaset ile ilgilenmemiş, aynı zamanda iç siyasetin de bir parçası olarak değerlendirilebilecek Arap milliyetçiliği ve Arap birliği sorunları ve ülke içindeki siyasal sorunlarla da ilgilenmiştir. Mısır açısından Arap milliyetçiliği ve Arap birliği tartışmalarını hem dış ve hem de iç siyaset açısından ele almak gerekmektedir.

B. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ - ARAP BİRLİĞİ VE NASIRCILIK

1. Arap Milliyetçiliği Hareketinin Gelişimi

1.a. Arap Milliyetçiliği'nin Kökenleri

Milliyetçilik 19.yüzyılda Batı, Orta ve Doğu Avrupa'yı derinden etkileyen, 20.yüzyılda da etkisini sürdürerek özellikle azgelişmiş ülkelerin bağımsızlık hareketlerine, iç ve dış siyasetlerine damgasını vuran önemli bir siyasal akım olmuştur. Arap milliyetçiliğinin Batı ülkelerinde ortaya çıkan milliyetçi hareketlerden farklı yönleri bulunmaktadır. Sözgelimi kendini sembolik olarak otokratik bir "baba" imgesine dayandırması ve bölgeci özelliklerinden söz edilebilir. Arap milliyetçiliğinin en belirgin farklılığı devletler üstü karakteridir. Bir başka önemli özellik, Arap milliyetçiliğinin Arap birliği düşüncesine doğru evrilmiş olmasıdır.[256]

256 Raphael Patai, **Society, Culture and Change In the Middle East**, Genişletilmiş Üçüncü Baskı. New York: University of Pennsylvania Press. 1969. ss.361-362.

Arap milliyetçiliği ve Arap birliği sorunu farklı dönemlerde farklı siyasal biçim ve içerikle yaşanmış ve kavranmıştır. Bu konuda oluşan eski yazında Birinci Dünya Savaşının bitimi, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşü ve Britanya ve Fransız manda yönetimleri altında farklı Arap devletlerinin kurulması çerçevesi öne çıkmıştır. Eski ve köklü çalışmalarda diplomasi tarihinin yanı sıra daha önemli yazar ve aydınların yazıları ve düşünceleri ele alınmaktadır. Oysa Arap milliyetçiliği konusunu ele alan daha yeni eserlerde özellikle iki dünya savaşı arası dönemde ortaya çıkan ulusal hareketleri oluşturan ekonomik güçler, sistemler ve kurumlar incelenmektedir. Bunların yanı sıra Arap ülkelerinde seçkinler dışında kalan kesimler, resmi ve resmi olmayan partiler ve örgütlenmeler ele alınmaktadır.[257] Bir genelleme yapmak gerekirse Arap milliyetçiliği ile ilgili temel çalışmalarda ele alınan önemli sorunlar şu noktalar etrafında toplanmaktadır: Arapçılık ile İslam ilişkisi, Arap milliyetçiliğinin oluşumunda "Batı" etkisi, Arap milliyetçiliği ile farklı Arap ülkelerinde ortaya çıkan ulus devlet milliyetçilikleri arasındaki ilişki, Arapçılığın sosyal temelleri ve ideolojik rakipleri.[258]

Aşağıda bu dört noktadan hareketle Arap milliyetçiliği ve Nasır döneminde etkin olan Arap birliği düşüncesi ve girişimleri tartışılacaktır.

Arap olmak, Arap Yarımadası ve çevresinde yaşayan halklar için bir çok olası kimlikten yalnızca biridir. Bir aileye, klana, dine ya da kasabaya ait olunabilir. Bu aidiyetlerin de siyasi bir önemi vardır. Araplık ise önemli ve başat bir kimlik olmuştur. Araplık uzun bir tarih boyunca geniş bir coğrafya için birleştirici ve tanımlayıcı bir "üst kimlik" oluşturmuştur.[259] Arapların etnik ve dilsel kökeni Arap yarımada-

257 Israel Gershoni, "Rethinking the Formation of Arab Nationalism in the Middle East, 1920-1945: Old and New Narratives", **Rethinking Nationalism...** içinde, ss.5 ve 13.

258 Rashid Khalidi, "Arab Nationalism: Historical Problems in the Literature", **The American Historicai Review**, c.96, no.5, Aralık 1991, s.1371.

259 Arabistan'ın coğrafi yapısı ve nüfus özellikleri için bkz.M.J.deGoeje, "Arabistan", **İslam Ansiklopedisi,** (Leyden Baskısı Esas Alınarak), c.6 ve 7, İkinci Baskı. İstanbul: Maarif Basımevi, 1960, ss.472-486.

sında yaşayan göçebe aşiretlere dayanmaktadır. Bu bölgede yaşayan aşiretleri komşularından ayıran farklı bir kültürel birlikten söz edilmektedir. Arap yarımadasından dışarıya, İndus Nehri'nden Pirenelere uzanan bir alanda 7 ve 8.yüzyıllarda büyük Arap/İslâm fetihleri yaşanmıştır. Aşiret yapısına bağlı bu halkın bir kısmı Arap yarımadasında göçebe ve pastoral yaşam tarzını sürdürmeye ve kendi kültürünü korumaya devam etmiş, diğerleri ise geniş bir coğrafyada birlikte yaşadıkları halkların kültürel özelliklerini ve yaşam biçimlerini benimsemiştir. Müslümanlığı kabul ettikleri gibi Arap dilini de benimseyen bu halklar da aynı zamanda Arap kültürü tarafından asimile edilmiş ve Araplaştırılmıştır. Arap dili, yeni din İslâmiyet ve Arapların gelenekleri bu halklar tarafından benimsenmiş, bu süreçte tümü değişime uğramıştır.[260] Yerli halkların belirli bir kısmı Arap dilini ve çoğu kez kültürünü kabul etmekle birlikte kendi dinlerini korumayı da sürdürmüşlerdir. Bu nedenle söz konusu geniş bölgede Araplaşmış Hıristiyan ve Museviler yaşamaktadır. Diğer yandan bölgede Türkler ve İranlılar gibi Müslümanlığı kabul etmiş oldukları halde Araplaşmayarak kendi dilini konuşmaya ve kültürünü sürdürmeye devam eden önemli topluluklar da olmuştur. Bir etnik kimliğin bir halk tarafından kabul edilmesi, etnik aidiyet açısından önemli bir kriter oluşturmaktadır. Diğer yandan etnik aidiyet bilinci havadan solunarak elde edilmemekte, siyasi bilinci de gerektiren belirli tarihsel ve toplumsal koşullara bağlı olarak edinilmektedir. Berberiler ve Kürtlerin yabancılar, özellikle de Arap milliyetçileri tarafından genel olarak Arap kabul edilmelerine karşın Araplığı kabul etmediklerini belirtmek gerekir. Sonraki dönemlerde, Osmanlı İmparatorluğu zamanında Arap dili ve kültürü, yüksek kültür içinde kendine önemli bir yer bulmuş, ancak halk arasında yayılmamıştır. Yüksek kültür içinde benzeşim fazladır. Entelektüel gelenekler İslâmla ve dil aracılığıyla paylaşılan edebiyatla daha yakından ilgilidir ve seçkinler tarafından daha homojen olarak paylaşılır.

260 Bkz.Maxime Rodinson, "Who Are the Arabs?", **Modern Arab Nationalism**, The Hebrew University of Jerusalem, 1994, s.6.

Araplık ve İslâm dini birbiri ile yakından ilişkilidir. Bu ilişki özellikle İslâm dini ile devlet oluşumu açısından kurulmaktadır: İbni Haldun **Mukaddime**'de çöllerde yaşayan göçebe Arap topluluklarının yabanıl, canlı, cesur, kahraman, katı ve özsaygılı oldukları için nihai hedef olarak görülen "devlet"e ulaşamayacaklarını söyler. Devletin bir tür grup dayanışması sağlayan yakınlık bağı ve yakınlar birliği (asabiyyet) ile ve ancak İslâm dini ile, "hakkı duyurup egemen kılmak için" birleştirici bir inanç çevresinde sağlanabileceğini ileri sürer. Böylece Araplar, birliklerini gerçekleştirmiş ve devlet kurma olanağı bulmuş olurlar. Araplarda İslâm dini ve devlet birliği konusunda İbni Haldun şöyle der:

"Arapların, devlet kurmayı başardıkları zamanki [İslâm dönemindeki] durumlarını düşün: Ne zaman ki din gelip, dış ve iç dünyalarının uygarlığına elverişli hükümleri ve yasalarıyla devlet politikası yönünden onları güçlendirdi ve ne zaman ki, ardarda "halifeler" çıktı ortaya, işte o zaman, onların devletleri önem kazandı ve egemenlikleri güçlendi."[261]

İslâmın yayılması döneminde yönetici grubu Arapların oluşturduğu güçlü bir İslâm İmparatorluğu ortaya çıkmıştır. Emeviler döneminde (660-750) yoğun bir Araplaştırma çabası görülür, İslâmın kabulüyle Araplaşma bir arada yaşanır. Abbasiler döneminde ise (750-1258) Araplar iktidar tekellerini kaybeder, Müslüman ama Arap olmayan bir devlet yapısı ortaya çıkar. Türklüğün, Araplığın, İranlılığın ya da Berberiliğin öne çıktığı heterojen Müslüman etnik grupları bir arada bulunur ve çözülme göze çarpar. Genişlemenin sonucunda Arap etnik grubuna, halkına ya da ulusuna ait olanlar:

1. Arap dilini konuşan ve bu dili kendi doğal dili olarak kabul eden,

2. Kendine Arap diyen halkların tarihini, kültürel geleneklerini kabul eden,

3. Arap kimliğini kabul eden ve Araplık bilincine sahip olanlardır.

261 İbni Haldun, **Mukaddime**, c.1, Çeviren: Turan Dursun, Ankara: Onur Yay., 1977, s.353.

Bu görüşe göre İslâm öncesi Arap yarımadası'nın Kuzey ve orta kısımlarında yaşayan aşiretleri birleştiren en önemli faktör dilsel ve kültürel, bunlardan daha az önemli olmak üzere kurumsal bağlardır. 7. ve 8.yüzyıllarda Güney Arabistan'ı da kapsayan İslam'ın sağladığı ideolojik birlik bu topluluğu bir arada tutan en önemli faktör haline gelmiştir. Bu gelişmeyi Arap dilinin Kuzey Afrika, Arap Yarımadası ve Verimli Hilal diye adlandırılan Asya'nın Batı bölgelerini kapsayan geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlayan sosyal ve siyasal koşullar izlemiştir. Bu geniş coğrafyada Arap dilini paylaşan ve Araplık bilincine sahip halklar, esasında kendi geleneksel yaşam biçimlerini sürdürmüşlerdir. Son iki yüzyıl boyunca da Araplık bilinci farklı seçkinler ve kitleler arasında bir ulusal bilinç oluşturmuştur. Bu bilinç Arap dilini paylaşan belirli bir kültürel grubun bazı ortak siyasal hedeflere ulaşmaya "yazgılı olması" şeklinde ifade edilmiştir.[262]

Araplık, Arapça konuşanlar tarafından bile dönemsel olarak farklı yorumlanmıştır. Büyük Arap fetihleri döneminin ardından gerileme yaşanmış, bölge sonuncusu Osmanlı Devleti olmak üzere Araplar dışında başka güçlü devletlerin kontrolü altına girmiştir. 18.yüzyılın başlarına gelene kadar Araplar kelimenin dar anlamında Arap yarımadasında yaşayan, doğal ortamı çöl olan göçebe yaşam tarzına sahip bir halk olarak görülmüştür. Bu yüzyılda önemli bir algılama değişikliği ortaya çıkar. 18.yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin yaşadığı gerileme ve çözülmeye eşlik eden ve 19.yüzyılın sonlarından itibaren içsel ve dışsal etkilerin bir arada işlemesi sonucu dini birlikten farklı bir ulusal bilinç içeren milliyetçi hareketler ortaya çıkmaya başlamıştır. Batının etkisiyle gelen milliyetçi düşünceler ve geri kalmışlığın saptanmasının harekete geçirdiği modernleşme çabaları, eğitim olanaklarının yaygınlaşması ve Büyük Güçlerin kendi çıkarları gereği ayrılıkçılığı körüklemesi sonucu özerk ve giderek bağımsız olmak isteyen görüşler ve siyasi hareketler ortaya çıkmıştır.

19.yüzyıla gelinceye kadar Arap ülkelerinin kendi içlerin-

262 Rodinson, "Who Are...", s.23.

de ve aralarında ulaşım ve haberleşme olanakları çok sınırlı kalmıştır. Araplar arasında ekonomik ve sosyal iletişim zayıftır, okur-yazarlık oranı düşük, kentlerle kır arasındaki mesafe Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında büyüktür. Üstelik göçebe ve yerleşik halk arasında da önemli farklılıklar bulunmaktadır. 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arap topraklarının ticari ilişkilere açılması ve yavaş yavaş da olsa orta sınıfların ortaya çıkmasıyla birlikte gerek içsel dinamiklerin uyanması ve harekete geçmesi ve gerekse de Batı ülkelerinde gelişen düşünceler ve yeni yaşam biçimleriyle tanışma yoluyla Arap milliyetçiliği akımı ve hareketleri ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bölgenin ekonomik uyanışı ve gelişmesi yabancı sermaye ve girişimlerin artmasıyla eşzamanlı olarak gerçekleşmiş, dünyanın diğer azgelişmiş bölgelerinde olduğu gibi Arap ülkelerinde de ulaşım sisteminin büyük bir bölümü yabancılar tarafından ve esas olarak da dış satım olanaklarını artırmak amacıyla inşa edilmiştir.[263]

19.yüzyıldan itibaren Osmanlı aydınları geri kalmışlığın nedenlerini ortaya koyacak ve ilerlemeyi getirecek bir sistem ve dönüşüm arayışı içine girmiştir. Arap milliyetçiliği başlangıcında tek bir milleti üstün ve toparlayıcı bir güç olarak görme ve şekillendirme hareketi olarak değerlendirilebilir. Arap milliyetçiliği akımı öncelikli olarak bir düşünsel ve toplumsal uyanışın üzerinde şekillenmiştir. Bu uyanışın çeşitli kökenleri ve kaynakları bulunmaktadır. 20.yüzyılda Arap milliyetçileri modernleşmeci, sömürge karşıtı ve bağımsızlıkçı siyaset izlemişler ve etkili örgütlenmeler kurmuşlardır. Arapça konuşanların bir "millet" oluşturduğu ve bu ulusun bağımsız ve birleşik olması gerektiği düşüncesi bu yüzyılda ortaya çıkmış ve güç kazanmıştır.

Arap dünyasında modern anlamda 1900 ile 1940 arasında şekillenen milliyetçi düşünce, birincisi belirli bir toprağa dayanan ve ikincisi ortak kültürel, etnik ya da ırksal birliğe sahip gruplaşmalara bağlı olarak, üstelik dağılma dinamiklerinin etkin olduğu bir ortamda siyasi birliği sağlayacak bir

263 Charles Issawi, **The Arab World's Legacy**, New York: The Darwin Press, Inc., 1981. s.185.

ideolojik motif olarak ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre İran, Türk, Mısır ve Lübnan milliyetçiliğinin birinci türe dahil olduğu, Arap milliyetçiliğinin ise ikinci türe dahil olduğu söylenebilir. 1940'tan sonra Mısır'da da toprağa bağlı milliyetçilik şekil değiştirerek Arap etnik milliyetçiliğine dönüşmüştür. Mısır milliyetçiliğinin arkasında ise 19.yüzyıldan gelen ve izlerini 1930'larda da gözlemleyebileceğimiz birinci tipe uyan Suriye vatansever hareketi yer alır.[264]

Arapların dilleri konusundaki hassasiyetleri İslâm öncesi Arabistan'dan başlar. Araplar dilleriyle onur duyarlar ve bu bilinci taşırlar.[265] Bu Hourani'ye göre bir tür ırksal hissiyattır. Aralarında farklılık ve çatışmalar olsa da Arabistan'daki Arapça konuşan aşiretlerden kalmadır. İslâm dini için Arapça dili çok büyük bir önem taşımaktadır. Kutsal kitap Kuran'ın dili Arapçadır, Peygamber Hz.Muhammed Arap'tır, kendine inanan Araplara ilk vaazını Arapça olarak vermiştir. Araplık ve İslâmiyet birbirine son derece yakından bağlı kavramlar ve tecrübeler olarak algılanmaktadır. Ortadoğu'daki Arap milliyetçi kimliği İslâm'dan bir kopuşu temsil etmez, aksine İslâm bir Arap dini olarak görülmekte ve böyle benimsenmektedir.[266]

Müslüman Arapların milliyetçiliği başlangıçta ideolojik olarak İslâmın birleştiriciliğinin önceliği ile belirlenmektedir. Müslüman Araplar için Arap milliyetçiliği Batı basıncına ve sömürgeciliğe karşı ilk tepki olarak ortaya çıkmamıştır. Bunu önceleyen bir İslâmi siyasal uyanış söz konusudur. Reforme edilmiş bir İslâm düşüncesi, felsefesi ve pratiğinin, modern toplumun ihtiyaçlarını karşılayacağı düşünülmüştür.[267] Bu çaba bir çok nedenden ötürü başarısızlığa uğramıştır. Mısır'ın Britanya işgaline uğraması nedenler arasında

264 Hourani vd.(der.), **The Emergence**..., s.186.
265 Albert Hourani, **Arabic Thought in the Liberal Age 1789-1939**, Londra: Oxford University Press, 1962, s.260.
266 Nikki R.Keddie, "Is There A Middle East?", **International Journal of Middle East Studies**, c.4, 1973, s.256.
267 Leonard Binder, "Ideologic Foundations of Egyptian-Arab Nationalism", David Apter (der), **Ideology and Discontent** içinde, New York: The Free Press, 1964, s.137.

önemli bir tanesi olarak görülmektedir. Bu çelişkili bir süreçtir. Ülkede bir yandan yabancı işgali yaşanırken diğer yandan Osmanlı Halife-Sultan'ın temsilcisi konumunu sürdüren hıdiv merkez karşısında daha büyük bir bağımsızlık elde ederek statüsünü Krallığa yükseltmiş, etkinliğini dine dayandıran geleneksel ulemanın yerini Batı eğitimli aydınlar almış, Arap yöneticiler kendi hanedanlarının çıkarları için Batılılarla anlaşma ve işbirliği yoluna gitmiştir.[268]

Arap milliyetçiliğinin dini kökenleri güçlüdür. Gerçek İslâma, İslâmın kökenine dönüş teması etkilidir. Ama bu da Arap olmakla aynı şey olarak algılanmıştır. İslâm reformculuğu ve Osmanlıcılık bir arada bulunmuştur. Arap milliyetçiliğinin İslâmi bir temele dayandırılmış teorisinin ana hatları önce 19.yüzyıl Mısır İslâm modernizminin en önemli sözcüsü sayılan Cemaleddin Afgani tarafından ortaya konulmuştur. Daha sonra bu ilkeler birinci amacı İslâm'ın yeniden diriltilmesi olan ve kendisi siyasi yaşamında Osmanlı Devleti'nin sağladığı bütünlüğün savunucusu olmuş Arap-Osmanlı modernistlerinin en tanınmışı olan Muhammed Abduh tarafından geliştirilmiştir. Bu noktadan itibaren Müslümanların genel uyanışının temeli olarak Arap uyanışının gerekliliği fikri gelişmiştir. Bu görüşe göre İslâm'ın ortaya çıkmasında önemli bir rol üstlenen Araplar, dinin yeniden uyanışında da en önemli öğe olacaklardır. Gerçek İslâm'a dönmek Arap İslâmının yeniden canlandırılması anlamına gelmektedir. Hatta İslâmda değişmezliği ve bozulmazlığı, saflığı savunan Abdurrahman el-Kevakıbi ve Reşit Rida'yı izleyen düşünürler ilk Müslümanlara çok yakın olmalarından ötürü Arabistan'daki Bedevi Arapların modern bozulmalardan uzak ve saf kaldıkları için en iyi Araplar olduğunu bile ileri sürmüşlerdir.[269]

---

268 Şerif Hüseyin ve ailesi kendi hanedanının çıkarı için Batılılarla anlaşma yoluna giden önemli bir örnek oluşturmaktadır: "Hüseyin'in Arap bağımsızlığı için ısrarı yabancı nüfuzunun bertaraf edilmesi noktasında değildi. Basra ve Bağdat'ta İngiliz menfaatlerini garantileyen özel düzenlemelerin yapılması yönündeki McMahon'ın şartlarını kabul etmişti.", C.Ernest Dawn, **Osmanlıcılıktan Araplığa**, Çevl.Bahattin Aydın-Taşkın Temiz, İstanbul: Yöneliş Yay., 1998, s.53.
269 Dawn, a.e., s.154.

1895'te Suriyeli aydınlar Milli Arap Komitesi'ni kurmuş, Arapça konuşan bütün Osmanlı tebaası içinde Arap milliyetçiliği düşüncelerini yaymaya başlamıştır. Diğer yandan Kevakıbi bile Osmanlı İmparatorluğu'na karşı saygısını korumuş, idari alanda reformlar yapılmasını savunmuştur. Osmanlı tebaası içindeki tüm milletlerin idari alanda otonomiye sahip olmaları gerektiğini düşünmüştür. Müslüman Arap milliyetçiler Hıristiyan komşularını dışlamayan bir ulusal düşünce oluşturmaya çalışmışlardır. Arapları birleştiren birinci faktör İslâm dini, ikinci bağlantı noktası Arap Halifeliği ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu olarak görülmektedir. Bunlara ek olarak ortak bir skolastik kültür mirasından sözedilebilir. Arap dilinin bir din ve hukuk dili olduğu, soyut ve bilimsel kavramların Arapça kökenlerinden türetildiği, Ortaçağa hakim olan skolastik kültürün Arap dili aracılığıyla yayıldığı bilinmektedir.[270]

Hiç kuşkusuz Türkçülüğün olduğu gibi Arapçılığın da kökenlerini İkinci Meşrutiyet öncesinde aramak daha doğru olacaktır. Başlangıçta 18. ve 19.yüzyıllarda zayıf düşen Osmanlı Devleti'ni kurtarmak amacı güden ve bu anlamda merkeze bağlılığını koruyan çevre güçler, özellikle İkinci Meşrutiyet dönemi boyunda merkezden daha fazla uzaklaşmış, kendi yollarını çizme çabası içine girmiştir. Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası iken ve kendilerini de böyle hissederken, imparatorluğun devamından yana ve bütününü ilgilendiren siyasi sorunlarla ilgilerini korurken 19.yüzyılda çeşitli gelişmeler onları ayrı bir milliyetçi hareket geliştirmeye, Osmanlı Devletinden ayrılmaya ve ayrı devletler kurmaya itmiştir. Bunun Arapları bir arada tutan ya da böyle hissetmelerine neden olan dil, kültür ve din gibi kendiliğinden kültürel faktörlerin dışında siyasi terimlerle açıklanması, Arapçılıktan Arap milliyetçiliğine evrilen, kitleselleşen ve hedefi belirginleşen bu gelişmeye siyasal bir çerçeve kazandırılması gerekmektedir. Bu süreçte özellikle Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi ile merkezin de bir sarsıntı içinde olduğu ve hızlı bir değişim geçirdiğini göz önünde bulundurmak gerekir.[271]

270 Issawi, **The Arab World's**..., ss.181-182.

Arap milliyetçiği hareketini inceleyen tüm önemli yapıtlarda milliyetçilerin kimler olduğu, hangi sınıfsal kesime dayandıkları, neden milliyetçi oldukları, ideolojik çerçevelerinin hangi tarihsel gelişim ve hangi mücadeleler içerisinde oluştuğu, ne tür siyasal talepler ileri sürdükleri araştırılmakta ve kimi zaman farklı sonuçlara varılmaktadır. George Antonius **Arap Uyanışı*** adlı eserinde Arap milliyetçiliği hareketinin başlangıcını 19.yüzyılın ilk yarısında görür. Arap milliyetçiliğinin gelişimiyle ilgili bu önemli yapıtta asıl olarak bir Büyük Gücün bir ulusal hareketle olan ilişkisi incelenmektedir.[272] Britanya kamuoyunu bilgilendirmek ve Arap milliyetçiliğine karşı Britanya siyasetini etkilemek amacı taşıyan bu çalışma konuyla ilgili bir ilk temel eser olarak kabul edilmektedir. Antonius'a göre Arap milliyetçiliği hareketi yabancı misyonerlerin etkilerine açık, çoğunlukla Hıristiyan ama bir kısmı da Müslüman liberal Araplardan oluşan Beyrutlu edebiyat ve bilim çevrelerinin etkinliklerinde, uzun yıllar süren baskıcı Türk egemenliğine karşı bir tepki olarak gelişen ulusal bilincin ilk ifadelerini bulur.

Antonius'un çalışmasında Arap milliyetçiliği görüşü 19.yüzyıl ortalarından Birinci Dünya Savaşı yıllarına, 1916 Arap isyanına kadar izlenir. Bu temel görüşe göre yabancı dini misyonlar ve okullar Arap milliyetçiliğinin oluşumunda önemli bir girdi oluşturmaktadır. Misyonerler bölgeye Batılı düşünceleri, ulus devlet nosyonunu, vatandaşlık anlayışını ve eğitim olanaklarını getirmiş, bölgeye edebi ve dilsel uyanışı taşımıştır. Eğitim sistemi Arapça basılı kitaplar aracılığıyla bölgede etkili hale gelmiştir. Bu dönemin önemli iki ay-

271 Arap milliyetçiliğinin gelişimini Arap-Türk ilişkileri açısından inceleyen bir yaklaşım için bkz.Zeine N.Zeine, **The Emergence of Arab Nationalism**, İkinci Baskı, New York: Caravan Books, 1976, özellikle s.105.

* George Antonius, **The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement**, İkinci Baskı, Londra: Hamish Hamilton, 1945 (İlk basımı 1938). Arap milliyetçiliği ile ilgili olarak sayılabilecek önemli çalışmalar arasında diğerlerinin yanı sıra Sylvia Haim'in **Arab Nationalism: An Anthology** (1962), C.Ernest Dawn'ın **From Ottomanism to Arabism** (1973) ve Albert Hourani'nin **A History of the Arab Peoples** (1991) çalışmaları yer almaktadır.

272 Albert Hourani, "The Arab Awakening Forty Years After". **The Emergence of the Modern Middle East** içinde, 1981, s.199.

dını, Nazif Yazıcı ile Butros Bustani'den (1819-1883) söz etmek gerekir. Lübnan'da modern bir Maruni okulunda eğitim gören ve kendisi de bir eğitimci olan Bustani bir Tanzimat aydınıdır. Önce Protestanlığı, daha sonra da modernleşme ümidi taşıdığı ve Müslüman komşularıyla ortak bir yaşam olanağı sunduğu için Osmanlılığı savunmuştur. Bu düşünce daha sonra kendini komşularıyla ortaklaştıran bir faktör olarak anadili Arapça'ya önem veren bir tür vatanseverliğe evrilmiştir.[273] Nazif Yazıcı ise Lübnanlı Hıristiyan bir aileye mensuptur. Amerikan misyonerleriyle birlikte çalışmış, çeviriler yapmıştır. Eğitimde kullanılan temel metinleri kaleme almış ve İncil'i Arapça'ya çevirmiştir. Arap uyanışına ve Müslümanlarla Hıristiyanların bir arada yaşayacağı Arap birliği düşüncesine inanmıştır. 1847'de Butros Bustani ile birlikte ilk edebi topluluğu oluşturmuşlardır. Nazif Yazıcı'nın oğlu İbrahim Yazıcı Arap milliyetçiliğine bir methiye olan "Kalkın Ey Araplar, Uyanın!" dizelerinin yazarıdır. Burada Arap ırkının zaferlerinden ve başarıları anlatılır, büyük Arap geçmişinin, Arapların geleceğine ışık tutacağından söz edilir. Bu şiir ezber ve çoğaltma yoluyla geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmış ve milliyetçi düşüncenin yaygınlaşmasında etkili olmuştur.[274] Özetlemek gerekirse, 19.yüzyılda bölgede ortaya çıkan, içerisinde Hıristiyan Arapların da yer aldığı milliyetçi hareket, 20.yüzyıl başlarında Osmanlıcılıktan uzaklaşıp giderek kendi içinde Türkçülük ideolojisini öne çıkartmakta olan Jön Türklere karşı bağımsızlık hareketinin başlatıcısı olmuştur. Hıristiyan Araplar kendi milliyetçilik tanımlarını ve ideolojik çerçevelerini oluştururken dilsel ve kültürel aidiyete önem vermişlerdir. Dolayısıyla Türk yöneticilere karşı Müslüman Araplarla birliktelik daha çok önem kazanmıştır.

Arap milliyetçileri çoğunlukla Arap dünyasını tek ve homojen bir bütün olarak algılamayı tercih etmiş ve Arap halkını da dil, din ve tarih birliği taşıyan ortak bir ulus olarak

273 Butrus Abu-Manneh, "The Christians Between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus Al-Bustani". **International Journal of Middle East Studies**, no.11, 1980, ss.289-

274 İbrahim Yazıcı için bkz.Antonius. **The Arab Awakening**..., ss.54-55.

yorumlerdir.[275] Gerçekte Arap dili de, Arap kültürü ve tarihi de kendi içinde pek çok parçaya ayrılarak incelenebilir. Arapların ulus devlet yapısı kazandıktan önceki ve sonraki siyasi tarihi de bölmeli bir yapı göstermiştir. Aynı şekilde Arap dili de tek bir dil olmakla birlikte kendi içinde pek çok alt ayrıma tabidir. Kuran'ın dili olan klasik Arapça, Arapların ortak mirasının bir simgesi olarak kabul edilir. Arap dünyasını birleştiren en önemli faktörlerden biri din olmakla birlikte, Arap ülkelerinde Müslüman ve Müslüman olmayan Araplar birlikte yaşamaktadır. Mısır'da ve özellikle de Verimli Hilal ülkeleri olan Lübnan, Suriye, Ürdün, Irak ve Filistin'de Hıristiyan Araplar yaşamaktadır. Hıristiyan Arap nüfus Batıyla daha yakından ilgili ve ekonomik olarak ilişkili, dolayısıyla ticari ilişkilerin ve burjuva toplumunun görece daha fazla geliştiği yerlerde yoğunlaşmıştır. Arap Hıristiyanları Arap milliyetçiliğinin köklerini İslâmiyetten daha eski geçmişte arayan güçlü bir seküler görünüm kazanmasına yol açmışlardır. Hıristiyan Arap milliyetçileri arasında Araplığın gücünü İslâm öncesinde bulan, ilk büyük Arap fetihlerindeki amacın güç olduğunu ve Arapların modern zaferinin de onunla sağlanacağını düşünenler olmuştur. Arap milliyetçiliği hareketinin başlangıcında etkili olan Hıristiyan Arapların temel istemlerinden biri aynı dili konuştukları Müslüman komşularıyla daha yakın ilişki ve işbirliği sağlamaktır.

Arap milliyetçiliğinin başlangıç ivmesini Batı etkisiyle Hıristiyan Arap milliyetçiliğinin gelişiminde bulanlara karşı bu gelişmeyi "içsel" nedenlerle açıklamayı tercih eden doğru bir başka yaklaşımdan söz edilmelidir. C.Ernest Dawn **Osmanlıcılıktan Arapçılığa** çalışmasında özellikle Suriye'de gelişen Arap milliyetçiliğinin kökenlerini içsel dinamiklerde arayarak yeni bir yaklaşım geliştirir. Bu yaklaşıma göre Arap milliyetçiliği ilk gelişim evresinden itibaren, örgütlülüğe de yansıyan bir biçimde daha çok Sünni Müslümanlara hitap etmiş, Arapçılığın esas taşıyıcısı ve önderliği Sünni Müslüman kesim tarafından üstlenilmiştir.[276] Ancak Arap milliyet-

275 Hisham Sharabi, **Nationalism and Revolution in the Arab World**, New York: Van Nostrand Reinhold Company, 1966, ss.3-4.

çiliğinin 1914 öncesi yükselişini ideolojik düzeyde tanımlanmış bir seçkinler arası çelişki olarak açıklaması iyi bir başlangıç noktası oluşturmakla birlikte yetersiz ve geliştirmeye ihtiyaç duyulan bir nokta olarak görülebilir.[277]

Arap milliyetçiliği düşüncesinin Batı etkisinde kalmış, eğitiminin bir bölümünü orada yapmış ve orada milliyetçilik düşüncesi ve ulus devletlerin gücü ile karşılaşmış aydınlar tarafından mı, yoksa İslâmcı modernleşmecilerin etkisiyle, erken İslâmın büyüklüğüne duyulan ilgi ile Arapların İslâmın taşıyıcılığını üstlenmesi gerektiğini ileri süren bir görüş tarafından mı ortaya atıldığı da farklı bir tartışma konusudur. Diğer yandan kökenleri çok daha eskilere dayanan İslâmcı modernizmin, bölgede 19.yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ve İngiliz ve Fransızların temsil ettiği Avrupa sömürgeciliği ve emperyalist mevcudiyete karşı bir tepki olarak şekillendiği de ileri sürülmektedir. Her durumda İslam düşüncesinin ve din öğesinin sağladığı birlik ve ortaklık hissiyatının Arap milliyetçiliğini derinden etkileyen bir faktör olduğunu belirtmek gerekmektedir.

1908'de İkinci Meşrutiyetin ilanı ile İslâm birliğini öne çıkartan II. Abdülhamit rejimine son verilmesi ve ardından Birinci Dünya Savaşı'na gidiş sürecinde İttihat ve Terakki'nin laik ve milliyetçi bir ideolojiye sarılmaları karşısında Türklere ve Avrupa'ya karşı bir Arap milliyetçiliği güç kazanmış, bizzat bu gelişmeler Arapçılığı siyasallaştırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ne Türk ve ne de Araplar arasında, siyasi milliyetçilik Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar tutarlı bir güç oluşturamamıştır. Hasan Kayalı tek tek milliyetçi ideolojilerin önemli bir bileşen olarak dine başvurmalarının Müslüman halkın birincil sadakat odağı olarak milliyetçiliğe yönelmesini paradoksal bir biçimde engellediğini, böylelikle de milliyetçi akımların gücünü kırdığını söyler.[278] Aynı çalış-

276 C.Ernest Dawn, "The Rise of Arabism in Syria", **The Middle East Journal**, c.16, no.2, Bahar 1962, s.153. Aynı makalenin Türkçe çevirisi için bkz.Dawn, **Osmanlıcılıktan**..., s.177.

277 Hourani, "The Arab Awakening...", ss.201-202.

278 Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998, ss.7, 13-14.

mada İmparatorluğun sonuna kadar Arapçılığın seçkinlerin dar çerçevesini aşarak kitlesel bir ideoloji haline gelmediği de ileri sürülmektedir.

Diğer yandan İkinci Meşrutiyet döneminde Suriye kentlerindeki tüccarlar, aydınlar ve alt düzey bürokratlardan oluşan ve giderek büyüyen bir orta sınıfın Arap milliyetçiliğinin öncü kolu olarak görüldüğü çalışmalar da mevcuttur. Şam, Kudüs ve Beyrut gibi önemli kent merkezlerinde ortaya çıkan ticaret ve kamusal yaşamın böyle bir ideolojiyi güçlendirdiği söylenebilir. Osmanlı toplumu içinde üretim ve ticaret alanlarında ortaya çıkan değişiklikler ve farklı bölgeler arasında ulaşım ve iletişim olanaklarının artması gelir düzeylerinde, sosyal statüde, kentsel yaşantıda ve genel olarak yaşam biçiminde bir değişiklik ortaya çıkarmıştır. Yaşantıdaki değişim dile, siyasi yaşama ve milliyetçilikle ilgili kavramlara da yansımıştır.[279]

19.yüzyılda Osmanlı egemenliği altındaki toprakların hemen tümünde önemli değişimler ortaya çıkmıştır. Ancak önemli ve aydınlarda değişimin zorunlu olduğunu düşündüren faktör, gelişmiş Avrupa ülkeleri ve Batı uygarlığı karşısında geri kalmışlığın tespit edilmiş olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde Arap aydınlarının siyasi yanıtlar aradığı soruların başında Şekib Arslan'ın 1906 yılında yayınlanan ünlü kitabının başlığını oluşturan soru gelmektedir: "Niye Müslümanlar Geri Kaldı ve Diğerleri İlerledi?"[280] Bu görüş bir tür İslâmcı milliyetçilik düşüncesine dayanmaktadır. Müslümanlar ve Arapların geçmişin zaferleri ve başarıları ile güncel olarak Batı ile karşılaştırmada hissedilen siyasal ve ekonomik gerilik arasındaki hayal kırıklıklarını yansıtır. Şekib Arslan ve benzeri İslâmcı modernleşmeciler-reformcular Müslümanlığı terk etmeden, modern Avrupa kaynaklı değişimleri kendi bünyelerine uyarlamayı denemişlerdir. Bu noktadan sonra çeşitli bakış açılarına sahip aydınlar geriliği ortadan kaldıracak düşünsel ve siyasal arayışlar içi-

279 Hourani, "The Arab Awakening..., s.205.

280 As'ad AbuKhalil, "George Habash and the Movement of Arab Nationalists", **Journal of Palestine Studies**, c.28, no.4, Yaz 1999, s.91.

ne girmişlerdir. Şekib Arslan bir orta nokta bulmaya çalışmaktadır:

"Müslümanların geri kalmışlıklarının diğer bir önemli sebebi de modası geçmiş kuralları muhafaza etmekte ısrar etmek şeklindeki kör inatçılıktır. Gözledikleri değeri düşünmeksizin sırf 'eski' olduklarından dolayı her eskiyi saçma ve değersiz diye hor gören insanların bir millet için yarattıkları tehlikeler ne kadar ciddiyse; hiçbir şeyde hiçbir şekilde değişiklik yapılmamasında ısrarlı olan muhafazakar zümrenin ortaya çıkardığı tehlikeler de o kadar ciddidir. Bu yüzden, bu çok bilmiş 'Kızılötesi çağdaşlar'la, muhafazakar gelenekçiler arasında zarar gören İslam olmaktadır."[281]

Bu dönemde Arap dünyasında ortaya konulan görüşler muhafazakarlık, modernleşmecilik ve Arapçılık olarak sınıflandırılabilir. Muhafazakarlar İslâm'ın korunmasını, Batının sanayileşmesinin materyalizm ve monotonluk ürettiğini, Doğunun insanlara ahlak, kültür ve mutluluk vermede Batıdan üstün olduğunu ileri sürmüşlerdir. Osmanlı muhafazakarları olarak adlandırılan bu aydınlar aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun savunucusu ve güçlü bir koruyucusu da olmuşlardır. Diğer bir grup İslâmcı aydın, muhafazakarların aksine İslâm düşüncesinin ve pratiğinin de bir değişiklik ve kötü bir dönem geçirdiğini düşünmektedir. İslâm ve Doğu kültürünün diğer dinlerden ve Batıdan üstün olduğu konusunda muhafazakarlarla ortak bir düşünceyi paylaşırlar. Ancak modernistler olarak adlandırılan bu kesim "doğru İslâm"m Batı gibi ilerlemiş medeniyetlere ters düşmediğini, sadece İslâm'ı eski saflığına kavuşturmak gerektiğini ileri sürer. Onlara göre Müslümanlar çağdaş medeniyetin en temel unsurlarını benimsemeli ve kendi yaşantılarına uyarlamalıdır. Böylelikle eski dönemin üstün uygarlığına, altın çağa bir kez daha kavuşmak mümkün olabilir.

"Modernizmin temeli, Avrupa güçleri tarafından müslümanların yenilmesi ve bu durum karşısında çaresiz kalmaları neticesinde siyasi gücün ihya edilmesi gayesiyle müslümanla-

281 Emir Şekib-Arslan, "Çöküşümüz ve Sebepleri", Esposito-Donohue. **Değişim Sürecinde İslam** içinde, s.66.

rın, Avrupa'daki askeri teknikleri ödünç almaları, devlet gücünün merkezileştirilmesi, ekonomilerin modernize edilmesi ve elitlerin modern bir şekilde eğitilmesi prensiplerine dayanmaktaydı. Bu da, islamın kendisinin inkar edilmesi değil, islam medeniyetinin orta çağ formlarının reddedilmesi demekti."[282]

18.yüzyıl sonu ve 19.yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu güç kaybederken İmparatorluk yapısı içinde ulusal kimlikler oluşmaya başlar. İmparatorluğun Arap bölgelerinde o güne dek ayrıcalığını korumayı başaran dini kökene sahip ya da varlıklı eşraf aileleri, Arap dil ve kökenlerinin onurunu öne çıkartan ve bunu geçmiş parlak günlerle, İslâm dini kahramanlarıyla, Peygamberle bağlantılandırmaya çalışan girişimlere yakınlık duyarlar. "Arap olma" bilincinin sözcüsü durumuna geçerler. Bunun en saf örneği Arabistan'da ortaya çıkan ve dinde öze dönüş isteğine dayanan Vehhabi hareketidir. Onlar kendilerini sonradan edinilmiş değil, öz be öz Arap olarak görmektedirler. Vehhabi hareketi aynı anda hem Türk ve hem de Batı karşıtı, bütünüyle İslâma dayanan bir ideolojik yapıya sahiptir. Müslümanları İslâm'ın ve Peygamberin zamanında yaşandığına inanılan ilkel saflığa çağırırlar.[283]

İlk dalga dinde uyanış ve reform çağrısı Vehhabi hareketiyle, ikinci dalga ise Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki hakimiyetini güçlendirmeye çalışırken oğlu İbrahim Paşa eliyle 1816'da Arap topraklarını, 1832-1840 yıllarında Suriye ve Filistin'i fethetmesi, Osmanlı Devleti'ne rakip bir Arap devleti kurmaya çalışmasıyla ortaya çıkar. İkinci dalgayı Mısır ordusunun Doğuya ve Anadolu içlerine yürüyüşü sırasında ortaya çıkan reformcu ve milliyetçi uyanış oluşturur. İbrahim Paşa bölgede yaptığı reformlarla ve Türklerle girdiği savaşı naif bir şekilde de olsa ulusal bir çerçevede açıklayarak milliyetçi bilincin uyanmasına katkıda bulunmuştur. Bu milliyetçi bilinç oluşumu açısından elbette çok erken bir tarihtir.

---

282 Ira Lapidus, **Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası**, Çeviren: İ.Safa Üstün, İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1996, s.21.

283 P.M.Holt, **Egypt and the Fertile Crescent: 1516-1922**. New York: Cornell University Press. 1969, ss.149-155.

Ama 19.yüzyılın ilk yarısında Türklerle Araplar arasında bir "farklılık bilinci" doğmaya başlar.

19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluğun bütünlüğünün korunması ve devamının sağlanması önemli bir sorun olarak ortaya çıkar. Bu sorun Büyük Güçleri yakından ilgilendirdiği gibi aynı zamanda Osmanlı aydınları arasında da önemli bir tartışma konusu olmuştur. Osmanlı aydınları arasında II.Abdülhamit zamanında İslâm birliği Osmanlı devleti koruyabilir diye düşünenler henüz çoğunluktadır. Aynı dönemde Suriye bölgesine yönelen yatırımlar ve demiryolları bu bölgeyi önemli bir ölçüde maddi refaha kavuşturmuş, merkezle ilişkileri ve dolayısıyla merkeze bağlılığı artırmıştır. Belirli ölçülerde özgürlük ve özerklik talebi ile ortaya çıkanlar hem kendi temsillerini gerçekleştirecek, hem de bütünlüğü koruyacak biçimde merkezi güçlendirecek bir formül olarak İmparatorluğun ancak anayasal bir monarşi ile korunabileceğini düşünmüşlerdir. İmparatorluğu oluşturan farklı bileşenlerin bu şekilde bir arada durabileceklerini, Türklerle Arapların, Müslümanlarla gayri-Müslimlerin yan yana yaşayabileceğini düşünmüşlerdir.

1860 ve 1870'lerde Beyrut'ta Arapça yayınlanan gazetelerde Mithat Paşa ve Genç Osmanlıların görüşlerine benzer düşünceler ileri sürülmüştür: Buna göre Doğu bir zamanlar varlıklı, zengindi, medeniydi, sonra nesi varsa yitirdi. Sebebi kötü yönetimdir, çözüm iyi yönetimdir. İyi hükümet, katılıma dayanmalıdır, din ve devlet işleri ayrımına, yasama ve yürütme ayrımına dayanmalı, düzenli vergi ödenmesine, yararlı kamusal çalışmalara ve yatırımlara, zorunlu eğitime ve her şeyin üstünde adalete, farklı dinlerin birliğine ve tüm Osmanlıları birleştiren vatan sevgisine dayanmalıdır diye düşünmektedirler.[284] 1880'lerde II.Abdülhamit baskısı sonucu bu tür düşüncelerin yer aldığı basın İstanbul ve Beyrut'tan Kahire'ye kaymıştır.

19.yüzyılın son çeyreğinde II.Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti'ni oluşturan milletleri bütünleştirme amacıyla

284 Hourani **Arabic Thought**..., s.263.

ittihad-ı anasır düşüncesi geliştirilmiştir. Özellikle Balkanlarda toprak kayıpları Osmanlı tebasının ağırlığının artık Müslüman unsurlardan oluşmasına yol açmış ve bu da Babıalinin ittihad-ı İslâm düşüncesini siyasetinin önemli bir parçası haline getirmesine neden olmuştur.

II.Meşrutiyet'in ilanının ardından İttihatçılar 1908-1911 arası ilk dönemde eşitlik, özgürlük, adalet ilkelerini ve devleti oluşturan tüm unsurların eşitlik ve uyum içinde bir arada yaşayacağı bir model olarak Osmanlıcılık düşüncesini ve ittihad-ı anasır siyasetini benimsemişlerdir. Balkan Savaşları'nın ardından, 1911'den sonra özellikle Müslüman unsurlara karşı daha çok İslâmcılık siyaseti izlemeyi tercih etmişlerdir. Balkanlar kaybedilince dış siyasette de İslâmcılık önemli bir öğe halini almıştır. 1913'ten sonra ise İttihatçılar Arap meselesinde üç ayrı görüş benimsemiştir: Araplara Osmanlı devleti dahilinde federal bir yapı kazandırılması, Arapların Türkleştirilmesi ve Araplarla ademi merkeziyet esası üzerinde anlaşılması. Ancak bu düşüncelerin hiç biri gerçekleşmemiştir.[285]

Arap milliyetçiliği hareketinin 19.yüzyıl boyunca ve 20.yüzyıl başlarındaki kurgularında Arap ulusunun doğal sınırları Mısır'ı dışta bırakmak üzere Asya'da bulunan tüm Arapça konuşulan ülkeleri kapsamaktadır. Mısır'da Arap milliyetçileri ve ulema arasında şekillenen İslâmcı ve Osmanlı yanlısı görüşler itici bulunur. Mısır kelimenin en saf anlamıyla Arap sayılmaz.[286] Arap milliyetçiliği düşüncesi bu dönemde Mısır'da yaşayan Suriyeli mülteciler arasında yaygındır. Onlar da Mısırlılar tarafından "yabancı" olarak algılanır. Mısır'da işgalci güçlerle işbirliği yapan temsili hükümet de Arap milliyetçilerine itici gelmektedir. 19.yüzyılın sonundan itibaren siyasileşen hareket bu ilk dönemde kendini daha çok edebi milliyetçilik olarak ortaya koymuştur. 19.yüzyılın milliyetçi hareketleri çoğunlukla liberal Avru-

285 Zekeriya Kurşun, **Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri**, İstanbul: İrfan Yay., 1992, ss.146, 153.

286 Eliezer Tauber, bo, **The Emergence of the Arab Movements**, Londra: Frank Cass Publishers, 1993, ss.264-265.

pa'dan, onun siyasal düşüncesinden ve başarılı ulus devlet deneyimlerinden, Anayasal hükümet, yaygın eğitim, kadın hakları, düşünce özgürlüğü, birey hakları gibi maddi üretim koşullarının değişmesine eşlik eden, belirli bir süreç ve mücadeleler sonucu elde edilmiş haklar ve düşüncelerden ilham almışlardır. Arap milliyetçiliği hareketi Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar liberal bir yaklaşım benimsemiş, savaş sonrasında İngiliz ve Fransızlarca verilen sözlerin tutulmaması ve Manda yönetimlerinin kurulması sonucu ortaya çıkan hayal kırıklığı hareketi başka yönelimler içine sokmuştur.[287] Özetle önce Osmanlı egemenliğine, daha sonra da sömürgeciliğe ve Batı uygarlığının Ortadoğu'daki siyasi ve kültürel varlığına karşı verilen mücadele, Arap milliyetçiliği hareketinin en önemli kaynakları arasında yer almıştır.

20.yüzyılın başında hepsi Osmanlı uyruğu ve anadili Arapça olan bu topluluğun talepleri önce Osmanlı idaresi altında Araplara özerklik verilmesi iken daha sonra Osmanlı Devleti'nden ayrılmak ve bağımsızlık kazanmak halini almıştır. Osmanlı ordusu içinde yer alan Arap subaylar, öğrenciler ve profesyoneller gizli dernekler kurarak önce daha etkin temsil ve özerklik talep etmişler, daha sonra da Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkarak Arap bağımsızlığının yolunu açacak bir dışsal olay beklemeye başlamışlardır. Bu süreçte Mısır'ın bir ulus devlet çerçevesi oluşturması daha kolay iken, Suriye coğrafi özellikleri ve dinsel farklılıklar içeren topluluklar barındırması nedeniyle böyle bir çerçeveye sahip değildir. Mısır'ın, sınırlarını çölün çizdiği, Nil Vadisi ve havzasının yarattığı coğrafi ve ekonomik bir bütünlüğü vardır. Dini açıdan da çoğunlukla Sünni Müslüman halka sahiptir. Tarihsel açıdan İslâm öncesine dayandırılan bir «ulus» olma bilinci taşımaktadır. Dolayısıyla başlangıçta Mısır'ın bir ulusal bütünlük ve kimlik oluşturmak için Arapçılığa ihtiyacı yoktur. Daha sonra, Arap birliği düşüncesi ve siyasal hedefi doğrultusunda böyle bir siyasal tema Mısırlı liderler tarafından kullanılmıştır.

287 Bessam Tibi, **Arap Milliyetçiliği**. Çeviren: Taşkın Temiz. İstanbul: Yöneliş Yay.. 1998. s.158.

1908'in ardından Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde gelişen ve yaygınlaşan demokrasi fikri Suriyeli aydınları etkiler. İstanbul, Mısır ve Suriye'de şubeleri bulunan dernekler, edebiyat kulüpleri kurulur. Bunlar arasında önemli sayılabilecek Kahtaniye diye bilinen siyasal amaçlı derneğe bazı ileri gelen Araplar ve subaylar da üye olmuştur.[288] Bu grup daha sonra Iraklı bir grubun da katılımıyla Arap İhtilali adını alır. Lübnan'da da reform dernekleri kurulur. 1911'de Arap öğrencileri tarafından Paris'te Arap Gençliği Derneği kurulur. 1912 sonlarında Mısır'da kurulan "Ademi Merkeziyetçilik" birliği içinde toplanan ve faaliyetleri tüm Arapça konuşulan yerlere yayılan örgütlenme çalışmaları yürütülmektedir.[289]

En gelişkin ifadesine 1907-1908 yıllarında ulaşan Arap bağımsızlığı düşüncesi birbirinden farklı Arap devleti kurgularına yol açacak çeşitli biçimler almıştır. Liberal Avrupa'nın koruması altında Hıristiyan ve Müslüman Arapları bir araya getirecek modelin genel çerçevesi 1905 yılında Necib Azuri tarafından dile getirilmiştir. Bu modele göre Mezopotamya'dan Süveyş'e, Doğu Akdeniz'den Umman'a kadar uzanan bölgede Birleşik Arap Devleti kurulmalı ve Arap ulusu Türklerden bağımsız olmalıdır. Çünkü Arapları geri bırakan Türklerdir. Onlar olmadan Araplar en uygar uluslar arasında yer alacaktır. İmparatorluğun kendini reformdan geçirme şansı ve dolayısıyla başka bir yol kalmamıştır.[290] Yine Azuri'ye göre bağımsız Arap devleti Arap Müslüman bir Sultana sahip Anayasal bir sultanlık olacaktır. Hicaz'da ise Arap bir Halife ve bir krallık olmalıdır. Lübnan, Necd (Orta Arabistan) ve Yemen'in özerkliğine saygı gösterilecektir. Böyle

288 Bu grup daha sonra Arap Devrimci Topluluğu'na dönüşmüş, yayınladıkları bildiride Suriye, Irak vilayetlerinde yaşayan ve aynı dili konuşan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi Arapların birleşmesi çağrısında bulunmuşlardır. Arap müslümanların aynı vatan üzerinde yaşayan Arap Hıristiyan ve Arap Yahudilerle kardeş olduğunu, dini önyargılar bir yana bırakılarak İstanbul köleliğinden kurtulmak gerektiğini söylemişlerdir. Zeine, **The Emergence**..., ss.155156.

289 Ömer Kürkçüoğlu, **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)**, Ankara: AÜ SBF Yay., 1982, ss.21-22.

290 Azoury, **Le Reveil de La Nation Arabe**'dan akt.Hourani, **Arabic Thought**.... s.279.

bir planda açıkça ifade edilmemiş olsa da Mısır'da bulunan yönetici aile Sultanlık, Mekke Şerifi de Halifelik rolüne uygun görülmektedir.[291] Azuri'nin dile getirdiği düşünceler mevcut devlet yapılarını ya da Batı çıkarlarını zorlayacak ya da değiştirmeye yönelecek talepler içermemektedir. Kurgulanan bağımsız ve birleşik Arap devletinde Mısırlılar Arap kökenli sayılmadıkları için yer almazlar.[292]

İkinci Meşrutiyet sonrası Jön Türklerin içsel açmazı Anayasa ve özgürlük ve İmparatorluğu oluşturan tüm bileşenlere eşitlik istemelerine karşın, bunun Osmanlı Devleti'ni bir arada tutan bağları zayıflatması ve merkezkaç hareketleri hızlandırmasıdır. Çözümü merkezin güçlenmesinde görenlerle merkezin yetkilerinin azaltılarak yerel gruplara güç kaydırılmasında görenler arasında bir bakış açısı farklılığı oluşur. Böylece eyaletlerin yönetsel açıdan da özerk bir konum kazanması gerektiğini savunanlar artmıştır. Türklerle Türk olmayanlar arasındaki mesafe açılmış, 1913'ten Balkan Savaşı'nın ortalarından itibaren liberalden çok milliyetçi sayılacak Türk subayları İmparatorluğun kurtuluşunu tek bir milliyetçi ideale bağlamayı denemiş, ancak siyasi temelinde yalnızca Padişah ailesine bağlılık olabilecek Osmanlılık bu karmaşık ve önemli ihtiyacı karşılamaya yetmemiş, giderek Türklük düşüncesi hükümette ve idarede ağırlık kazanmıştır.

Mahmut Şevket Paşa gibi hala Osmanlıcılığı ve merkezi savunan Arap devlet adamları vardır, ama artık muhalefet keskinleşmeye ve örgütlenmeye başlamıştır. Sözgelimi 1912'de Kahire'de oturan Suriyeli Araplar Türk liberallerle bağlantılı bir parti kurarlar. Ilımlı Arap milliyetçiliği diyebileceğimiz düşünce yapısına sahip, daha çok Osmanlı Anayasal sistemi içinde ademi merkeziyetçi, liberal aydınlarla ilişkili örgütlenmelerdir bunlar. Beyrut gibi çeşitli Arap kentlerinde idari reformlar isteyen "reform komiteleri" kurulur.

291 Negib Azoury, "Program of the League of the Arab Fatherland", **Arab Nationalism: An Anthology** içinde, İkinci Baskı, der.Sylvia G.Haim, Los Angeles: Univ. of California Press, 1964, ss.81-82.

292 Abd al-Aziz Duri, **The Historical Formation of the Arab Nation**, İngilizceye çev.Lawrence I.Conrad,), New York: Croom Helm Ltd., 1987, s.254.

Yerel düzeyde memurun Arap olmasını, yerel iş ilişkilerinde Arapça'nın resmi dil olmasını, askerliğin barış zamanında yerel düzeyde yapılmasını, bazı yerel gelirlerin yerel ihtiyaçlar için harcanmasını, yerel konseylerin yetkisinin artmasını, polis ve jandarmayı, adalet ve finans işlerini organize etmek üzere yabancı danışmanlar atanmasını isterler.[293]

Bu grup 18-24 Haziran 1913'te Paris'te bir "Arap Kongresi" düzenler. Bu "batılılaşmacı", "modernleşmeci" bir oluşumdur. Kongreye ABD'den gelen üç kişinin dışında ikisi Iraklı, gerisi Suriyeli 24 delege katılır. Katılımcılar yarı yarıya Müslüman ve Hıristiyandır. Toplantı sonunda ılımlı Arap milliyetçiliğinin özeti sayılabilecek bir program ortaya koyarlar. Amaçları çağdaş uygarlığa katılmaktır, bunun için Avrupa'dan, özellikle de Fransa'dan yardım istemektedirler. Kongre'nin aldığı kararlar Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçiliği'ne sunulur ve Osmanlı hükümetine iletilmesi istenir. Metinde Avrupa ülkeleri övülür ve Osmanlı hükümeti üzerinde baskı uygulaması talep edilir. Tehlikenin Avrupa'dan değil Osmanlı'nın kendi içinden geldiğini düşünürler. Osmanlı'ya bağlılık hala mevcuttur, ama bu bağlılık merkezin kendilerine nasıl davranacağı ile bağlantılı kılınmıştır. Bu metinde Arapça'nın Vilayetin resmi dili olduğu kaydedilir ve bu eşitliğin Ayan Meclisi ile Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilmesi istenir. Askerlik iki yıla indirilmekte ve barış zamanı bölgesel hale getirilmekte, askerlik muafiyeti bedelleri de tespit edilmektedir. Bu programın asıl önemli yönü bağımsızlık değil, Arap eyaletleri için siyasal özerklik talebinde bulunulmasıdır. Arap eyaletlerinin temsilcilerinin tam eşitlik koşullarında İstanbul hükümetleri içinde temsil edilmesi talep edilmektedir.

Sonuç metninde yer alan kararlar şöyledir:

"*1. Osmanlı İmparatorluğu'nda köklü ve acil reformlara ihtiyaç bulunmaktadır.*

2. *Osmanlı Araplarının, siyasal haklarını kullanmaları amacıyla İmparatorluk merkezi yönetimine katılmalarının garanti altına alınması önem taşımaktadır.*

293 Hourani. **Arabic Thought**.... s.283.

3. *Suriye ve Arap vilayetlerinin her birinde onların ihtiyaçları ve alışkanlıklarına uygun adem-i merkeziyetçi bir rejim kurulması önem taşımaktadır.*
4. *Beyrut Vilayeti taleplerini, 31 Ocak 1913'te ad hoc bir Genel Meclis tarafından benimsenen ve Vilayet Genel Konseyi'nin yetkilerinin genişletilmesi ve yabancı Meclis üyelerinin atanması biçimindeki iki ilkeyi temel alan özel bir proje ile formüle etmiştir, Kongre sözkonusu projenin uygulanmasını talep eder.*
5. *Arapça, Suriye ve Arap ülkelerinde resmi dil olarak Osmanlı Parlamentosu'nca tanınmalıdır.*
6. *Askerlik hizmeti, Suriye ve Arap vilayetlerinde, büyük bir zorunluluk durumu hariç bölgesel olacaktır.*
7. *Kongre, Osmanlı İmparatorluk Hükümeti'nin Lübnan Mutasarrıflığı'na mali durumunu düzeltilme araçları sunması dileğini ifade eder.*
8. *Kongre Osmanlı Ermenileri'nin reform ve adem-i merkeziyet yönündeki taleplerini desteklediğini teyid eder.*
9. *İşbu sonuç belgesi Osmanlı İmparatorluk Hükümeti'ne gönderilecektir.*
10. *Bu kararlar Osmanlı İmparatorluğu'na dost güçlere de gönderilecektir.*
11. *Kongre (Fransız) Cumhuriyet Hükümeti'ne cömert misafirperverliğinden ötürü teşekkürlerini sunar."*[294]

Bu taleplerin yanı sıra basında çıkan bazı yazılarda Suriyelilerin 1908 Anayasası'ndan duyduğu ümidin kısa sürdüğü, Parlamento üyelerinin seçilmeyip, tayin edildiği ileri sürülmekte, İttihat ve Terakki yönetimi eleştirilmekte ve şu taleplerde bulunulmaktadır: Arapça resmi dil olarak kabul edilmeli, askerlikle ilgili kanunlar değiştirilmeli, Genel Vali'ye mali işlerin yönetiminde yardım ederek her zaman İstanbul'dan talimat istemesine gerek bırakmayacak bir Genel Meclis kurulmalı, adli teşkilat yeniden düzenlenmeli ve etki-

294 "Resolution of the Arab-Syrian Congress at Paris" (21 Haziran 1913), **Diplomacy in the** .. içinde der.Hurewitz, ss.268-269.

lı bir jandarma kuruluşu oluşturulmalı, ticari hayata ve gayri menkullere ilişkin kanunlarda düzeltmeler yapılmalıdır.[295]

İttihat ve Terakki hükümeti bu tür çabaları ciddiye alır ve Paris'e, Arap Kongresi liderleriyle görüşmek üzere delegasyon gönderir. Ancak Osmanlı merkezinde Arapların asıl isteğinin bağımsızlık olduğu ve bunu da zor kullanarak yapacakları görüşü ağırlık kazanır. Zaten 1911'de 35 kişilik bir Arap temsilci delegasyonu Mekke Şerifi Hüseyin'e gönderilmiş ve Arapların onunla birlikte ayaklanmaya, onu Halife olarak tanımaya ve tüm Arapların koruyucusu olarak kabul etmeye hazır olduğu söylenmiştir. Bütün bu gelişmeler sırasında Arap milliyetçileri ya da Arap bağımsızlığını savunanlar aynı programa sahip tek ve homojen bir grup oluşturmamaktadır. Bu süreç içinde tüm Arapların birliği talebi ile birlikte 1908 sonrası Arapları da bölen başka milliyetçilik düşüncelerinin de harekete geçtiğini belirtmek gerekir. Lübnan ve Suriye milliyetçilik hareketleri buna örnek olarak sayılabilir. Arap milliyetçileri başlangıçta önlerine koydukları geniş çerçeveye oranla daha küçük, daha ele gelir ulusal birlik çerçeveleri tarif etmişlerdir. Lübnan'da daha çok arkasını Avrupa medeniyetine ve ticari ilişkilerine dayayan Katolik Hıristiyanların ağırlığı vardır. Lübnanlı Hıristiyan gruplar 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalıların korumasında dinsel özgürlük ve reformlar, barış ve ilerleme talebinde bulunurlar. Bunu yalnızca Lübnan'ın kıyı kesiminde değil, Müslüman komşuları ile birlikte ve Büyük Suriye olarak yapmak isterler. Dil ortaklığı, onları birbirine bağlayan en önemli bağı oluşturur. Bu kültürel bir bağdır ve dini farklılıkları önceleyen bir tarihsel ortak geçmişe dayanmaktadır. Ama tüm bunlarda yine geçmişin romantik bir imgesi yaratılmaktadır.

Ulusun oluşumunda söz konusu halkın geçmişte yaşanan ortak deneyimlerinin payı önemsenmektedir. Geçmişin şanlı deneyimlerinin yüceltilmesi yoluyla bir mitos oluşturulmaktadır. Aynı çaba Arap milliyetçiliğinin oluşumunda da

295 Kürkçüoğlu, **Osmanlı Devleti'ne**..., s.39.

gözlenir. Bir büyük ve kültürle yüklü ortak geçmiş imgesi yaratılır. Hıristiyan unsurlar "Arap ulusu" düşüncesinin yine de Müslüman çoğunluk tarafından içi dini birlikle, İslam'da ortaklaşmayla doldurularak anlaşılacağı endişesi taşırlar ve o yüzden Arapçılıklarını Suudi Arabistan'a dek uzatmazlar ve Suriye ve Lübnanla sınırlarlar.[296] Bu grup yine de Arap hinterlandına sırt çeviremez. Suriyeli milliyetçiler Lübnan'ın de facto bağımsızlığını tanıdıklarını, ancak Arap bağımsızlığı denildiğinde merkezi Şam olan bir yapı anladıklarını söylerler. 1914'e kadar amaçları aynı gibi görünmektedir: Hükümetin siyasetini değiştirmek. Yoksa hiç biri herhangi bir şekilde bağımsızlık sağlayacak güçte değildir.

Özet olarak tekrar etmek gerekirse 19.yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleri karşısında zayıflaması ve milliyetçi hareketlerin gelişmesi sonucu ayrılıkçı hareketler güç kazanmıştır. Birinci Meşrutiyet'in ilanı ile anayasal bir temsil düzeni hedeflenmiş, Arap ya da farklı kökene sahip milletvekilleri kendi yerel siyasi çıkarlarını düşündüğü kadar, devletin genel çıkarlarını da gözeten bir çalışma yürütmüştür. Birinci meclisin feshi ile siyasi hedef meşrutiyetin yeniden kurulması olmuştur. II.Abdülhamit devleti bir arada tutabilmek amacıyla İslâm birliği projesine sarılmış, daha sonraki dönemde İttihat ve Terakki hükümetleri de laik siyasetin bölünmeyi önleyemediğini gördüklerinde bu yöntemi benimsemiştir. Araplar uzun süre Osmanlı merkezine olan bağlılıklarını sürdürmüşler, "Birinci Dünya Savaşı sırasında Şerif Hüseyin'in İngilizlere karşı Osmanlı hükümetine destek vermenin kendi hanedanının siyasi ölümü olacağını düşünmesi ve imparatorluğun diğer bölgelerindeki parçalanmış Arap seçkinlerinden bazı kesimlerin onu yüreklendirmesiyle Arap isyanı başlamıştır."[297] Arap milliyetçiliğinin gelişiminde 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması bir dönüm noktası oluşturmuştur. Arap milliyetçi hareketinin düşünsel anlamda uzun bir yol katetmesi ve 1916'da başlayan Arap ayaklanmasına karşılık Arapların önemli bir kıs-

296 Hourani, **Arabic Thought**..., s.277.
297 Kayalı, **Jön Türkler**.... s.238.

mı için savaşın sonuna dek Osmanlıcılık birincil bağlılık kaynağı olarak kalmıştır.

1.b. Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Arap Milliyetçiliği

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa girmesiyle birlikte Arap milliyetçiliği hareketinin geleceğini derinden etkileyen bir dizi gelişme de ortaya çıkmıştır. Bir siyasal hareket olarak Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkış döneminde Suriye'deki örgütlenmeler ve Mekke Şerifi Hüseyin ve ailesi, farklı kökenlere ve farklı beslenme kanallarına sahip olmakla birlikte, sürekli olarak Britanya'nın bölgeye yönelik planlarının parçası olarak pazarlıklarla kendilerine yer açmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Arap eyaletlerinin kaderinin de belirlendiği önemli bir dönemeç noktasını oluşturan savaş, Arap milliyetçilerinin hızlı kararlar alınmasını zorunlu kılar: İmparatorluk çökebilir, bu bağımsızlık ya da başka bir gücün denetimini getirebilir.

Bu dönemin Arap milliyetçiliği açısından en önemli olay 1916 yılında başlayan Arap ayaklanmasıdır. Ayaklanmanın liderliğini ve yabancılarla bağlantı noktasını Mekke Emiri Şerif Hüseyin üstlenmiştir.[298] Osmanlı Devleti 1914 yılı sonunda savaşa girince Halife'nin cihad çağrısının Müslüman ahali üzerinde etkili olacağından ve hakimiyetlerine karşı hareketleri güçlendireceğinden korkan İngilizler Mısır'daki iktidarlarını tehlikeden korumak amacıyla Şerif Hüseyin'in Müslümanlar üzerindeki manevi saygınlığını ve gücünü kendilerine karşı kullanmaması ve gelecekte de İngiltere lehine tutum alması için çalışmışlardır. 1914 İlkbaharında Şerif Hüseyin oğlu Abdullah kanalıyla İngiltere'nin Mısır'daki Yüksek Komiseri Lord Kitchener ile temasa geçerek Arap ayaklanması fikrini ortaya atmış ve İngiltere'den destek istemiştir. Şerif Hüseyin-McMahon arasındaki pazarlıkları bel-

298 Haşimi ailesinin Mekke Şerifliğini üstlenme süreci için bkz.A.J.Wensinck. "Mekke". **İslam Ansiklopedisi**. c.76. s.638

geleyen yazışmalar 1915 ortalarında başlar. Taraflar mektuplarda herhangi bir bağlayıcı söz vermemeye özen göstermişlerdir. McMahon Kitchener'den Şerif Hüseyin'le ittifakı kaybetmeden temasları sürdürme emri almıştır.[299] İngilizler için Arap isyanının bir önemli yönü de 1915 yılında Gelibolu cephesinde savaş sürerken bu cepheyi rahatlatmak amacı taşıyor olmasıdır. Çanakkale savaşının sonucu İngilizler ve Araplar tarafından beklenir. Çanakkale zaferi Arap halkı arasında sevinç yaratır. Ama aynı Çanakkale savaşı İngilizlerin Arap ayaklanmasına olan ihtiyacını da artırmıştır.

Hüseyin 1915'te Kahire'deki İngiliz temsilcisine yazdığı mektupta hemen tüm Arap Asyasının kendi hakimiyetinde bağımsız bir krallık olmasını ister. Bu mektuplarda Britanya hükümetinden Arap bağımsızlığı, Arap Krallığı kurulması, askeri ve mali konularda destek istemekte, Halifelik konusunda hassasiyet bildirmektedir. Mektuplarda Mersin, Adana, Halep ve Beyrut eyaletleri ile Irak vilayetlerinin tamamıyla Arap Krallığı'nın parçası olduğu ileri sürülmektedir.[300] Hüseyin İngilizlere başvururken aynı zamanda Suriye'deki gizli Arap cemiyetleri ile de oğlu Faysal aracılığıyla ilişki kurmuştur.

İngiltere Araplarla ilişkiye girerken hep Fransa faktörünü göz önünde bulundurmuştur. 21 Ekim 1915'te Hüseyin-McMahon yazışmalarından Fransa'yı haberdar etmiş ve Osmanlı Devleti'nin Arap toprakları hakkında görüşme isteğinde bulunmuştur. Yapılan görüşmeler sonunda 1916 yılı Şubat ayında Arap vilayetlerinin bölüşümü konusunda bir anlaşmaya varılır. İki devlet arasında bir dizi görüşmenin ve mektuplaşmanın sonunda 16 Mayıs 1916'da bir İngiliz-Fransız düzenlemesi olarak Sykes-Picot Anlaşması imzalanır. Sykes-Picot Anlaşması Osmanlı topraklarının savaş sonrasında nasıl paylaşılacağı ile ilgilidir. Bu Anlaşmaya daha sonraki aylarda Saint-Jean de Maurienne Anlaşması ile İtal-

299 David Fromkin. **Barışa Son Veren Barış**. Çev.Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları, Üçüncü Baskı, 1994, s.176..

300 Şerif Hüseyin'in mektupları için bkz.Sylvia G.Haim (der.), **Arab Nationalism**, Los Angeles: University of California Press, 1964. ss.89-93. Ayrıca bkz.Kürkçüoğlu. **Osmanlı Devletine**.... ss.79-86.

va ve daha sonra da Rusya katılır.[301] Anlaşmanın Arap topraklarını ilgilendiren bölümü İngiliz ve Fransızlar arasındadır. Bu Anlaşmaya göre Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu topraklarında nüfuz bölgeleri oluşturulmakta ve İngiltere ile Fransa arasında paylaşılmaktadır. Sykes-Picot Anlaşması ile Suriye hem Şerif Hüseyin'e, hem de Fransa'ya verilerek çifte vaat edilmiş ülke olmaktadır. Sykes-Picot düzenlemeleri 1917'de yeni Sovyet rejimi tarafından uluslararası kamuoyunun bilgisine sunulmuştur.

1918'de Mısır'da ikamete tabi tutulan Araplardan yedi kişi Kahire'de bulunan Arap Ofisi aracılığıyla İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bir muhtıra vererek, Müttefiklerin Arap siyasetinin ne olduğunun açıklanmasını ister. Bu muhtıraya yanıt olarak 16 Haziran 1918'de "Yedilere Bildiri" olarak bilinen bir cevap kamuoyuna açıklanır. Bildiride, Britanya hükümeti, sürdüreceği siyasetin "bu bölgelerin gelecekteki hükümetlerinin yönetilenin rızası ile başa gelmesi" olduğunu söylemektedir. İngiliz hükümetinin halen Osmanlı idaresi altında olan bu toprakların halkına vaadi, "baskı altında tutulan bu halkların bağımsızlıklarını ve özgürlüklerini kazanmaları"dır.[302] Ama aslında Britanya siyasetinin en önemli hedefi Hindistan yolu üzerinde yer alan Arap topraklarını ne olursa olsun kendi denetimi altında tutmaktır: "Savaştan sonra Britanya'nın yenik Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikası, savaştan öncekiyle aynı temel kurala dayandı: Britanya'nın Doğu'daki imparatorluğuyla stratejik iletişimini güvenceye almak."[303] Ancak bu sanıldığı kadar kolay gerçekleşmemiştir. Savaşın bitiminde İngiltere ve Müttefikleri kendilerini Arap milliyetçi hareketi ile karşı karşıya bulmuşlardır. Üstelik "Arap ayaklanmasının hareketin gelişmesine katkısı, Arap hareketinin gelişiminin ayaklanmaya katkısından daha fazla" olmuştur.[304] Faysal savaş sonunda Suriye'de elde ettiği

301 Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz**..., ss.42-43.
302 Yedilere Bildiri'nin tam metni için bkz.Antonius, **The Arab**..., ss.433-434.
303 Marian Kent, "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu 1900-1923", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler** içinde, der.Marian Kent. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999, s.217.
304 Dawn. **Osmanlıcılıktan**.... s.175.

konumu terk etmek istememiş, Suriye'nin savaş ganimeti olarak Fransa'ya teslim edilmesine karşı çıkmıştır. Ancak savaş öncesi anlaşmaların söylentiye değil gerçeklere dayandığı yavaş yavaş kabul edilmiştir:

"Mekke Şerifi Hüseyin'in oğlu Faysal ve İngiltere ve Fransa ile görüşmeleri sürdüren Arap milliyetçisi aydınlar Sykes-Picot Anlaşması'nın iddia edildiği gibi Bolşeviklerin uydurduğu hain ce bir söylenti değil, bir gerçek olduğunu kabullenmek zorunda kaldılar."[305]

Savaş sonrası Paris Barış Konferansı 18 Ocak 1919'da Paris'te başlar ve zaman zaman başka yerlerde devam eder. Osmanlı Devleti konusundaki kararların çoğu Şubat 1920'de Birinci Londra Konferansı'nda alınmış, Nisan 1920'de San Remo'da onaylanmış ve 10 Ağustos 1920'de Sevr'de bir anlaşma olarak imzalanmıştır. Arapların Paris Barış Konferansına katılımı pratik güçlükler getirmiştir. Faysal 21 Kasım 1918'de Beyrut'tan bir İngiliz Kruvazörüyle önce Fransa'ya, sonra İngiltere'ye, sonra tekrar Fransa'ya götürülmüş, ulusların kendi kaderini tayin hakkı konusunda ABD Başkanı Wilson'a ümit bağlamış, ancak savaş sırasında verilen sözlerin tutulmadığını görmüş ve büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır.

Ekim 1918'de İngiliz Komutanı Sir Edmund Allenby Emir Faysal'ın İngiliz işgali altındaki Suriye'de başkenti Şam olan bölgesel bir Arap hükümeti kurmasına izin verir. Faysal Paris Barış Konferansı'na Hicaz delegasyonunun resmi başkanı olarak katılır. Bu dönemde Arapların istemlerinin gerçekleşmesini olanaksız kılan üç gelişme söz konusudur: Bunlar Britanya emperyalizminin Irak ve Filistin'deki çıkarları, Fransız emperyalizminin Suriye'deki çıkarları ve Filistin'deki Siyonist milliyetçilerin çıkarlarıdır.[306]

Faysal 6 Şubat 1919'da tüm Asya Arapları adına konuşma yapar.[307] Bu "trajik" konuşmada İskenderun'dan İran'a, Güneyde Hint Okyanusu'na dek Arap ülkesinin sınırları çizilir

305 Tibi. **Arap**.... s 164.
306 Antonius. **The Arab Awakening**.... s 278

ve tümünde anadili Arapça olan Arapların yaşamakta olduğu söylenir. Bu metinde önemli olan Arap milliyetçi hareketinin hedefinin özetlenmiş olmasıdır: Arapları nihai olarak tek bir ulus içinde birleştirmek. Faysal konuşmasında Asya'da Arap Birliği idealinin gerçekleştirildiğini ileri sürer. Savaş sırasında Müttefik güçlerin ve ABD'nin genel ilkelerini benimsediklerini ve onlar için ellerinden geleni yaptıklarını, babası Mekke Şerifi Emir Hüseyin'in önemini anlatır. Çeşitli Arap bölgelerinin birbirinden farklı ekonomik ve sosyal koşullara sahip olduğunu, dolayısıyla bunların tümünü tek bir hükümet içine almanın olanaksızlığına değinir. Daha yoğun bir nüfusa sahip olan, tarım ve sanayisi gelişmiş olan Suriye'nin siyasal olarak kendi iç işlerini yürütebilecek gelişkinliğe sahip olduğunu söyler. Ulusal gelişmelerine dış teknik danışmanlığın yardımı olacağını, ancak bu hizmetin karşılığının nakit olarak ödeneceğini, hiç bir şeyin özgürlüklerinden vazgeçmelerine neden olmayacağını belirtir.

Bu konuşmada Irak için olası daha geniş bir temel oluşturulana kadar prensipte ve ruhen Araplardan oluşan, halkoyuna dayanmayan, seçkinlerden oluşan bir hükümet öngörülmektedir. Bu Arap hükümetinin görevi ise aşiretleri geliştirecek ve kasabaların ahlaki düzeyini yükseltecek eğitimi sağlamaktır. Asli olarak aşiretlerden oluşan Hicaz için eskiden olduğu gibi monarşik bir siyasi yapı önerilmektedir. Yemen ve Necd'in koşulları Barış Konferansı'na getirilmemekte, bu bölgeler Hicaz ya da başka bir Arap bölgesi ile ilişkilendirilmektedir. Filistin nüfusunun çoğunluğunun Araplardan oluştuğu, burada yaşayan Yahudilerin de kan olarak Araplara yakın oldukları söylenir. Bu nedenle bu bölgede Büyük Güçlerin etkin garantörlüğünde yerel yönetim kurulması ve bu alana ilişkin olarak Arap ulusal hareketinin amaçlarıyla uyumlu bir çözüm bulunması istenmektedir.

Faysal Avrupalı büyük güçlerin Arapların istemleri ile

307 Bu delegasyonda Faysal'la birlikte T.E.Lawrence ve Hicaz Delegasyonundan üç kişi daha bulunmaktadır.Bkz. "Amir Faysal's Memorandum to the Supreme Council at the Paris Conference", **Diplomacy in the**... içinde. der.Hurewitz, s.38-39.

uyumsuz bir adım atmamalarını ve sözkonusu bölgede tek bir egemen hükümet oluşmasını talep eder. Farklılıklara karşın bu birliği mümkün görmekte, birliğin oluşmasına tek engel olarak Türk hükümetinin sorumlu olduğu yerel cehaleti göstermektedir. Son olarak da batılılardan uygarlıklarını Araplar üzerinde zorla egemen kılmaya çalışmamalarını, onların deneyiminden işlerine yarayan öğeleri seçip almalarına yardım etmelerini ister. Bunun karşılığında minnettar olacaklarını söyler.[308]

Faysal'ın çağrısıyla Suriye Birinci Genel Kongresi 1919'da toplanır. Faysal bu Kongreden Paris Barış Konferansı'na sunacağı talepleri onaylamasını ve kendisini Suriye Bölgesi'nin temsilcisi olarak kabul etmesini istemektedir. Seçilmiş delegeler arasında Faysal'a, İtilaf devletlerine ve militan Arap siyasi gruplarına karşı olan ve savaş boyunca Osmanlı merkezine sadık kalmış geleneksel güçlü ailelerinin temsilcileri de bulunmaktadır. Buna karşılık Kongrenin ağırlığı bazı muhafazakar unsurlarla anlaşma yapan radikal milliyetçi gruplara kaymıştır.[309] Kongreye ağırlık koyan gruplar Osmanlı Ordusundaki Arap subayların kurduğu al Ahd, al-Fatat ve Filistinli delegelerdir.[310] Kongre sonucunda yayınlanan Şam Deklarasyonunu Osmanlı ademi merkeziyetçilerinin görüşlerini yansıtmakta ve Arap milliyetçilerinin daha sonraki 25 yılına damgasını vuran program olma özelliği taşımaktadır. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudileri eşit biçimde temsil ettiğini ilan eden bu programa göre Arap Kongresi doğal sınırları içinde Suriye'nin tam bağımsızlığını talep etmektedir. Bu doğal sınırlar Toroslardan Sina Yarımadası'na kadar, Akdenizden Fırat Nehri'ne kadar uzanmaktadır. Hükümet biçimi demokratik, sivil, monarşik, anayasal ve azınlıkların haklarını garanti altına alacak şekilde ademi merkeziyetçi olacaktır.[311]

308 "Amir Faysal's Memorandum to the Supreme Council at the Paris Conference", **Diplomacy in the**... içinde, der.Hurewitz, ss.38-39.

309 Fromkin, **Barışa**..., s.434.

310 Suriye Kongresi'nde temsil edilen gruplar için bkz.E.Dawn, "The Rise of Arabism in Syria", **The Middle East Journal**, c.16, no.2, Bahar 1962, ss.145-168.

Kongre Paris Barış Konferansı'nda kabul edildiği şekliyle yabancı mandası düşüncesini reddediyordu. Eğer manda yönetimini kabul etmeye zorlanırsa bunu tam bağımsızlığa dokunmayacak biçimde ekonomik ve teknik bir yardım olarak görecektir. Yahudi göçünü ve bir Yahudi devletinin kurulmasını, Lübnan ya da Filistin'in Suriye'den ayrılmasını öngören Balfour Deklarasyonu'nu kabul etmeyi reddeder. Bu programa göre Irak bağımsız olacak, Suriye ile arasında herhangi bir ekonomik bariyer yer almayacaktır. Britanya ve Fransa bu kararları kabule yanaşmazlar.

Faysal 1919'da Fransız Başbakanı Clemenceau ile gizli bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Fransa'ya gevşek bağlarla bağlı, onun himayesi altında bağımsız bir Suriye kurulacaktır. Suriye'deki Arap milliyetçileri, Fransa'nın ülkedeki varlığını hiç bir biçimde kabul etmeyeceğini ilan etmiştir.

İkinci Suriye Genel Kongresi 8 Mart 1920'de Suriye'nin Lübnan ve Filistin'i de kapsayan doğal sınırları içinde ve Faysal'ın meşruti krallığı altında tümüyle bağımsız olduğunu ilan eder. Suriye'de bağımsızlık ilanı İngiltere ile Fransa arasındaki görüş ayrılıkları bütünüyle ortadan kalkmasa bile bir yakınlaşmaya neden olur. Ancak Fransızlar Suriye topraklarını 24 Temmuz 1920'de işgale başlar; Şam ise 26 Temmuz 1920'de işgal edilir, 27 Temmuzda Faysal sürgüne gönderilir. Suriye üzerinde Milletler Cemiyeti'nin de onayıyla Fransız mandası ilan edilir. Fransızlar Suriye'nin "bütünüyle ve sonsuza kadar" kendilerinin olduğunu açıklarlar. Fransız manda yönetimi Suriye'yi farklı idari bölgelere ayırarak parçalamayı tercih eder. Faysal'ın durumu ise İngiliz desteğine bağlıdır. Aynı yıl Faysal İngiliz mandası altındaki Irak'ta Kral ilan edilir.[312]

Birinci Dünya Savaşı sonrasında bölge manda yönetimleri altına girerken birleşik bir Arap devleti kurulmadığı gibi hiç bir yerde bağımsızlık da sağlanamamıştır. Arap bağım-

311 Temmuz 1919'da Şam'da düzenlenen Genel Suriye Kongresi Kararları tam metni için bkz.Antonius, **The Arab Awakening**..., ss.440-442.
312 Fromkin, **Barışa**..., ss.435-436.

sızlık hareketinin ilk dalgası böylece Büyük Güçlerin yönlendirmesi ve vaatleriyle, başta Haşimiler olmak üzere Arap monarşilerinin beklentileri, yerel çıkarlar ve bağlılıklar nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.[313]

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Arap dünyasının büyük bir bölümü, Arap milliyetçi düşüncesini ve eylemlerini radikalleştiren ve yeni aranışlar içine sokan manda yönetimleri altında kalmıştır. Filistin'de 1948'den itibaren İsrail Devleti'nin kurulması sonucu yaşanan sorunlar, Arap milliyetçiliğinin geçmişteki ve günümüzdeki anlamı ve kapsamını etkileyen yeni sorular ortaya çıkarmıştır. Arap milliyetçilerinin gözünde Batı ülkeleri, yaşanan acı deneyimler sonucu bir model olmaktan uzaklaşmıştır. Arap aydınları arasında daha önceki dönemde İngiliz ve Fransız hayranlığı yaygınken Almanya yeni bir bağlanma merkezi olarak ortaya çıkar. Alman hayranlığı Kant ve Hegel gibi Aydınlanma düşüncesinden etkilenmiş Alman düşünürlerinin evrenselci görüşlerini içermez. Daha çok Alman romantik akımının "halk" kavramından etkilenmişler ve bunu Arap Ulusu'na uyarlamışlardır. Ulus devleti ve liberal ulus devlet düşüncesini bir araç olarak görmeye başlamışlar onun demokratik ve anayasal yönünü önemsemeyerek "her zaman mevcut" bir kategori olarak algılamışlardır. Bu nedenle Arap Birliği'nin demokratik bir devlet yapısına mı, yoksa askeri bir diktatörlüğe mi yol açacağı, ya da hangi siyasal biçim altında oluşacağı o kadar da önemli bir tartışma konusu olmamıştır. Avrupa bilimi etkisi altında klasik Arap edebiyatının incelenmesine yönelik çalışmalar önem kazanmıştır. Arap milliyetçi hareketinin önderleri Arapların geçmişte görkemli bir uygarlık kurduklarını ileri sürmüşler, eski kültür mirasının değer ve saygınlığını diriltmeye, ortak dil ve adetleri ve onlara miras kalan değerleri geri getirmeye çalışmışlardır. Bir örneğini Satı el-Husri'de bulabileceğimiz popülist Alman hayranı Arap milliyetçiliği geleneği liberal bir ruh taşımamakta, aynı zamanda geçmişe yönelik efsaneleri büyüten, geçmişi şanlı bir

313 Peter Mansfield, "Arab Political Movements", **The Middle East** içinde, der.Peter Mansfield. Dördüncü Baskı, Oxford: Oxford University Press, 1973, ss.68.

masal şeklinde algılayan yaklaşımları güncele ve gelişime yönelik görüşlerine de bir sığlık kazandırmaktadır. "Aynı anlayış Baas Partisi altında Irak ve Suriye'de yarı-faşist askeri bir diktatörlük olarak ifadesini bulmuştur."[314]

Arap milliyetçileri manda yönetimlerinden bağımsız, kendi yönetimlerini kurmak ve Arap Birliği idealini canlı tutmak için çalışırlar. Bu amaçla her bölge kendine özgü acil görevler tesbit eder. 1926'da Mekke'de Halife Konferansı, 1931'de Kudüs Kongresi, 1937'de Suriye'de Bludan'da bir dizi konferans düzenlenir. Arap birliği düşüncesi ile Filistin sorunu arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Arap milliyetçilerinin bu dönemde önlerine koyduğu bir diğer önemli hedef Filistinli Arapların desteklenmesi olmuştur. Yahudi göçüne, Yahudilerin Arap topraklarını satın almalarına muhalefet edilmiştir. Talepleri Filistin'de çoğunluğu Arap olan bir ortak hükümet kurulması olmuştur. Filistin'de 1929'da ciddi rahatsızlıklar yaşanmış, 1936'da ise protesto ve gösteriler silahlı ayaklanmaya dönüşmüştür. 1938 yılında Kahire'de Filistin'in Savunması İçin Arap ve İslam Ülkeleri Parlamentolar Arası Konferansı, büyük bir buluşma şeklinde gerçekleşmiştir. Bu Konferansın sonuç bildirgesinde de bölgeye Yahudi göçünün kesilmesi ve Filistin'de birleşik ve kendi kendini yöneten bir Arap devleti kurulması talebi yer almıştır. Bütün bunlar tüm Arapların bilinç altında, etkileri günümüze dek uzanan bir yer kazanmıştır.[315]

1938 yılında İngiltere Filistin sorununu tartışmak üzere Arap ülkelerinin bir çoğunu davet ederek Londra'da bir yuvarlak masa toplantısı düzenledi. 1930'ların sonlarında Arap ülkeleri için Siyonizmin ve Yahudi devleti düşüncesinin gelişmesi ve olgunlaşması bir tehdit oluşturuyordu. Bu dönem Batılı ülkelerin bölgeden çekilmekte olduğu bir dönemdi ve siyonizm bu boşluğu doldurmaya adaydı.

İki dünya savaşı arası dönemde farklı ülkelere dağılmış bulunan Arap milliyetçileri ortak bir dile ve kültüre, bir tari-

314 Tibi, **Arap Milliyetçiliği**, s.161.
315 Alan R.Taylor, **The Arab Balance of Power**, New York: Syracuse University Press, 1982, ss.20-21.

hi geçmişe dayanan Arap Ulusu'nun varlığına olan inançlarını korumuşlardır. Ancak yeni siyasi bölünmeler bu birliği gölgeliyordu. Osmanlı Devleti zamanında Arapların varlığı bir bütün olarak kabul görmüş, aradaki farklılıklara karşın Arap eyaletlerinin bütünü Arabistan olarak kabul edilmişti. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise artık -Mısır'ı ayrı tutacak olursak- Irak, Suriye ve Lübnan gerçeği vardır. Bu durumda Arap milliyetçi hareketi her bir ülkede kendi yönetimlerinin gerçekleşmesini, birlik için bir başlangıç noktası olarak değerlendirir.[316]

Arap milliyetçiliği hareketi iki savaş arası dönemde Avrupa'da yaşayan Arap öğrenciler arasında da canlanmış, tartışılmış ve programa ilişkin çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu toplantılardan biri Aralık 1938'de Brüksel'de düzenlenen Birinci Arap Öğrencileri Kongresi'dir. Bu Kongre'de Arap milliyetçiliğinin ihtiyaçları ve programına dair görüşler dile getirilir. Ortak amaç Arap anavatanını özgürleştirme, farklı parçaları birleştirme, etkin ve uyumlu siyasi, ekonomik ve sosyal kurumlar oluşturma olarak tarif edilir. Arapların bu konuda ciddi bir deneyim birikimi olduğu saptanır; Batının yaşadığı deneyimlerden ve araçlardan yararlanılacak, ama faşizm, komünizm ya da demokrasi gibi çağdaş Batı düşüncelerine bağlı kalınmayacaktır.[317]

1920 ve 1930'larda Suriye, Arap milliyetçiliği düşüncesinin merkezi olmayı sürdürmüş, diğer yandan Bağdat yeni bir bağımsızlık hareketinin çıkış noktası ve lideri olarak görülmüştür. Milliyetçilerin büyük bölümü Faysal'ın hareketin lideri olarak kabul ediyorlardı. Ancak söz konusu Arap ülkelerinde bir yandan da Haşimi ailesine karşı muhalefet derinden derine artmıştır. Kutsal Yerlerin idaresi ve savaş sırasında İngiliz etkinliğine, İngilizlerin Arap ülkelerindeki hakimiyetine olanak tanınması sert eleştirilere hedef oluyordu. 1926'da Hicaz yönetimi merkezi Arabistan'da bulunan yeni Vehhabi Devleti'nin kurucusu olan Abdülaziz ibn-Suud tarafından devralındı.

316 Hourani, **Arabic Thought** ... s.293.

317 "Arab Pledge, Definitions, Manifesto". der.Haim. **Arab Nationalism**. . içinde. 1964. ss.100-102.

Arap milliyetçileri 1940'larda Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün'ün tek bir devlette bir araya gelmesi, Filistin'de yaşayan Yahudi'lere istemeleri durumunda özerklik tanınması, Lübnan'da yaşayan Maruni'lere ayrıcalıklı bir rejim sağlanması, Irak ve Birleşik Suriye'nin başlatacağı ve diğer Arap devletlerinin de katılacağı bir Arap Birliği önermiştir. Bu dönemde "Arap Birliği" ideali yara almış durumdadır. Çünkü var olan sınırlar sömürge dönemi mirası ile yapay biçimde şekillenmiş olsa da bir kez oluştuktan sonra siyasi faaliyet bu sınırları esas almak zorunda kalmıştır.[318]

Mısır'da Vefd Partisi'nin Britanya ile anlaşma yapmaya çalışması, Suriye'de Ulusal Bloğun Fransızlarla anlaşma peşinde koşması, yabancı gücü o dönem için tamamen ülkeden atma hedefini değil, daha avantajlı bir denge arayışını göstermektedir. Bu çabalar hiç kuşkusuz bazı kazanımlar ve yeni dengeler getirmiş, ancak Vefd örneğinde görüleceği gibi bu ilişkiler içine giren siyasi aktörlerin aynı derecede yıpranmasına neden olmuştur. Yine Vefd örneğinde görüleceği gibi savaş sonrası dönem de dahil olmak üzere ülkenin iç siyasetinin sorunlarından, sosyal ve ekonomik gelişme sorunlarından çok Britanya ile ilişkiler konusu üzerinde durulmuştur. Bunun bütünlüklü bir siyasal programın oluşmasını engellediği söylenmelidir.

Birinci Dünya Savaşının bitiminden sonra Britanya ve Fransa'nın bölgede bir ortak bulmaksızın yönetimlerini sürdüremeyecekleri ortaya çıkmıştır. Bu yerel güçleri kontrol altında tutacak ama aynı zamanda kendi nihai otoritelerini de kabul edecek bir aktör, parti ya da lider olmalıdır. Arap siyasi hareketi açısından ise Manda yönetimlerinin kurulması ve sömürgeciliğin belirginlik kazanmasıyla birlikte esas amaç, Britanya ve Fransa'dan bağımsızlığın kazanılması haline gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar Arap milliyetçiliğinin iki merkezi Şam ve Bağdat olmuştur. Kahire ya da Mağrip ülkeleri daha geri planda kalmışlardır. Mısır'da daha çok batıcılık ve bağımsızlık düşüncesi etkinken, Mağ-

318 Roger Owen, **State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East**. Londra: Routledge, 1992, s.20.

rip ülkelerinde farklı siyasal ağırlıklar bulunmakla birlikte bağımsızlıkçılık önde giden bir siyasal tema olmayı sürdürmüştür.[319]

Arap milliyetçiliği düşüncesinin gelişiminde İkinci Dünya Savaşı bir dönüm noktası oluşturdu. Bunda yalnızca bölgeyi uzun süre etkisi ve denetimi altında tutan Avrupalı güçlerin dünya üzerindeki hegemonyalarını kaybetmeleri etken olmamıştır. Ortadoğu ülkelerinde gerçek anlamda bir bağımsızlık hareketinin siyasal ve örgütsel gelişimi de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan bağımsızlıkların geçici ve yapay karakteri görülmüştür. Zayıf bir ekonomik yapıya dayanan, siyasal ve idari anlamda kendi kendini yönetim deneyimi olmayan ve uluslararası çıkarların çatışma noktasında yer alan bu toplumların bağımsızlığı istikrarsızlığa, bu da askerin siyasi etkinliğinin artmasına, giderek belirleyici hale gelmesine neden olmuştur. Kurulan devletlerin sınırları ile hakim milliyetçi düşüncenin kapsadığı sınırlar çoğu kez örtüşmemiştir.[320] 19.yüzyılın Pan-İslam hareketlerinin artçıları bu dönemde pratikte geleneksel olandan uzaklaşarak modern siyasal hareketler halini almıştır. Bu dönemde milliyetçiliğin de anlamı değişmiştir. Artık dikkatler anayasal hükümet talebinden çok birlik, bağlantısızlık ve sosyalizm gibi hedeflere yönelmiştir.

2. Nasır'ın Arap Milliyetçiliği Düşüncesi ve Arap Birliği Girişmleri

2.a. Yirminci Yüzyıl Mısır Milliyetçiliği ve Arap Birliği

Arap dünyası geçmişte olduğu gibi günümüzde de homojen bir yapıya sahip değildir. Doğusu, Batısı, Mağrip, Mısır,

319 Habib Bourguiba, "Sovereignty and Suppleness", **Contemporary Arab Political Thought** içinde, der.Abdel-Malek, ss.65-68. Burgiba yönetimi bağımsızlık vurgusu yaparken Batı ile daha yakın ilişkiler içinde olmak istemiş. Filistin sorununa görece daha uzak durmuştur.
320 Hourani. **The Emergence of**... s.188.

Lübnan, Arabistan, ve Suriye tarih ve kültür, ekonomik gelişkinlik, Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman nüfusun dağılımı, Batı ile coğrafi yakınlık ve ilişkiler, kapitalizm ve burjuva toplumunun gelişimi açılarından farlılık göstermişlerdir. Mısır Firavunlar döneminden başlatılan çok eski bir tarihe sahiptir.[321] Mısır milliyetçiliği Arap milliyetçiliği başlığında incelediğimiz gelişmelerden farklı ele alınması gereken bir olgudur. Toprağa ve Mısır halkına ilişkin, Nil Vadisi'nin yarattığı coğrafi özelliklerin sağladığı tarihsel, coğrafi, kültürel ve siyasi özgünlükleri bulunmaktadır. Mısır milliyetçiliğinin incelenmesi açısından bu tarihsel farklılıklar ile diğer Arap milliyetçiliği hareketleriyle ilişkiler önem taşımaktadır.

Bir önceki bölümde ele alındığı gibi Mısır Arap topraklarında başlayan kültürel uyanmanın merkezlerinden biridir. Bu konuda öncülük üstlenmiştir. Arap dili ve üslubunun gelişmesi, dilsel araştırmalar ile özellikle Dar el-Ulum'un kurulmasının ardından gelişen Arap bilimleri ve Arapça öğretimi konusunda çalışmalar önem taşımıştır. Bu gelişmeler Mehmet Ali zamanındaki modernleşme hamlesi ile birleşmiştir. Mısır'ın Osmanlı Devleti ile ilişkileri ile diğer Arap ülkelerinden görece daha uzun bir geçmişe sahip bulunduğu Batılı devletlerle ilişkileri de Mısır milliyetçiliğinin gelişimi açısından ele alınmalıdır. Bu bölümde 20.yüzyılda gelişen Mısır milliyetçiliği incelenecektir.

Mısır milliyetçiliğinin nesnel temellerinin Mehmet Ali Paşa döneminde atıldığı düşünülür. Ancak onda Arap olma ve Arap Birliği gibi ideolojik öğeler bulunmamaktadır. O daha çok Mısır merkezli güçlü bir imparatorluk düşü kurmuştur. Ülkenin doğal sınırlarını genişletip Verimli Hilal toprakları ile Hicaz'ı ele geçirip Anadolu içlerinden İstanbul'a doğru yönelse de amacı Arapçılık değildir. Bu dönemde ön milliyetçilik olarak değerlendirilebilecek bir "vatanseverlik" düşüncesinden söz edilebilir. Vatanseverlik düşüncesine ilk olarak Tahtavi'de rastlanır. Tahtavi vatan aşkından söz etti-

321 Mısır'da Firavun geçmişinin milliyetçi söylemin önemli bir parçası haline getirilmesi konusunda bkz.Donald Malcolm Reid, "Nationalizing the Pharaonic Past". **Rethinking Nationalism**... içinde. ss.127-149.

ği bir şiirinde, vatan sevgisinin imanın bir parçası olduğunu söyler.[322] Ona göre vatanseverliğin yaratacağı kardeşlik, din kardeşliğine eştir. Bu doğduğu ve yetiştiği toprağa olan yoğun bağlılık duygusudur. Tahtavi vatan kavramının modern anlamı ile klasik İslamın gelenekleri ve tarihini bir araya getirmiştir. Muhammed Abduh ise "Siyasal Yaşam" başlıklı makalesinde anavatanın siyasal yaşamın temelini oluşturma rolü üzerinde durmaktadır. Antik Yunan ve modern Fransız düşünürlerinden esinlenerek birliğin en güzel yüzünün anavatan olduğunu, burada anlaşmazlık ve çekişmelerin kendilerine yer bulamayacaklarını söylemektedir. Abduh'a göre anavatan insanın soyunun dayandığı, ama aynı zamanda haklarının korunduğu, görevlerinin bilindiği, yaşam, aile ve mülkiyetinin güvence altına alındığı yerdir. Abduh'a göre özgürlük olmadan anavatan olamaz. Abduh bunları söylerken yalnızca Mısır'ı kastetmektedir.

19.yüzyıl ortalarında Mısır'da yönetici sınıf olarak bulunan Türkler ve Çerkezlere karşı yerli Mısırlıların eşitliğini savunmak, ön milliyetçiliğin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Eşitlik talebi ülkeyi yöneten yabancılar karşısında Mısırlıların aşağı konumlarını düzeltmek gibi maddi ve siyasal bir hedeftir. Yine de 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar Mısır milliyetçiliğinden değil, belki ulus devletin maddi temellerinin atılmış olmasından söz edilebilir. 19.yüzyıl boyunca yaşanan hızlı değişim ve modernleşme, 1870'lerin sonlarından itibaren belirgin bir olgunluğa ulaşmış ve bir grup subayın Milliyetçi Parti adıyla yarı gizli bir örgüt kurması ile ilk siyasi ifadesini bulmuştur. Bu gelişmeler 20.yüzyıl dönemecinde ilk Arap milliyetçisi ya da vatanseverlerinin yabancı egemenliğinden kurtulmak ve hıdivin yetkilerini kısıtlamak için mücadeleye girişmesine neden olmuştur. Mısır'da milliyetçiliğin kökenleri çok daha eskilerde aransa bile siyasal anlamda 1882'de Britanya işgaline yol açan Arabi Paşa ayaklanması ile harekete geçmiş ve siyasi ifadesini bulmaya başlamıştır. Britanya işgalin gerekçesi olarak kendi çıkarlarını zarara uğratacak şekilde milliyetçi hareketin güç kazanma-

322 Tahtavi'den akt.Duri, **The Historical**..., s.156.

ami göstermiştir. Ama bu her haliyle tamamlanmış bir milliyetçilik değildir. Mısırlıların bilincinde Osmanlı Devleti Mısır halkının bilincinde bir bağlanma merkezi olarak hala önemli bir yer tutuyor, Britanya işgaline karşı mücadelede Osmanlı Devleti kurtarıcı olarak görülüyordu.

Yaşadığı özgül tarihsel deneyim nedeniyle Mısır milliyetçiliği ve Mısır'da Arap milliyetçiliği kendine özgü, farklı bir yol izlemiştir. Mısır Britanya işgali sonrasında resmen ait olduğu Osmanlı Devleti merkezine bir bağlılık göstermiştir. Zaman içinde giderek aşınsa da ve sembolik düzeyde kalsa da bu bağlılık bir çok Mısırlı için varlığını sürdürmüştür.[323] Hatta çelişkili bir biçimde, işgal, Mısır'ı Osmanlı Devleti'ne yakınlaştırmıştır. Mustafa Kamil'in (1874-1908) temsil ettiği kuşak hala Osmanlı yanlısıdır. Diğer yandan Mısır'ın Britanya'ya karşı bağımsızlık mücadelesi verirken bir taşralı içe dönüklük yaşadığı ileri sürülür. Bu nedenle emperyalizmin temeline karşı çıkılmamış, yalnızca aldığı biçimler eleştirilmiştir. Ulusal duyarlılık yalnızca Mısırlılık düzeyinde kalmıştır. Bu görüşe göre Mısır'ın anti-emperyalist mücadelesine Arap dünyasının daha geniş çerçevesi içinde bakmak için hiç bir çaba gösterilmemiştir. 1936 Filistin ayaklanması, kendini daha geniş bir çerçevede konumlandırma açısından bir dönüm noktası olarak görülmektedir.[324]

20.yüzyıl Mısır vatanseverliğinin gelişmesinde ve Mısır milliyetçi hareketinin oluşumunda önemli köşe taşlarından birini Mustafa Kamil oluşturur. Mustafa Kamil hukuk eğitimi almış, eğitiminin bir bölümünü Fransa'da tamamlamış ve daha sonra El-Ahram gazetesinde çalışmıştır. İngiliz işgalinden kurtulma ve bağımsızlığı hedefleyen Mustafa Kamil diğer yandan Mısır ile Fransa'nın birbirine yakın çıkarları olduğunu savunmuştur. Mısır vatanseverliğine temel olarak dinsel değil, mekansal ortaklığı alır. Bir çok Mısırlı aydın önceleri Arap Birliği hedefinin İngiliz, Alman, Fransız ve Türk-

323 James Jankowski, "Egypt and Early Arab Nationalism: 1908-1922", **The Origins of Arab Nationalism** içinde, derl.Rashid Khalidi vd., New York: Columbia University Press, 1991, s.244..

324 Ahmet el-Kudsi, **Arap Dünyasında Milliyetçilik**, Çev.Orhan Koçak, İstanbul: Köz Yay., 1975, ss.34-35.

lerin yardımıyla sağlanacağını düşünürken 1904 İngiliz-Fransız Anlaşması sonrasında Batıya karşı şüpheci bir tavır gelişmeye başlar. Mustafa Kamil İngiliz işgalcilere karşı sürekli ve ödünsüz bir savaşım ister. Mustafa Kamil aynı zamanda halkın siyasal yapısının ve bilincinin geliştirilmesi, ahlaki eğitiminin tamamlanması ve halka vatanseverlik duygusunun kazandırılması gerektiğini düşünür. Ulusçuluğun gelişebilmesi için ona göre hıdiv ile işbirliği ve anlaşma içinde olmak gereklidir. Arabi başkaldırısının başarısızlığının bir nedeni olarak hıdiv ile işbirliği yapmamış olmalarını görür.[325]

Mustafa Kamil gazeteciliği sırasında Lord Cromer'in kardeşiyle yaptığı mülakatta İngilizlerin Mısır'ı işgalini ve o dönemin güncel bir konusu olan İngiliz silahlı güçlerinin kendilerine yönelik saldırganları yargılamak için mahkemeler kurma kararını eleştirir. Mısır kamuoyunu İngilizlere karşı harekete geçirir. Ekim 1907'de her kesimden insanın katıldığı bir cephe örgütü niteliği taşıyan ve tek hedefi İngilizlerin Mısır'dan çıkmasını sağlamak olan Vatan Partisini kurar. Bu örgüte Hizbu'l-Cela (Tahliye Yanlısı Parti) de denilmektedir. Vatan Partisi'nin geliştirdiği en önemli slogan olan "Tahliye olmadan görüşme olmaz." dönemin milliyetçi hareketi açısından Britanya işgalinin ne kadar merkezi bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Mustafa Kamil için "vatan"dan kastedilen yalnızca Mısır topraklarıdır. Ona göre tek bir mekan ve coğrafi çevrede yetişmek, bireyler arasındaki birliği sağlayan en önemli bağdır. Vatanseverlik ile dindarlık ya da farklı dinlere mensup olma arasında da bir çelişki bulunmamaktadır. Dolayısıyla Mısırlı Müslümanların Kıpti'lerle işbirliği yapması ve birlik olmalarının önünde bir engel bulunmamaktadır. Mustafa Kamil vatanseverlik ve ulusçuluk düşüncelerini Avrupalılardan aldığını söylemekte ve Batının ünlü ulusal liderlerini yazılarında övmektedir.

1907'de Lord Cromer'ın Mısır'dan ayrılmasının ardından, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Mısır milliyetçi hareketinde bir atılım gözlenir. 1906'da ortaya çıkan Dinşavey olayı Mı-

325 Hamid İnayet. **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, İkinci Baskı, İstanbul: Yöneliş Yay., 1991. s.227.

sır halkının vicdanında milliyetçi duyguları artıran bir işlev görmüş ve Cromer'ın ayrılmasının ardından ülkede Britanya kontrolünü zayıflatmıştır. Dinşavey köyü yakınlarında güvercin avına çıkan bir grup İngiliz subayı Mısırlı bir kadını yaralamış, köylülerle subaylar arasında çıkan kavgada subaylar yaralanmış, içlerinden biri de dönüş yolunda ölmüştür. Bu olay üzerine köylüler yargılanmış ve dördü idam edilmiştir.[326]

Mısırlılar 1911 Trablusgarp savaşında İtalyanlara karşı ve 1912-1913 Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'na gidilen süreçte Osmanlı merkezinin giderek daha fazla zayıflaması ve oradan destek gelmesi olasılığının azalması seküler ve toprağa bağlı bir tür milliyetçi hareketin yükselmesine ve örgütlenmesine neden olmuştur.

Bu dönemde ilk kez Mısır milliyetçileri ile diğer Arap milliyetçiliği hareketleri arasında bir ilişki kurulur. Ancak bunlar zayıf ilişkilerdir. Aynı yıllarda Mısırlılarda Osmanlı Devleti'nin Arap siyasetine yönelik de bir tür "izolasyonizm" ve bu meseleye "karışmama" tercihi gözlenir.[327] Bu anlamda diğer Arap eyaletlerinde hızla gelişmekte olan Arap milliyetçiliği hareketi ve savaş sırasında yükselen Arap isyanı ile Mısırlı vatanseverler arasında bir kopukluk, bağlantı zayıflığı gözlenmektedir. 1913'te Paris'te düzenlenen ilk Arap Kongresi'nde konuşma yapmak isteyen bir Mısırlıya söz verilmemiştir. Daha sonra Kongrenin Mısır'ın Doğusunda bulunan Osmanlı Arap eyaletleri ile sınırlı olduğu ilan edilmiştir.[328] Dawn'ın çalışmasında söz ettiği 126 Arap milliyetçisi arasında da Mısırlı kimse bulunmamaktadır. 1920'lerde Mısır'ın Arap Birliğine ilişkin düşünceleri zayıftır. Bunun çeşitli nedenleri arasında Mısırlılar işgalcileri olarak Britanya ile uğraşırken, tipik temsilcisi Haşimi ailesi olan diğer Arapların Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz ve Fransızlardan beklenti içine girmiş olmaları gösterilebilir. Üstelik süreç içinde

326 Beth Baron, "Mothers, Morality, and Nationalism in Pre-1919 Egypt", **The Origins of**... içinde, der.Khalidi vd., ss.274-1-275.
327 Jankowski. "Egypt and Early...", s.246.
328 Baron. "Mothers, ...", s.275.

Osmanlı idaresi altındaki topraklarla Britanya işgali altındaki Mısır arasında da önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. "1882'den sonra Nil Vadisindeki Britanya emperyalizmi ve Arap Asyasında devam eden Osmanlı yönetimi arasındaki fark, bu iki bölge halkına farklı siyasal sorunlar getirmiştir."[329]

Birinci Dünya Savaşı sonrasında ve iki savaş arası dönemde Arap topraklarının bölünmesi ve bu topraklarda Batılılar eliyle Manda yönetimlerinin kurulması, Mısırlıların Arap siyasetine dahil olma isteğine, burada Haşimilerin Arap Birliğini sağlama konusunda kazandığı ağırlığı dengelemeye çalışmasına neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde Paris Barış Konferansı'nda ve Milletler Cemiyeti'nde Mısır'ın temsili ve bağımsızlığı için uğraş veren Saad Zağlul (1860-1928) ve Vefd Partisi'nin bir dönem bu konudaki yaklaşımı Arap ülkelerine olan inançsızlığı göstermek bakımından ilginçtir. Daha sonra Arap Birliği Genel Sekreteri olan Azzam'a Arap birliğinin olanaklı olup olmadığını sorduğunda Zağlul: "Sıfır ile sıfırı toplarsanız sonuç ne olur?"[330] diye sorarak yanıt vermiştir.[331]

İki savaş arası yıllar Mısır milliyetçi hareketi için bir arayış dönemidir. Bu dönemde ülkenin sosyal ve siyasal yapısı değişmiştir. 1920 ve 1930'larda Mısır kendi kimliğini diğer Araplardan ayrıştırarak daha farklı bir zeminde oluşturmaya çalışır: Mısırlı yazar ve aydınlar Mısırlılık için uygun semboller aramışlardır. Bu arayışın ürünlerini ülkenin Firavun geçmişini öne çıkaranlarda, Taha Hüseyin'in Mısır'ı geniş Akdeniz uygarlığının bir parçası sayma girişiminde ya da romantik İslami sembollere dönüş girişimlerinde izlemek

329 Mısır milliyetçiliğinin oluşumu ve farklı yönleri için bkz.Israel Gershoni-James P.Jankowski, **Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930**, New York: Oxford University Press, 1987, s.17 ve çalışmanın diğer bölümleri.

330 Anwar G.Chejne, "Egyptian Attitudes toward Pan-Arabism", **The Middle East Journal**, c.11, no.3, Yaz 1957, s.253.

331 1930'larda Mısırlı siyasetçilerin Arapçılığa değer verir hale gelmesi sürecine değinen önemli bir çalışma için bkz.C.Erenst Dawn, "The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years". **International Journal of Middle East Studies**, no.20. 1988. s.80-82.

mümkündür.[332] Nil Vadisine, toprağa ilişkin özellikler, Firavunlar dönemi mirası, Batıya dönük ve Akdenizli olma özelliği öne çıkartılmıştır. Mısır ulusal kültürünün Firavunlara mı, yoksa Müslüman Araplara mı daha yakın olduğu tartışmaları yaşanmıştır. Mısır'da uzak bir geçmişten bugüne maddi ve entelektüel ilişkilerin daha çok Yakın Doğu olarak adlandırılan Akdeniz havzası ile kurulduğu, Mısır'ın bu anlamda Doğudan çok Batıya ait olduğu düşüncesi savunulmuştur.[333]

Çelişkili görünse de aynı dönemde Mısır'ı Arap dünyasının bir parçası olarak görme istemi, diğer Arap ülkelerinde de zemin bulmuştur. Mısır Araplar için 19.yüzyıldan itibaren kendi ülkelerindeki içsel gerilimler ve bölünmelerin aşılması için kendilerinden ama dışsal, güçlü bir birleştirici öğe ve bir entelektüel kaynak işlevi üstlenmiştir. Filistin sorunu ve 1936-1939 isyanları Irak, Suriye ve Mısır'da, tüm Arap dünyasında Arap yanlısı güçleri harekete geçirmiş, Mısır'da eğitim görmüş genç orta sınıf katmanlarda Arap milliyetçiliği duygularını artırmıştır. 1930'lardan sonra Mısır'ın Arap birliğine liderlik etmesi istenir bir şey haline gelmiştir. Mısır Arap Birliği örgütü liderliğini üstlenerek ve Filistin Savaşı'na girerek siyasal düzeyde bir Arap ülkesi olarak algılanmaya başlamıştır.[334] Mısır'da Arap amaçlarına yönelik ilk pozitif tepkiler 1925'te Suriye'de Fransızlara karşı isyan başladığında ortaya çıkar. Mısır'da yaşayan Suriyeliler bu amaca hizmet etmek için kampanyalar düzenleyerek para toplamaya çalışmışlardır. 1930'larda Mısırda siyasal krizin yanı sıra bir kimlik krizi de yaşanmaktadır. İki savaş arası dönemde Mısır'da kendini Arap dünyasına daha yakın konumlandırma ve kendini Arap olarak tanımlama yaklaşımı, yönetici sınıfın çeşitli bölmelerinde kendini hissettirmiştir. Sağda ya da solda yer alan siyasetçiler Arap Birliği düşüncesine yaklaşmışlardır.

Mısır'ın yönetici sınıfları tarih içinde zenginlik açısından

332 Gershoni-Jankowski, **Egypt, Islam**..., s.
333 Taha Hussain, "The Mediterranean Vocation of Egyptian Culture", **Contemporary Arab Political Thought** içinde, der.Abdel Malek, ss.93-94.
334 Bkz.Binder. "Ideologic Foundations...", s.138.

geniş Arap "hinterland"ını bir olanak olarak değerlendirmiş, ancak istikrar arandığında kendinde olanla yetinmiştir. Dönem dönem Liberal ve Batıcı Vefd Partisinde dahi üst düzeyde Arap Birliği ve Arap Milliyetçiliği çağrışımları duyulur hale gelir. Diğer Arap ülkeleriyle yakınlaşma, Arap Birliği ve Arap milliyetçiliği düşüncelerinin gelişimi konularında Mısır sarayının Arap-İslam yönelimi ile liberal ve Mısır'a vurgu yapan Vefd arasında net bir ayrım çizmenin yanlış olduğu ileri sürülmektedir.

1920'lerde Mısır milliyetçiliğinin ihtiyaçları ve Mısır toplumunun sorunları, her iki kesim için de Arap milliyetçiliğinden daha önde gelmiştir.[335] 1920'lerde dil ortaklığına, kendini Arap saymasına ve Arap kültürünün merkezi olma özelliği taşımasına karşılık tam olarak Arap sayılmayan Mısır'da kendi milliyetçiliğini Firavunlar dönemine ve coğrafi bütünlüğe atıfla tanımlama çabası göze çarpar. Yine bu dönemde İslam birliği düşüncesinin yanı sıra vatan düşüncesine de önem verilmekte ve Müslüman ve Hıristiyanları bir araya toplayabilecek bir zemin yaratma, din ve devleti birbirinden ayırma çabaları görülmektedir. İçlerinde Arap Birliğinden yana olanların da bulunduğu modernistler 1913 yılında "din Tanrıya, anavatan herkese aittir" demektedirler.[336]

Mısır'da milliyetçiliğin gelişiminde düşünsel geleneklerin yanı sıra maddi süreçlerin de etkisinden söz etmek gerekir. 19.yüzyılın son çeyreğinden itibaren, ama özellikle de 1920'lerden sonra ülkede ulaşım olanakları genişlemiş, yiyecek maddelerinde artış ve niteliğinde iyileşme görülmüş, sağlık koşullarında düzelme ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar nüfusun hızla artmasına neden olmuştur. Ekilebilir toprakların artışı ve sanayideki düşük gelişme ivmesi, hızlı nüfus artışını massetmeye yetmeyince kentlere önemli bir göç dalgası yaşanmış, Kahire'nin nüfusu 1927 ile 1966 arasında üç katına yükselmiştir. Sonuç kentlerde biriken topraksız köylüler, her zaman iş bulamayan büyük, amorf bir yapı ve kent proletaryasının ortaya çıkması olmuştur.[337]

335 Ralph M.Coury, "Who 'Invented' Egyptian Arab Nationalism? 2", **International Journal of Middle East Studies**, No: 14, 1982, s.250.
336 Chejne. "Egyptian Attitudes...", s.256.

Tarım toprakları el değiştirmeye başlamış, topraklar eskiden vergi toplayan ve bu biçimde belirli bir sermaye birikimi sağlayan kişiler, aşiret reisleri, kentli eşraf tarafından mülk edinilmeye başlamıştır. Toprak mülkiyetinde merkezileşme ortaya çıkmıştır. Sulama ve giderek makineli tarıma geçen Mısır, Avrupalı sermayedarların büyük çiftlikler kurduğu Kuzey Afrika'dan farklıdır. Yine de nüfusa oranla tarım üretiminin artışında belirgin bir ilerleme gözlenmez.

Zanaatkarlar, el sanatlarıyla uğraşanlar ve küçük üreticiler Avrupa'dan hızla pazarlarına akan, makine imalatı düşük fiyatlı malların rekabeti altında ezilmiş, Kahire, Halep, Şam, Bağdat, ve Tunus gibi büyük kentlerde bu rekabet el sanatlarının erimesine yol açmıştır. Mısır'da Mehmet Ali'nin kurduğu devlet fabrikalarının ve tekellerin ürünleri de aynı etkiyi yapmıştır. El sanatlarının yok olması, loncaların da sonunu getirmiş, bu kesimde çalışan emekçiler ya bütünüyle işsiz kalmış ya da köylerden kente akmakta olan yeni emekçilerin de baskısıyla eski itibarlarını kaybetmişlerdir.[338]

Büyük kent merkezlerinde yoğunlaşan entelektüel, sınıfsal ve siyasal hareketlilik, ülkenin geleceğinin belirlenmesinde kırsal bölgelerin önemini gölgede bırakmıştır. Kentler, önemli kararların şekillenmesinde ve çelişkilerin yoğunlaşmasında birincil derecede önem taşımıştır. Devlet yapısı açısından bakıldığında, eğitim olanakları yoksul kesime, işçi sınıfına ve topraksızlaşan ve burjuvalaşan eski toprak sahipleri sınıflarına doğru yayıldıkça bu kesimlerin siyasal yapı

337 Paul Cammack (vd.), **Third World Politics: A Comparative Introduction**, Üçüncü Baskı, Londra: Macmillan Education Ltd., 1988, s.72. Hızlı nüfus artışı ve nüfus yoğunluğu Mısır için önemli bir sorun olmuştur. Nüfus 1897'de 10 milyondan 1947'de 19 milyona yükselmiş, nüfus yoğunluğu ise km başına 1927'de 420'den 1966'da 845'e yükselmiştir. Bkz.Hopwood, **Egypt: Politics**..., s.18. Nüfus yoğunluğunun bir sorun haline geldiği şöyle ifade edilmiştir: "Siyasetin her biçimi gibi bir devrim insanla yapılır. Bir anlamda Mısır devrimi de çok fazla insan yüzünden yapılmıştır. 1952'de Monarşi devrildiğinde Mısır nüfusu 21 milyona yaklaşıyordu.", John Waterbury, **The Egypt of Nasser and Sadat**, Oxford: Princeton University Press, 1984, s.41.

338 Charles Issawi, "The Arab World's Heavy Legacy", **Foreign Affairs**. c.43, no.3. 1965. s.505.

içinde daha geniş bir biçimde yer aldıkları, büyük toprak sahipleri sınıfına karşı hayal kırıklığına uğramış, muhalif bir kesim ve bir siyasal ağırlık oluşturmaya başladıkları görülmektedir. Öğrenciler'de dahil olmak üzere bu kentli kesimler sosyalist ve milliyetçi partiler etrafında örgütlenmeye başlamışlar, kentli başkaldırı hareketlerinin öncülerini ve tabanını oluşturmuşlardır.

Mısır burjuvazisinin ortaya çıkışı esas olarak 1930'lar sonrasına ait bir olgudur. Mısır'da burjuvazi el-Mısr grubunun 1930'da gümrükleri denetim altına alması, 1936 Anlaşması ile kapitülasyonların kaldırılması ve hükümetin iş dünyasını "Mısırlılaştırma" önlemleri sonucunda doğdu. Avrupalı yatırımcılar İkinci Dünya Savaşı'nda ve 1948'de Arap-İsrail Savaşı sırasında güç kaybetmişlerdi. Bütün bunlara kültürel değişimler ve siyasi mücadeleler de eklenmiştir. 1952'de proletarya kent nüfusun yüzde 10'unu oluşturuyordu.

1930 ve 1940'larda Arap ülkeleri 1929 Büyük Bunalımı'nın da etkisiyle bir kriz yaşamış, başta pamuk olmak üzere tarım ürünlerinin fiyatları hızla düşmüştür. 1929 Bunalımı uluslararası pazarlarla ilişkisi diğer Arap ülkelerine oranla daha fazla olan Mısır'ı derinden etkiledi. Uluslararası piyasalarda pamuk fiyatlarının düşmesi sonucu, dışsatım 1/3 oranında azalmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın öncesinde ve savaş sırasında ülkede çok sayıda müttefik askerinin bulunması enflasyonun artmasına neden olmuştur. Vasıfsız emek gücünde ve aynı zamanda lise ve yüksek okul mezunları arasında yaygın bir işsizlik ortaya çıkmıştır. Bütün bu krizlere ülkelerdeki yabancı varlığına ve işgaline karşı mücadeleler eşlik etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Arap dünyası, daha radikal bir siyasal hareket alanı haline gelmiştir. 1948 Filistin savaşı ile itibarını ve güvenilirliğini bütünüyle kaybeden toprak sahibi, tüccar kesimi ve büyük burjuvazi bir çok Arap ülkesinde devlet kontrolünü giderek siyasallaşan küçük burjuva bir ara katmana kaptırmıştır. Mısır'da Hür Subaylar iktidarı da bu eğilimin bir parçasıdır. Bu rejimler sosyal ve siyasal bir "pat" durumunun ürünüdür: İç çelişkiler, kitle basın-

cı ve ülkenin fiilen Britanya egemenliğinde bulunması, geleneksel toprak sahibi ve tüccar kesimin egemenliğini aşındırmış, ama aynı zamanda devrimci bir partinin ya da devrimci liderliğin ve siyasal bilincin yokluğu koşullarında hareketlenen işçi ve köylü sınıfları iktidarı almaya muktedir olmadıklarından asker bir aracı rolüyle toplumsal bir misyon üstlenen bir grup olarak öne çıkmıştır. Devlet aygıtını kontrol ederek hoşnutsuz kitlelerle ulusal burjuvazi arasında "aracılık" rolüne soyunur.[339]

Ekonomik koşulların ve siyasal açmazların yarattığı hayal kırıklıkları Mısır'da orta sınıfı ve işçi sınıfını derinden etkilemiştir. 1919'dan sonra yetişen bir önceki kuşağın Batılı tarzı benimsemiş seçkinlerinden farklı, daha az Batılılaşmış, kentli ve eğitimli geniş bir nüfus ortaya çıkmıştır. Bu yeni aydınlar ya da Mısır'ın yeni "Efendileri" Mısır'ın Arap ve Müslüman kimliğini daha çok öne çıkartan düşünceler geliştirmişlerdir. Bu dönemde Mısır milliyetçiliği önemli bir dönüm noktasından geçmiştir. Yukarıda söz edilen gelişmeler 1920'lerin toprak üzerinden tanımlanmış milliyetçi düşüncesinin sorgulanmasına neden olmuştur. 1930'larda Mısırlı kimliği ile Arap milliyetçiliği düşüncesi birbirine yakınlaşmış, kendini daha geniş bir çerçeve içine yerleştirmeye çalışan "büyük Mısır milliyetçiliği" düşüncesi ortaya çıkmıştır.[340] Bu gelişme 1920'li yıllarda ortaya çıkan Mısır'a özgü Arap ve Müslüman olmayan, daha çok Batılı "ulus devlet" milliyetçiliği modelinin tatmin edici olmamasından kaynaklanmaktadır. Yeni model 1920'lerin toprağa bağlı, toprak ile tanımlanmış, Mısır ülkesini esas alan milliyetçilik anlayışından farklı olarak bu çerçeveyi aşan, Arap ve Müslüman kimliği ile Arap komşularıyla bağlantılarını ve benzerliklerini öne çıkartan bir "büyük Milliyetçilik" anlayışıdır.[341]

---

339 Samih K.Farsoun-Walter F.Carroll, "State Capitalism and Counterrevolution in the Middle East: A Thesis", **Social Change in the Capitalist World Economy** içinde, der.Barbara Hockey Kaplan, New York: Sage Publications, 1978. s.142.

340 Mısır'da 1930'lu yıllarda gelişen Büyük milliyetçilik (Supra nationalism) görüşleri için bkz.Israel Gershoni-James P.Jankowski, **Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945**. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. s.117.

1930'lu yılların Mısır milliyetçiliğini etkileyen ekonomik koşulların dışında sosyal ve siyasal nedenlere de değinmek gereklidir. Devlet okullarında ve üniversitelerde Arap-Müslüman gelenekten bir kopma eğilimi içeren Batı tarzı bir müfredat programı izlenmektedir. 1930'lu yıllarda etkin olan Genç Mısır Cemiyeti kentli, orta sınıf, Batı tarzı eğitimli "yeni Efendi" nüfusa dayanmaktadır. Bu kuşak, bir önceki kuşağın bağımsızlık için gösteriler yapan inançlı tutumundan farklı bir ortamda yetişmiştir. Üstelik eğitim olanaklarının ortaya çıkarttığı eğitim görmüş insanlar için yeterli ve uygun istihdam olanakları da bulunmamaktadır. Dolayısıyla gençlik içinde bir aranış söz konusu olmuştur. Vefd Partisinin Mavi Gömleklileri, Genç Mısır Örgütü'nün Yeşil Gömleklileri paramiliter örgütlenmeler oluşturmuşlardır. Bu arayışın Müslüman Kardeşleri de doğurduğunu ve hızla gelişmesine neden olduğunu unutmamak gerekmektedir. Aynı otoriter, radikal, dini eğilim diğer Arap ülkelerinde de görülmüştür: Suriye'de Ulusal Hareket Birliği, Arap Milliyetçi Gençlik Birliği, Anton Sadeh'in Suriye Halk Partisi (daha sonra Suriye Milli Sosyal Partisi) ortaya çıkmıştır.[342]

Aynı dönemde Arap ülkeleri ile ekonomik ve kültürel bağların güçlenmesi gündeme gelmiştir. Arap ülkeleri Mısır sanayii ve finans sektörü için yeni bir pazar olarak görülmektedir. Mısır kökenli kitap, gazete, film gibi kültür ürünleri daha önceki dönemde de Arap ülkelerinde geniş bir alıcı kitlesi bulmuştur. Bu dönemde bu tür ürünlerin Arap ülkelerine daha fazla pazarlanması gündeme gelmiştir. Yüzyılın başından itibaren Suriye ve Filistin kökenli Arap mülteci grubu Mısır'da yaşamaktaydı. Üstelik Arap dünyasında sömürgeciliğe karşı mücadelede Mısır'ın siyasal, finansal ve etik desteğini arayan çeşitli siyasal hareketler bulunmaktadır. 1936 İngiliz-Mısır Anlaşmasının ardından İngilizlerle ilişkilerini düzeltmeye başlayan Mısır uluslararası planda önem kazanmış ve Arap dünyasının temsilciliğini de üstlenmeye

341 Gershoni-Jankowski, **a.e.**, s.31.

342 P.J.Vatikiotis. **Arab Regional Politics in the Middle East**. New York: St.Martin's Press. 1984. s.146.

başlamıştır. Arap dünyasında geniş bir çerçevede liderliği ele alacağına inananlar artmaktadır. Filistin sorunu Mısır yönetici sınıfını Arap sorunlarıyla ilgilenmek, diğer Arap ülkeleriyle ilişkileri güçlendirmek durumunda bırakmıştır.

İki savaş arası dönemde Arap halkın Filistinlilere duyulan sempati ile onlara yapıldığına inanılan haksızlığa tepki büyümüştür. Bölgede Mısır'ın Arap dünyasındaki güçlenen pozisyonunu bozacak, güçlü bir rakip oluşturacak Siyonist bir devlet kurulmasından endişe duyulmaktadır. Filistin'de ortaya çıkacak radikal bir halk hareketi ya da devriminin Mısır'da radikalleşme eğilimlerini artırmasından korkulmaktadır. Mısır'da zaten 1930'larda iç siyasette bir kutuplaşma ve radikalleşme eğilimi mevcuttur. Vefd Partisinin tabanı ve sıradan üyeleri orta ve alt-orta sınıftan gelmektedir ve bu gelişmeler onları da toplumun diğer kesimleri gibi radikalleştirici yönde etkilemiştir. Bu kesimin de maddi koşulları giderek bozulmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sağ ve sol, komünistler ve Müslüman Kardeşler de dahil olmak üzere tüm siyasi akımlar Filistin sorunu ile ilgilenmiştir. 1931 yılında Mısır Komünist Partisi programına Arap halklarının emperyalizmden kurtuluş mücadelesine çağrı ile birlikte tüm özgür Arapları içeren tam bir Arap Birliği kurulması hedefi alınmıştır.[343]

Mısır'da 1930'larda demokratik ve parlamenter görünümüne karşın Saray merkezli bir diktatörlük ortaya çıkmıştır. İsmail Sıdkı'nın Başbakan atanması ile (1930-1933) Vefd siyasi itibarını yitirirken 1923 Anayasası yerine daha otokratik bir Anayasa yapılmıştır. 1935 yılı sonlarında daha çok öğrencilerin katıldığı çeşitli protesto gösterileri sonucu bazı değişikliklerle 1923 Anayasasına dönülmüş ve 1936'da yapılan seçimlerde Vefd yeniden iktidara gelmiştir. 1937 yılı sonlarında Parlamenter işleyişte bozulmalar ve kavgalar Vefd hükümetini zayıflatmış ve Kral Faruk'un hükümeti görevden almasına neden olmuştur.

1936 yılında Vefd Partisi'nin üst düzey yöneticileri tarafından Arap Birliği Topluluğu kurulur. Vefdçiler da Arap dü-

343 Coury. "Who 'Invented'...". s.464.

şüncesini dillendirmeye, daha geniş bir çerçevede Araplar arasında işbirliği olanakları üzerinde düşünmeye başlar. Diğer partilerin olduğu gibi Vefd Partisinin de Arap dünyası ile ilgisi Filistin sorunu üzerinde odaklanır. Filistin'le ilgili görüşmeler Nisan 1936'da İngiltere'de başlar. 1937'de Milletler Cemiyeti'nde Vefd Partisinin Dışişleri Bakanı Vasıf Butrus Gali, hükümetinin Filistin Bölüşüm Planı'na karşı çıktığını ifade eder. Britanya ile Filistin arasında, diğer Arap ülkeleri ile yapılana benzer bir anlaşma imzalanmasını ister. Önerilen anlaşma Filistin'in bağımsızlığını sağlayacak ve tüm yabancı çıkarlardan temizlenmesine yol açacak, Filistin'de hali hazırda yaşayan tüm Müslüman ve Yahudilerin haklarını koruyan ve Filistinli Yahudilerin burada yaşayan Müslüman ve Hıristiyanlarla eşit kabul edilmelerini sağlayacak bir anlaşmadır. Ancak gelişmeler bu yönde olmamıştır.

Mısır 1938'den İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek istikrarsız hükümetler tarafından idare edilmiştir. Zaten siyasal kararlar da hükümet ve bakanlar tarafından değil, Kral Faruk ve çevresindeki muhafazakar ve çıkarcı danışmanlar çevresi tarafından alınmaktadır. Gerçek bir demokratik işleyişe sahip olmayan Parlamenter sistemde siyasal partilerin yanı sıra Parlamento en çok yıpranan siyasal kurum olmuştur. Temsil yeteneğini kaybederken karıştığı bozulma, yolsuzluk, kayırmacılık olaylarıyla halkın gözünden düşmüştür. Parlamentonun denetimi bu dönemde büyük toprak sahiplerinin eline geçmiştir. Halkçı bir söylem benimsemelerine karşın ülke kaynaklarını kendi çıkarları için kullandıkları düşüncesi yaygınlaşmıştır. Ekonomik sorunlara eklenen siyasal sorunlar, Vefd'in Saray ve Britanya karşısında güçsüzlüğü, seçim sisteminin halkın istemlerini yansıtma konusundaki yetersizliği ve parlamentonun kendi çıkarları için çalışan yapısı, siyasal partilerdeki bölünmüşlük ve bozulma, sosyo-ekonomik yapıdaki eşitsizlikler ülkenin 1920'li yıllara damgasını vuran bağımsızlık, modernleşme ve ilerleme hedeflerinden uzaklaşmasına neden olmuştur.

1936 yılında imzalanan İngiliz-Mısır Anlaşması dış siyasette göreli bir bağımsızlık sağlamıştır. Bu Anlaşma ile Mı-

sır'ın bağımsızlığı resmiyet kazanmış ve Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmiştir. Bağımsızlık Mısır'ın komşu Arap ülkeleriyle ilişkilerine dolaylı bir etkide bulunmuştur. Arap ülkelerinde ve Filistin'in Müslüman ve Hıristiyan topluluklarında Siyonizme karşı yükselen muhalefet Mısır'dan büyük beklentiler içine girmiştir. Filistinli Arapların 1936-1939 ayaklanması Mısır'ın Arap siyasetine dahil olma sürecini hızlandırmıştır. Filistinlilerin Mısır'ın ezeli düşmanı olan İngiltere'ye karşı savaşması ve Yahudiliğe karşı Müslüman kimliğinin öne çıkarılması Mısır'da da Arap dünyasıyla yakınlık hissiyatını artırmıştır. Mısır'da ilk kez 1936'da Filistin davası resmen desteklenmiştir.

Yukarıda değinildiği gibi Britanya'nın Filistin'de Arap-Siyonist karşıtlığını kendi denetimi altında bir çözüme ulaştırmak amacıyla 1939'da düzenlediği Londra Konferansı'nın ardından Britanya hükümeti Temiz Sayfa (White Paper) olarak bilinen bir belge yayınlamıştır. Bu metinde bölgeye Yahudi göçü sınırlandırılmakta, göç edeceklerin miktarı Filistinli Arapların düşüncesi sorularak belirlenmektedir. Bu metnin vurguları Britanya'nın Arap dünyasına yönelik yeni bir siyaset geliştirdiğini göstermektedir. 29 Mayıs 1941'de Britanya Dışişleri Bakanı Anthony Eden Araplar arası ilişkilerin güçlendirilmesi gerektiğini ve bu konuda gerekli desteği sağlayacaklarını açıklamıştır.[344]

İkinci Dünya Savaşına yaklaşılan yıllarda savaş olasılığının artması Mısır'ın Arap komşularıyla ilişkilerini geliştirmek istemesine neden olmuştur. 1942'den sonra savaşın Ortadoğu'ya sıçraması bu isteği artırmıştır. Mısır hükümeti Almanya ile görüşmeler yapmış ve 1940'ta ülkede sıkıyönetim ilan edilmiştir. Genç Mısır ve Müslüman Kardeşler örgütleri İngiliz karşıtı siyasetlerinden ötürü kısıtlanmışlardır. 1942'de Arapça konuşan halklarla daha yakın ilişkiler kurulması için çalışma yapmayı hedefleyen Arap Birliği (al-ittihad al-arabi) adlı bir örgüt kuruldu. Daha çok entelektüeller ve siyasi liderlerin etrafında toplandığı bu örgütün Bağdat, Şam, Beyrut ve Yafa gibi önemli kentlerde şubeleri açıldı. Suriye

344 Taylor. **The Arab Balance**..... s.21.

ve Lübnan'ın bağımsızlık mücadeleleri sırasında Mısır'ın resmi olmayan sözcüsü gibi hareket eden bu örgüt Filistin ve Kuzey Afrika ile ilgili konularda da görüş bildirmiştir.[345]

Vefd Partisi halk kitleleri gözünde değer kaybetmiş ve dağılma eğilimi göstermiştir. Bu gelişme partinin muhafazakarlığı, doktrininin muğlaklığı ya da siyasal aygıtının şekilsizliğinden çok içsel bozulması, yolsuzluklara karışması, liderliğinin zayıf ve bir etikten uzak olması ve değişen zamana ayak uyduramamasına bağlanmaktadır.[346] Vefd 4 Şubat 1942'de İngiltere Büyükelçisi'nin Kral Faruk'u zorlayarak Mustafa Nahas Paşa'ya hükümet kurdurması sonucu iktidara gelmiş, bu olay aynı zamanda düşüşün başlangıcına işaret etmiştir. Mısır'da halk kitlelerini, 1936 anlaşmasına ve bağımsızlık kazanılmasına karşın, İngiltere'nin ülkeyi Kraliçe Viktorya döneminde olduğu gibi idare ettiğine inandıran bu olay Nahas Paşa'nın popüler bir lider olma özelliğini ortadan kaldırdığı gibi Kral Faruk'u da yok eden bir sürecin başlangıcı olmuştur.

Aynı dönemde Mısır'da kriz ve çalkantılar devam etmiş, Kral Faruk Vefd hükümetini görevden almıştır. Bu dönemde Mısır Arap birliğinin merkezinin Kahire bulunmasını ve Genel Sekreterinin de Abd al-Rahman Azzam olmasını istemektedir. Suriye'de ise "Büyük Suriye" istemi destek bulmaktadır. Arap siyasetinde sürecin gelişimi açısından dikkat edilmesi gereken şey 1936 ile 1948 arasında Suudiler, Haşimiler ve Mısır arasında süren liderlik yarışı olmuştur. Dolayısıyla bu birliğin Arap Birliği'ni sağlama konusundaki yetersizliği ve Araplar arasındaki liderlik kavgasını ortadan kaldırma gücüne sahip olmadığı gerçeği hep dile getirilmiştir.[347]

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda bağımsız Arap devletleri sayıca artmıştır. Arap ülkelerinde bu dönemde var olan milliyetçi hareketler kendi yöneticilerinin bağımsızlık talebi-

345 Chejne, "Egyptian Attidudes...", s.259.
346 Hisham B.Sharabi. **Governments and Politics of the Middle East in the Twentieth Century**, New York: D.Van Nostrand Reinhold Company. 1962. s.203.
347 Owen, **State, Power**... s.89.

ne sahip çıkmamasını eleştirmektedir. Her ülkenin kendi farklılıklarına dikkat çeken, partikülarist bir tür Arapçılığa karşı Arap Birliği düşüncesini olgunlaştırmışlardır. Milliyetçi hareketler bir çok Arap devletinden oluşan tek bir Arap ulusundan söz etmeye başlamışlardır.[348] Arap birliği sorunu Araplar arası ilişkilerde önemli bir yer tutar. Tek tek Arap ülkelerinin ve buralarda kurulan ulus devletlerin varlığı koşullarında Arap birliği liderliği için mücadele her dönemde gündeme gelmiştir Arap birliği yalnızca Arap milliyetçi hareketi tarafından değil, İngiltere ve Fransa gibi bölge ile ilişkisi bulunan Batılı güçler tarafından da kendi çıkarları doğrultusunda gündeme getirilmiştir. 1941-1942 yıllarında İngiltere bir savaş siyaseti olarak Haşimilerin liderliğinde Verimli Hilal topraklarında bir Büyük Suriye planı ortaya atmıştır. Ürdün Kralı Abdullah liderliğinde Suriye, Ürdün ve Filistin'in birleşmesinden oluşacak bir Arap birliği düşünülmüştür. Bir başka plan Irak, Suriye ve Ürdün'ün birleşmesini öngörmüştür. Bu planlara Mısır ve Suudi Arabistan karşı çıkmıştır. İngiltere daha sonra kendi denetiminde oluşacak Arap Devletleri Birliği'ne (League of Arab States) yönelmiştir.

Arap Devletleri arasında, üst düzey bir temsile dayanan Arap birliği örgütü kurma doğrultusunda kurumlaşma çabaları 1945 yılında Arap Birliği oluşturma projesi ile kendini göstermiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Nuri Paşa'nın Arap Birliği planı böyle bir örgüt kurma konusunda ilk adımı oluşturmuştur. İngiltere İkinci Dünya Savaşı sonrasında bölgede ortaya çıkması olasılığı beliren İngiliz karşıtı Arap Birliği çerçeveli örgütlenmelere karşı kendi kontrolünde bir oluşum ortaya çıkmasını desteklemiştir. İngiltere'nin Arap Birliği siyaseti aynı zamanda Fransa'nın Manda yönetimlerinden çekilirken kendisinin devam ediyor olmasının yarattığı hoşnutsuzluğu düzeltmek ve kendisi bu bölgelerde etkinliğini artırabilmek amacı da taşımaktadır. İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden 24 Şubat 1943'te Parlamentoya sunduğu bir raporda böyle bir girişime destek verilmesi gerekti-

348 Feroz Ahmad, "Arab Nationalism, Radicalism, and Specter of Neocolonialism", **Monthly Review**, c.42, no.9, Şubat 1991, s 32.

ğini ileri sürmüştür. Eden 29 Mayıs 1943'te yeniden bu konuya eğilmiş ve bir çağrıda bulunmuştur. 24 Şubat 1943'te aynı çağrı yinelenince Arap hükümetleri aralarında görüşmelere başlamış ve genel bir Arap Konferansı düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.

Savaş devam ederken, 1943 yılı başında Nahas Paşa hükümeti bağımsız Arap devletleri ile diplomatik görüşmeler yapmış ve birlik olanağı aramıştır. Bu yaklaşım İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden'ın siyasi hattıyla örtüşüyordu. Irak'ın da Arap Birliği'ne yönelmesi üzerine daha aktif bir Arap siyaseti izlenmesi olanaklı hale geldi. Benzer temaslar Vefd yanlısı olmayan başbakanlar Ahmed Mahir ve Nukraşi Paşa zamanlarında da devam etmiştir. Görüşmeler 1943 yılında Mısır önderliğinde başlamıştır. 25 Eylül - 7 Ekim 1944 tarihleri arasında Mısır Başbakanı Nahas Paşa'nın girişimiyle Irak, Ürdün, Suudi Arabistan, Suriye, Lübnan, Yemen devlet temsilcileri ve Filistin delegasyonu İskenderiye'de toplanmış, 7 Ekimde İskenderiye Protokolü taslağı yayınlanmıştır. Bu Konferans sonucunda imzacı ülkelerin Bağımsız Arap Devletleri Birliği oluşturma kararını içeren bir protokol benimsenmiştir.[349] Bu metin Arap Birliği'nin temel bildirgesi olarak kabul edilir. Planda bağımsız Arap devletlerinin Araplararası ilişkileri tahkim etmesi, siyasal planları uyumlulaştırması, üye ülkeleri kendilerine yönelecek saldırganlıklara karşı koruması ve Arap ülkeleri arasındaki ilişkileri denetlemesi öngörülüyordu.[350]

Hazırlık Komitesi 17 Martta toplanarak taslak metin üzerinde görüşmüş, 22 Martta toplanan Genel Arap Kongresi metnin nihai halini onaylamıştır. Sonuç olarak resmi adı Arap Devletleri Birliği Örgütü yukarıda sayılan ülkeler tarafından 22 Mart 1945'te kurulmuştur. Birliğin resmi kuruluş tarihi 10 Mayıs 1945'tir. Bu birlik kendine Birleşmiş Milletler Sözleşmesinde de sürekliliğe sahip bölgesel bir örgütlenme olarak yer bulmuştur.[351]

349 "The Pact of the Arab League", **Diplomacy in the**... içinde, der Hurewitz, ss.245-249.
350 Taylor, **The Arab Balance**.... s.23.
351 Dib, **The Arab Bloc**..., s.27

Arap Birliği Örgütü Genel Sekreteri Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda gözlemci sıfatıyla yer almıştır. Bu karar beş üyenin katılmadığı bir Genel Kurul oturumunda 49 olumlu oya karşılık İsrail'in olumsuz oyuyla kabul edilmiştir. Geniş bir siyasal birlik amacı taşımayan örgütün amacı üye ülkelerin karşılıklı kuvvet kullanımına engel olmak, sorunları barışçı yoldan çözmek, üye ülkelere karşı düzenlenen tehdit ve saldırılarda birlikte önlem almak olarak sıralanmaktadır. Arap Birliği sonraki dönemde daha çok genel sekreterin sembolik rolüne ve etkinliğine dayanan hukuk, sağlık, eğitim ve kültür alanlarında yoğunlaşan kısmi bir etkinlik sağlamıştır. Mısır uzun yıllar örgütün öncülüğünü üstlenmiştir. Arap Birliği Örgütü Mısır İsrail ile 1979'da barış anlaşması imzaladığı ve geniş Arap konsensusunu bozduğu zaman Mısır'ın üyeliğini askıya alacak, merkezini Kahire'den Tunus'a taşıyacaktı. Bu karar yaklaşık on yıl kadar sonra kaldırılmış, örgütün merkezi yeniden Kahire'ye alınmıştır.

Arap ülkelerinin uluslararası planda gündeme getirdikleri en önemli konu Filistin sorunu olmuştur. 2 Nisan 1947'de İngiliz hükümeti Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'ne bir mektup yollayarak Filistin sorununu Genel Merkezin gündemine almasını ister. Bu mektupta aynı zamanda Genel Kurula Filistin manda yönetimine ilişkin bir rapor sunulacağını bildirir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 28 Nisan 1947'de konuyla ilgili özel bir oturum düzenler. Birleşmiş Milletler'de temsil edilen beş Arap ülkesi delegasyonlarını meşgul eden en önemli sorun Filistin'in statüsüyle ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Yapılan toplantıda bu beş Arap ülkesi Filistin mandasının son bulmasını ve bağımsızlığının ilanını talep etmiş, bu doğrultuda Filistin sorunuyla ilgili bir komite kurulması gündeme gelmiştir. Ancak Arap Birliği Örgütü'nde bir araya gelen Arap ülkelerini birleştiren tek konu Filistin meselesi olmuş, yalnızca İsrail'e karşı birlik manzarası göstermişlerdir. Arap devletleri arasında başka konularda çıkar ve görüş birliği oluşmamıştır.[352]

352 Mahmut Dikerdem, **Ortadoğu'da Devrim Yılları**, İstanbul: Cem Yay., 1990, s.107.

Arap Birliği Örgütünün düşünsel kaynaklarına baktığımızda Satı el-Husri'den (1880-1968) söz etmek gerekir. Husri 1930'lardan 1950'lere Mısır'da Arap milliyetçiliği hareketinin düşünsel temellerini oluşturan en önemli simalardan biri olmuştur. Suriye kökenli, Halep'in dini seçkinleriyle bağlantılı, uzun yıllar Türkiye'de yaşayan bir Arap aydını olan Husri Kahire'de kurulan Arap Birliği Örgütünün görevlisi olarak milliyetçilik teorisi ve Arap milliyetçiliği savunusu içeren, etkili bir dizi deneme yazmıştır. Milliyetçi düşüncesinin kökenleri Alman felsefesinden, Fichte'den gelmektedir. Ulusun oluşumu konusunda Renan'da en saf ifadesini bulabileceğimiz ulusun, ulus olmayı isteyen bir gruptan oluştuğu yaklaşımını eleştirmiştir. Ona göre ulus gerçekten varolan bir şeydir, objektif bir temeli bulunmaktadır: Objektif temelin birinci öğesi dil ortaklığıdır. İkinci öğe ise ortak tarihtir. Dil ortaklığı ulus olmanın en temel unsuru iken tarih ortaklığı bunu ancak güçlendirir, boşluktan yaratamaz. Husri din öğesinin önemini reddetmez, dinin bireyler arasında bir tür ortaklık duygusu yarattığını savunur. Bu etkinin ne olacağı ve bunun ulusal birlikle nasıl bağlantılandırılacağı konusu dinden dine değişir.[353] Husri'nin İbni Haldun'dan aktardığı bir görüşe göre din kendiliğinden bir siyasal topluluk yaratamaz. Yalnızca doğal ilişkilerden doğan dayanışmayı güçlendirir. Ona göre Arap milliyetçiliği Müslümanlıkla bir ve aynı şey değildir. Böylece laik bir milliyetçilik fikrini savunmuştur.[354] 1930'larda yazdıkları, o dönemde hala Firavunlar çağına ve Akdeniz kültürüne dayanan, henüz Arap olmayan, Arap ulusunun Sina'da bittiğini düşünen, yüzünü Kahire'den çok Bağdat'a dönmüş bulunan Mısır milliyetçi düşüncesini derinden etkilemiş, Mısır milliyetçiliğine Arap rengi kazandırmıştır.[355]

353 Satı El-Husri, "İslam Birliği ve Arap Birliği", der.Esposito-Donohue, **Değişim Sürecinde İslam** içinde, ss.68-73.

354 Niyazi Berkes. **Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm**, İstanbul: Köprü Yay., 1969, ss.97-98. Berkes'in bu çalışmasında 1965 Sonbaharında Mısır'ı ziyaretinde Satı El-Husri ile yaptığı görüşmenin kayıtlarından oluşan uzun bir değerlendirme yer almaktadır. ss.75-99.

355 Hourani. **Arabic Thought**.... ss.312-316.

Husri ulusal kurulma ve gelişme dönemlerinin milliyetçiliğini birbirinden ayırmakta, bu iki farklı dönemde farklı içerik ve değerler ortaya çıktığını savunmaktadır. Bu görüşe göre Fransız ve İngilizler artık milliyetçiliğin aleyhinedir, çünkü kendileri bizzat milliyetçi devletlerdir. Başka yerlerde ortaya çıkan ve gelişen milliyetçilik hareketleri onların zararına olmaktadır.[356]

Satı Bey 1919'da Türkiye'den ayrılmış, ardından Irak ve Suriye'de, daha sonra da Mısır'da yaşamıştır. 1940'larm ikinci yarısında Mısırlıların kendilerini Arap olarak görmediklerini, yalnızca bedevilerin Arap kabul edildiğini yazar. Ona göre Mısırlılar Şerif Hüseyin ayaklanması ile Suriye bağımsızlık hareketinin başladığı zamanlarda Osmanlı Devleti'nin İngilizleri Mısır'dan kovabileceği düşüncesiyle Araplığa taraftar olmamışlardır. Ancak daha sonraki yıllarda Mısır'a Arap milliyetçiliği konusunda öncülük rolü vermektedir. 1945 sonrasında Arap Birliği Örgütü kurulduğu ve Mısır da bu örgütün lideri haline geldiği zaman tarihin kendisini haklı çıkardığını düşünmüştür. Gerçekten de Araplar arasında milliyetçiliğin oluşumunda dilsel ve kültürel öğeler toprağa bağlı vatanseverlik duygusundan daha güçlü olmuştur.

Husri "Ülkemizde yaşayan, dilimizi konuşan, kültürümüzle yetişen ve zaferimizden onur duyan herkes bizdendir." demektedir:

«Arap devletlerinin nüfusları arasındaki görünen farklılıklar tesadüfi ve yüzeyseldir, ve bu basitçe farklı devletlerin vatandaşı olmalarından ötürü farklı milliyetlerden oldukları varsayımını kanıtlamaz. Bu farklı devletlerin tümü (Büyük) Güçlerin manevraları ve dalavereleri sonucu ortaya çıkmıştır... Bir çok Arap halkı vardır, ancak bunların tümü tek bir millete, Arap milletine mensuptur... Bu halkların mensuplarının tümü Araptır.

Arap milliyetçiliği, geçtiğimiz yüz yılda ortaya çıkan birliğe yönelik İtalyan ve Alman hareketlerinin karşılaştığı gerçekler ve bölünmeler gibi, yirminci yüzyılın başlangıcından bu yana

356 Berkes. **Arap Dünyasında**.... s.99.

güncel uluslararası gerçeklerin ve bunu çevreleyen bölünmelerin bir sonucudur.»[357]

Geniş bir coğrafi alana yayılmış bulunan Arapların kendilerini bir bütünün parçası olarak hissetmelerine neden olacak bir çok faktör sıralanmaktadır. Arap Birliği düşüncesini destekleyen pek çok özelliğe karşın çeşitli Arap toplulukları arasında farklılıklar, merkezkaç güçler ve özellikler mevcuttur. Dolayısıyla Arap Birliği düşüncesi Araplar arasında maddi ve manevi temellere sahip olmakla birlikte aslında tarihsel olarak değişik siyasal programların bir unsuru olarak önem kazanmakta ve öne çıkmaktadır.

2.b. Nasır Dönemi Arap Birliği Düşüncesi

1950'lerde Mısır'ın güç kazanması ve 1952'de devrim sonrasında Mısır'da "Araplık" motifi ve kendini diğer Arap ülkeleriyle bağlantılı görme eğilimi ağırlık kazandı. Bu sadece ulusal birlik oluşturmakla sınırlı değildi. İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde Mısır'ın dahil olduğu uluslararası ve bölgesel sorunların çerçevesi bir "Arap Birliği" düşüne öncülük etmelerini beraberinde getirdi. Mısır uluslararası ilişkiler arenasında rekabet eden iki büyük gücün varlığından ancak Arap dünyasının, Afrika'nın ve bağlantısızlık hareketinin önde gelen ülkelerinden biri olarak yararlanabilirdi.

"Eğer Mısır siyasal olarak Arap dünyasından izole olsaydı, Nasır'ın korktuğu gibi Bağdat Paktı ve devamında Batılı güçlerin hedefi haline gelir, modern silahları olmaksızın İsrail ile tek başına karşı karşıya kalır ve ekonomik olarak çökerdi."[358]

Mısır'ın geleneksel Arap siyasal mücadelelerinden uzak durmuş olması, onun Arap dünyasında bütünüyle uzak olduğu anlamına gelmez. 19.yüzyıldan itibaren daha çok Arap-İslâm yönelimli bir ilgi söz konusu iken devrimci Mısır'ın 1955 sonrası gelişen Arapçılığı, yalnızca devrimin ve Mısırlıların kültürel-siyasal kimliğinin bir ürünü değildi. Ye-

357 Sati al-Husri'den akt.Ahmad. "Arab Nationalism...". s.32.
358 Robert Stephens. **Nasser: A Political Biography**. Londra: The Penguin Press. 1971 ss 251-252.

ni dönemin Arapçılığı bölgesel güç siyasetine yönelik bir adımdı. Uluslararası ilişkiler alanında yaşanan büyük rekabet ortamı da 1950'lerde Mısır'ın Arap siyasetinin gelişimine katkıda bulundu. Mısır bağımsızlık vurgusuyla büyük güçler karşısında güçlü bir konum edinmeyi başardı. Ancak bu ortam Arap dünyasındaki çekişme ve rekabete de yeni bir içerik ve biçim verdi. Mısır Arap dünyasında yaşanan kutuplaşmada eski muhafazakar ve gerici güçler karşısında yeni, radikal ve devrimci güçleri temsil etmektedir.[359]

İç siyasette kontrolün merkezde toplanması, dışarıda aktif bir siyaset uygulanmasını mümkün hale getirdi. Arap kimliği de öne çıkartılarak bir "ulusal kültür" ve bir "ulusal onur" duygusu yaratıldı. Nasır iktidarı ve kullandığı Arap milliyetçisi söylem, Arap birliği konusundaki umutları ve düşünceleri yeniden canlandırdı ve Mısır'ı bu düşün sembolü haline getirdi. Arapların şanlı geçmişine yapılan vurgu o günkü objektif birlik ihtiyacı ve ortak gelecek düşüncesiyle birleşiyordu. Mısır özellikle 1954'den sonra yalnızca Arap birliğinin değil, Arap devrimci sürecinin de merkezi konumuna geldi.[360] 1952 sonrasında Araplık öne çıkar; Nasır'ın popülerliği ve cesur uygulamaları, büyük başarısızlıklara karşın onu Arap milliyetçiliğinin lideri haline getirir.

"... Söz konusu milliyetçi model, 19.yüzyıl Avrupası'nda gelişen milliyetçilik akımlarından esinlendi. Bağımsızlığın kazanılmasının hemen ertesinde, yalnızca sömürgeciliğin bıraktığı sorunları değil, aynı zamanda vatandaşların talep ettiği "kimliği" ve çağdaş ekonomik gelişmenin gerektirdiği kesin zorunlulukları toplumun bütünlüklü tarihsel yazgısı içinde üstlenebilecek bir Devlet oluşturmaya çalışmak gerekiyordu."[361]

Nasır Arapları Batı kontrolünden kurtarmaya gücü olan bir lider olarak görüldü. Bu dönemde Mısır tarihi ve kaderi diğer Araplarla birarada düşünülmekteydi. Nasır İsrail, İn-

359 P.J.Vatikiotis, **Arab Regional**.... ss.198-199.
360 R.Hrair Dekmejiyan, "Marx, Weber and the Egyptian Revolution" **The Middle East Journal**, no.2. Bahar 1976. s.368.
361 Mohammed Arkoun, **İslam Üzerine Düşünceler**. Çev.Hakan Yücel. İstanbul: Metis Yay., 1999. s 39.

giltere ve Fransa karşısında ideal Arap Birliği lideri rolüne adeta zorlandı. Nasır'ın yazılarında ve konuşmalarında Arap milliyetçiliğinin tekil Arap devletlerini aşan boyutları ve Mısırlılık ile Arap kimliğinin birlikteliği vurgulanmıştır. Söylemde "Arap Mısır" ve daha sonra da "geniş Arap bütününün bir parçası olarak Mısır" kullanılmıştır. Bu güçlü konumuyla uluslararası siyasette yalnızca Arapların değil, bağlantısız güçlerin temsilciliğini ve liderliğini de üstlenmiştir.[362]

Arap Birliği düşüncesi üçüncü dünyacılık ya da bağlantısızlıktan daha çok bölgesel bir ideolojidir.[363] Kökleri daha çok Arap dünyasının Mısır dışında kalan kesimlerinde ortaya çıkmıştır. Çünkü Mısır bir dönem tüm Arap Birliği düşüncesi ve girişimlerinde dışta bırakılmıştır. Ama güçlenmiş bir Mısır'ın ve Nasır'ın İkinci Dünya Savaşı sonrası belirli bir tarihsel dönemde öncülük rolü üstlenmesi ve Arap kitlelerini etkilemesi önem taşımaktadır. Burada karşılıklı bir uyumdan söz edilebilir. Bağlantısızlık ya da tarafsızlık aynı zamanda genel Arap düşüncesine uymaktadır. Araplar büyük devletlerden biriyle, özellikle bölgenin geleneksel sömürgeci güçleri olan İngiliz ve Fransızlarla ittifak içinde olmayı istememektedirler. Bağdat Paktı'nın başarısızlığı böyle bir nedene bağlanabilir.

Nasır'ın kişisel kalkış noktası ve esas bağlılığı Mısır'dır. Ama kuşağı itibarıyla içine doğduğu ortamda Arapların yaşadıklarıyla da yakından ilgilidir. Nasır Mısır'ın yalnızca Akdeniz ve Batı uygarlığına ait olduğu düşüncesine yakın değildir. Mısır, Nasır'ın söyleminde merkezi bir yer tutar; vatan, Mısır toprağı, halk Mısır halkıdır. Kişisel şekillenmesinde ve ait olduğu kuşak için Filistin sorunu önemli bir yer tutmaktadır. Nasır devrimin ilk yıllarında Arap siyasetine çok önem vermemiştir. 1952'den sonra yeni rejimin temel hareket noktasını dışsal faktörlerden çok, iç siyasete ilişkin sorunlar oluşturur. Önceleri uluslararası gündemle, Mısır'la ilgili olduğu ölçüde ilgilenilir ve Hür Subaylar hareketinin lider

362 Hopwood, **Egypt: Politics**..., s.99.
363 Rami Ginat, **Egypt's Incomplete Revolution**, Londra: Frank Cass Publishers, 1997 s.5.

kadrosu uluslararası alanda uzman değildir. Başlangıçtaki en önemli vurgu noktası, İngilizlerin Mısır toprağından atılmasıdır.

Nasır'ın Kasımı 1952'de kamuya dönük ilk konuşmasında vatanın emperyalizmden kurtarılması, 1953'te ülkenin tam bağımsızlığının sağlanması temaları ele alınır. 1954 ve 1955 yıllarında kısa bir ara dönemde Batı yanlısı bölgesel paktlara girmeme ve buna alternatif olarak Araplar arasında işbirliğini artırma çabası görülür. Bu dönemde Mısır merkezli Arap dayanışması ve Arap milliyetçiliği söylemi yükselmektedir. En önemli tartışma Irak'ın Batı merkezli savunma paktına yanaşması ile yaşanır. 1954 yılında Nasır Batıya bağlı olmayan, bağımsız bir Arap savunma düzenlemesinden söz eder. 1955'te Irak'ın Bağdat Paktı'na girmesiyle, Mısır'ın Batı yanlısı bu tarz bir örgütlenmeye muhalefeti artar. Bağdat Paktı'nın kurulması, Mısır'ın "Arapçı" döneminin başlangıcını simgeler.[364]

Devrimin Felsefesi çalışmasında odak noktasını Mısır oluşturur. Bu çalışmada Mısır'dan "düşlerin odaklandığı yer" olarak söz edilir. Nasır'ın birlik sorunu ve Arap Birliği meselesi ile de yakından ilgilendiği bu çalışmada tek bir ülkenin sınırlarını aşan bir çerçeve çizilmektedir. Öngörülen birlik çerçevesi yalnızca Araplardan ibaret değildir. Mısır'ın önemli bir rol üstleneceği üç halka tarif edilir: Arap, Afrika ve İslâm kuşakları. Nasır bu çalışmada birliğin Araplara büyük bir güç sağlayacağını, aynı zamanda Arapların Afrika ülkelerinin emperyalizme karşı içine girdiği bağımsızlık savaşlarına vereceği destekle kardeşlik bağlarını güçlendireceğini söyler. Arap kuşağı Arapların kendi tarihinin ve bizzat kendisinin bir parçasıdır. Onları çevreleyen Afrika ve İslâm kuşakları da bulunmaktadır. Arap kuşağının tarifinde örnek olarak Filistin sorununa değinilir. Nasır'ın ifadesiyle orada verilen savaş yabancı bir toprakta yapılmamıştır. Bizzat kendini ve kendi ülkesini koruma amacı taşımaktadır.[365]

364 Jankowski, "Arab Nationalism...", s.160.

365 Gamal Abdul Nasser. **Egypt's Liberation: The Philosophy of the Revolution**. İkinci Baskı. Washington: Public Affairs Press, 1956. ss.90-94.

Kahire, Şam, Beyrut, Amman, Bağdat ve diğer Arap merkezlerinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Aynı koşullar ve aynı güçler onları birleştirmektedir. Bu güçlerden biri emperyalizmdir. İsrail'in kendisi bile Nasır'a göre emperyalizmin bir sonucudur. Bu görüşe göre eğer Filistin'de İngiliz mandası kurulmasaydı, Siyonizm Filistin'de ulusal yurt oluşturamazdı. Nasır bu çalışmada emperyalizm adını verdiği bu ortak düşmana karşı Arapların ortak mücadelesinden söz etmektedir. Nasır "gücümüz var" demektedir. Bu güç birincisi, üç tek tanrılı dinin birleştirdiği, maddi ve etik bağlarla birbirine bağlı, komşu halklar olmaktan gelir. İkinci kaynak toprak ve konumudur: Arap ülkeleri dünyada bir geçiş yolu üzerinde bulunmaktadır, bu anlamda stratejik öneme sahip bir pozisyonları vardır. Arap toprakları ticaret ve orduların geçiş noktasıdır. Üçüncü güç ise petroldür.

Özellikle Süveyş kanalının millileştirilmesi ve Süveyş savaşının ardından Nasır'ın güçlü Arap Birliği çağrıları gücünü ve popülerliğini Arap dünyasında artırmakla kalmamış aynı zamanda Mısır'da iç siyasette Hür Subaylar için önemli bir avantaj sağlamıştır. Nasır artık Arap halkının kahramanı olmuştur. Arap ulusunun güçlü bir liderlik altında bir araya gelmesinin gücünü artıracağını düşünür. Arap kitleleri tarafından sevilen Nasır liderliğinde Mısır etkileri günümüze dek uzanan bir şekilde bu liderlik misyonunu üstlenmiştir. Araplar savaş sonrası kaotik uluslararası ilişkiler ortamında kendileri için bir kahraman arayışı içindedirler. Nasır'a göre bu liderlik rolü dönemsel olarak Mısır'a uymaktadır. **Devrimin Felsefesi** çalışmasında belirttiği gibi: "Ortada yerine getirilmesi gereken bir misyon ve bir rol vardır. Bu rolü sadece biz oynayabiliriz."[366]

Diğer yandan bu misyonun üstlenilmesi, Hasaneyn Heykel'in dediği gibi "aslanı sürekli olarak Araplar arası sorunların içine çekerek zincire vurmuştur".[367] Mısır bu dönemde Arap siyasetine dahil olmuş ve Arap milliyetçiliğinin liderliğine soyunmuştur. Bir başka açıdan bakıldığında 1950'lerde Mısır milliyetçiliği kendine yeni kanallar bulmaktadır. Mı-

366 Nasser, a.e., s.114.

su'ın "izolasyonizm"i kırılmış, Mısırlı yöneticiler artık hiç bir zaman yalnızca Mısır'ın sorunlarıyla ilgilenememiştir. 1955'ten sonra, özellikle de Süveyş krizi sonrasında Arap siyaseti uluslararası siyaset alanında bir güç kaynağı olarak önem kazanır. Nasır'ın söyleminde Arapçılık, Batı ile karşı karşıya kaldığı durumlarda öne çıkar. Nasır'ın Arap dünyasına yönelik hedefleri olayların akışına müdahale etmek, kendi siyasetine yakın liderleri desteklemek, yakın olmayanları zayıflatmaya, hatta devirmeye çalışmak, sömürgeciliğin tüm izlerini ortadan kaldırmak, Arap birliğine yönelik olarak çalışmak ve İsrail'e karşı mücadele etmek olarak özetlenebilir.

Mısır Bağdat Paktı'ndan, Arap dünyasında kendini yalnız bırakacak bir girişim gördüğü için rahatsız olmuştur. Bu dönemde Nasır Mısır'ın tam bağımsızlığının, bölgesel bir güç olmasında yattığını söyler. Tam da bu nedenle askeri ve siyasal bir kimlik edinme ihtiyacı duyulur. Heykel'e göre İngiltere ile 1952-1954 arası yürütülen görüşmeler sırasında sadece Nil Vadisi'nden güçlerini çekmelerinin bağımsızlığa yol açmayacağı, alternatif bir savunma paktı kurulması gerektiği düşünülmüştür. Nasır Mısır'ın bağımsızlığının, diğer Arap devletlerinin bağımsızlığına bağlı olduğunu düşünmüş ve bu amaçla bir çok görüşme ve zirve toplantısı yapmıştır.[368]

1953 yılında Irak bir Arap federasyonu kurulmasını önerir. Haşimi ve Suudi aileleri arasında tarihsel düşmanlık düşünüldüğünde oldukça zor görünen bu öneriyi Necib bir peri masalı olarak nitelendirir. 1954'te Irak ile Ürdün'ün birleşmesi gündeme gelir. Nasır bu girişimi de bir "erken doğum" olarak değerlendirir. Verimli Hilal'de gerçekleşecek bir birlik, Mısır'ı Arap dünyasında yalnız bırakacaktır. Suriye 1955'te Mısır'la birleşmek isteyince Mısırlılar bu düşünceye önceleri son derece yavaş ve tereddütlü yaklaşırlar. Bu daha çok Suriye'nin iç siyasetinin dönemsel ihtiyaçları tarafından belirlenmiş bir öneridir. 1955 başında Suriye Başbakanı Ha-

367 Heykel'den akt.Hopwood, **Egypt: Politics**..., s.58.
368 Arap liderleriyle yapılan görüşmelere ilişkin bkz.Heikal, **Cutting the Lion's**..., ss.52-59.

lid Al-Azm Bağdat Paktı'na karşı bir Mısır-Suriye birliği önerir. Suriye Parlamentosu İsrail'in Suriye'ye saldırması halinde, Mısır'ın otomatikman yardım etmesi için bir Suriye-Mısır askeri komutanlığı oluşturulmasını önerir, Mısır bu öneriyi reddeder. 1956 yılı Ağustos ayında Suriye-Mısır birleşmesini tartışmak üzere bir Suriye delegasyonu Mısır'a gelir. Mısır bu girişime o an için çok önemli başka sorunlarla uğraşıldığı gerekçesiyle karşı çıkar. Bu dönemde Mısır'da ekonomik ilerleme programına önem verilmekte ve gereksiz krizlere bulaşmak istenmemektedir. Aynı yıl içinde Süveyş krizi gündemi doldurur. Birlik konusu Suriye'nin krizler yaşadığı 1957 yılında ve hatta 1958'in başlarında yeniden gündeme alınmaz. Nasır böyle bir birliğin finansal sorunlara yol açacağını, ülkeyi uluslararası planda çekişmelere sokacağını düşünür. Dolayısıyla birliğin başlangıcında aldığı biçim, Mısır'ın tercihlerince değil, Suriye'nin iç siyasi çalkantılarını bitirmek üzere şekillendirilmiştir. Nasır bu konuda ABD Büyükelçisine şöyle der: "Büyük bir baş ağrısı yaratacak, çünkü hazır değiliz. Yapmak zorundayız, ama büyük baş ağrısına yol açacak."[369]

Mısır Arap Birliği siyaseti ile bölgesel bir devlet sisteminin içinde gücünü artırmayı amaçlamaktadır. Mısır 1950'lerde Arap milliyetçiliği söylemini Suriye'den farklı olarak Arap halkının bilincinde ve kültüründe yerleşmiş, köklü yönüne karşın bir devlet siyaseti olarak faydacı amaçlarla kullanmıştır. Birlik gündemi daha sonra da ideolojik olarak hep yedekte tutulmuştur. 1961'den sonra **Ulusal Bildirge**'de "Mısır'ın Arap halkı" deyimi kullanılır. Mısır vatanseverliği ile Arap milliyetçiliği arasında bir uyuşmazlık görülmez.

Nasır, sınıfsal kökeni ve Mısır'da başardıklarıyla, güç ideolojisi kullanarak vaat ettikleriyle Arap halkı arasında çok sevilen bir lider haline gelmiştir. Ancak birbirinden çok farklı, kimi yerde birbirine rakip rejimlere sahip, farklı gelişmişlik düzeyinde bulunan Arap ülkeleriyle Arap birliğinin sağlanması oldukça güçtür. Zaten ne zaman birlikten söz edilse, ayrılıkları düşünmek gerekir. Yeni bağımsızlık kazanmış,

369 Jankowski, "Arab Nationalism...", s.165.

bağımsızlık için mücadele vermekte olan, Batı karşıtı dini liderlere sahip olan ya da Haşimiler gibi geleneksel, muhafazakar ve Batı yanlısı rejimler Nasır'ın üzerinde çalışabileceği zeminin güçlüklerini ortaya koymaktadır. Bu dönemde Ürdün ile diplomatik ilişkiler kopma noktasına gelmiştir, Irak'ta hala Batı yanlısı bir yönetim iş başındadır. Sonuç olarak Baas Partisi'nin iktidarda bulunduğu Suriye ile Mısır konjonktürel olarak birbirine en yakın, birleşme hedefini gerçekleştirmeye en uygun ikili olarak ortaya çıkmıştır.

2.c. Birleşik Arap Cumhuriyeti-Mısır/Suriye

Arap devletlerinin Arap birliği kurma girişimleri arasında en önemlisi Mısır ile Suriye arasında 1958 yılında gerçekleştirilen ve Arap birliği düşüncesine vücut kazandıran Birleşik Arap Cumhuriyeti deneyimidir. Arap birliği amacı düşünüldüğünde Süveyş kanalının doğusunda kalan Arap ülkeleri arasında büyük farklılıklar ve tarihsel rekabetler söz konusudur. Mısır diğerlerine oranla daha güçlü bir devlet yapısına sahiptir. Nil Vadisi ile Verimli Hilal bölgeleri toplum ve kültür açısından farklılıklar taşırlar. Ancak entelektüel akımları arasında kültürel bir alışveriş her zaman varolmuştur. Nasır'ın 1950'lerde güç, şeref, onur, saygınlık, bağımsızlık ve kendine güven duygularını harekete geçirmesi, onu diğer Araplar arasında Arap birliği davasının lideri haline getirmiştir.[370]

Bu dönemde Suriye'de en etkin ve önemli siyasal güç Baas Partisidir. Birleşik Arap Cumhuriyeti deneyimine değinirken bu birliğin bir parçası olan ve Arap birliği düşüncesini Nasır'dan çok daha önceleri programlaştıran Baas hareketinden de söz etmek gerekmektedir. Baas Arapçada "yeniden doğuş" anlamına gelmektedir. Baas Partisi Sorbonne'da eğitim gören Mişel Eflak, Selahaddin El-Bitar ve gene Fransa'da eğitim görmüş bir grup aydın tarafından, 1940'ta Şam'da kurulmuştur.[371] Baas Partisi başarısını, siyasal bir

370 Leonard Binder, **The Ideological Revolution in the Middle East**, New York: John Wiley and Sons. Inc., 1964, s.205.

parti olarak kurulmadan çok önceleri ortaya çıkan milliyetçi duygu ve düşünceleri temsil etme yeteneğine borçludur. Kökenlerini 1916 Arap isyanında, Faysal'ın Haşimi krallığı altında büyük Suriye düşüncelerinde bulur. Fransız mandası sırasında yaşanan hayal kırıklıkları Suriye milliyetçi gençliğinin bağımsızlık ve birlik düşünceleri geliştirmelerine neden olmuştur.[372] İki savaş arası dönemde Baas ideolojisini oluşturan düşünceler Suriye üniversiteleri çevrelerinde şekillenir. Fransızlara karşı 1925 ayaklanması, ardından 1936 Anlaşması ve bağımsızlığa ilişkin gerçekleşmeyen vaatle Suriye gençliğinin milliyetçi ve sosyalizme yatkın düşünceler geliştirmesine neden olmuştur. Eflak ve Bitar Paris'ten dönüşlerinde Suriyeli komünistlerin ve diğer Marksistlerin yayınladığı al-Talia (Öncü) gazetesinde yazmaya başlarlar. Eflak ve Bitar Arapların bağımsızlığı ve birliği sorunuyla yakından ilgilidir. Diğer yandan ideolojilerinin ayrılmaz bir parçası haline gelen sosyalizmi eşitlikçi bir ulusal dayanışma ideolojisi/ahlakı gibi algılarlar. Özel mülkiyeti "ulusun gelişmesinde temel bir güç" olarak savunmuş ve milliyetçiliğin önüne "bölücü" sınıf mücadelesini çıkarmayı "vatan hainliği" olarak tanımlamışlardır. Onlara göre "Arap sosyalizmi", Arap milliyetçiliğinin modern ve mükemmel bir açılımıdır.[373]

Baas ideolojisinde milliyetçi ve sosyalist düşünceler bir arada yer almıştır. "Birlik, özgürlük ve sosyalizm" Baas'ın Suriye'de etkin olan komünist hareketten ve Nasırcılıktan etkilenerek kullandığı ve Arap dünyasını derinden etkileyen en önemli ve yaygın sloganı olmuştur. Baas Partisi bloksuzluğu savunan ilk Arap siyasi hareketidir. Eflak, Anglo-Amerikan ve Sovyet blokları hakkında "bunlardan biri ile beraber olmak, Araplara kötülükten başka bir şey sağlamaz" demiştir.[374]

---

371 Baas Partisi'nin kuruluşuna ilişkin farklı tarihler ortaya atılmıştır. Kamel Abu Jaber partinin 1943 yılında kurulduğunu ileri sürer. Kamel Abu Jaber, **Arap Baas Sosyalist Partisi**, Ankara: Altınok Matbaası, 1970, s.28.

372 Nabil M.Kaylani, "The Rise of the Syrian Ba'th, 1940-1958: Political Success, Party Failure", **International Journal of Middle East Studies**, no.3, 1972, s.3.

373 "Baas Partileri", **STMA**, c.4, İstanbul: İletişim Yay., 1988, ss.1332-1337.

374 Abu Jaber, **Arap Baas**..., s.33.

Mişel Eflak 1943'te bir platform çerçevesinde parlamento seçimlerine katılır. Arap halkının düşünce yapısını temsil ettiği düşünülen ilkeler bu dönemde ortaya konulmuştur:

1. Dinamik milliyetçi düşünceye dayanan,
2. Arap kültürünü Batı kültürünün parçalayıcı etkisinden koruyup iç tutarlılığını ve bütünlüğünü sağlayan,
3. Dini bölünmeleri ve yerelciliği reddeden,
4. Yapay maddi bölünme sağlayan komünizmi reddeden,
5. Arap dünyasının özgürlüğüne ve birliğine vurgu yapan bir ideolojik çerçeve ve program etrafında örgütlenmeye devam edilir.[375]

Partinin bu ilk döneminde sosyalizmden söz edilmez, liberal milliyetçi düşünceye daha yakın fikirler ortaya konulur. Parti uzun süre küçük ama entelektüel-ideolojik etkisi hızla yayılan bir faaliyet gösterir. 1949 yılında ilk kez "özgürlük, birlik ve sosyalizm" sloganı kullanılmıştır. Aynı zamanda Kuruluş Kongresi olarak da kabul edilen ilk parti kongresine Suriye, Lübnan ve Ürdün'den aydınlar katılır. Mişel Eflak parti başkanı olur. Salahaddin Bitar da partinin önemli isimlerinden biridir. Bu Kongre'de alman kararlarda şu görüşler önem taşımaktadır: Arap ülkesi, anavatanı bölünmez bir siyasal ve ekonomik birim olarak ele alınır, Arap ulusu kültürel bir bütün olarak görülür.[376]

Mişel Eflak'ın düşüncesine göre Arap halkı dünyada özel misyonu devlet oluşturmak olan tek bir ulustan türemiştir. Eflak laik bir düşüncenin savunucusu olmakla birlikte Arap toplumu için İslâm'ın önemini de kavramış, İslâm dini ve Peygamberi ile Araplık ve Hıristiyanları da kapsayacak evrensel değerler arasında bir bağlantı kurmaya çalışmıştır.[377] Diğer yandan kendine özgü bir sosyalizm düşüncesini savunmuştur. 1950'lerde Baas Partisi çoğulcu demokrasi ve serbest seçimler talebini öne çıkarır. Filistin sorunuyla ilgi-

375 Tareq.U.Ismael, "Hizb al-Ba'ath al-Arabi al-Ishtiraki", **The Arab Left** içinde, der.Tareq U.Ismael, New York: Syracuse University Press, 1976, s.20.
376 Ismael. a.e., s.22.
377 Mişel Eflak, "Geçmişle Bugün Arasında Arap Şahsiyeti". **Değişim Sürecinde İslam** içinde. derl.Esposito-Donohue. ss.115-121

lenir ancak hiç bir zaman bu sorunu kendi temel hedefi açısından merkezi bir yere yerleştirmez.

Baas Partisi Suriye'de bağımsızlığın ardından askeri ve sivil hükümetlerin birbirini izlediği bir dönemde siyasal yaşama katılmıştır. Baas, gerçek gücüne ve anlamına 1947'de Zeki El-Arsuzi önderliğinde El-İhya El-Arabi (Arap Diriliş) hareketi ve 1952'de Alıram al-Hurani tarafından kurulan Arap Sosyalist Partisi ile birleşince kavuşur. El-Arsuzi önemli Alevi azınlığın, Arap Sosyalist Partisi ise Hama bölgesindeki Sünni köylülüğün kitlesel desteğini Baas'a taşır. Parti 13 Kasım 1952'de Arap Baas Sosyalist Partisi adını alır, Lübnan, Ürdün ve Irak'ta şubeler açar, Arap milliyetçiliğinin en güçlü ifadesi olarak siyasi gücünün doruğuna 1960'larda ulaşır. Parti 1954'e kadar Suriye'de birbirini izleyen askeri hükümetlere muhalefet etmiş, 1956'da kurulan Ulusal Birlik hükümetinde Dışişleri ve Ekonomi Bakanlığını üstlenmiştir. 1957-1958'de Suriye-Mısır birleşmesini Arap Birliğini sağlayacak ve Suriye Komünist Partisi'ni de güçsüz kılacak bir girişim olarak destekler. Parti bu birlik içinde kendi varlığını korur.

Baas partileri komünizm karşıtıdır, ancak özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında sahip olduğu sosyalist düşünceler, kavram ve doktrinler ile liberal milliyetçi, ulusal bağımsızlıkçı hareketlere ciddi bir rakip olmuştur.[378] O yıllarda Ortadoğu'da güç kazanarak devrim vadeden Baas Partisi'nin hedeflerinden biri, emperyalizme karşı büyük Arap birliğini gerçekleştirmektir. Baas Partileri Arap birliğini savunan düşünceleri ile Suriye'den yayılarak Lübnan, Irak, hatta Ürdün, Libya ve Güney Yemen'de örgütlenmiştir.[379] Aynı yıllarda Arap ülkelerinde çalışma yürüten komünist partiler uluslararası komünist hareketin yarattığı bir basınç altında "dünya barışı, demokrasi, Sovyetlerle dostluk" türü hedefler koymakta, ülke içinde ise "demokratik reformlar ve burjuva de-

378 Baas partilerinin Suriye dışındaki gelişimi için bkz. John F.Devlin, **The Ba'th Party: A History from Its Origins to 1966**. Stanford: Hoover Institution Press. 1976, ss.99-112.

379 Baas örgütlenmesi ve ideolojisi için bkz. Abu Jaber, **Arap Baas** ... 1970.

mokrasisinin inşası" gibi "asgari" program hedefleri savunmaktadır. Komünist partileri, uluslararası sosyalist hareketten beslenerek güç kazanan Nasırcılık ve Baas'ın ideolojik ve siyasi hegemonyası altında ezilmiştir. Komünist partiler bu basınç altında sosyalizme geçmek için milliyetçi ve Arapçı yolların varlığını ve geçerliliğini savunarak ulusal demokrasi evresini öne çıkartmışlardır.

Suriye'de Baas ile komünistler arasındaki ayrışma 1957 yılında başlamış, Baasçılar tartışmayı sertleştirerek komünizmin, aynı kapitalist sistem gibi Araplara yabancı olduğunu açıklamışlardır.[380] Baasçılar ile komünistler arasındaki bölünme, Baasçıları kaygıya düşüren biçimde ordu içine de sıçramıştır. Baas Partisi'nin sol kanadının Suriye Komünist Partisi ile anlaşmaya yöneldiği bir aşamada, 1958 yılında Salahaddin Bitar, ordunun Nasır yanlısı şeflerini de yanına alarak Kahire'yi ziyaret eder. Bitar bu dönemde Suriye'nin kurtuluşunun, Mısır'la birleşmekten geçtiğini ileri sürmektedir. Daha başlangıçta zorlukları bilinen bu proje Nasır'ın da aklında bulunan Arap birliği projesi ile örtüşmüş ve "Birleşik Arap Devletleri" modeli için önemli bir ilk adım olarak görülmüştür. Bu birlik Suriye'de Baas Partisinin ideolojisi ve örgütlenmesinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Baas Partisi Suriye ve Mısır'ın birleşmesi öncesinde Suriye'de büyük bir parti örgütüne sahiptir. Birlik sürecinde parti programını değiştirmiş, yeni bir program kabul etmiştir.[381] Yeni parti programı, Mısır ile birleşmenin gerçekleştiği bir dönemde Baas Partisi'nin kendi varlığını ve programatik hedeflerini tanıtmak amacıyla hazırladığı bir program olma özelliği taşımaktadır. Aynı program birlik içinde Baas Partisi'nin etkinliğini koruma ve yayma amacına da yöneliktir. Bu program aynı zamanda Mısır hükümetinin siyasi çerçevesine uygun bir siyasal programdır. Arapçılığa, emperyalizm karşıtlığına, toprak reformuna, yabancı girişimlere el konul-

380 Gordon H.Torrey. "The Ba'th-Ideology and Practice". **The Middle East Journal**, c.23. no.4. Güz 1960. s.456.

381 Suriye Baas Sosyalist Partisi Programı için bkz. "The Constitution of the Arab Resurrection (Ba'th) Socialist Party of Syria" **The Middle East Journal** c.13. no.2. Bahar 1959. ss.195-200.

masına, sosyal refah ve eğitim gibi alanlarda hükümet sorumluluğunun ve kitlelerin ulusal bilincinin artırılması gibi sorunlara değinmektedir. Sistem siyasal teknik açısından parlamento örgütlenmesi içermektedir. Yürütme ise kişisel liderliğe dayanmaktan ve demokratik olmaktan çok korporatif bir temsil ilkesine dayanmaktadır. Görüşmeler sırasında birleşmenin bir koşulu olarak Suriye'deki siyasi parti faaliyetlerinin dondurulması istenince Baas Partisi Nasır'ın Araplara ve uluslararası siyasete ilişkin görüşlerini benimseyerek Ulusal Komite tarafından kapatılmıştır. Baas liderleri başlangıçta birliğin Suriye tarafında siyasal kararların oluşmasında önemli bir rol üstlenecekleri düşüncesine sahiptir.[382] Partinin yeniden örgütlenmesine 1962 yılında, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin dağılmasından altı ay sonra başlanmış, bu dönemde bir çok eski Baasçı yeni partiye katılmayarak ya Nasırcıların başlattığı harekete yönelmiş, ya da Birlikçi Sosyalistler gibi yeni siyasi partiler kurmuştur.[383]

Üç yıl süren ve Nasır'ın Arap Birliği projesinin en önemli girişimi sayılan Birleşik Arap Cumhuriyeti, basit bir federal yapı değil, iki ülke arasında bir kaynaşma hedeflemiştir.

Birleşik Arap Cumhuriyeti 1 Şubat 1958'de ilan edilir, 5 Şubatta iki ülkenin Meclisleri tarafından onaylanır, 21 Şubatta halk oylamasından geçer ve kabul edilir. Nasır yüzde 99.9'luk bir oy oranıyla Devlet Başkanı seçilir. 5 Şubatta Mısır ve Suriye Parlamentoları Nasır tarafından açıklanan 17 maddelik geçici bir Anayasa kabul etmiştir. Buna göre,

1. Birleşik Arap Cumhuriyeti kurulacak,
2. Kişi hakları garanti altına alınacak,
3. Serbest seçimler yapılacak,
4. Yasama yetkisi Başkan tarafından atanan ve en az yarısı mevcut Mısır ve Suriye Meclislerinden hareketle oluşturulan bir yeni Meclise verilecek,
5. Yürütme gücünün Başkan'da toplanacak,

382 Devlin. **The Ba'th Party**. , s.115.
383 Nikolaos van Dam. **Suriye'de İktidar Mücadelesi**. Çevl.Semih İdiz-Aslı Falay Çalkıvik. İstanbul: İletişim Yay.. 2000. s.50.

6. Ulusal kullanım haricinde özel mülkiyet güvence altına alınacak,

7. Vergiler yasayla sabitleştirilecek,

8. Yargı bağımsızlığı sağlanacak,

9. İptal edilene ya da değiştirilene dek var olan Suriye ve Mısır yasaları geçerli olacak,

10. Birleşik Arap Cumhuriyeti Mısır ve Suriye olmak üzere iki bölgeden oluşacak,

11. Her bölgede Başkan tarafından atanmış bir Yürütme Konseyi kurulacak,

12. Konseyin kapsamı Başkan kararıyla tanımlanacak,

13. Yürürlükte olan anlaşmalar geçerliliğini koruyacak,

14. Her iki bölgede yürürlükte olan kamu hizmetleri ve idari sistemler yeniden düzenleme yapılana ve birleştirilene kadar geçerli olacaktır,

15. Vatandaşların doğal birliği sağlanacak, bu birliğin nasıl işleyeceği Başkanlık kararıyla belirlenecek,

16. Sürekliliği olan bir Anayasa yazılacak,

17. 21 Şubatta Birlik üzerine ve Başkanın seçimi için bir halk oylaması yapılacaktır.[384]

Yeni hükümet 14 Mısırlı, 7 Suriyeli Bakandan oluşmuş, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nde yalnızca Ulusal Birlik Partisi'nin çalışmasına izin verilmiştir. Suriye yönetimini ise Nasır'ın güvendiği çalışma arkadaşlarından Abdul Hakim Amir üstlenmiştir. Ulusal Birliğin amacı kamuoyunun istem ve görüşlerini yansıtmak değil, onu belirlemektir. Böylelikle toplum ve topluluğu oluşturan temeller kökeninden başlayarak şekillendirilecektir.

Birleşik Arap Cumhuriyeti Anayasası ile getirilen, tek bir hükümete sahip, Başkanın rolünün güçlendirildiği iki eyaletli üniter bir devlet yapısıdır. Meclisin en az yarısı Suriye ve Mısır Meclislerinden alınacak, diğer yarısı Devlet Başkanı tarafından belirlenecektir. Başkanın ayrıca Meclisi feshetme yetkisi bulunmaktadır. Meclisin yürütme üzerindeki de-

384 Harari. **Government...**

netimi sınırlıdır. Başkanın Meclise karşı sorumluluğu bulunmamaktadır. Meclis güven oylaması anlamında hükümetin bütününü değil, tek tek Bakanları oylayabilmektedir. Meclis kararlarına ilişkin Başkanın veto hakkı bulunmaktadır. Geri gönderdiği bir kararın Meclisten geçmesi için üçte iki çoğunluk gerekmektedir. Devlet Başkanı ayrıca başkomutandır. Tek parti olarak da Ulusal Birlik Partisi Anayasa ile tanımlanmıştır. Mısır'da 1956 Anayasası'nda İslâm, devlet dini olarak kabul edilmekle birlikte Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin 1958'de yayınlanan geçici Anayasası'nda bu konuya değinilmemiştir. Birleşik Arap Cumhuriyeti hükümeti Suriyeli Hıristiyanların ve Mısırlı Kıptilerin hassasiyetlerini gözeterek laik bir yaklaşım benimsemiştir.

Ancak bütün çabalara karşın en önemli Arap birliği denemesi olan Birleşik Arap Cumhuriyeti girişimi her iki devletin farklı devlet yapılarına ve farklı siyasal kadrolara sahip olmaları nedeniyle büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Siyasi yapıyı oluşturan ve Kahire tarafından yönetilen Ulusal Birlik Partisi'nden Baas temsilcilerinin dışlanması ve diğer nedenlerle başarısızlığa uğramıştır. Bu başarısızlıkta Suriye'de Baas Partisi içinde ve ülke çapında siyasal zeminde devam eden mücadelenin de etkili olduğu söylenmelidir. Suriye'de ordunun siyasetten uzak tutulması amacıyla kilit mevkilere Mısırlı subayların getirilmiş olması, büyük bir tepkiye neden olmuştur. Sonuç olarak bu deneyim sırasında alınan önlemler Suriye'de Komünist Partisi'nin sıkı bir biçimde denetlenmesini sağlamış, diğer siyasal yapılar ve basın da bu baskıdan payını almış ve girişim Baas Partisi'nin diğer hedefleriyle uyumlu hale gelmemiştir. Suriye'de siyasal partilerin, hele geleceğini birliğe bağlamış, kurulması için uğraş vermiş olan Baas Partisinin kapatılması önemli bir hata olarak değerlendirilmiştir.[385]

Mısır'da Arap birliğinin sağlanmasına yönelik olumlu yansımaları olmakla birlikte siyasal sistemin henüz tam ola-

385 El-Sadat, **In Search of** . . s.191. Birliğin başarısız olma nedenleri konusunda bkz.Monte Palmer, "The United Arab Republic: An Assessment of its Failure", **The Middle East Journal**, c.20, no.1, Kış 1966, ss 54-56.

rak yerleşmediği bir dönemde Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kurulması, ideolojik açıdan sorunlar getirmiştir. Birliğin dağılması, Nasır rejimi açısından kendini sorgulama ve yeni bir atılım gerçekleştirme anlamında önemli bir dönemeç oluşturur. Nasır Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kurulmasını genel düşünce anlamında savunmakla birlikte hatalar yapıldığını kabul eder. Suriye'de ise idari yapıda Mısır ağırlığından ve hakimiyetinden rahatsızlık duyulmuş ve 28 Eylül 1961'de Şam'da ortaya çıkan askeri ayaklanma sonucu birlik 28 Eylül 1961'de sona ermiştir. Nasır 5 Ekim 1961'de birliğin sona erdiğini, Mısır'ın Birleşik Arap Cumhuriyeti olarak anılmaya devam edeceğini açıklamıştır.

1963 yılında Baas iktidarı döneminde Suriye, Mısır, Suriye ve Irak arasında bir başka birlik önerisinde bulunmuş, yapılan görüşmelerden bir sonuca varılamamıştır. Bir diğer başarısız Arap birliği girişimi 27 Aralık 1969'da Sudan, Mısır ve Libya arasında imzalanan Trablus Anlaşması ile kendini gösterir. Bu birlik girişimine 28 Kasım 1970'de Suriye de katılmıştır.[386] Benzer anlaşmalar 1973'te ve 1974'te Libya ve Mısır ve Libya ve Tunus arasında imzalanmıştır. Bütün bu başarısız girişimlere karşın Nasır iktidarı boyunca yukarıda sayılan çeşitli nedenlerle Arap birliği düşüncesi Arap halkında ve yöneticilerinde yer etmiş, önemli bir iç ve dış siyaset öğesi oluşturmuştur.

1960'lı yıllarda Arap Birliği üyesi ülkeler arasında ekonomik birlik ve bir ortak pazar oluşturma doğrultusunda girişimler de gerçekleşmiştir. 1966'da Mısır, Suriye, Irak ve Ürdün Arap Ortak Pazarı oluşturmak için bir araya gelmişlerdir. 1958'de Suriye ve Mısır'ın birleşmesi, bu iki devlet arasındaki ekonomik ilişkileri artırmış, daha önceki dönemde Suriye'nin en önemli ticaret ortağı olan Lübnan ile ekonomik ilişkilerinin azalmasına neden olmuştur. Suriyeli ticaret kesimi ve toprak sahipleri birleşme sırasında gerçekleşen millileştirme ve sosyalleştirme önlemlerinden, engellevici dış ticaret düzenlemelerinden hoşnut kalmamıştır. Hatta

386 Peter K Bechtold. "New Attampts at Arab Cooperation". **TheMiddle East Journal**. c.27. no.2. Bahar 1973. s 153.

birliğin bozulmasının ağırlıklı olarak bu tür ekonomik nedenlere dayandığı bile ileri sürülmektedir.[387] Mısır'ın daha sonraki birlik girişimlerinin siyasi olduğu kadar ekonomik gerekçeleri de bulunmaktadır. Mısır Arap ülkeleri içinde sanayileşmekte ve kalkınmakta olan bir ülke olmasına karşın büyük bir nüfusa sahiptir. Üstelik 1960'larda tarım kesimi hala nüfusun ve üretimin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. 1966 yılında nüfusun yaklaşık yüzde 60'ı kırsal kesimde yer almaktadır. Mısır büyük askeri yatırımlar ve Yemen iç savaşı nedeniyle askeri harcamaları her zaman yüksek olmuş bir ülkedir. Ekonomisi bu nedenle de zayıflamıştır. Dolayısıyla petrol ve enerji sağlama, ticaret ortağı olma açılarından diğer Arap ülkelerine ihtiyaç duymaktadır. İşsizliğin yoğun olduğu Mısır'ın istihdam olanakları açısından da diğer Arap ülkelerine bağlı olduğunu söylemek gerekir.

Süveyş Savaşı'nın ardından, özellikle de 1960'larda İsrail ile ilgili kaygılar Mısır ile diğer Arap ülkelerinin arasındaki ilişkileri gerginleştiren önemli bir neden oluşturmuştur. 1963 yılında Suriye, İsrail'in Ürdün nehri sularının akışını değiştirdiğini ileri sürerek Mısır'ın soruna müdahale etmekte zayıf kaldığını iddia etmiştir. Ürdün, Suudi Arabistan gibi ülkeler de Mısır'ın İsrail'e müdahale etmesini istemektedir. Nasır yönetimi bu çabalara. Suriye'yi yatıştırmak, kendi prestij ve liderliğini korumak üzere diplomatik alanda girişimde bulunarak yanıt vermiştir. Bu doğrultuda Arap-İsrail sorununu tartışmak üzere Arap liderlerini Kahire'ye davet etmiştir. Arap birliği girişimlerinin başarısız olduğu bir ortamda farklı siyasal eğilimler ve farklı çıkarlara sahip olan Arap liderlerini bir araya toplamak Nasır'ı yeniden eşitler arasında birinci konumuna getirmiştir. Arap devletleri 1967 savaşı öncesinde Ocak ve Eylül 1964'te ve Eylül 1965'te olmak üzere üç zirve toplantısı yapmışlardır. Bu üç toplantıda ortaya çıkan temel eğilimler şunlardır: Birlik olanaklarının azalması, Arapçılığın tarifinde Arap-İsrail karşıtlığının öne çıkması, Arapçılık ile egemenlik ilkesinin bir arada uyumlu

387 E Kanovsky, "Arab Economic Unity", **The Middle East Journal**, c.21, no.2, Bahar 1967, s.215.

bir biçimde yaşanabilmesi. Zirve toplantılarında Arap birliği teması son derece az dile getirilmiştir. Diğer yandan Arap-İsrail karşıtlığı ele alınan temel sorun olmuştur. İlk toplantıdan Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) doğmuştur. Nasır FKÖ'yü kendine prestij sağlayacağı ve İsrail ile çatışmayı daha kolay kontrol edebileceği gerekçesiyle desteklemiştir. FKÖ Arap birliğinin gerçekleşmediği, umutların azaldığı bir ortamda tekil egemen devletlerin öne çıktığı bir evrenin ürünüdür. 1965 yılında Arap devletlerinin bağımsız varlıklarına vurgu yapılmış, her bir Arap devletinin egemenliğine, Anayasa ve yasaları ile mevcut rejimine, uluslararası hukuka ve yerleşik uygulamalara saygı gösterilmesi gereği vurgulanmıştır. 1967 savaşına gidilen yolda bütün bunlar Arap birliği idealinden uzaklaşıldığına ve Nasır'ın Arap dünyasındaki hegemonyasının sonuna işaret eder.[388]

3. Nasır ve Sosyalizm: Program ve Uygulamalar

3.1. Nasırcılığı Programlaştırma Çabaları

Mısır'da toplumsal dinamikler özellikle 1930'lardan itibaren değişmiş, geleneksel yaşam biçiminden farklılaşmış, eğitim görmüş sivil ya da ücretli kamu görevlisi ve meslek sahiplerinden oluşan yeni orta sınıflar siyaseti belirlemeye başlamıştır. Mısır'ın sınıfsal yapısı, sanayi devrimi sonrası Batı Avrupa'daki sınıf yapısından farklıdır. Ortadoğu ülkelerinde hiç bir kurum, güç ve sermayeyi harekete geçirmek açısından devletle boy ölçüşemezken, devlete bağlı, ücretli yeni orta sınıf Mısır'da toplumsal değişme açısından yerel mülk sahibi sınıftan daha önemli bir rol oynamıştır.[389] Arap burjuvazisinin gelişiminin zayıf olması, sanayi gelişiminin zayıflığı ve büyük çapta dışa bağımlı olması ile açıklanır. Arap dünyasında tarım ve küçük ticarette gözlenen bazı istisnalar dışında ekonominin temel sektörleri bütünüyle ya

388 Michael N.Barnett, **Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order**. New York: Columbia University Press, 1998, ss.146-152.
389 Manfred Halpern. **The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa**. New Jersey: Princeton University Press. 1963. s.54.

da büyük ölçüde yabancıların kontrolü altında olmuştur. Yalnızca ekonomi değil, tüm kentsel aktiviteler de Avrupalı güçlerin kontrolü altında gelişmiştir. Bu Mısır'da 1950'lere kadar sürmüştür. Avrupalılar kontrolü ellerinde tutmakla birlikte bazı küçük azınlık gruplarıyla da kısmi bir biçimde paylaşmışlardır. Bu sermaye gruplarının merkezinde olduğu, azınlık gruplarınca ya da yabancılarca belirlenen girişimci (ücretli olmayan) bir orta sınıf ortaya çıkmıştır.[390]

Bu dengesiz ve sorunlu yapı 1952 darbesini yapan kadroları yeni sorunlarla beraber derinden etkilemiştir: Bağımsızlığımızı nasıl kazanacağız, niçin geri kaldık, nasıl kalkınacağız, hangi modeller geçerli olacak? Mısır tarihine bakıldığında, olumsuz ve geri hareket noktalarının yanında olumlu, pozitif yönlere de rastlanır. Arap sosyalizminin ortaya çıkmasında 1920 ve 1930'lu yıllarda eğitim olanaklarının genişlemesi, Baas hareketi, Nasır'ın Bandung deneyimi ile Tito, Nehru, Çu En Lay ve Nkrumah gibi liderlerle tanışması, onlarla düşünsel düzeyde temasları ve ülkenin geleneksel siyasi hattından ve değerlerinden farklılaşan bir reform ihtiyacı etkili olmuştur. Bu dönemde sosyalist düşünceler ve üçüncü dünyacı kurgular gelişmekte olan ülkelerde yaygınlaşıyor, Nasır kendi düşünsel sistemini oluştururken Mısır'a ve Arap dünyasına özgü öğelerin yanı sıra pek çok tema ve kavramı bu yaygın söylemden alıyordu.[391]

Ortadoğu ülkelerinde yaşanan devrimlerde Batıya bağımlı zayıf monarşileri çökertmek ve bağımsızlık kazanmak için en etkili yol olarak milliyetçi, laik, ulusal birlikçi ve kalkınmacı ideolojiler tercih edilmiştir. İran, Türkiye ve Mısır için bu söylenebilir. Her üçü de önemli reformları yukarıdan aşağıya doğru uygulamış, kapitalizmi geliştirmek amacıyla özel ve kamu sektörlerini farklı oranlarda bir arada işleten karma bir sistemi uygulamaya koymuşlardır. Bu ülkelerde toprak sahipleri ile dini kurumlar devlet kontrolü altına alınmaya çalışılmıştır.[392] Bu üç örnekte de yapılan din-devlet ay-

390 Issawi, "The Arab World's...", s.508.
391 James A.Bill Carl Leiden **Politics in the Middle East** Boston: Little, Brown and Company, 1979, ss.306 307.

rımı değil, din üzerinde devlet kontrolünün tesis edilmesidir. Mısır'da Hür Subaylar hareketinin üzerinde ortaklaştığı siyasal hareket noktaları yabancı etkisine açık zayıf monarşiye muhalefet, bağımsızlığın ve ulusal birliğin sağlanması ve ülkenin çeşitli reformlarla modernleştirilmesi olmuştur. Mısır örneği kendinden sonraki ulusal kurtuluş mücadelelerinden, çoğu kanlı bir biçimde yürütülmüş ulusal kurtuluş savaşlarından farklıdır. Daha çok bağımsızlık vurgusu ve uyguladığı toplumsal reform programı ile önem kazanmıştır. Sömürgelikten kurtuluşun ve ulusal kendi kaderini tayinin "ılımlı" dönemi diyebileceğimiz bu örnekleri ulusal kurtuluş hareketlerinin daha sonraki radikal döneminden ayırmak gerekir.[392] Özellikle Mısır söz konusu olduğunda 1952 hareketinin iktidarı alışında ülkenin iç siyasetinin çöküntü halinde olmasının yanı sıra Filistin savaşının büyük etkisi olmuştur. Daha sonraki dönemde de Süveyş Krizi dolayımıyla öne çıkan bağımsızlık temasının ve bağlantısızlık hareketi içindeki konumunun, iç ve dış siyasetle son derece bağlantılı yönleri olduğu bilinmektedir.

Nasır'ın erken dönem çalışması sayılan **Devrimin Felsefesi**'nde örtük olarak yer alan düşüncelerden biri ülkenin yalnızlıktan kurtarılmasıdır. Bu kaygı ve düşünce ele alınan tüm dönem boyunca devam etmiştir. Dış siyaset önemlidir; bütün dış siyaset temalarının, iç siyasette yankı bulmasını mümkün kılan, iç siyasete ilişkin özellikleri de bulunmaktadır. 1950'lerin ortalarından itibaren toplumu dönüştürme doğrultusunda atılan adımların bu gözle de incelenmesi gerekir.

Arap ülkelerinde yaşanan devrim süreçlerinde sosyal ve ekonomik nedenler kadar bağımsızlığın kazanılması ve ulusal kuruluşla ilgili kaygılar da önem taşımıştır. Ulusal kurtu-

392 Nikki R.Keddie, "Ideology, Society and the State in Post-Colonial Muslim Societies", **State and Ideology in the Middle East and Pakistan** içinde, der.Fred Halliday-Hamza Alavi, New York: Macmillan Education Ltd., 1988, s.14.
393 S.Neil MacFarlane. **Superpower Rivalry and 3rd World Radicalism: The Idea of National Liberation**. Londra: The John Hopkins University Press. 1985. s.43.

luş için mücadele edilirken, bağımsızlık vurgusu yapılmış, ulusal kalkınma programları uygulamaya konmuştur. Diğer yandan Arap ülkelerinde yaşanan dönüşümlerde sosyal ve ekonomik yapının, sınıf yapısının ne ölçüde değiştiği önemli bir tartışma konusu olmuştur. Kimi araştırmacılar sınıf yapısında, siyasi katılımda ve ideolojik yönelimlerde, kurumsal yapıda köklü bir değişiklik, önemli radikal değişimler ortaya çıkmadığını ileri sürmüştür. Ancak ulusal devrimlerin modernleşme yönünde sağladığı değişiklikler küçümsenmemelidir. Sömürge öncesi döneme oranla sadece ideoloji ya da siyasi programlar çerçevesinde değil, maddi anlamda, sınıf yapıları anlamında da büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Arap ülkeleri ve özellikle de Mısır'da bu süreçte eğitim olanakları genişlemiş, refah yatırımları ve istihdam artmış, sağlık sistemi gelişmiştir. Değişim aynı zamanda yönetim mekanizmasının genişlemesi açısından önem taşımaktadır.[394] Aynı dönemde laik eğitim güçlendirilmiş, diğer modern kurumların yanı sıra modern, bütünleşmiş bir yargı sistemi getirilmiştir. Bütün bu gelişmeler doğal olarak "ulemanın" mümkün olduğunca kontrol altına alınmasına neden olmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Arap ülkelerinde monarşilerin çoğu ortadan kalkmış, onların yerine cumhuriyetler kurulmuştur. Büyük toprak sahipleri sosyal yapıdaki yerlerini kaybetmişler, tarım toprakları, toprak reformu süreci içinde yeniden dağıtılmış, ağır sanayi, bankacılık-sigortacılık ve petrol üretimi gibi ekonominin kilit sektörleri kamulaştırılmış, bütün bu değişimlere yapısal reformlar eşlik etmiştir.

Mısır'da ve Arap dünyasında 1950'lerin ikinci yarısından itibaren şekillenmeye başlayan ve özellikle 1960'larda nihai halini alarak çeşitli uygulamalara yönelen bir ideoloji olarak Nasırcılık hayli etkin bir rol üstlenmiştir. Nasır'ın kendisi, "Nasırcılık" diye bir şey olmadığını, bunun emperyalistlerin bir yakıştırması olduğunu ileri sürer.[395] Arap halkının belle-

394 Owen, **State, Power**..., s.36.

395 Nasır'ın Şubat 1960 Şam konuşmasından akt.Peter Mansfield (der.). **The Middle East**. Dördüncü Baskı, Londra: Oxford University Press. 1973. s.78.

ğinde Nasır Batıyı ve Batı düşüncesini yerle bir eden, bağımsızlığı ve Arap Birliğini sağlayacak, Filistin'i ihya edecek, etkili, "onlardan' bir liderdir. Nasırcılık diğer Arap ülkelerindeki radikal milliyetçi akımları da derinden etkilemiştir. Bu etki ortaya konulan programlar, Nasır'ın önemli olaylar haline gelen konuşmaları, yasa ve Anayasa çalışmaları ve Mısır'ın bu dönemde yaşadığı ekonomik ilerleme ile yayılmıştır. Mısır'da ekonomi ve iç siyasette bazı alanlar dokunulmadan kalmış, bazı diğer alanlarda ise yoğun değişim çabaları görülmüştür. Mısır'ın dış siyasetinde, içinde yer aldığı bağlantısızlık hareketi de bu değişimci rolün yansımalarının uluslararası siyasette güçlü bir biçimde gözlenebilmesine neden olmuştur. Yine de Nasırcılığın radikal milliyetçilik ve sosyalizmin bir karışımı olan düşünce ve uygulamalarının teorik olarak tutarlı ve bütünlüklü olmaktan uzak olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Nasır iktidarının ilk dönemi 1961 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden Suriye'nin ayrılması ve 1962 yılında da Nasır'ın **Ulusal Bildirge**'yi yayınlaması ile son bulur.[396] İlk döneme, bir önceki dönemden kalma sorun ve uygulamalar ile deneme-yanılma yöntemi, 1961 yılında başlayan ikinci dönemine ise Arap sosyalizmi idealinin uygulama çalışmaları damgasını vurdu. Hür Subaylar, iktidarlarının ilk döneminde felsefi, siyasal ve ideolojik anlamda belirli bir teorik çerçeveye sahip değildi. Hatta örgütsel bir modelleri bile bulunmadığı, faydacılığın etkin bir hareket tarzı olduğu, karşılarına çıkan sorunlara yönelik olarak doğaçlama projelere giriştikleri söylenebilir. 1952'den 1961'e dek uzanan ilk dönem uygulamaları arasında son derece önemli bir deneme olan toprak reformundan, mülkiyet yapısında, sanayinin ve emeğin örgütlenişinde yapılan çeşitli değişikliklerden söz etmek gerekmektedir. Dönemin dış siyasetine ise diğer bölümlerde ele alındığı gibi İngiltere ile ilişkiler, Süveyş Krizi, Sudan sorunu damgasını vurmuştur.

396 **Ulusal Bildirge** metninin tümü için bkz."Charter of National Action". **Nasserist Ideology, Its Exponents and Critics** içinde. Nissim Rejwan der.. Kudüs: Hasted Press. 1974. ss.195-265.

İlk dönemde özellikle Süveyş Krizi sırasında yabancıların mallarına el konulması ile ortaya çıkan millileştirme girişimleri büyük önem taşımaktadır. Bu girişim kamu sektörünün büyümesi ve güç kazanması için bir başlangıç oluşturmuştur. İkinci döneme ise ülke içinde sosyalizm uygulamaları ile uluslararası alanda bağlantısızlık siyaseti damga vurmuştur. Ekonomide alınan köklü önlemler Mısır modelinin bazı Avrupa ülkelerinde uygulanan "devlet kapitalizmi"nden daha öteye gitmesine neden olmuştur.[397] Bu çabaların tümü 1967 Arap-İsrail savaşı yenilgisiyle kesintiye uğramış, daha sonra, 1970'lere doğru büyük tartışmaların ardından yavaş yavaş da olsa başka aranış ve yönelimler ortaya çıkmıştır. Ancak her iki dönemde de uluslararası ilişkiler alanının etkilerinin yanı sıra Mısır'ın ve Arap dünyasının kendine özgü şartları siyasi ve ideolojik tercihleri şekillendirmiştir.

Hür Subaylar grubu bir siyasal parti olmadığı gibi başlangıçta belirli bir siyasal programa da sahip değildi. İlk siyasal hedefleri arasında İngilizleri Mısır ve Sudan'dan atmak, bozulma ve yolsuzluklara son vermek geliyordu. Başlangıçta altı başlıktan oluşan ve o anda Mısır'da bulunan tüm milliyetçilerin üzerinde anlaşabileceği bir program ortaya koyarlar.

1952 öncesinde Mısır toplumunda nasıl bir siyasal sistem geliştirileceğine dair bir konsensus bulunmuyordu. Kitlesel bir devrimci hareket ve kalkışma üzerine inşa edilmeyen 1952 hareketi ve Nasır için Süveyş Krizi'nin yarattığı başarı ve bağlantısızlık hareketi içindeki konumlanış, Soğuk Savaşın bloklarına mesafeli bir duruşu içeren "aktif tarafsızlık", iç siyasi yapı üzerinde de etkileri olan büyük bir itibar sağlamıştır. Hür Subaylar hareketi uzun bir ulusal kurtuluş savaşı veren bir siyasi ekip değildir. Gizlice örgütlenmiş ve darbeyi örgütleyen, kimliği bilinmeyen, subaylardır. Siyasal konsensusun bulunmadığı bir toplumda düzen kurmak, meşruiyet sağlamak ve ileride atılacak adımları planlayabil-

397 Anouar Abdel-Malek, **Egypt: Military Society: The Army Regime, The Left, and Social Change under Nasser**. New York: Random House. 1968. s.365

mek için negatif yönleri daha güçlü milliyetçilik ve anti-emperyalizmden daha kapsamlı bir ideolojik bütüne ve siyasal programa ihtiyaçları bulunuyordu.

Hür Subaylar iktidarı 1952'den başlayarak arayış içinde geçen ilk iki yılın ardından üçüncü yılında nihayet belirli bir şekil almaya başlamıştır. İlk yıllar ülkede karışık iç siyaset gündeminin belirleyici ağırlığını yansıtır. Önce parti siyasetine dönüş ve Anayasa sorunu tartışılmıştır. 1954 yılının Mart ayında oldukça geniş bir çerçevesi olmakla birlikte Muhammed Necib ile Nasır'ın kişiliklerinde odaklanan ve Necib'in tasfiyesini kesinleştiren bir kriz yaşanır. Krizle birlikte yakın bir gelecekte demokratik rejimin eski biçimiyle yeniden kurulması olasılığı ortadan kalkmıştır. 1954 yılı yaz aylarında Nasır rejimi ile muhalefetin arası iyice açılmış, Ekim ayında bir Sıkıyönetim Kanunu çıkarılmıştır. Aynı ay içinde Müslüman Kardeşler örgütünün Nasır'a düzenlediği suikast girişimi sonrasında Müslüman Kardeşler yönetici ve üyelerine yönelik geniş bir operasyona girişilmiştir. Nasır İskenderiye'de halka hitaben bir konuşma yapmakta olduğu sırada gerçekleşen suikast girişiminin ardından "Eğer ben şeref, onur ve özgürlük için ölürsem, her biriniz Cemal Abdül Nasır olacaksınız." diyerek konuşmasına devam eder. Mansiya olayı olarak bilinen bu suikast girişimi Nasır'ın halkın sevgilisi haline gelmesine neden olur ve Devrim Komuta Konseyi içindeki yükselişini ve güçlü adam haline gelmesini de simgeler.

Suikast sonrasında Müslüman Kardeşler içinde sürmekte olan liderlik yarışı ve farklı görüşler kristalleşir. Örgüt içinde silahlı ayaklanmadan ve sertlikten yana olanlarla barışçıl yolları savunanlar belirginleşir. Sertlik yanlıları Devrim Komuta Konseyi üyelerine suikast düzenlemek ve onları öldürmekten yanadır. Müslüman Kardeşler Örgütü ile rejimin arasını iyi tutmak isteyen kesim suikast girişiminden zararlı çıkar. Örgütün lideri Hasan al-Hudaybi girişimden sorumlu tutulur. Hudaybi'nin yargılanması devam ederken örgüt içinde merkezi liderlik boşluğu ortaya çıkar ve 1954 yılı Ekim ayı sonunda iç işleyişle ve hükümetle ilişkiler konula-

rında görüş farklılıkları iyice su yüzüne çıkar. Yönetim bu aşamada örgütün üzerine gitme kararı alır. Müslüman Kardeşler örgütü üzerinde uygulanan baskı, dini siyasal etkinliğe son verme kararlılığını göstermiştir.

Nasır yönetimi kitleleri kendi yanma çekebilmek, toplumsal temellerini güçlendirmek amacıyla 1952'de tarım reformu programını başlatmıştır. Ulusal ruhu harekete geçirmek üzere Eylül 1952 ile Haziran 1953 arasında ülkenin çeşitli yörelerine resmi geziler düzenlenmiş, ordu ile halk arasında köprü kurulmaya çalışılmıştır. Ülkenin eski siyasetçilerden temizlenmesi, birlik, düzen ve çalışma vaat edilmiştir. Öğrenciler ve işçilerden destek aranmıştır. Böylelikle Vefd ile Müslüman Kardeşler'in halk desteği kırılmaya çalışılmıştır. Ocak 1953'te eski siyasal partilerin yeni rejime destek olmayacağı ve onlarla iş yapılamayacağı anlaşılmış ve bu tesbit üzerine siyasal partiler yasaklanmıştır. Devrim Komuta Konseyi kendi kurduğu siyasal örgüt olan Ulusal Kurtuluş Birliği'ni bir siyasal parti, ülkede mevcut siyasal taraflardan biri olarak tanımlamaz. Özgürlük hareketi, ulusal çapta bünyesinde tüm halk güçlerinin harekete geçirileceği ve tüm siyasal tartışmaların toparlanacağı bir geniş kitlesel örgüt olarak tasarlanmıştır. Nasır'ın tersine bu örgütü çok partili rejime dönmek üzere bir geçiş dönemi örgütü olarak Muhammed Necib yanılmıştır.

Nasır rejiminin dini ideoloji ve örgütlenme ile ilişkileri karmaşıktır. Nasırcılık bir kurum olarak dinin gericiler tarafından kullanıldığını ve ekonomik açıdan hakim sınıfların amaçlarına hizmet ettiğini ileri sürer. Diğer yandan dinin aynı zamanda sosyal değişmeyi güçlendirecek ilerici sosyal mesajları olabileceğini de kabul etmektedir. Bir yandan Müslüman Kardeşler Örgütü ile rekabet ve mücadele edilirken diğer yandan Mısır'ın köklü İslami kurumları ve kadroları ile de mücadeleye girişilir. Bunların başında Ezher çevresi bulunmaktadır. Ezher Camii Sünni din öğretisinin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Kahire'de bulunan büyük bir merkezi cami, etrafında toplanan medreseler ve geniş kütüphanesi ile İslâm dünyasının geleneksel bir eğitim

kurumudur. Yüzyıllar boyunca Arap dünyasının her yerinden öğrenciler burada toplanmış, Kuran, Sünnet ve İslâm hukuku öğrenmişlerdir. Ezher nitelikli İslam hukuku yorumcuları ve din bilginleri yetiştirmiştir. Bir cami akademisi olan Ezher'in yapısı 19.yüzyıldan sonra hep tartışmalı bir konu olmuştur. 20.yüzyılda Ezher'in reformdan geçirilerek seküler bir yapı kazanması, rejimin dini devlet işlerinden ayırma ve dini eğitim kurumlarının etkinliğini sınırlama yaklaşımına örnek gösterilebilir.

Ezher'de 19.yüzyıl başlarında okutulan dersler birincisi kelam, fıkıh, hadis gibi nakle dayalı ilimler, ikincisi lisan, aruz, belagat ve mantık gibi akla dayanan ilimler olmak üzere ikiye ayrılmıştı. 19.yüzyılın devamında dünyevi bilimlerin Mısır'da da gelişmesi, medresenin tedrisatı üzerinde büyük bir etki yapmıştır.[398] Ezher 1870'lere kadar yüksek öğretim tekelini elinde tutmuş, bu tarihlerde kurulan ve Batı yöntem ve programlarıyla eğitim veren Dar el-Ulum bu tekele son vermiştir. 19.yüzyıldan itibaren eğitim sistemi üzerine yapılan tartışmalarda birbirine karşıt iki sistem savunulmaktaydı: Bir tarafta Batılı eğitim anlayışı, müfredatı ve örgütlenmesi ile diğer tarafta Ezher'in savunageldiği geleneksel dini eğitim anlayışı, müfredatı ve örgütlenmesi mevcuttur. Mehmet Ali Paşa zamanından itibaren ulema ve tarikatlar 18.yüzyıldaki mali ayrıcalıklarını ve itibarlarını kaybetmişler, toplumsal statüleri altüst olmuştur.[399] 1826'da Paris'e gönderilen bilim adamları arasında Ezher'in önemli şahsiyetleri de yer almaktadır. Bu gelişme Ezher'in eski eğitim düzeninden ayrılarak yeni bilimlere yönelmesine neden olmuştur. 1900 yılına kadar hükümete bağlı ve laik bir eğitim sisteminin altyapısı oluşmuş ve yaygınlaşmıştı. 1908'de açılan Mısır Üniversitesi reformcu bir kuşağın yetişmesine katkıda bulunmuştur. Ezher sisteminin gücü esas olarak Mısır kamuoyunun modernleşme ideolojisinden etkilenmesi ile kırılmıştır. Ezher sisteminin bütünüyle denetim altına alınmasına yönelik bir adım 1927'de bütçesinin ve yapılacak atama-

398 K.Vollers, "Ezher", **İslam Ansiklopedisi**, c.33, s.436.
399 Lapidus, **Modernizme Geçiş**..., ss.88-89.

ların hükümete bağlanmasıyla atılmıştır. Kral'dan bu kurumu kendi bütçesinden desteklemesi istenmiştir.

1952'de Hür Subaylar iktidarı aldığında din konusu çok hassas bir meseleydi. Ancak asıl tehlike Ezher'den değil, siyasal bir örgütlenmeye sahip Müslüman Kardeşler'den gelmiştir. General Necib'in Hür Subaylar hareketinin lideri olarak görünmesi ilk yıllarda Müslüman Kardeşler ve Ezher uleması ile iyi ilişkiler kurmak açısından yararlı görülmüştür. Ezher siyasi iktidara rakip sayılmadığı için Müslüman Kardeşler'den farklı değerlendirilmiş ve Hür Subaylar Ezher şeyhlerine düzenli ziyaretlerde bulunmanın yanı sıra Cuma namazlarını da burada kılma alışkanlığı edinmişlerdi.[400] Ulema yine de Nasır yönetimine karşı mesafesini korumuştur. Ezher'de toplanan ulema, devrim öncesinde Britanya yöneticilerinden ve Kral'dan daha büyük bir saygı gördüklerini, Kralın Ezher Şeyhinin elini öptüğünü, yeni dönemde ise genç subayların ayağına gitmek zorunda kaldıklarını, bu anlamda monarşiyi ve Britanya yöneticilerini tercih ettiklerini ifade ediyorlardı.[401]

İslâmın görece evrensel, Nasır'ın temsil ettiği Mısırlı Arap milliyetçiliğinin ise özel bir alana ilişkin projeleri bulunmaktadır. Önceleri İslâm ile Arap milliyetçiliği arasındaki farklılıklar ve çatışma noktaları fazla öne çıkarılmamıştır. 1960'larda Arap sosyalizmi fikri ve uygulamaları ağırlık kazanınca bu ilişki de değişti. Bu yıllarda yapılan radikal uygulamalar ekonomi, siyaset ve sosyal sistem de dahil olmak üzere bir dizi alanı derinden etkilemiştir. Örneğin vakıf topraklarına el konulması Müslüman din adamlarını doğrudan etkiledi. Benzeri uygulamalar İslâmi kesim tarafından Kuran'a ve geleneklere uygun bulunmamıştır. Hukuk sistemi için de benzer kutuplaşmalar yaşanmıştır. 1 Ocak 1956'da Şeriat mahkemeleri kapatılarak sivil mahkemeler kurulmuş, Şeyhler bu karara karşı herhangi bir savunma refleksi göste-

400 Daniel Crecelius, "Al-Azhar in the Revolution", **The Middle East Journal**, c.20, no.1, Kış 1966, s.34.

401 Emmanuel Sivan, **Radical Islam: Medieval Theology and Modern Politics**, New York, Yale University Press, 1985, ss.52-53

rememiş, asıl tepki Müslüman Kardeşler'den gelmiştir.

1960'larda rejim sosyalizme ilişkin düşünceleri İslâm ile uyumlu hale getirmeye çalışmıştır. Bu çabanın nedenleri arasında Hür Subayların kendilerini ateist komünizm ve sömürüye dayanan kapitalizmden ayırma isteği bulunuyordu.[402] 1961 sonrasında rejimin esas aldığı programatik belge olan **Ulusal Bildirge**'de İslâm'dan somut olarak iki yerde söz edilmiştir. Diğer yandan din öğesini programın bir çok bölümüne yedirilmiş biçimde görmek mümkündür. İslâmcı sosyalizm düşüncesi rejimin yeni bir buluşu değildi. Mısır'da 1930'larda Genç Mısır ve Müslüman Kardeşler örgütleri Alman nasyonal sosyalist görüşlerden etkilenmişler ve özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında İslâmcı sosyalist görüşler geliştirmişlerdi. Bu yaklaşımın siyasal açıdan gelişmekte olan laik yaklaşımlar karşısında kırsal kesimi kaybetmeme amacı taşıdığı söylenebilir.[403]

İslâmi sosyalizm islâmın teolojik ve etik dayanaklarını sosyalizmin temel hedefleriyle uyumlulaştırma çabasını içeriyordu. 1961 sonrası dönemde bu iki yaklaşımı bir arada benimseyen ya da iki görüşü bir araya getirmeye çalışanlar ortaya çıktı. İslâmi sosyalizm düşüncesi reformcu Ezher şeyhleri tarafından gündeme getirildi. Batı eğitimli hocalar İslâm düşüncesinin, sosyalizmi içerdiğini ileri sürmüşler. 1962 yılında Mısır Müftüsü Peygamberin ilk sosyalist olduğunu ilan etmiştir. Kahire Genel Vaizi Ahmed Hamad İslâmın gerçek sosyalizmin dini olduğunu, Peygamberden anıştırmalar yaparak temel hakların sosyalizmde garanti altına alınabileceğini söyler. Ezher hocalarından Ahmad Hasan al-Zayyat da Allahın dininin doğası ve mesajı gereği sosyalist olduğunu ileri sürer.[404]

Ezher'in kendini 1952 darbesini gerçekleştiren Hür Subaylar hareketi ile yakınlaştırma çabası darbenin hemen er-

402 Hamid Enayet, "Islam and Socialism in Egypt", **Middle Eastern Studies**, c.4, no.2, 1968, s.144.
403 Moshe Zeltzer, **Ideologies In the Near East: 1946-1972**, New York: Vantage Press, 1975, ss.27-28.
404 Akt.Zeltzer, **a.e.**, s.29.

tesine denk düşer. O dönemde Ezher şeyhleri kendilerini eski rejimin müttefiki ve destekçisi olma konumundan ve ününden kurtarmak için çaba göstermişlerdir. Hür Subaylar da Müslüman Kardeşler'e yönelik girişimlerini haklı göstermek amacıyla bir kurum olarak Ezher'e ve Ezher şeyhlerine ihtiyaç duymuştur. Ezher şeyhleri rejimi desteklemenin, yapılan reformları da desteklemek anlamına geleceğini görmüşlerdir. Bu reformlara olur vermek, sosyal ve siyasal reformları desteklemeyi, dini hiyerarşinin rejim tarafından yeniden oluşturulmasını içlerine sindirmeyi gerektiriyordu. Rejimin gücü ve popülerliği, tüm sosyal kurumlar üzerinde hakimiyet kurması Ezher'in güçlü bir muhalefet odağı haline gelmesine engel olmuştur. Sözgelimi kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi gibi kararlara karşı çıkmışlardır. Ancak toprak reformu gibi kapsayıcı konularda birbiri ardına gelen reformlar, karşı çıkamayacakları ölçüde bir toplumsal meşruiyet kazanmıştır.[405]

Müslüman Kardeşler'in tasfiyesinin ardından dini, devrimin kontrolü altına almak amacıyla genel bir reform yapma olanağı bulunmuş, Ezher'in yarı bağımsız pozisyonuna son verilmiştir. Nihai düzenleme ise Ulusal Meclisin 22 Haziran 1961 toplantısında yapılmıştır. Bu düzenleme dini devlete ve amaçlarına uyumlu kılmaya yönelik bir çabanın ürünüydü. Ezher bir dini kurum olmaktan çıkartılarak, formel bir eğitim kurumu, bir Üniversite haline getirildi. Reformcu görüşleriyle tanınan, bu nedenle 1930'larda görevinden alınan Mahmud Şeltut 1958'de görevine geri döndürülmüş, Ezher Üniversitesi'nin rektörü olmuştur. 1961 yılında Ezher içinde idari ve dini yapı birbirinden ayrıldığında dini alanın başkanlığını üstlenmiştir. Ezher bu yapısıyla Nasır yönetimini, ekonomik ve sosyal siyasetlerini desteklemiştir. Şeltut yazılarında sosyalizmin İslâmi yasalara uyduğunu kanıtlamak amacıyla Kuran'dan alıntılar yapıyor, özel mülkiyetle çelişmeyen İslâmın amacının üretimi ve zenginliği artırmak olduğunu, Nasır sosyalizminin amacının da aynı olduğunu yazıyordu.[406]

405 Enayet. "Islam and Socialism...", s.154.

Ezher'in bu dönemde amacı yeni devrimci düşüncelerin ve anlayışın halkın zihnine yerleştirilmesi olarak tarif edilmiştir. Müfredat eski teorik konuların yanı sıra bilimsel ve pratik bilgileri de içerecek şekilde bütünüyle değiştirilmiştir. Artık Ezher'in Şeyhi değil, Rektörü vardır. Bu yeni sistem dini eğitimi bütünüyle sivil eğitim sistemine adapte etme çabasının ürünüdür. Yeni dönemde Ulema, devrimin "İslâmi sosyalizm" programını halka taşıma görevi üstlenmiştir. Yeni dönemin anlayışını Nasır Yemen'e ziyaret sırasında özetlemiştir: "İslâm üç temel ilkeye dayanır: sosyal adalet ve eşitliğin temeli olarak sosyalizm, halk yönetimi, ve birlik."[407]

1952 öncesinde eğitimde seçkinci bir sistem geçerliydi. Öğrenci sayısı ile öğretmen sayısı arasındaki fark büyük değildi. Nasır rejiminin sağladığı en büyük olanak parasız kamu eğitimi olanaklarının genişletilmesidir. Diğer yandan yaratılan yeni sistemde öğretmen sayısı, öğrenci sayısı kadar artmamıştır.

Hür Subaylar iktidarını ilk dönemde eleştiren tek güç Müslüman Kardeşler değildi. 1954 yılının Temmuz ayında komünistler Batıdan finansal ve askeri yardım arama girişimlerini eleştirmiş, bu konuda broşür ve bildiriler, gizli gazeteler yayınlanmıştır. Rejimin İngiliz hakimiyetinden Amerikan hakimiyetine doğru kaymakta olduğu ileri sürülmüştür. Ulusal Kurtuluş için Demokratik Hareket adlı örgüt köylülere vergi ödememe, işçilere grev ve gösteriler yapma ve tüm halka silahlanıp mücadeleye katılma çağrısında bulunmuştur. Mısır Komünist Partisi dışında kalan sol gruplar Vefd liderleri önderliğinde bir ulusal birlik hükümeti kurulmasını istemiştir. Bu süreçte Fuad Mursi liderliğindeki Mısır Komünist Partisi kadroları tutuklanmış, parti 1954 yılı Nisan ayından itibaren Vefd yanlıları, sosyalistler, komünistler ve Müslüman Kardeşler'den oluşan bir ulusal birlik hükümeti kurulmasını önermiştir. Müslüman Kardeşler ör-

406 Mahmud Shaltut, "Socialism and Islam", **Political and Social Thought in the Contemporary Middle East**, der.Kemal H.Karpat. New York: Frederick A.Praeger Publishers, 1968, ss.126-132.

407 **The Arab Observer**, 4 Mayıs 1964, s.12'den aktaran Crecelius, "Al-Azhar...". s.44.

gütü ile komünistler arasında resmi olmayan görüşmeler yapılmıştır.[408]

Muhammed Necib bu olaylar sırasında hala Devlet Başkanı konumundaydı. Mart krizi sonrasında ise tüm etkinliğini kaybetti. Temmuz sonunda Müslüman Kardeşler tarafından hazırlanan ve dağıtılan bir bildiriye imza koydu. Bundan sonra Devrim Komuta Konseyi'ni tam olarak karşısına alan Necib, 15 Kasım 1954'te Kardeşler Örgütü ile bağlantısı olduğu gerekçesiyle tüm görevlerinden azledilerek ve ev hapsine alınır. Necib'in azledilmesinin ardından yürütmeye ilişkin tüm yetkileri Nasır üstlenmiştir. Bu dönemde komünistlerin de üzerine gidilmiş ve tutuklama ve yargılamalar gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde Mısır ile İsrail arasındaki ilişkiler gerginleşmiş, Mısırlı Yahudiler arasından bazı kişiler İsrail ajanı olmakla suçlanarak tutuklanmıştır. Bütün bu gelişmeler Mısır kamuoyunu tam da ihtiyaç duyduğu "dış düşman" teması üzerinden birleştirmiş ve ulusal birlik konusunda hassas hale getirmiştir. Mısır ile İngiltere arasında yürütülmekte olan, İngiliz güçlerinin kanal bölgesinden çekilmesi ile ilgili zorlu görüşmeler iç siyasetteki ayrımları ulusal birlik temelinde silikleştirmiş, giderek Devrim Komuta Konseyi içindeki farklı görüşleri ortadan kaldırmış, Nasır'ı daha güçlü hale getirmiştir.

Nasır, 1953 yılında önemli çalışması **Devrimin Felsefesi**'ni yayınlamış, artık halk arasında Mısır'ın ihtiyaç duyduğu "kahraman" figürü olarak görülmeye başlamıştır. **Devrimin Felsefesi**'nde emperyalizm ve onun yarattığı kötülüklerden söz edilmiş, bağımsızlığa vurgu yapılmış, ancak sosyalizme bir kavram olarak değinilmemiştir. **Devrimin Felsefesi**'nin yayınlandığı daha önceki dönemde sosyal adalet, sosyal devrim ya da sosyal eşitlik gibi kavramlar tercih edilmiştir.[409]

Bandung Konferansı'na katılım ve üçüncü dünyacılıkla

408 **The Arab Observer**, 4 Mayıs 1964, s.12'den aktaran Crecelius, "Al-Azhar...", s.44.

409 Tareq U.Ismael, "Nasserism", **Modern Arab Nationalism, Sources, Themes, and Issues** içinde, The Hebrew University of Jerusalem, 1994, s.108.

tanışma, uluslararası ilişkilerde bu gücün farkına varma, Nasır'ın iç siyasetteki konumu açısından kritik bir dönemece işaret eder: "Dönüşünde artık en yakın çevresi için bile Cemal değildi, artık onu 'Patron' ya da 'Şef' (Reis) olarak çağırıyorlardı. Kısa bir süre sonra da 'Bay Başkan' olarak adlandırılacaktı."[410] 1955'in başından itibaren rejim yeni bir evreye ulaşmış, deyim yerindeyse dış siyasetin egemenliği altına girmiştir. Bandung Konferansı'ndan kısa bir süre sonra Devrim Komuta Konseyi içinde Konseyin niteliği ve geleceği konusunda bir tartışma başlamıştır. Nasır komite üyeleri arasından hızla sivrilmiş, diğer komite üyelerinin konumu ve yetkileri, yetki paylaşımı önemli bir sorun oluşturmuştur. Bu aynı zamanda ülkede siyasal rejimin nasıl şekilleneceği ile de ilgili bir sorundur.

1956 Süveyş Krizi sonucunda İngiliz ve Fransızların yenilgiye uğratılması ile başarılı bir çıkış gerçekleştiren, Nasır'ın Arap dünyasında itibarı yükseldi. Devrim Komuta Konseyi bu dönemde parlamenter rejime geçiş konusunda çelişkili mesajlar veriyordu: 1956 yılı Ocak ayında Anayasa hazırlanacağı, seçim yapılacağı ve askerin kışlasına döneceği sözü verildi. Nasır 1954 yılı Nisan'ında Başbakan olduktan sonra Devrim Komuta Konseyi'nden yalnızca Abd al-Hakim Amir ve Enver Sedat'ı kabinesine aldı. Bu süreçte siyasal olmaktan çok teknik işlere yönelinmiş ve Devrim Komuta Konseyi etkisiz hale gelirken Nasır'a yakın daha alt düzey subaylar öne çıkmıştır.

Ocak 1956'da Nasır bir Anayasal Komite kurmuştur. 25 Haziranda halk oyuna sunularak kabul edilen yeni Anayasa ile Devrim Komuta Konseyinin görevine son verilmektedir.[411] Aynı oylamada Nasır'ın Devlet Başkanlığı da yüzde 99.9'luk büyük bir halk desteği ile onaylanmıştır.

Süveyş Krizi sonrasında iç siyasette eski rakipleri bile rejime destek vermek zorunda kalmıştır. 1956'dan sonra ki on yıla damgasını vuran Arap milliyetçisi, Afrika Birliğinden

410 Gordon, **Egypt**, s.189.

411 "The New Egyptian Constitution" (1956 Anayasası). **The Middle East Journal**, c.10. no.3. Yaz 1956. ss.300-306.

yana, bağlantısız ve Batı karşıtı dış siyaset izlenmiştir. 1960'larda ise rejim artık bir siyasal güce kavuşmuş, bununla elele yürüyen devlet merkezli Arap sosyalizmi projesi ortaya konulmuştur. Tüm zayıflıklarına ve aldıkları tüm eleştirilere karşın Hür Subaylar ve Nasır kendilerini merkeze koyan böyle bir projeyi, Mısır'da yeni bir siyasal düzeni yerli yerine oturtmayı başarmışlardır.

1955'te devrim hala "demokrasi yönünde pragmatik bir yürüyüş" olarak nitelendirilmektedir. 1956 yılında ise Hür Subaylar hareketi artık geçici ve savunmacı, mütevazı bir konumdan çıkmış, rejim kendini yeni hedefler ve yeni lideri ile sağlamlaştırmıştır. Artık Aswan Barajı, Kurtuluş Eyaleti, Kahire'nin modern bir altyapıya kavuşturulması, yeni Anayasa ve sonra da Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi gibi yeni, çarpıcı ve önemli hedefler konulmakta, bunlar arkasına büyük bir halk desteği toplanmaktadır. Mısır'ın gücünü keşfetmiş olan Nasır iç ve dış siyaset işlerini hızla yürütmeye koyulmuştur. Süveyş Krizi arifesinde Nasır artık Mısır'ı büyük ve merkezileşmiş bir güç ile yönetmektedir. Kişiliğinde merkezileşen ve sembolleşen güç ile 26 Temmuz 1956'da Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesini açıkladığı yaşamının ikinci önemli konuşmasını yapmıştır.

Nasır'ın 5 Aralık 1957'de yaptığı bir konuşmada daha önceki görüşlerini Mısır'da demokratik, sosyalist ve kooperatif bir sistem kurgulayarak genişlettiği görülür. Burada bilimsel yöntemlerle yapılan planlamaya özel bir önem verilmektedir. Devlet ekonominin önderliğini üstlenecek önemli bir aktördür. Ulusal sermayeye sömürüden uzak durduğu ve devletin kalkınma planlarıyla işbirliği yaptığı durumda kısıtlama getirilmez. Nasır "biz özel mülkiyete kesinlikle karşı değiliz, ancak sömürüye karşıyız" demektedir. Mısır'da aynı dönemde çalışma ve emek değer görmüş, rantiye yaşam tarzına karşı çıkılmıştır. Bu durumda ülkede kapitalist sömürü ve sınıf mücadelesi olduğu tespit edildiği halde proleter bir devrim öngörülmemektedir. Daha çok ılımlı reformlar yoluyla sömürünün kısıtlanması ve denetlenmesi, mutlak yoksulluğun ortadan kaldırılması, en yoksul ile en zengin ara-

sındaki mesafenin ulusal birliği zedelemeyecek orana çekilmesi çabalarından söz edilebilir.

Hür Subaylar hareketinin başlangıçta belirli bir ideolojik konumlanışı ya da bağlılığı bulunmadığı için kendi özel siyasal yönelimlerini oluşturması ve bunu da değişik rakipleri ile mücadele halinde ve rejimi yerli yerine oturtmaya çalışırken yapmış olması önemlidir.[412] Nasırcılık diğer üçüncü dünyacı ve ulusal kurtuluşçu siyasi hareketlerin çoğunda olduğu gibi Marksist-Leninist felsefeden dört temel açıdan farklılık gösterir: İlkin Nasırcılık Marksizmin din düşüncesinin reddine varan materyalist kavrayışını ve kavramlaştırmasını reddeder. Nasır "Bizim Sosyalizmimiz" isimli yazısında bu konuya değinmiştir:

"Bizim sosyalizmimiz bilimseldir, yani anarşiye değil, bilime dayanır. Ama bizim sosyalizmimiz materyalist değildir. Biz, sosyalizmimizin Marksist veya materyalist olduğunu hiçbir zaman söylemedik. Hiçbir zaman dini reddettiğimizi söylemedik, dinimizin sosyalist bir din olduğunu söyledik. (...) İslam'ın, dinin ve ilerlemenin düşmanları, onu olduğundan başka türlü gösteriyorlar. Oysa Muhammed dünya tarihinde sosyalizmi ilk kez uygulamış olan kişidir. (...) Bazıları, İslam'ın gerici bir din olduğunu iddia ediyorlar. Ben ise buna karşı, İslam'ın ilerici bir din olduğunu, bir evrim ve hayat dini olduğunu söylüyorum. İslam yalnızca bir din değil, bir dünya sistemidir. Zekat verilmesini emreden bir toplumsal adalet dinidir. (...) Bazıları, sosyalizmin kadın ve çocukların ortak mal olması gibi şeyler demek olduğunu söylüyorlar. Makul insanlar elbette bunlara inanmaz. Bu laflarla ancak basit insanlar aldatılabilir. Aslında sosyalizm, ailenin ve aile duygusunun, dinin yüceltilmesidir. (...) İslam yalnızca bir din değil, dünyada adaleti, eşitliği ve herkese eşit imkanları egemen kılmak isteyen dünyevi bir sistemdir. Bu olguyu size daha önce bir tek sözcükle ifade etmiştim: Sosyalizm!"[413]

Nasır Lenin'in örgütlü öncü güç teorisinin geçerliliğini

412 Gordon, **Egypt**, s.196.

413 Cemal Abdü'n Nasır, "Bizim Sosyalizmimiz": 1959-1963 arasındaki konuşmalardan alınmıştır. **STMA**. c.4 içinde, ss.309-310.

reddeder, buna karşı sosyalizme geçişin toplumda yer alan tüm aktif popüler güçlerin bir koalisyonuna dayanarak gerçekleşmesi gerektiğini savunur:

"(...) Bizimle komünizm arasında, bizimle Marksizm-Leninizm arasında farklılıklar bulunduğunu daha önce de söyledim. İlk farklılık, bizim dine inanıp Marksistlerin inanmaması, bizim peygambere bağlı olup Marksistlerin olmamasıdır. İkinci farklılık, daha önce de formüle ettiğim gibi, bizim gericiliğin diktatörlüğünden tüm halkın demokrasisine geçmek isteyişimizdedir, komünizm, yani Marksizm-Leninizm ise gericiliğin diktatörlüğünden proletarya diktatörlüğüne, yani bir toplumsal sınıfın diktatörlüğüne geçer."

Nasırcı kavramlaştırma ile sosyalizme dayanan sosyal düzen bir geçici evreye tekabül eder, Marksist kavramlaştırmada olduğu gibi komünizm kaçınılmaz bir evre değildir. *"Üçüncü farklılık ise, Marksizmin, komünizmin toprağı devletleştirip, bizim devletleştirmememizdir, çünkü biz toprakta kooperatifler çerçevesinde özel mülkiyete inanıyoruz."* Nasır bu konuşmalarında kooperatifçilik üzerine tezler üretmeye devam eder:

"Kooperatif sosyalizmi, devletin sanayi sektöründeki girişimcilerle ortak olmasıyla uygulanır. Böylelikle sanayi, sermayenin tekeline ve egemenliğine terkedilmemiş olur. Devlet, halkı temsil eder, amacı ise, özel mülkiyetle devlete ait ortak mülkiyet arasında dengeyi kurmaktır. (...) Biz özel mülkiyete değil, sömürüye karşıyız. Eğer özel mülkiyete karşı olsaydık ona derhal el koyar ve tazminat da ödemezdik, özel mülkiyeti yasaklardık. Fakat biz, özel mülkiyetin toplumsal bir işlevi olduğunu söylüyoruz. Özel mülkiyet, ancak sömürüye yöneldiği zaman bu işlevin ötesine geçmiş olur. (...)"

Nasırcılık özel mülkiyeti ve mirası tümüyle reddetmez. Üretim araçlarının özel mülkiyeti ulusal gelişme planlarını bozacak nitelikte değilse kabul edilebilir bir şey olarak görülmektedir.

"Dördüncü farklılık, komünizmin özel mülkiyeti kaldırmak istemesidir, biz ise özel mülkiyete bağlıyız ve yalnızca sömürücü özel mülkiyetle mücadele ediyoruz. Son farklılık ise, Mark-

sizm-Leninizmin burjuvazi dediği, bizim ise gericilik olarak tanımladığımız sınıfı şiddetle ve herhangi bir tazminat ödemeksizin tasfiye etmek istemesidir. Biz böyle bir şeyi reddederiz. (...)"[414]

Yukarıda aktarılan metinlerde sosyalizm teriminin her durumda farklı içeriklerle kullanıldığı görülmektedir. Karmaşık Marksist kavramlar basitleştirilerek ve Batıda geliştirildikleri özgün bağlamlarından farklı bir içerikle kullanılmışlardır. Sınıf çelişkilerinin barışçıl çözümü mümkün görülmüş, sınıflar arasındaki farklılıklar daraltılabilir ve zaman içerisinde önemsizleştirilebilir diye düşünülmüştür. Diğer yandan sınıfların varlığının hep devam edeceği kabul edilmektedir. Devletin sosyalist bir düzende önemli bir rol oynayacağı, bu rolün de esas olarak ekonomik alanda önderlik şeklinde gerçekleşeceği ileri sürülmüştür. Ancak denetlenmekte olan bir özel sektörün varlığı tüm üretim planlamalarına karşın onaylanmaktadır. Tüm yorum farklılıklarına karşın 1960'ların başlarından itibaren sosyalizmin Mısır'ın sorunlarına bir yanıt üretebileceği de düşünülmüştür.

3.2. Mısır'da "Arap Sosyalizmi" Uygulamaları

Mısır'da 1952'de Kralın ülkeden kovulmasını ve siyasal sistemin değişimini gerçekleştiren devrim, Rusya'da 1917'de, Çin'de 1949'da ya da Küba'da 1959'da gerçekleştirilen devrimler türünden bir devrim değildi. Yine de hedefi büyüme, sosyal adalet ve ekonomik bağımsızlık olarak tarif edilen köklü bir altüst oluşu ve toplumsal dönüşüm çabasını beraberinde getirdi. 1952 yılından itibaren uygulamaya başlanılan ekonomik program Mısır'ın nüfus sorunlarını çözmek üzere şekillenmiştir. 1952'yi izleyen ilk iki yıl denk bütçe sağlanması ve yabancı sermaye ile özel girişimlerin özendirilmesi çabalarıyla geçti. Ancak bu dönemde yerli burjuvazi "devrimci demokrat" rejime destek vermemiş, özel sektör yatırımları rejim açısından ön açıcı ve ekonomiyi rahatlatıcı büyüklükte gerçekleşmemiştir. 1956 yılında Süveyş Kana-

414 Nasır, **a.e.**, ss.309-310.

lı'nın millileştirilmesi kararı ekonomide ve iç siyasette önemli değişiklikleri gündeme getirdi. 1950'ler boyunca toprak reformu çabaları sayılmazsa sosyalizmi çağrıştıran adımlar görülmez. Üstelik toprak reformu da bütünüyle kolektivizasyona giden ve mülkiyet haklarını ortadan kaldıran bir yapı göstermemiştir. Rejim açısından kritik önem taşıyan 1956-1961 yılları arasında resmi dilde kapitalizm karşıtı bir söylem görülür. Yine de sosyalist uygulamalar ve söylem, "kapitalist olmayan yol" tezi asli olarak 1962'den sonra önem kazanmıştır.

1961'e kadar Mısır'da hakim olan sosyal devrim düşüncesi, tüm sınıfların çıkarlarının ulusal idealler çerçevesi içinde bir araya getirilebileceği ve karşılanabileceğini temel alıyordu. Bu fikir kendini Ulusal Birlik örgütlenmesi içinde ortaya koyar. Oysa ki 1961 sonrasında sosyalizmin programa alınmasıyla birlikte daha önceki dönemin sınıf ittifakı düşüncesi bir kenara itildi. 1964 Anayasasına göre sınıf ittifakı ancak halkın çalışan güçleri, yani çiftçiler, işçiler, askerler, entelektüeller ve ulusal sermaye arasında mümkün görülmektedir. Bu bölümde rejimin ideolojisini oluşturan temel tartışma noktalarının yanı sıra tarımda ve diğer üretim alanlarında denenen çeşitli düzenlemeler ve reform programı üzerinde durulacaktır.

Güçlü ve özgür bir Mısır yaratma amacı taşıyan 1952 devrimi Arap dünyasında yaşanan ilk devrimdi. Ekonomik gelişmeyi ve daha eşitlikçi bir gelir dağılımını önüne koyan Hür Subaylar hareketinin öncelikli hedefleri arasında tarım reformu gerçekleştirmek, sınıf yapısını bir ölçüde eşitleyecek yönde değiştirmek, daha önceki dönemin siyasi kadrolarının taşıyıcısı olduğu bozulma ve kayırmacılığı tasfiye etmek, ülkede yabancı etkisini kırmak ve Mısır halkının onur ve saygınlığını yeniden kazanmasını sağlamak yer almıştır. 1950'lerin sonlarında uygulanan "devlet kapitalizmi" modelinde, kamu mülkiyetindeki şirketlerin iç ve dış pazarlarda rekabet etmesi öngörülüyordu. Rejim yeni ve özgün bir model ortaya koymaktan çok kıt kaynakları en etkin bir biçimde kullanma çabası içindedir. Yabancı sermayenin ekonomi-

de büyük bir yer alması beklenmemektedir. Buna karşılık önemi azalsa da yerli özel sektör, temel yatırımların yükünü hâlâ üzerinde taşımaktadır. Bu eğilim, yerli özel sermayenin önemini kaybettiği ve yabancı sermayeye de artık şüpheyle bakıldığı 1961 sonrasında değişecektir. İlk yılların en önemli atılımı olan toprak reformunun, yeterince derin ve hızlı olamadığı için geleneksel yönetici sınıfı tümüyle tasfiye etmeye yetmediği görülünce, 1960-1963 döneminde yaygın kamulaştırmalara gidilmiştir.[415] Planlama rekabetin yerini almış, kaynak dağılımı planlara göre yapılmıştır. 1960-1965 döneminde ekonomide bir çok başarıdan söz edilebilir: Ekonomik büyüme ortalama yüzde 5.5 olarak hesaplanmış, bir milyon yeni iş yaratılmış, yatırımlar artmıştır. Toplam yatırımların yüzde 25 ile 28 arası sanayiye yapılmıştır. Bir çok alanda hedefin gerisinde kalınsa da planlanan yatırımların yüzde 94'ü gerçekleştirilmiştir.[416] Sektörel tekeller ve kapsayıcı planlamadan ancak 1966'dan sonra vazgeçilmiştir.

"General Necip ve Albay Cemal Nasır ve diğer subayların iktidarı ele geçirdiği 1952 ile Süveyş Kanalı Şirketi'nin millileştirildiği 1956 yılları arasında Mısır'ın askeri rejimi yolunu bir tür devlet kapitalizmi ile yabancı sermayeyi cezbetme doğrultusunda el yordamıyla aradı. 1952 tarım reformuna dayandırılan yeniden dağılım çabası aslında, kraliyet ailesi ve Mısır'ın siyasal ve ekonomik hayatında belirleyici olan iki bin büyük toprak sahibi temeline dayalı toprak sistemini ortadan kaldırdı."[417]

Ekonomik gelişme ancak uzun dönemde sağlanabilirdi bir şeydir. Mısır yüksek nüfus artış oranına sahiptir ve Hür Subaylar iktidarı döneminde de 1952'den 1970'e eğitim olanaklarının gelişme eğilimine karşın nüfus artış oranında düşme olmadı. Tarım reformu ve diğer reformlarla bir devrim değil, tarım kesiminde büyüyen işsizlik ve yoksulluğun

415 James A.Bill ve Carl Leiden, **The Middle East: Politics and Power**, Boston: Allyn and Bacon, Inc., 1974, ss.147-148.

416 Paul Rivlin, "Arap Dünyasında Liderlik ve Ekonomi, 1950-1996", Çev.Erhan Şener, **Avrasya Dosyası**, c.6, no.1, İlkbahar 2000, ss.275.

417 John Waterbury, **Sonsuz Yanılgılar Karşısında**, Çev.M.Mangütürk-N.Nas, İstanbul: Yapı Kredi Yay:, 1997, ss.108-109.

ortadan kaldırılması ile kentler üzerinde yoğunlaşan nüfus baskısının hafifletilmesi hedefleniyordu. Dolayısıyla toprak reformu programı yalnızca Nil havzasında toplanmış bulunan sınırlı toprağın yeniden dağıtımını içermez. Uygulanan program tarım alanında kooperatifler oluşturulması, hükümet eliyle dağıtılan kredi ve hizmetler ağının güçlendirilmesi, nüfus fazlası ile yerli sermaye arasındaki eşitsiz ilişkinin düzeltilmesini içeren bir reform hareketidir. Bu gelişme paketinin üç önemli hedefi bulunmaktaydı: Birincisi sanayileşme ve toprağın yeniden dağıtımı; ikincisi özel sermayenin tarım ve toprak spekülasyonundan, sanayiye aktarılması; üçüncüsü ise iş sağlanması, gelirlerin artması ve daha geniş bir eşitliğin sağlanması.[418]

Toprak reformu en genel tanımı ile toprak mülkiyetinde küçük köylülerin ve bazı koşullarda da tarım işçilerinin yararına olacak şekilde bir yeniden dağıtıma işaret eder. Toprak reformu dendiğinde aynı zamanda tarım reformu da içerilmektedir. Toprak reformundan tarım sektöründe var olan kurumlaşmada ilerlemeler, teknik ve sanayi yatırımlarının artması da anlaşılmaktadır.[419] Mısır'da 1950'lerin başlarından itibaren daha ileri bir sosyal eşitliğe ve tarımda artan oranda etkinliğe ihtiyaç duyulmuştur. Sosyal adalet ve ekonomik etkinliğin aynı anda, bir arada sağlanması ekonomi ve siyaseti derinden etkileyen önemli pratik sorunların başında gelir. Çünkü toprak reformu yapılan bir çok örnekte üretimde düşüş gözlenmiştir. Mısır'da toprak reformu deneyimi sırasında böyle bir olumsuzluk gerçekleşmemiş, hatta pek çok azgelişmiş ülkede denenen reform programlarına kıyasla başarılı olmuştur. Toprak reformu ile toprak tekellerini kırmak, kiraları azaltarak toprağın ulaşılabilirlik oranını artırmak amaçlanmaktadır. Bu tür önlemlerle tarım kesiminde tümüyle olmasa da daha fazla eşitlik sağlanacağı açıktır. Böyle bir reform hareketinin başarıya ulaşması için

418 Mabro, **The Egyptian**..., ss.56-57.

419 Doreen Warriner, "Land Reform and Economic Development", **National Bank of Egypt Fiftieth Anniversary Commemoration Lectures**, Kahire: Yayınevi yok, 1955, s.272.

valnızca toprak dağıtımının yetmeyeceği, sermaye yatırımlarının da artması gerektiği deneylerle kanıtlanmıştır. Tarım kesiminde artan nüfusun tüketim düzeyinin korunması için yeni sulama projeleri içeren geniş çaplı yatırımlar ve ekilebilir alanın genişletilmesi hedeflenmiştir. Eğer amaç üretimde artış kadar sosyal adaleti de sağlamaksa, toprak üzerindeki baskı arttıkça diğer iş ve istihdam alanlarının da genişletilmesi gerektiği bilinmektedir.[420]

Mısır 1897 ile 1947 arasında ekilebilir topraklarını yüzde 14 ve tahıl üretilen alanları yüzde 37 oranında genişletmiştir. Ancak aynı dönemde nüfus iki katına çıkmıştır. Nüfus artışı 1950'lerde ve 1960'ların başlarında hızla devam etmiştir.[421] Sulama alanlarının genişletilmesi, tarım üretimini artırmanın en önemli yollarından biridir. Toprak mülkiyeti açısından bakıldığında İkinci Dünya Savaşı öncesi yıllarda toprak sahiplerinin yüzde 90'ından fazlası küçük mülk sahibi konumundadır. Ekilebilir alanın yüzde 30'unda bu tür mülkiyet yapısı bulunmaktadır. Nüfusun yüzde 0.6'sı ise ekilebilir toprağın yüzde 39'una sahiptir. Üstelik büyük mülkler daha çok delta bölgesinde ve kanallarla daimi sulamaya olanak bulan topraklar üzerindedir.[422]

Büyük toprak sahipliği, büyük bir siyasal gücü de beraberinde getirmektedir. Mısır'da büyük toprak sahipleri 1952'ye kadar siyasal ve ekonomik sistemi kontrol etmeye devam etmişlerdir. Bu tarihe kadar en büyük toprak sahiplerinin en üst yüzde 1'i, Mısır'ın ekilebilir topraklarının yüzde 72'sine sahipti. Bağımsızlığın kazanılması döneminde Mısır'da küçük çaplı bir sanayi üretimi mevcuttu. 1960'lara kadar işgücünün yalnızca yüzde 9'u sanayide istihdam edilmekteydi. Bu nedenle kırdan kente göç edenler ve yeni kurulan eğitim sisteminin mezunları tarım ve devlet dışında iş olanağına sahip değildi.[423] Kentlerde yeni gelişmekte olan metal, makine

420 Warriner, **a.e.**, ss.296-298.
421 Halpern, **The Politics of**..., s.79.
422 Besim Darkot, "Mısır", **İslam Ansiklopedisi**, c.81, s.218. Tarıma elverişli toprakların dağılımı için bkz.Harita 1.
423 Cammack vd., **Third World Politics**..., ss.72-73.

ve kimya gibi dalları içeren sanayi sektörü kırsal kesimden kentlere akmakta olan işgücünü istihdam etme olanaklarına sahip değildi.

Mısır'da tarım kesimi toplam istihdam içinde en geniş yeri kaplar. Nasır rejimi başlangıcından itibaren tarım kesimini özel mülkiyetin kalesi ve kendi siyasi projelerinin rakibi olan büyük toprak sahiplerinin beslendiği alan olarak görmüştür. Tarım alanına yönelik olarak daha iktidarın ilk yıllarından başlayan reform çabaları ile bu eğilimi tersine çevirmeyi amaçlamıştır. Bu konuda Devrim Komuta Konseyi'nin devrimin ardından ilk aylarda gerçekleştirdiği önemli bir atılım Eylül 1952'de uygulamaya konulan Tarım Yasası'dır.[424] Bu reform yasası ile köylülüğün, feodal dönemden kalan yoksulluğuna ve topraksızlığına, toprak dağılımındaki bozukluğa son verilmesi hedeflenmiştir. Tarım reformu Mısır'ın ekonomik sorunlarına, ülkenin en büyük sorunlarının başında gelen büyüyen yoksulluğa, tarım kesiminde nüfus fazlasına karşı bir önlem, sanayileşme ve yeniden toprak dağıtımını içeren bir paket olarak düşünülmüştür. Bu doğrultuda:

"Büyük toprak sahiplerinden bir milyon feddan toprak geri alınmış, 631.300 feddan 267.000 aile (1 milyondan fazla insan) arasında dağıtılmıştır. Köylülere dağıtılan topraklar 2 ila 5 feddandır ve bedeli karşılığındadır. Mısır'da tarım alanında 17 milyon kişi çalışır, bunların çoğu topraksız, ya da yeteri kadar toprağı olmayan fellahlardır."[425]

Bu reform hareketinden 2 bin büyük toprak sahibi etkilenmiştir. Büyük toprak sahiplerinden topraklarının fazlasını çok ucuz fiyata, topraksız ya da 5 feddandan fazla toprağı olmayan köylülere satmaları istenmiştir. Bu reformla hedeflenen tarım burjuvazisinin sahip olduğu sermayenin sanayi yatırımlarına aktarılması ve büyük toprakların topraksız ya da az topraklı köylüye dağıtılmasıdır. 1961'den sonra yenilenen toprak reformu hareketi ile bir kişinin sahip olabi-

424 Tarım Reformu Yasası için bkz. "Decree Law 178 of 1952, The Agrarian Law", **The Middle East Journal**, c.7, no.1. Kış 1953, ss.74-81.

425 Fethi Nacı **Azgelişmiş Ülkeler ve Sosyalizm**, İstanbul: Gerçek Yay., 1965. s.199.

leceği toprak miktarı 100 feddanla sınırlanmıştır. İlk reformla 430 bin feddan toprak 162 bin aileye dağıtılmış, ikinci reformla 267 bin aile 780 bin feddan toprak almıştır.[426] 1952 yasası ile toprak sahiplerine karşılık olarak başkasına devredilemez ve piyasa değeri düşük tahviller verilmiştir. 1961 yasası ile elinden toprağı alınan toprak sahiplerine bir karşılık olarak borsa değeri daha yüksek olan kağıtlar verilmiştir.[427]

Mısır'da toprak reformu hareketi sırasında büyük miktarda toprak yeniden dağıtılmak üzere yeni hükümetin eline geçmiş ve kamu mülkiyeti alanı genişlemiştir. Bu toprakların bir kısmı devlet denetimindeki kooperatiflere verilmiş ve yeniden dağıtılmıştır. Süveyş Kanalı çevresindeki toprakların millileştirilmesi ve Aswan Barajı projeleri de hükümetin elinde büyük ekonomik gücün birikmesine neden olmuştur. Şubat 1960'ta Mısır Bankası genel olarak aşırı ayrıcalıklı iş çevrelerine karşı bir anlayışla devletleştirilmiştir. Devlet girişimlerinin ve 1957 yılı Ocak ayında el konulan yabancı mülklerinin denetimini üstlenen bir ekonomik örgütlenme oluşturulmuştur. Aynı yıl içinde ekonominin merkezileşmesi anlamında ilk beş yıllık sanayileşme planı başlatılmıştır. Sovyetler Birliği'nden 62 milyon Mısır poundu tutarında bir sanayi finansmanı kredisi sağlanmıştır. Nisan 1958'de Sanayi Bakanlığı'ndan yeni sanayi tesisleri kurulması ve mevcutların da elden geçirilmesi için onay alınmıştır. 1959 yılı sonunda, on yıl içinde ulusal gelirin on kat artırılması planı yapılmıştır.[428]

"Reformun ardından, kümülatif olarak, Mısır'ın ekili alanının toplam % 14'ü tarıma dayalı ailelerin aşağı yukarı % 10'una yeniden dağıtıldı. Reformun ikiz amacından biri, eski aristokrasinin küstürülmesi pahasına da olsa, yeni rejimin siyasi iktidarını güçlendirmek, diğeri de kırsal kesimde daha

426 Gerard Chaliand, **Revolution in the Third World**, Londra: The Harvester Press, 1977, s.106.
427 Gabriel Saab, **The Egyptian Agrarian Reform: 1952-1962**, Londra: Oxford University Press, 1967, s.184.
428 Malcolm H.Kerr, "The Emergence of a Socialist Ideology in Egypt", **The Middle East Journal**, c.16, no 2, Bahar 1962, s.131.

yüksek verimliliğin ve siyasi desteğin bir kaynağı olarak orta ve küçük ölçekli kapitalist çiftçiler sınıfını kurmaktı."[429]

1952'den 1970'e kadar devletten toprak alan ailelerin sayısı 342 bindir. Toprak reformu aynı zamanda eskiden yalnızca büyük toprak sahiplerine satılan büyük devlet arazilerinin topraksız köylüye yeniden dağıtımını da sağlamıştır.[430] 1950'ler boyunca tarım alanında uygulanmaya çalışılan model topraksızlığı ve tarım kesiminde nüfus fazlalığı sorunlarını çözmek üzere şekillendirilmiş, yalnızca toprakların yeniden dağıtımını değil, yeni tarım alanlarının açılması ve sulama olanaklarının genişletilmesi de hedeflemiştir. Bu amaçla Kahire ile İskenderiye arasında yer alan çöllük alanda, Aswan Barajının suyu ile sulanarak tarıma açılan "Kurtuluş Eyaleti" girişiminden söz etmek gerekir. Diğer yandan bu kapsamlı girişimlerin aslında hızlı alınmış kararlar sonucu uygulandığı ve tarım kesiminde sürmekte olan sınıf mücadelelerine bir yanıt olmak üzere şekillendirildiği, yine de bu kesimdeki toprak sahipliği yapısının özünü büyük ölçüde ortadan kaldıramadığı ileri sürülmektedir.[431]

Aswan Barajı ve Helwan Demir ve Çelik kompleksi Mısır'ın sulama ve sanayileşme yolunda başardığı önemli girişimler olmuştur. Aswan Barajı'nın 6 km. Güneyinde, Sudan sınırına daha yakın bölgede yapılması planlanan Yüksek Baraj (Sadd el'Ali) ile Mısır'ın tarımsal çıktısının yüzde 50 oranında artırılması planlanmıştır. Nasır yönetimi bu baraj ile aynı zamanda ekilebilir tarım alanını genişletmeyi ve pirinç ekimine uygun bir alan yaratmayı, tek ürüne dayanan tarım alanlarını tüm yıl boyunca sürekli sulama yardımıyla sürekli ürün alınan alanlar haline getirmeyi hedeflemiştir. İskenderiye ile Kahire arasında kalan çölün tarıma açılması da hedefler arasında yer almıştır.[432] Aswan Barajı'nın yapılması ile amaçlanan yalnızca yüzde 4'ü ekilebilir nitelikte olan tarım topraklarını genişletmektir. Ekilebilir toprakların tümü

429 Waterbury. **Sonsuz Yanılgılar** ... s.109.
430 Robert Mabro. **The Egyptian Economy**: 1952-1972, Oxford: Clarendon Press, 1974, s.71
431 Owen, **State, Power** . s.51
432 Nasser. "The Egyptian Revolution...". ss.204-205

Nil nehri kıyıları ve deltasında bulunmaktadır. Mısır nüfusunun yüzde 90 ı bu bölgede yaşamaktadır. Mısır'da tarım topraklarının sınırlı olması, enerji ve doğal kaynak azlığı ile birleşince yalnızca tarım sektörünü değil sanayileşmeyi de olumsuz etkilemiştir.

Nil Nehri üzerine büyük bir baraj yapılması 1930 ve 1940'larda da dile getirilmiş büyük bir projedir. 1953 yılında ilk proje bir Alman Firması olan Hochtief'e ısmarlanmış, firma 1954 yılı Aralık ayında projeyi teslim etmiştir. Bu proje tarım kesimine yararlı olmayı hedeflerken aynı zamanda sanayi sektörüne de ucuz elektrik sağlanmasını içermektedir. İkincil hedefler arasında sellerin ve su baskınlarının önlenmesi, Nil nehrinde ulaşım olanaklarının geliştirilmesi ve balıkçılık sanayiini geliştirmek üzere büyük bir yapay gölün oluşturulması yer almaktadır. Nasır daha sonra kendi adı verilen göl ve bu büyük proje ile adını ölümsüzleştirmek de istemiştir. Aswan'ın dört mil güneyinde yer alan barajın yapımına resmi olarak 1960 yılı Ocak ayında, Sovyet teknik ve finansman yardımı ile başlanmış, bu projede Hochtief'in orijinal projesi bir ölçüde değiştirilerek kullanılmıştır. Barajın yapıldığı Nubia bölgesinden Kuzey Mısır'a ve Sudan'a göçe de neden olmuştur. Baraj ürün çeşitlenmesi sağlayarak tarıma büyük bir katkıda daha bulunmuştur. Sulama yoluyla yaz ürünleri ekimine başlanabilmiş, tek ürün olan pamuktan, şeker kamışı gibi alternatif ürünlere de yönelinmiştir. Delta bölgesinde buğday dışında pirinç de ekilir hale gelmiş, yalnızca ürün değil, mevsim çeşitlenmesi de yaşanmıştır. Üstelik Mısırlı fellah yılda üç ürün almayı garantilemiştir.[33]

Ekonomik alanda bu girişimlerin ve yatırımların hızlanması ile beraber ilk dönemin belirsiz "birlik, disiplin ve çalışma" ve "tekellerin ve Hükümet üzerindeki kapitalist kontrolün yok edilmesi ve sosyal adaletin sağlanması" gibi hedeflerden, sosyalist içerikli "demokratik, kooperatif, sosyalist toplumun kurulması" gibi hedeflere geçilmiştir. Devlet köylülerin kooperatiflere girmesini teşvik etmiştir. Örneğin toprak dağıtımı, gübre, tohumluk ve kredi sağlayan satış ve tüketim kooperatiflerine girilmesine bağlanmıştır. Yeni reji

min hedeflediği ekonomik düzen devlet kapitalizmi özelliği gösterirken sosyalizm kırda sınırlı bir içeriğe sahiptir. Köyde küçük üreticilik, küçük özel mülkiyet ve toprağa bağlılık sürmektedir. Burada hedeflenen ve gerçekleştirilen aslında kamu ağırlıklı bir karma ekonomidir. Sosyalizm geniş bir girişimci orta sınıf yaratan, ancak sosyal adaleti gözeten bir sistem anlamında kullanılmaktadır.

Mısır'da tarım kesiminde bulunan büyük çiftlikler bölünmüş, orta büyüklükte geniş bir toprak sahibi kesimi ortaya çıkmıştır. Bu yeni sınıf yeni kurulan tarım kooperatiflerini de kontrol eder hale gelmiştir. Bu durumda bile kırsal nüfusun yarısı topraksız köylülerden oluşmaktadır. Bu gerçek ve nüfus artışının azalmaması, kente göçü özendiren faktörler olmayı sürdürmüştür. Tarım sektörünün Mısır ekonomisi açısından kapladığı alan 1959-1960'tan 1969-1970'e yüzde 54'ten yüzde 49'da düşmüştür. Mısır'da sanayileşme 1952 ile başlamamıştır. Sanayi gelişimi neredeyse Mehmet Ali Paşa zamanından başlayan uzun bir tarihe sahiptir. 1952'da sanayi sektörü gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde 15'ini oluşturmakta, emek gücünün yüzde 8'den biraz fazlasını istihdam etmekte ve dış ülkelere ticari satışların yüzde 9.6'sını sağlamaktadır.[434] Hür Subaylar iktidarı döneminde hızlı bir sanayileşme hamlesi gerçekleştirilmiş, bu atılım çeşitli eşitsizliklerin ve ekonomik dengesizliklerin yanı sıra Mısır ekonomisinin büyük bir değişim geçirmesine neden olmuştur.

Yukarıdaki tablodan da görüleceği gibi Mısır'ın sanayi yapısı 1952'den, 1960'ların sonlarına dek büyük bir değişim geçirmiştir. Tekstil gibi kimi imalat alanlarının 1952'de dahi büyük bir yer tuttuğu görülmektedir. Ayrıca yiyecek ve içecek gibi alanlarda düşme görülürken, tekstil, kağıt, kimyasallar, temel metaller, metal yan ürünleri, makine gibi sanayinin temel alanlarında artış olduğu göze çarpar. Sanayi yatırımlarını özendirmek amacıyla sermaye malları üzerinden alınan gümrükler düşük tutulmuş, bu da kimi alanlarda iç

433 Don Peretz (der), **The Middle East: Selected Readings** gözden geçirilmiş baskı. New York: Houghton Mifflin Company, 1973. ss.186-187.
434 Mabro. The **Egyptian** .. s 141

üretimin düşük gerçekleşmesine neden olmuştur. Sanayi üretim yapısının ve üretilen katma değerin 1950'lerden 1970'e dek izlendiği istatistiklerde, sanayi alanında 1967 savaşının olumsuz etkileri net bir şekilde görülmektedir.

Hür Subaylar iktidarı sırasında emek kesimi ve sendikal örgütlenme alanında önemli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Daha ilk yıllardan başlayarak sivil hizmetler Mısırlılaştırılmış, sendikal örgütlenmeler yeni yasalar ve uygulamalar aracılığıyla düzene bağlanmaya ve işçileri gerektiğinde harekete geçirmeye uygun hale getirilmiştir. Mısır'da ilk sendika yasası 1942'de, İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Krala karşı güç kazanmak isteyen Vefd hükümeti tarafından yürürlüğe konulmuştur. Hür Subaylar 1952'de çıkarılan sendika yasası ile sendikal örgütlenmeyi yaygınlaştırmışlardır. Bu yasa sayesinde 1947 yılında yalnızca 91.604 olan sendikalı işçi sayısı 1955'te 373.000'e çıkmıştır. Sendikal örgütlenme alanında denenen ilk model çoğulcu bir örgütlenme anlayışı yansıtmakla birlikte son derece kısıtlı haklar içermektedir. Tarım işçileri, kamu hizmetinde ve sağlık alanında çalışanlara sendikalı olma hakkı verilmemiştir. Yasa grevleri ve sendikaların siyaset yapmasını yasaklamaktadır. Bu dönemde ulusal çapta bir sendikalar konfederasyonu da kurulamamıştır. 1952 Yasası ile sendikal örgütlenme alanında karma bir model benimsenmiştir. Bu model aynı zamanda çoğulcu ve korporatist özellikler taşıyan melez bir yapıya sahiptir. Her işkolunda tek sendika öngören bu yeni yasa ile tarım alanında çalışanlar da sendika kurabilir hale getirilmiştir. Sendikal hareketin bütününü temsil etmek üzere ulusal düzeyde tek bir işçi konfederasyonu kurulmuştur. Bu yasa ile merkezi, hiyerarşik ve yarı-resmi bir sendikal örgütlenme ortaya çıkmıştır.[435] Sendika üyeliği ilerleyen yıllarda bazı işkolları için zorunlu ve kapsayıcı hale getirilmiştir.

Ele alınan dönemde tarım kesimi ve kamu çalışanlarının da katılması ile sendikaların üye sayısı hızla artmıştır. Sendikalarda örgütlenenler Hür Subaylar iktidarından en çok

435 Robert Bianchi **Unruly Corporatism: Associational Life in Twentieth-Century Egypt**, New York: Oxford University Press, 1989. ss.127-128.

yararlanan ve rejimin temel desteğini sağlayan kesimi oluşturmaktadır. Rejim aynı anda bu kesimler üzerinde denetim sağlarken bir yandan da siyasal olarak onların desteğine başvurmaktadır. Sendikalar üzerinde finansal, siyasal ve idari bir kontrol mekanizması geliştirilmiştir. Üstelik sendikalar kooperatifler ve tüm kamu sektörü gibi piramidal bir yapıda örgütlenmiştir. 1959 yılında çıkartılan Birleşik Emek Yasası ve 1964'te çıkarılan Sendikalar Yasası ile bu alanda daha önceki dönemin çeşitli yasakları ortadan kaldırılmıştır. Sendikalar Genel Emek Federasyonu çatısı altında merkezileştirilmiştir. "Sınıf mücadelesi" anlayışını benimsemeyen iktidar sendikaların siyasete açılması ile örgütlü işçi sınıfının yeni sosyalist rejime bağlanması ve katkıda bulunmasını amaçlamaktadır. Yeni sendikal düzende sınıf çelişkilerini dile getirmek, iş durdurma ve grevler yasaklanmıştır. Diğer yandan iş güvencesi, terfi ve emeklilik olanakları elde edilmiştir.[436] Ücretlilerin örgütlü kesimi için emeklilik, tatil olanakları, hastalık ödenekleri, hatta kardan pay alma türünden haklar verilmiştir.

1947-1966 döneminde iş bulma umuduyla kentlere akın eden işgücü kentlerde genişleyen iş olanaklarıyla karşılaşmıştır. Ancak yine de yaratılan olanaklar, kentlere gelen işgücünün bütününe iş sağlamaya yeterli değildir. Bu açığı kapatmak üzere kentlerde "enformel" iş alanlarında genişleme gözlenmektedir. 1961 yılında işçilerin haklarıyla birlikte istihdam olanaklarını genişletmek amacıyla haftalık iş saatleri 48'den 42'ye düşürülmüş, fazla mesai yasaklanmıştır. Bu düzenleme işsiz kentli nüfusa yaklaşık 100.000 kişilik ek bir istihdam yaratmıştır.

Mısır'ın merkezi iktidar yapısının geleneksel olarak geniş bir kesimi kapsaması nedeniyle üçüncü sektör geniş bir istihdam alanı yaratmaktadır. Yukarıdaki tablodan da görüleceği gibi bu eğilim Nasır iktidarı döneminde de devam et-

436 Sendikaların gelişimi ve yeni düzende işçi kesiminin ekonomi ve siyasetteki rolü ile ilgili olarak bkz Mahmoud Abdel-Fadıl, **The Political Economy of Nasserism**. Cambridge: Cambridge University Press. 1980. ss.114-116.

miştir. Bu eğilime tarımsal istihdamda küçülme ve sanayi istihdamında büyüme eşlik etmiştir. Bürokrasideki genişleme nedeniyle beyaz yakalı işçilerin oranı artmış, denetim ve yönetim işlerinin yanı sıra mühendisler, teknik ve bilimsel alanlarda istihdam genişlemiştir.

Asgari ücretin hesaplanmasında yaşam standardının yükseltilmesi hedefi esas alınmıştır. Üstelik Nasır iktidarı döneminde asgari ücret hep hayat standardı artışının üstünde gerçekleşmiştir. Bu dönemde öncü işçilere teknik ve sendikal alanlarda eğitim vermek üzere İşçi Eğitim Enstitüsü kurulmuştur. Çok sayıda işçi işyerlerinden izinli sayılarak ve gerekli ödenekler çalıştıkları kurumlar tarafından ödenerek sendika liderliği, iş idaresi, sosyal güvenlik, iş yasaları gibi konularda eğitime tabi tutulmuştur.

John Waterbury'nin çalışmasında Mısır'da kurulan yeni rejimin özel sektöre hiç bir biçimde güven taşımadığı söylenmektedir. Planlı ve tümüyle kamu sektörüne dayanan, özel sektörün planlamada karar alma süreçlerine değil, projelerin finansmanına katkıda bulunacağı bir model denediği ileri sürülmektedir. Bu yaklaşım 1961'e dek sürmüş, özel sektörün finansmanda yetersiz kalması üzerine başarısız olunmuş, 1961 Temmuzunda çıkan sosyalist kararnameler ile 1964'e kadar büyük ölçekli özel sektörün tamamı kamu mülkiyetine geçirilmiştir. İthal ikamesine dayalı sanayileşme, ülkenin ulusal ekonomisini güçlendirecek ve ekonomik bağımsızlığını sağlayacak bir atılım olarak hedeflenmiştir. Teknokratlar eliyle yürütülen planlama çalışmaları sonucu ekonomide 1961-1964 yılları arasında yapılan millileştirme ve kamulaştırma uygulamaları öylesine radikal kararlar içermiş ki, bir çok analizde Mısır'ın kapitalist olmadan sosyalizme geçtiği ileri sürülmüştür.[437]

Büyük kentlerde genişleyen bürokrasi ve sanayi üretiminin yanı sıra küçük esnaf kesimi, küçük dükkan sahipleri, beyaz yakalı işçiler ve diğer bağımsız profesyoneller emek kesiminin genişleyen nüfusunu oluşturmuştur. Ekonomik

437 Waterbury, **Sonsuz Yanılgılar**.. , ss.111-113.

büyüme ve etkinlikten olumlu yönde etkilenen, milliyetçi orta katmanları oluşturan bu kesim aynı zamanda toplumun eğitimli nüfusunu da içermektedir. Bu ara katman Nasır rejiminin ve siyasetiyle ideolojisinin temel destek kitlesini oluşturmuştur. Kamu sektörünün, sanayi ve hizmet sektörlerinin genişlemesi, iş olanaklarının artmasıyla birlikte rejim ekonomik etkinlik ve sosyal adaleti aynı anda sağlamaya çalışmıştır. Çalışanlarına iş güvencesi ve herkese iş sağlamayı hedeflemiştir. Rejim Ulusal Bildirge'de yer aldığı gibi yabancı sermaye ile işbirliği içinde olan büyük tekelci sermaye yerine orta ve küçük ulusal sermayeyi tercih etmiş, yarattığı "yeni orta sınıf"a dayanmış ve onun temsilcisi olmuştur.

Devrimin ekonomide genel olarak sanayileşmeyi hedefleyen, kontrollü bir yabancı sermaye ile tarım kesiminden aktarılan artı değeri bir arada kullanan, ekonomik bağımsızlığı hedefleyen bir çizgisi olmuştur. Yabancı sermayeye hep şüpheyle bakılmış, ancak seçeneksiz kalınan alanlarda kullanılmıştır. Önkoşulsuz yardım ve önkoşulsuz krediler tercih edilmiştir. Sanayileşmeye yönelen bu sistemde iç açık dev boyutlara ulaşmış ve ekonominin işleyişi dış borca dayalı hale gelmiştir. İkinci beş yıllık plan büyük bir finansman açığı ile karşı karşıya kalmıştır. Daha sonra planların yerine yıllık yatırım programları uygulamaya konulmuştur. 1965-1966 yıllarında Nasır yönetiminin izlediği merkezi planlamaya dayanan ekonominin işleyişinde ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. 1965 sonrasında KİT'lerin etkinliği, üretimin artırılması gibi hedefler konulmuştur.

Mısır için 1960-1972 arasında ikili anlaşmalar yaptığı ABD ve SSCB en önemli sermaye kaynağı konumundadır. 1966-1972 arasında Sovyetler Birliği ve petrol ihraç eden Arap ülkelerinden borç alınmıştır.[438] Ekonomi giderek dış borç bulmada sorunlarla karşılaşmıştır. Dolayısıyla iç kaynaklara yönelinmiş, dönemin sloganı "daha az felsefe, daha çok üretim" olmuştur. Mısır ordusunun Yemen İç Savaşı'na

438 Mısır ekonomisinde dış borç ve yabancı sermaye kullanımı için bkz.Nazem Abdalla. "The Role of Foreign Capital in Egypt s Economic Development". **International Journal of Middle East Studies** no.14, 1982. s.95

uzun süren müdahalesinin de artırdığı ekonomik sorunlar büyüyerek 1967 Haziran savaşına dek sürmüştür. Ülkede savaşın da körüklediği kronik bir kriz ortaya çıkmıştır. Bu kriz esas olarak Nasır'ın aynı anda hem tüketim mallarını ve iç tüketimi artırma ve hem de sanayi -özellikle de ağır sanayi- gelişimine yatırım yapma siyasetinin bir ürünüdür. Kriz Mısır'ın uluslararası pazarlarda rekabetçi olmayan bir sanayi sektörüne sahip olmasından, nakit sıkıntısından, hızla artan dış borçlardan, fazlasıyla büyüyen bürokrasinin ortaya çıkardığı bütçe açığı ve aynı zamanda izlenen popülist siyasetten ve tüketici mallarının sübvanse edilmesinden kaynaklanmıştır. İthalat planlanandan daha hızlı artarken ihracat tam tersine plan hedeflerinin gerisinde kalmış, sonuçta ödemeler dengesinde kriz ortaya çıkmıştır.[439]

3.3. Sona Doğru: 1961 Sonrası Dönem

1952'den sonraki on yıl içinde rejimin ideolojik, siyasal ve ekonomik yapısında uluslararası sistemde ortaya çıkan değişimlere de bağlı olarak kimi önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Suriye ile birliğin bozulduğu 1961 yılı Ekim ayında Nasır "toplumun idealleri ve ahlaki değerlerini yeniden şekillendirmek üzere bütünlüklü bir reform operasyonu yürütmek zorundayız." demiştir. Arap Sosyalist Birliği daha önceki siyasi örgütlerden daha önemli işlerin altına girmek üzere şekillendirilir. Temelini okullar, fabrikalar, köy ve mahalle birimlerinin oluşturduğu Arap Sosyalist Birliği, içinde yarım milyon gönüllünün yer aldığı, eğitim programları düzenleyen ulus çapında devasa bir siyasi örgütlenme modeliydi. Nasır liderliğindeki hükümetle Arap Sosyalist Birliği arasında bir fark kalmamıştı. Arap Sosyalist Birliği eğitim, üretim, fiyatlar, spor gibi yerel siyasetin tüm yönleriyle yakından ilgiliydi.

1960'ların sonunda kurulan sistemin, Mısır dış siyasetinin en önemli başlıklarından biri olan İsrail ile başa çıkmak için yeterli olmadığı görülmüştür. Diğer yandan Arap Sosya-

439 Rivlin, "Arap Dünyasında...", ss.275-276.

list Birliği toplumun iç örgütlenmesinde büyük bir istikrar ve iç bütünlük sağlamayı başarmıştı. Nasır bütün bu süreç boyunca bir siyasi yöntem olarak iktidarı paylaşmak ve dolayımlı bir temsil mekanizması yerine, doğrudan halka hitap etmeyi tercih etmiştir.

1962 tarihinde yayınlanan **Ulusal Bildirge** ile Mısır'ın son on yıllık tarihi yeniden yazılmıştır. Bu bildirgede feodalizme, tekelciliğe ve sermayenin hükümet üzerindeki kontrolüne son verilmesi, emperyalizmin ve onun Mısırlı işbirlikçilerinin ortadan kaldırılması ilkeleri yer alıyordu. Metnin radikal tonuna karşılık sınıf mücadelesine karşı ulusal birlikten söz ediliyordu. Bildirgede "Mısır halkı herhangi bir sınıfın diktatörlüğünü reddetti ve sınıflar arasındaki farkları ortadan kaldırmaya karar verdi. Bu halkın tüm emekçi güçlerinin gerçek demokrasisi anlamına gelmektedir."[440] denilmektedir.

Ulusal Bildirge'de Mısır devrimi ile Arap mücadelesi ve devriminden söz edilmekte, Arap sosyalizmi düşüncesine ayrıntılı olarak yer verilmektedir. Bu metnin kabul edildiği Kongre'nin Genel Sekreteri, kararı sunan konuşmasına "Halkımız Tanrıya olan inançları ve kendilerine güvenleri ile özgürlük, eşitlik, etkinlik, sevgi ve barış tarafından belirlenen yeni bir yaşam biçimini benimsemeye kesinlikle kararlıdır."[441] dive başlamaktadır. Aynı sunuşta devrimin amacının, sınıflar arasındaki farkların ortadan kaldırılması ve dayanışmanın sağlanması olduğu söylenmektedir. Düşünsel ve ahlaki değerlerin yaşam biçimine damgasını vurması, geçmiş mirasın onurunun bugünün mücadelesine ışık tutması gerektiği ve Mısır halkının Arap ulusunun ayrılmaz bir parçası olduğu düşüncesi vurgulanmaktadır. Dünya barışının eşitlik temelinde korunması tarihsel bir görev olarak tarif edilmektedir.

1961 yılı sonrası girişilen Arap sosyalizmi deneyiminin kökeninde pek çok faktör yer almıştır. Uluslararası deneyim-

440 "Charter. " **Nasserist Ideology**. . içinde. Rejwan, s 223.

441 "Proclamation of the Charter by the National Congress of Popular Forces". **Nasserist Ideology** içinde. Rejwan, s.266

ler söz konusu olduğunda "halk savaşı" benzeri düşüncelerden uzaktır; Yugoslav sosyalizmi ve Sovyetler Birliği nin üçüncü dünyayı uluslararası ilişkilerin bağımsız bir gücü olarak kabul etmesi faktörü önem taşımıştır. Yugoslav sosyalizmi düşüncesi Sovyet Marksizminden farklı olduğu ve daha bağımsız bir konuma sahip olduğu için cazip gelmiştir. Sosyalizm telaffuz edilmekle birlikte Nasır Mısır'da kurulacak siyasal sistemin Sovyet sisteminden olduğu gibi Doğu Avrupa'daki halk demokrasilerinden farklı olmasını istemekteydi. Bu model İslam ve Arap milliyetçiliğinden etkilenen, eşitlikçi ama özel mülkiyete yer veren bir sistem öngörüyordu.[442] Yaratılmak istenen, yöneticilerin çoğunluk oyu ile seçilmesine, eşitliğe ve kamuculuğa dayanan, ama özel mülkiyete de yer veren, demokrasiye inanan, monarşiye yer vermeyen, sınıf ya da kişi diktatörlüğüne dayanmayan bir sistemdi. Kurulan sistem ise yalnızca Mısır'da değil, uzun bir süre Arap ülkelerinde de yaygınlaşan geniş halk desteğine dayanmakla birlikte, muhalefetin örgütlenmesine, temsiline ve sesini duyurmasına izin vermeyen otoriter bir yapıya sahip olmuştur.

Kamulaştırma ve Mısırlılaştırma hareketlerinin sonuçları, milli duygulara hitap etmiş ve yabancı boyunduruğundan kurtulan halktan destek gelmiştir. 1960'ların başlarında devletin ekonomi üzerindeki kontrolü genişlemiş, 1960'ların ortalarında işgücünün üçte biri kamuda ya da kırsal kesimde devlet kontrolündeki kooperatiflerde çalışır hale gelmiştir. Özel mülkiyet devam etmekle birlikte sıkı denetim ve kısıtlamalar da getirilmişti. Ülkenin yaşadığı ekonomik sıkıntılar özel sermayenin yeni düzenlemelere ayak uyduramaması ya da ayak diremesi ile açıklanmıştır. Bunu ayrıntılı ve cesur bir planlama devresi izledi. 11 Şubat 1960'da Mısır Bankası hükümetin yatırım siyasetini uygun bulmaması gerekçesiyle kamulaştırıldı. Bunu yayınevleri, basın, daha sonra ilaç toptancıları ve ulaşım sektörlerinin kamulaştırılması izlemiştir. Özel yatırımlar yine de varlıklarını korumuş, ekonominin bütününe kıyasla oldukça küçük bir yer kaplar hale getirilmişlerdir.

442 Tom Little. **Modern Egypt**. New York: Praeger Publishers. 1967. s.234

1961 yılında 19 ve 23 Temmuz tarihleri arasında yayınlanan bir dizi kararla ekonomide devlet mülkiyetinin yaygınlaştırılması ve ekonominin doğrudan kontrolü ile küçük dükkan sahipliğinin, zanaatkarlığın ve küçük köylülüğün dışında kalan tüm büyük ekonomik girişimlerin devletleştirildiği, büyük gelirlere el konulan ve ekonominin karakterinin karma ekonomiden bir tür sosyalist ekonomiye evrildiği bir geçiş yaşanmıştır.[443] 1961 yılı Temmuz kararları şu öğeleri içermektedir:

Mısır'da bankaları da içeren 75 şirket bütünüyle, 79 şirket ise devlet hissesi yüzde 50'den az olmamak üzere parçalı olarak devletleştirilecek, kişilerin şirket hisselerinin belirli bir oranından fazlasına sahip olması engellenecektir.

Özelde ve kamuda tüm şirketlerin yönetim kurulları biri işçi, diğeri ise beyaz yakalı çalışanların temsilcisinden olmak üzere yedi kişiden oluşacaktır. Yönetici ücretleri sınırlandırılmıştır.

İhale siyaseti kamu sektörünü teşvik edici yönde uygulanacaktır.

Toprak mülkiyeti 100 feddanla sınırlandırılmıştır. (Bu sınır 1952'de 200 ve bazı durumlarda da 300 feddandı)

Gelir vergileri çarpıcı oranda yükseltilmiştir. Bu oran daha düşük gelir gruplarında daha az tutulmuştur.

Yıllık şirket gelirlerinin yüzde 25'i işçiler ve beyaz yakalı çalışanlar için yüzde 10'u nakit, yüzde 15'i ise konut ve diğer ek ödemeler için ayrılacaktır.

Hiç kimse birden fazla işte çalışmayacaktır. Bu önlem işsizliği azaltmak amacıyla alınmıştır.[444]

Yukarıda sayılan önlemlere ek olarak günlük çalışma süresi işsizliği azaltmak amacıyla yedi saate indirilmiş, bu önlemler alınırken bir yandan da merkezileşmeyi artıracak şekilde federal ve bölgesel hükümetler farkı ortadan kaldırılmış ve icracı Bakanlıklar oluşturulmuştur.[445] Açık işsizliği ortadan kaldırmak amacıyla kamu alanında çok sayıda düşük

443 Kerr. "The Emergence of...", s.127

444 Kerr. **a.e.**, ss.128-129 dan özetlenmiştir.

istihdamlı yeni iş yaratılmıştır. Sosyal refahın ekonomik büyüme hedeflerinden daha az önemli sayılmadığı, dengeli bir kalkınma programı uygulamaya çalışılmasıyla kendini göstermiştir. Ancak bütün azgelişmiş ülkelerde olduğu gibi bu iki hedefin bir arada nasıl gerçekleştirileceği önemli bir sorun olarak durmaya devam etmiştir.

1963'te tüm pamuk dokuma ve dışsatım firmaları, ilaç fabrikaları ve dağıtım şirketleri, sanayi yatırımlarının çok büyük bir bölümü kamulaştırılmıştır. Böylece neredeyse tüm özel sermaye ortadan kalkmış oluyordu. Bankalar, sigorta şirketleri, ulaşım, dışsatım, dışalım, madencilik, imalat, toptan ticaret alanlarının tümü kamu sektörüne geçmiş, İskenderiye pamuk borsası kapanmıştır. Perakendecilik, kooperatifler ve büyük devlet mağazaları aracılığıyla yürütülmüştür. Tüm kamu girişimlerinde karın yüzde 25'i çalışanlara dağıtılmıştır. Bu sistemde kimse yıllık beş bin pounddan fazla kazanamıyordu. Vergilendirmede üst gelir gruplarından daha fazla vergi alınmasını mümkün kılacak şekilde kademelendirmeye gidildi.[446]

1960'larda ekonomi alanında seçilen "kapitalist olmayan yol" yaklaşımının en önemli bileşenlerinden birini "devletçilik" oluşturmaktadır. Devletçilik Hür Subaylar iktidarı tarafından ekonomide hakim yaklaşım olarak benimsenmiştir. Devletçi yaklaşımın sahip olduğu ağırlığa bir örnek vermek gerekirse, 1972 sonunda devlet girişimleri sanayi çıktısının yüzde 85'ini üretir hale gelmiştir.[447] Ulusal Bildirge'de yer aldığı şekliyle üretim alanında temel altyapıyı kapsayan demiryolları, yollar, limanlar, hava limanları, enerji kaynakları, barajlar, deniz yolları, kara ve hava ulaşımı ve diğer kamu hizmetleri kamu mülkiyeti alanında yer alacaktır. Sanayi alanında ağır ve orta sanayinin ve madenciliğin büyük çoğunluğu kamu mülkiyetinde bulunacaktır. Özel girişimler kamu sektörü tarafından denetlenecek, hafif sanayide tekel-

445 Sharabi, **Governments and Politics**..., s.212.
446 Little, **a.e.**, ss.235-236.
447 G.B.Khromushin (vd.). **The Role of the State in Socio-Economic Reforms**. Moskova: Progress Publishers, 1976. s.43.

leşmeye izin verilmeyecektir. Ticaret alanında, büyük ticaretin tümü kamu sektöründe bulunacak, özel girişim yalnızca dışsatımda özendirilecektir. Finans sektöründe bankalar kamu mülkiyetinde bulunacak, toprakta ise sömürücü olmayan mülkiyete izin verilecektir.[448]

Ulusal Bildirge metninde düzenin üzerinde yükseldiği ve temel aldığı düşünce ve amaçlar görece daha sistemli bir biçimde sunulmaktadır. Ancak toplam olarak bakıldığında bu metinde de ideolojik karışıklıklara ve düşüncelerle gerçeklik arasında uyumsuzluklara rastlanır. Ekim 1961'de Meclis feshedilmiş, Suriye ile birliğin başarısızlığına dair bir özeleştiri yapılmıştır. Aynı dönemde resmi ağızlar sosyalizmden söz etmeye başlar. Daha sonra 250 üyeli bir Hazırlık Komitesi (Halk Güçleri Ulusal Kongresi Hazırlık Komitesi) kurulur. Bu Hazırlık Komitesi sendika temsilcileri, tarım kooperatifleri yöneticileri, öğrenci dernekleri başkanları, banka ve ekonomik kuruluşların yöneticileri, fakülte dekanları, bazı gazete yöneticileri, eğitimciler, 35 eski milletvekili, 5 Devlet Başkanı Yardımcısı, 22 Bakan, 24 Validen oluşuyordu. Hazırlık Komitesi 1500 üyeli Ulusal Kongre'yi oluşturur. Ulusal Kongre ise 375 köylü, 300 işçi, 150 ulusal sermaye kuruluşu temsilcisi, 225 sendika temsilcisi, 135 memur, 105 üniversite profesörü, 105 öğrenci, 105 kadın kuruluşu temsilcisinden oluşmuştur. Ulusal Bildirge metni bu Kongre'ye sunulmak üzere hazırlanmıştı.[449]

27 Eylül 1962'de Anayasa değişikliği yapılarak 1958 Anayasası'na bazı değişiklikler getirildi. Devlet Başkanı yetkilerini bir Başkanlık Konseyi ile paylaşmaktadır. Bazı Bakanlardan oluşan bir Yürütme Konseyi kurulur. Nasır Başkanlık Konseyi'ne Başkanlık eder ve Yürütme Konseyi'ni bizzat kendisi atar.

Ulusal Bildirge'de Arap Birliği düşüncesi önemli bir yer

448 "Charter...", **Nasserist Ideology** .. içinde, Rejwan, ss.230-231.

449 Maurice Flory ve Robert Mantran, **Les Regimes Politiques des Pays Arabes**, Paris: Presses Universitaires de France, 1968, ss.258-261. Ulusal Bildirge metni için bkz Cemal Abdünnasır **Arap Devriminin Yöntemleri**, Çev.Mehmet Emin Bozarslan. İstanbul: Habora Kitabevi, 1970.

tutar. Arap ulusu dil, zihin ve düşünce, tarih, gelecek tahayyülü birliğine sahip bir bütün olarak algılanmaktadır. Arap birliğinin amaçları arasında Mısır'ın sınırlarını aşan ve tüm Arap anavatanına hitabeden bir devrimden söz edilmektedir. Buna göre, Arap dünyasında sınırlar yapaydır. Arap birliğini engelleyen Arap dünyasında devam etmekte olan bir mücadeledir. Arap dünyasının her yerinde halkçı ve ilerici öğeler ile gerici ve oportünist öğeler arasında bir mücadele sürmektedir. Ulusal Bildirge'de aynı zamanda Arap Birliği'ni Arap yöneticilerinin temsil etmeyecekleri düşüncesine de yer verilir. Arap Birliği hükümetler arasında gerçekleştirilecek bir birlik olmayacaktır. Bu birlik bir hedef birliği olacaktır. Arap birliğinin önüne koyacağı sosyal devrim hedefi, ülkeler arasındaki gelişme farklılıklarını da ortadan kaldıracak türden bir devrim olacaktır.[450]

Ulusal Bildirge'de yer aldığı şekliyle Birleşik Arap Cumhuriyeti Arap Ulusunun ayrılmaz bir parçasıdır ve Arap devletleri arasındaki yerel parti tartışmalarına hiç karışmak istememektedir. Dolayısıyla Arap dünyasının her yerinden milliyetçi, ilerici güçlerin tümüyle işbirliği içinde olmak istedikleri ifade edilmektedir. Ulusal Bildirge'de yer aldığı şekliyle Arap Birliği örgütü Arap davasının büyük ve nihai hedefine doğru yönelmesine öncülük edemez, yalnızca bu davayı birkaç adım ileriye taşıyabilir, denilmektedir. Arap Birliği örgütü hükümetler arası bir birlik olarak sınırlıdır, ancak her türlü desteği hak etmektedir.

Birleşik Arap Cumhuriyeti girişiminin başarısızlığa uğraması ve Suriye'nin birlikten ayrılması Mısır'ın Arap Birliği projesinin en önemli adımının başarısızlığa uğraması anlamına gelmektedir. Bu başarısızlık ülkedeki gerici öğelere bağlanmış ve bir sola kayış operasyonu gerçekleştirilmiştir. Rejim önceki dönemde düzene bağlayamadığı ya da dışladığı aydınları daha yakına çekme girişimlerinde bulunmuştur. Daha önce görevden alınmış ya da çeşitli nedenlerle ve çeşitli sürelerle hapis yatmış kimi aydınlar göreve çağrılmıştır. Muhalefete itilmiş Mısırlı solcu, sosyalist ve aydınlar

450 "Charter...", **Nasserist Ideology**..., içinde, Rejwan, s.256.

1960'ların başlarından itibaren yeniden göreve çağrılmış, onlar da Lutfi al-Khuli örneğinde görülebileceği gibi rejimi desteklemek üzere geri gelmişlerdir. Bu solcu aydınlar özellikle basında, dış ilişkilerde ve propaganda gibi alanlarda önemli görevler üstlenmişlerdir.[451]

Ülkenin tanınmış solcu aydınlarından Lutfi al-Khuli Genel Yayın Yönetmenliğini üstlendiği **Al-Talia** gazetesi ile devrimci aydınları rejime bağlamaya çalışmıştır. Bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerde devrimci partilerin örgütlenme biçimi ve taktik ve stratejilerinin ülkenin özgül koşullarına uygun olması gerektiğini düşünmüş, Mısır'ın "kendine özgülüğü"nü vurgulamış, bu doğrultuda "biz farklıyız, bizi farklı görevler bekliyor" anlayışı ile Nasır yönetimine bağlanmıştır.[452] Nasır yönetimi de bunun karşılığında solcu aydınlara ulusal yaşamda görevler, editörlükler, üniversitelerde kadrolar vermiş, onları rejime bağlamanın yollarını aramıştır. Bu karşılıklı ilişki her birinin temel amaçlarından farklılaşan, ancak ortaklaşabilecekleri bir zemin oluşturmuştur. Lutfi al-Khuli'nin ifadeleri dönemin hakim üçüncü dünyacı düşüncelerini özetlemektedir:

"Günümüzde bilimsel sosyalizm yalnızca proletaryanın teorisi değildir. Özellikle ulusal kurtuluş mücadelesi veren ülkelerde daha geniş halk güçleri için büyük ve güçlü bir çekim gücü haline gelmiştir."[453]

Üçüncü dünyada sosyalizm daha çok bağımsızlık ve kalkınma hedefleri etrafında ve bu hedeflerin önceliği içinde şekillenmiştir. "Nasır her ne kadar Marksizm-Leninizmi asla benimsememişse de kendini global sosyalist dönüşümün bir parçası olarak görmüştür."[454] Mısır'da Marksizm-Leninizm bir düşünce ve örgütlenme olarak 1940-1956 yıllarında daha çok kentlerde yaşayan azınlıklar tarafından desteklenmiş ve

451 Rami Ginat'ın **Egypt's Incomplete Revolution** çalışmasında Lutfi al-Khuli örneğinden hareketle Nasır rejiminin 1960'larda birlikte çalışmak üzere göreve çağırdığı bir çok solcu aydından söz edilmektedir.

452 Jaan Pennar, "The Arabs, Marxism and Moscow: A Historical Survey", **The Middle East Journal**, c.2, no.4, Güz 1968, s.442

453 Lutfi al-Khuli'den akt.Pennar, **a.e.**, s.446..

454 Waterbury, **Sonsuz Yanılgılar**..., s.112.

sürdürülmüş, savaş sonrasında sol demokratik ve anti-emperyalist bir platform olarak ve çeşitli gruplar halinde varlığını sürdürmüştür. Özellikle 1956 sonrasında bu düşünceler milliyetçi bir tonda daha çok Hür Subaylar hareketi tarafından sürdürülmeye başlanınca, Mısır solu kendini küçülmüş ve kitlelerden yalıtılmış bulmuştur. Mısır solu toplumsal her önemli olayda bir görüş kaynağı olarak değer görmüş, solun Marksist aydın kadroları giderek Nasır hareketini desteklemeye yönelmiştir. Hür Subayların 1960'larda SSCB ile yakınlaşması da bu aydın kadrolar tarafından desteklenmiştir. Bilimsel sosyalizm Nasır rejiminin düşünsel çerçevesine bazı önemli katkılarda bulunmuştur.[455]

Arap sosyalizmi düşüncesinin entelektüel arka planı 1960-1962 arasında şekillendi. Bu dönemde Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı devreye sokuldu. 1964'te Mısır Komünist Partisi ve diğer sol örgütler kendilerini feshederek Arap Sosyalist Birliği'ne katılma kararı aldılar. Bu "reel politikanın ideolojiye üstünlüğü" olarak değerlendirilmektedir.[456]

Mısır'da 1950'lerin devrimi sosyal eşitsizliklerin ve dış bağımlılığın, savaş yenilgisi ruh halinin yarattığı yıkıntının, güncel hayatın tüm hücrelerine nüfuz ettiği bir ortamda yaşanmıştır. Böyle bir ortamda birlik duygusunu güçlendiren ve iç siyasetteki sorunlarla başa çıkma konusunda büyük bir güç veren "dış siyaset" unsuru büyük bir önem taşımaktadır. Mısır için dış siyaset her dönemde önemli olmuştur. Asya, Afrika, İslam ve Arap dünyasının kesiştiği bir noktada coğrafi konumu nedeniyle her zaman dış etkilere açık bir ülke olma özelliği taşımıştır. Mehmet Ali Paşa zamanında olduğu gibi Nasır zamanında da içte uygulanan reformlar ve dış siyasette atılan adımlar yabancı egemenliğinin ortadan kaldırılması ve kendi kendini yönetmeye yönelik çabaların ürünü olmuştur.

Nasır'ın sosyalizm projesi uluslararası alanda, dış siyasette Soğuk Savaş koşullarında aktif tarafsızlık ve aynı zamanda bağlantısızlık hareketi ile şekillenmiştir. Bandung Sonuç

455 Chaliand, **Revolution in the**..., s.195.
456 Ginat, **Egypt's Incomplete**..., s.28.

Bildirgesine ve bağlantısızlık hareketinin oluşturduğu ideolojiye benzer temalar öne çıkmıştır. **Ulusal Bildirge**'de İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyada ortaya çıkan büyük değişiklikler şöyle özetlenmiştir:

1. Emperyalizme karşı Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın ulusal kurtuluş hareketlerinin güçlendirilmesi.

2. Sosyalist bloğun büyük bir güç olarak ortaya çıkması ve kapitalist blok karşısında giderek büyüyen bir maddi ve moral güç sağlaması.

3. Gelişme çabalarının ufkunu ve üretim yöntemlerini devasa biçimde genişleten büyük bilimsel ve teknolojik ilerlemeler yapılması.

4. Uluslararası ilişkiler alanında Birleşmiş Milletler, Bağlantısız Ülkeler ve dünya bakış açısının (uluslararası kamuoyu) oluşması.[457]

Bu tabloda 19.yüzyıldan farklı bir yapı gözlenmektedir. Arap ulusal mücadelesinin özgürlük ve birlik hedefi değişmemiş, ancak dünyadaki değişimler bu hedefe ulaşma araçlarını farklılaştırmıştır. Artık özgürlük emperyalistleri etkisiz hale getirerek ya da onlarla pazarlık sonucu elde edilemez. Mısır'ın Arap halkının 1956'da yaptığı veya, Cezayir örneğinde olduğu gibi özgürlük silah elde savunulacaktır.

Arap Birliği teması, **Ulusal Bildirge**'de ortaya konulan projenin önemli bir bileşenini oluşturur. Bu birlik 19.yüzyılda Almanya ya da İtalya'da yaşananlara benzemeyecektir. Arap ulusunun bir araya gelmesinin önünde yalnızca dış güçler bulunmuyordu. Aynı zamanda bu ülkelerin kendi çıkarlarını korumak için emperyalistlerle işbirliği içinde bulunan gerici hanedanları ve gerici güçleri Arap Birliği'nin oluşmasını istemiyorlardı. Dolayısıyla Arap Devrimi'nin yeni bir yaklaşıma ihtiyacı olduğu, yeni biçimler araması gerektiği saptanmaktadır. Ulusal Bildirge'de bu proje Mısır'ı aşan, tüm Araplara ulaşan, daha da öteye, Afrika, Asya ve Latin Amerika'nın ulusal kurtuluş hareketlerine örnek olan bir deneyim olarak tanımlanır. Aynı zamanda Mısır karakterini de

457 Rejwan. **Nasserist Ideology**..., s.203.

Sina'nın ötesine bakmadan tanımlamak mümkün değildir. Devrim geçmişin karanlık mirasından kurtulmanın, azgelişmişliği aşmanın, gelişmiş ülkelerle azgelişmişler arasındaki açının büyümesine neden olarak görülen teknolojik ve bilimsel yenilikleri yakalamanın bir yolu olarak değerlendirilmektedir. Gelişme için uygarlığın nimetleri incelenmek durumundadır, ancak bu deneyim aynen kopyalanamaz.

Nasır rejiminin söyleminde sınıflardan çok Mısır halkı kavramı yer alır. Bunda devrimin tabanını ve yürütmesini oluşturan kesimlerin proletarya olmamasının büyük bir önemi vardır. Tarım reformuna karşın topraksız köylülük yine varlığını sürdürmüştür. Toplumun azınlığını oluşturan işçi sınıfı ise daha çok iş olanağı bulmuş, ancak gerçek karar mekanizmalarından uzak kalmış ve sendika bürokrasisinin etki alanına sokulmuştur. Bir yönüyle eski yönetici sınıfların yerine geçen ve onların bazılarını asimile eden, onların yaşam biçimlerini ve standartlarını miras olarak alan Mısırlı yeni bir "yönetici sınıf", ortaya çıkmıştır. Yeni düzen ulusal onur duygusunu kurmuş ve ayakta tutmuş, ancak bunu halk kitlelerini harekete geçirerek değil, siyasal ve propagandif mekanizmaları, dış siyaset araçlarını kullanarak yapmıştır. Rejim özellikle dış siyasette sosyalizme yanaştığının sinyallerini verirken, içte anti-komünizm ve kontrollü bir kapitalist birikim rejimi uygulamıştır. Tüketim normlarından yaşam tarzına, inançlara kadar pek çok alanda batı ülkelerinin geçtiği yola benzer bir "ilerleme" ve "gelişme" modeli hakim olmuştur.[458]

Nasırcılık komünizm ile kapitalizm arasında bir üçüncü yolun mümkün olabileceği düşüncesine dayanan bir "sosyalizm" tahayyülüne sahiptir. Bu, azgelişmiş ülkeler olarak üçüncü dünya ülkelerinin dönemsel ihtiyaçlarına denk düşen bir "sosyalizm" düşüncesidir. Ülke içinde sınıf mücadelelerine dayanan bir sosyalist kuruluşu gerçekleştirme çabası içinde olmaktan çok faydacı bir ulusal kalkınma hamlesi gerçekleştirmişler, bir yandan da Soğuk Savaş konjonktü-

458 Marie-Christine Aulas, "State and Ideology in Republican Egypt: 1952-82", **State and Ideology**... içinde, derl Halliday-Alavi, s.140.

ründe Sovyetler Birliği ve sosyalist ülkeler bloğunun çıkarlarına uyan bir uluslararası konumlanış sergilemişlerdir. Mısır'ın Sovyetler Birliği ile yakınlaşmaya şiddetle ihtiyacı vardır. Yine de Mısır, diğer sömürge sonrası azgelişmiş ülkelere göre daha gelişkin bir örnek oluşturur. Dolayısıyla diğer deneyimlerden çok daha önemli bir "kendine özgü gelişme çizgisi" kurgulamıştır.

Ulusal Bildirge metni ile oluşturulan modelde bir yanda kendi içinde sınıf mücadelesini dondurmak hedeflenirken bir yandan da sosyalizm kurulmaya çalışılacaktır. Hür Subaylar rejiminin ilk yıllarında, 1954-56 yılları arasında bir çok komünist hapsedilmiş, Nasır'ın Bandung dönüşünde serbest bırakılmıştır. 1959-60 arasında da yüzlerce Mısırlı komünist yine hapsedilmiş, hatta bu konu Kruşçev'in konuşmalarında Sovyetler Birliği tarafından sert bir biçimde eleştirilmiştir. Kruşçev'in 1964 Mayısında Mısır'ı ziyaret etmesi öncesinde 600 komünist serbest bırakılmıştır. Mart 1965'te Mısır Komünist Partisi'nin kendini feshetmesi ve Hür Subayların devrimci önderliğine, Ulusal Bildirge'nin hedeflerine bağlanma ve Arap Sosyalist Birliği'ne katılma kararı, düzenin üzerlerinde kurmuş olduğu baskılar kadar kendi siyasal programlarının açmazlarından da kaynaklandığı söylenebilir. Mısırlı komünistler Ali Sabri ve Halid Muhiddin gibi Arap Sosyalist Birliği'nin solcu unsurlarıyla birlikte, birleşik cephe taktiği izlemeye ve Nasır'ın yeni dönem Arap Sosyalist Birliği siyasetini desteklemeye karar vermişlerdir. 1965 yılında programlarında yer alan tüm girişimlere Hür Subaylar hareketinin öncülük etmekte olduğu ortadadır. Kurulan rejimde başka bir siyasal güç için doldurulacak siyasal ve ideolojik bir boşluk bırakılmamıştır. Komünist partililer bu adımın zaman kazanmak için atılmış taktik bir adım olmadığını, sosyalizmin zaferi için atılmış stratejik bir adım olduğunu söylerler.[459] Mısır Komünist Partisi'nin tasfiyesinden sonra Muhammed Hasaneyn Heykel ülkenin entelektüellerini kapitalist olmayan kalkınma yolunu uygulamaya çalışan rejime destek vermek üzere göreve çağırmıştır.[460]

459 "Egyptian Communism and its Mission, a Balance Sheet", **Contemporary Arab**... içinde, der.Abdel-Malek, s.175.

Bu dönemin komünist kadroları arasında yeni düzenin ihtiyaçlarına bütünüyle uyum sağlayanlar olduğu gibi, Nasır rejimini eleştiren, önemli kadrolarını küçük burjuva ve teknokrat olarak değerlendiren ve devrimci olmadıklarını söyleyenler de vardır. Bu görüşe göre kendi asıl düşüncelerini ifade etmeleri ya da yayınlamaları engellenmektedir. Ama büyük ulusal sorun olarak görülen İsrail'le karşıtlık ve çatışma sona erdikten, bu sorun çözüldükten sonra Mısır'da sınıf mücadeleleri yeniden başlayacaktır.[461] Daha önce ele alındığı gibi Mısır'da komünist hareketin temelleri zayıf değildir. Buna karşın komünistlerin marjinalleşmelerinin temeli, siyasal baskıların yanısıra ulusal kurtuluş temasında Vefd'in, kalkınma temasında ise Nasırcılığın hegemonyası karşısında geri planda kalmalarında aranmalıdır.

Ulusal Bildirge'deki şu ifadeler, bu anlamda "sola alan kapatma" olarak okunabilir: "*Sosyalizme doğru ilerleme, gerçek demokrasinin, tüm halkın demokrasisinin temellerinin sağlamlaştırılması anlamına gelir. Mevcut uluslararası koşullar altında mümkün olabilse bile, kapitalizm altında siyasal ilerleme, ancak tüm çıkarları kendisine tabi kılan ve gücünü tekelleştiren sınıf egemenliğinin pekiştirilmesini getirir. Böyle bir durumda, ulusal gelir, çeşitli biçimlerde sınırsız lükslere harcayacak kadar çok parası olan ve çoğunluğun ihtiyaçlarını görmezlikten gelen küçük bir azınlığa akacaktır. Bu ise sınıf çelişkilerini keskinleştirir ve demokratik bir gelişme umudunu yok eder.*"

Ulusal Bildirge'de siyasal demokrasinin koşulları sıralanmıştır: Vatandaşlar sömürünün her türünden kurtulmuş olmalı, ulusal zenginlikten eşit olanaklarla eşit pay alabilmeli, gelecek yaşamı ve güvenliği konusunda tüm endişelerinden kurtulmuş olmalıdır. Siyasal demokrasi bir sınıfın egemenliği altında mümkün olamaz. Sınıf mücadelelerinin kaçınılmazlığı kabul edilir, ancak bu sorunun çözümü ulusal birlik içinde ve sınıf farklılıklarının ortadan kaldırılması ile mümkün olacaktır.

460 Aulas, "State and Ideology...", s.141.

461 Jaan Pennar, **The USSR and the Arabs: The Ideological Dimension**, Londra: C.Hurst and Company, 1973, s.54.

"Oysa, sınıf mücadelesinin barışçı çözümünü ve sınıfsal ayrımların bertaraf edilmesini mümkün kılabilecek barışçı bir çözüm olan sosyalist yol, ulusal gelirin, herkese eşit imkan ilkesi çerçevesinde tüm halka bölüştürülmesini gerçekleştirir. Sosyalist yol, kapitalizmle müttefik feodal diktatörlüklerin kurtuluşu gerçekleştirecek, emekçi halkın haklarını ve isteklerini temsil eden demokratik bir egemenliğin kuruluşunu sağlayacak olan siyasal gelişmeyi kaçınılmaz olarak hazırlayacaktır."[462]

1960'ların başlarında gerçekleştirilen reformlar, iç siyaset yönelimleri ile Birleşmiş Milletler zemininde, Tito ve diğer bağlantısızlık hareketi liderleriyle ilişkilerinde Nasır'ın itibarı yükselmiştir. Temmuz 1961'de geliştirilen yasal çerçeve Yugoslav modelinden derin bir biçimde etkilenmiştir. Nasır Mısır'da o güne dek oluşan genel siyasal ve ideolojik yönelimlerin de etkisiyle bloklardan birine bağlanmayı doğru bulmamış, bu nedenle de uluslararası ilişkilerde bağlantısızlık hareketi ve üçüncü dünyacılık bu amaca en iyi uyan çerçeveyi sağlamıştır. Mısır'ın Sovyetler Birliği ile ilişkileri 1953'ten itibaren güçlenmiş, bunun sonucu olarak bölgede Batı bloğu için bir rekabet odağı olarak önemi giderek daha da artmıştır.

Özetlemek gerekirse Mısır tarihinin bir dönemini Britanya işgali altında geçirmiş olduğu için Hür Subaylar hareketinin gelişiminde ve Nasır iktidarında bağımsızlık ve emperyalizme karşı mücadele önemlidir. Ülkenin farklı sosyal sınıflarının bu mücadelede ortak çıkarları bulunmaktadır. Ancak Nasır iktidarının ufkunun yalnızca bundan ibaret olduğu düşünülmemelidir. Rejim ülkede yaygın meşruiyetini 20.yüzyılın ilk yarısında bağımsızlığı sağlayamayan, emperyalizme karşı mücadelede Mısır halkını aldatan ve sanki birlikte mücadele ediyormuş izlenimini veren, eski rejimin belirli sınıflarını etkisiz hale getirme başarısına borçludur. Ulusal kurtuluş savaşları anavatanın tüm sınıflarının, bir ülke halkının tümünün birlikte hareket etmesini gerektiren savaşlardır. Bu mücadeleden dışta bırakılan ve karşıya alınan sömürücü ya da işbirlikçi kesimler tarif edilir. Aynı yaklaşım

462 Nasır, "Mısır Arap Sosyalist...", s.309.

Ulusal Bildirge metninde de göze çarpar. Bu metinde ulusal kurtuluş savaşını kendi çıkarları için kullanmak isteyen yerel kapitalist sınıftan söz edilmekte, ancak aynı zamanda herhangi bir sınıf diktatörlüğü reddedilerek sınıflar arasındaki farklılıkların azaltılması gerektiği, gerçek demokrasinin böyle kurulacağı ileri sürülmektedir.[463]

Yukarıda sayılanlar Hür Subaylar rejiminin en genel anlamıyla ideolojik çerçevesini oluşturur. Yeni ideolojinin şekillenmesi için diğer Arap ülkelerinde ve Mısır'da uzun bir tarihsel süreç içinde ortaya çıkmış olan bilgi, deneyim ve toplumsal güçler devreye sokulmuştur. Temel üretim araçlarını "Mısırlılaştırarak" ve "millileştirerek" sosyalizme geçişte "Mısır Yolu" olarak adlandırılan bir model ortaya konulmuştur. Bu noktada eleştirilerden biri, sosyalizmin Mısırlı kitleler için sınıf mücadelesinden bağımsız ve halk inisiyatifi olmaksızın bir dizi idari ve ekonomik önlem ve düzenleme aracılığıyla "yukarıdan" önlemlerle ulaşılabilecek bir konum olarak sunulmuş olmasıdır.[464] Bu eleştiriye göre devlet kademelerinde ve özellikle de orduda yer alan küçük burjuva seçkinler reformist bir yönelimle ulusal hareketin denetimini ellerine geçirmek ve kitleleri işin içine karıştırmaksızın iktidarı "yukarıdan" ele geçirmek istemişlerdir. Böylelikle devleti yabancı etkinliğinden kurtarıp Mısırlılaştırmak ve sömürgeci İngiliz ve Fransız emperyalist emellerinden kurtarıp ulusal kapitalizme yeni bir atılım olanağı sağlamaya çalışmışlardır. Bütün bunları yapacak gücü nereden buldukları sorununa gelince, bu soruya yanıt çok uygun uluslararası ve ulusal ortamda aranmalıdır. 1950-1952 dönemecinde ulusal planda eski yönetici sınıflar ideolojik, siyasal ve ekonomik bir kriz yaşamışlar, yaygın muhalefet örgütleri de zayıf bir konumda kalmışlardır. Uluslararası planda ise ABD ile Sovyetler Birliği'nin temsil ettiği doğu ve batı blokları arasındaki rekabet ortamında her ikisi de İngiliz ve Fransız etkisini bölgeden uzaklaştırmak isterken, ulusal güçler Mısır'ı ele geçirmişlerdir. Bu uluslararası ortam Hür Subaylara içinde ra-

463 "Charter...", **Nasserist Ideology**... içinde, Rejwan, s.198-199.
464 Mamoud Hussein, "Nasserism in Perspective", **Monthly Review**, c.23, no.6, Kasım 1971, s.42.

hatlıkla hareket edebilecekleri bir boşluk sağlamıştır. Devlet otoritesi monarşinin son yıllarında etkisini ve saygınlığını kaybetmiş, Mısır'da, Arap halkları arasında ve uluslararası kamuoyunun gözünde Nasır'ın kişiliğinde yeniden bu özelliğine kavuşmuştur.

Mısır'da Nasır dönemi uygulamalarına yönelik eleştirilerin etkili olanlarından biri de devletin, halkın tüm farklı sınıflarını ulusal birlik ve ulusal onur gibi ideolojik motiflerle bastırdığı yönündedir. Batı standartlarıyla bakıldığında ulaşılan ekonomik gelişme de yetersiz görülebilir. Ancak bütün bu gerçekler, azgelişmiş bir ülke olan Mısır'da 1952 ve 1962 yıllarından sonra gerçekleştirilenlerin önemsiz olduğunu göstermez. Nasır rejimi uygulamanın Marksist anlamda ana modele uygunluk göstermemesi ya da 1967 savaşında Mısır ordusunun ağır bir yenilgiye uğraması nedeniyle çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Tek başına Mısır'a ait olmayan yenilgi dışta tutulacak olursa rejimin genel hatları ve hedefleri itibarıyla başarılı sayılabilecek yönleri bulunmaktadır. Aşağıda Suriye, Türkiye ve Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin 1953 ile 1966 yılları arasında tarım, sanayi ve diğer kategorilerinde gerçekleştirdiği gayri safi milli hasıla tablosu, bu konuda önemli veriler sunmaktadır:

Gayri safi milli hasıla bileşimi,[465] 1953-1966

		1953			1966	
	Tarım	Sanayi	Diğer	Tarım	Sanayi	Diğer
BAC	32	9	59	28	23	49
Suriye	44	12	44	28	15	57
Türkiye	48	11	41	37	18	45

İdeolojiler en genel anlamda toplumları şekillendiren ve geleceğini belirleyen sosyal ve siyasal konulara dair yaygın inanç sistemleri, dünyaya bakış açıları, dünya görüşleri olarak tanımlanmaktadır. Toplumsal alanda varolanın niye böyle olduğu, nasıl değişeceği ve neye doğru dönüşmesi gerektiğine dair düşünceler, dolayısıyla siyasal etkinliğin

465 Pearson Raporu. **İstatistik Yıllığı**'ndan akt.Issawi, "Growth and...", s.316.

amaçlarını oluşturan, bu amaçları şekillendiren düşünceler genel olarak ideolojiyi oluşturur. İdeolojiler toplum yaşamının uzun erimli bir kesitinde oluşan, insan topluluklarının bilinçaltında yer eden, günlük yaşantılarının küçük ayrıntılarında kuşaklar boyunca yaşamayı sürdüren düşünce sistemleridir. Siyasal dil ve ideolojiler gelişmekte olan toplumlarda, topluluğun iç ve dış siyasette ve toplumsal yaşamda istem ve ihtiyaçlarını sadece yansıtan değil, şekillendiren bir rol oynamaktadır.

İdeolojiler, içinde doğdukları topluma ya da belirli bir konjonktürde düşüncelerini ve istemlerini temsil ettikleri sınıfa bağlıdırlar. Bu sınıfın desteğine muhtaçtırlar. Diğer yandan başarıları, içlerinde taşıdıkları ve farklı koşullara uygunluğu sağlayacak esnekliğe ve geçirgenliğe bağlıdır. Bütünüyle esnek değillerdir, bazı olasılıkları dışlarlar, ancak anlam değiştirme gücü, birçok anlamı aynı anda ima etme gücü ideolojilerin başarılarını ve yaygınlık kazanma güçlerini, maddi koşulların uygunluğu kadar etkiler. Ele aldıkları temel sorunlara katı, bütünlüklü ve değişmez yanıtlar vermeyi amaçlarlar. Yine de toplam olarak değişik yorumlara ve belirsizliklere olanak veren bir yapıları vardır.[466] İdeolojilerin bu anlamda içinde oluştukları ve ait bulundukları sınıflardan görece bağımsızlıkları söz konusudur. Mutlak ve sonsuz, sınırsız bir bağımsızlık mümkün olamayacağı gibi, toplumsal ideolojinin her farklı dönemde sosyo-ekonomik koşullarla, sınıfsal belirlenimlerle karşılıklı ilişkileri söz konusudur. Zaman zaman birinin diğerini daha çok etkilediği ileri sürülse de aslında sınıfsal belirlenimlerin, ideoloji ve siyasetin içinde hareket ettiği maddi zemini ve sınırları oluşturduğu ileri sürülebilir.

Nasır yalnızca Mısır'da değil, diğer Arap ülkeleri kamuoyunda yaygın ve etkili, sürekli bir onay görmüştür. Yine de Nasırcılık tek başına bir ideoloji olarak görülemez. Mısır toplumunun yaşadığı değişme ve gelişme ihtiyacına verilmiş dönemsel bir yanıttır. 1952'den sonra yaratılan siyasal rejimi, özellikle Arap sosyalizm uygulamalarının öne çıktığı

466 Halliday-Alavi (der.). **State and Ideology**.... ss.6-7.

1961-1971 arası dönemi ekonomik koşulların bağımsız değişken olarak ele alındığı bir tarzda incelemek olanaksızdır. Ekonomik güdü ve uygulamalar ağırlıklı olarak devlet ve hükümetten gelmiştir. Siyasal ve ekonomik bağımsızlık ve modernleşmeyi en üst ulusal öncelikleri olarak gören bir devrimci ideoloji yaratılmıştır.[467] Dönemin uygulamalarından "üretim araçlarında devlet mülkiyeti ya da denetimi ve gelir dağılımının yeniden düzenlenmesi, ulusal gücü en yüksek noktaya çıkarmak ve rejime kitle desteği sağlamak için" gerekli görülmüştür."[468] Rejim başlangıçta faydacı bir yaklaşım içinde hareket etmiş olsa da uygulamalar bu ilke ile açıklanamaz denli karmaşıklık ve çok yönlülük içermektedir. Nasır rejimi toplumun bütününü etkilemeyi ve bazı alanlarda kökten değiştirmeyi hedefleyen belirli ilkeler oluşturmaya çalışmıştır.

Sina Yarımadası ile Batı Şeria'nın İsrail tarafından işgal edilmesine yol açan 1967 yenilgisi tüm Arap dünyasını temelinden sarsacak bir etki yapmıştır. Mısır açısından toprak kaybına ve Süveyş Kanalı'nın da tehlike altına girmesine, ama en önemlisi Nasır'ın uluslararası siyasette itibar kaybetmesine neden olan bu yenilgi iç siyasette büyük çalkantılara yol açmıştır. Cemal Abdül Nasır Haziran 1967 savaşı yenilgisinin ardından yenilginin tüm sorumluluğunu üstlenerek istifa etmiştir. Ancak istifa konuşmasını yaparken Mısır'ın tüm büyük kentlerinde Nasır yanlısı kitlesel gösteriler başlamış ve istifasını geri almıştır.[469] Nasır öldüğü Eylül 1970'e kadar Mısır'ı yönetmeye devam etmiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği ile bir dizi görüşme ve pazarlık yapılmış, Sovyetler Birliği Ortadoğu'da gerginleşen durumu yatıştırmak amacıyla ABD ile yapmış olduğu anlaşmaya karşın Mısır'ı desteklemeyi ve silah sağlamayı sürdürmüştür. Nasır bu dönemde biraz da orduda ve üst düzey yöneticiler arasında ortaya çıkan muhalefetin yarattığı zorunluluktan ötürü çevresinde yer alan siyasi kadrolara daha fazla danışan bir konum almıştır.[470]

467 P.J.Vatikiotis, **The Middle East From the End of Empire to the End of the Cold War**, Londra: Routledge Publishers, 1997, s.105.
468 Hourani, **Arap Halkları**..., s.468.
469 Walter Laqueur, **The Road to War**, Londra: Pelican Books, 1969, s.273.

Mısır Arap ülkelerinden diplomatik ve askeri destek isterken aynı zamanda ekonomik yardıma da ihtiyacı olduğunu duyurmuştur. Nasır aynı zamanda bu konunun yalnızca savaşan taraflarla Filistinlilerin sorunu olarak görülemeyeceğini ileri sürer. Nasır'a muhalif konumda olan Arap devletleri ve liderleri bile yenilginin yalnızca Mısır'ın ve Nasır iktidarının sorumluluğunda olmayacağını, bu yenilginin etkilerinin tüm Arap dünyasını derinden etkileyeceğini düşünmektedir. Bu doğrultuda savaşın hemen ardından Ürdün ve Suudi Arabistan ile görüşmeler yapılmış bir Arap zirvesi toplanması kararlaştırılmıştır. Mısır savaş sonrasında Suudi Arabistan'ın desteğini alabilmek amacıyla, onun koşullarını kabul ederek Yemen iç savaşından çekilmiştir.

Irak, Suriye, Cezayir, Sudan ve Ürdün'den Arap liderleri 17 Temmuz 1967'de Kahire'de toplanmışlardır. Bu toplantıda Nasır kendi konumunu ve Mısır'ın koşullarını anlatmış, Arap liderlerinin Sovyetler Birliği'ni yardıma ikna etmelerini istemiştir. Arap liderlerinden ikisinin destek aramak üzere Moskova'yı ziyaret etmesi kararlaştırılmıştır. Cezayir Devlet Başkanı Bumedyen ile Irak hükümet Başkanı Arif hemen Moskova'ya hareket etmiştir. Sovyetler Birliği'nin Birleşmiş Milletler zemininde diplomatik çözüme yatkın olduğunun öğrenilmesi sonrasında daha geniş bir Arap zirvesi ve anlaşma zemini oluşturma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu arada Kral Hüseyin de ABD'yi ziyaret etmektedir. İsrail ABD ile yaptığı temaslarda işgal etmiş olduğu topraklardan çekilmek için ilişkilerin normalleştirilmesini ve uygun güvenlik düzenlemelerini de içeren bir barış anlaşmasının imzalanmasını istemiştir. Böyle bir düzenleme Mısır'ın ayrı bir barış anlaşması imzalamasını gerektirmekte, Arap dünyası ise böyle bir adımı atmaya hazır görünmemektedir.

Aynı yılın 29 Ağustos ve 1 Eylül tarihleri arasında İsrail'in savaş sırasında ele geçirdiği Sina Yarımadası, Batı Şeria ve Kudüs'ün konumunu tartışmak amacıyla Hartum'da bir

470 Arap Sosyalist Birliği'nin Yüksek İdare Komitesi'nin 3 ve 4 Ağustos 1967'de yaptığı toplantıların tutanakları için bkz.Farid, **Nasser: The Final**..., ss.72-90.

Arap zirve toplantısı düzenlenmiştir. Bu toplantıda Irak ve Cezayir'in de desteğiyle Suriye ve Filistin Kurtuluş Örgütü İsrail'e karşı sert önlemler alınması gerektiğini ifade ederler. Ürdün ise tersine işgal altındaki toprakların ABD'nin gözetiminde diplomatik bir çerçeve içinde geri alınabileceğini iddia eder. Görüş farklılıklarına karşılık askeri bir seçenek öne çıkmamaktadır. Toplantı sonucunda İsrail'e karşı "üç hayır"* olarak bilinen bir karar kaleme alınmakla birlikte Sina, Batı Şeria ve Kudüs'ü askeri operasyonlar yoluyla geri alma olanağı bulunmadığı, siyasi girişimlere ağırlık verilmesi gerektiği ortaya konulur.[471] Petrol üreticisi Arap ülkelerinin Mısır ve Ürdün'e yardım yapmasını karar altına alan Hartum Konferansı'na Nasır, Kral Faysal, Kral Hüseyin gibi liderlerin yanı sıra Irak, Kuveyt, Lübnan, Yemen, Libya, Sudan, Cezayir, Fas, Tunus ve Filistin Kurtuluş Örgütü temsilcileri katılmıştır. Sonuç olarak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 242 No'lu kararının (22 Kasım 1967) oluşmasına katkıda bulunan siyasal ve diplomatik alanda adımlar atma kararı alan Hartum Konferansı, Mısır'ın Arap-İsrail sorununa yaklaşımında temel farklılıkların ortaya çıkması sürecinin bir başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Nasır yenilgi sonrasında iç siyasette da kritik adımlar atmak zorunda kalmıştır. 30 Mart 1968'de yayınlanan ve 2 Mayıs 1968'de de onaylanan bir siyasal hareket programı ortaya atmıştır. Daha sonra Nasır'ın vasiyeti olarak görülen bu programda da görüleceği gibi yenilgi bir iç siyaset sorunu olarak algılanmakta, çözüm yolları da iç siyasette yapılacak değişim ve düzenlemelerde aranmaktadır. Programın esasını "Toprak bizim, hak bizim ve kader bizim" düşüncesi oluşturur. Mısır halkının, tüm halk güçlerinin acil ve uzun erimli amaçlar için harekete geçmesi, bunun da demokratik yollarla ve demokratik temelde gerçekleşmesi gerektiği ileri sürülür. Sosyalist Birlik örgütü halk güçlerinin harekete geçirilmesi doğrultusunda en uygun siyasal biçim olarak görül-

* İsrail ile barışa, İsrail'i tanımaya ve İsrail ile görüşmeye hayır.

471 Yoram Meital, "The Khartoum Conference and Egyptian Policy after the 1967 War: A Reexamination", **Middle East Journal**, c.54, no.1, Kış 2000, s.65.

mektedir. Nasır bu metinde Sosyalist Birliğin karşılaştığı sorunlar ya da yetersizliklerin örgütün genel yapısından kaynaklanmadığını, daha çok uygulama hataları olduğunu söyler. Ancak Arap Sosyalist Birliği'nin yeniden yapılandırılmasına ihtiyaç duyulduğu, tepeden tırnağa bir seçim süreci geçirmesi gerektiği, ve bu seçime de bu programla gidilmesi gerektiği söylenmektedir.[472]

Rejim açısından değişim dinamikleri daha önceki yıllarda ortaya çıkmış olsa bile 1967 savaşı yenilgisi Mısır'da ve Arap siyasetinde büyük değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Enver Sedat'ın 1970'lerde başlattığı ekonomiyi liberalleştirme (infitah) siyasetinin temeli de bu dönemde atılmış, çoğulcu bir siyasal yapı tartışmasından önce ekonominin liberalizasyonuna yönelen önlemler alınmaya başlanmıştır. Mısır bu gelişmelerin sonucunda 1970'lerin sonlarında İsrail ile görüşme yoluna gitmiş ve nihayetinde Camp David Anlaşması'nı imzalamıştır.

472 "March 30 Programme". **Nasser Speaks: Basic Documents** içinde, der.E.S.Faraq, Londra: The Morssett Press, 1972, ss.160-161.

SONUÇ

Üçüncü dünyacılığın genel kabul gören ve kapsayıcı bir tanımlama ile ifade edilmesinde yapısal zorluklar bulunuyor. Tanım zorluğu, esas olarak, bu akımın ortaya çıktığı dönemde uluslararası alanın temel taraflarından biri olmaması, daha çok temel taraflar arasında kalan ve kendi aralarında büyük farklılıklar taşıyan ülkelerden oluşmasından kaynaklanıyor. Üçüncü dünyacılığın uluslararası ilişkiler alanındaki kurumsal karşılığı uzunca bir dönem bağlantısızlık hareketi olmuştur. Mısır üçüncü dünyanın ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal açılardan görece gelişmiş, öne çıkan ülkelerinden biridir.

Mısır, bağlantısızlık hareketinin lider ülkeleri arasında yer almıştır. Bağlantısızlık hareketinin genel ilkeleri, Nasır'ın dış siyaset yaklaşımlarında yansısını bulmuştur. 1962'de **Ulusal Bildirge** metninde değinildiği gibi Mısır dış siyaseti üç temel ilke üzerinde şekillendirilmiştir: Emperyalizme ve yabancı hakimiyetine karşı duruş, ulusal gelişmeyi garanti altına almak üzere uluslararası sistemde barış ortamının sağlanması ve ülkelerin refahı için uluslar arasında işbirliği.

Mısır için 20.yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve bağlantısızlık hareketi içinde şekillenen güçlü ve kişilikli konum, tarihsel kaynakları Osmanlı Mısır'ı ve sömürgecilik döneminde şekillenen toplumsal dokuda, kısaca iç dinamiklerde gizlidir. Arap, İslâm ve Akdeniz uygarlığına yaslanan Mısır, tarihsel, etnik ve kültürel bağlara sahip olduğu diğer Arap halkları ve Ortadoğu ülkelerinden farklı özellikler taşımaktadır. Bu nitelik kuşkusuz Osmanlı mirası ile güçlenen ve 19.yüzyılda devam eden tarihsel bir arka plan sayesinde edinilmiştir. 19.yüzyılda sanayileşme ve modernleşme dina-

mikleri açısından neredeyse Osmanlı merkezini geride bırakan bir atılım gerçekleştiren Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak ve etkisiz bir sömürgesi değil, merkezle yakın ilişkiler içinde, merkezin siyasetini etkileyen önemli bir eyaleti olmuştur. Bu birikimi arkasına alarak İstanbul'a kafa tutabilen bir ikinci merkez haline gelen Mısır, 19.yüzyılın ikinci yarısında Batı ülkeleri ile girdiği eşitsiz ticari ilişkiler sonucu borçlanmış ve 1882'de Britanya'nın sömürgesi konumuna düşmüştür. Mısır örneğinde bağımlılık tek bir ürünün Batı pazarlarına aktarılması süreci içinde değil, temel dışsatım alanlarında üretim sürecinin karmaşık yapısı ve sermayelerin, şirketlerin iç içe geçmesi şeklinde oluşmuştur.

Batılı ülkelerin sömürgeci girişimleriyle karşılaştıklarında, birbirinden çok farklı sosyal formasyonlara ve siyasi yapılara sahip olan Asya ve Afrika ülkeleri bu deneyimleri farklı şekillerde yaşamışlar ve Batı ile ilişkilerinden farklı biçimlerde etkilenmişlerdir. Bu ülkeler üzerinde Batı etkisi "eşitsiz" bir biçimde gerçekleşmiştir.[473] Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak Mısır 19.yüzyıldan itibaren çeşitli biçimlerde Batı etkisi ile karşılaştı. Modernleşme sürecinin çeşitli yönleri olarak teknolojik, sosyo-ekonomik, idari ve kültürel adaptasyon, Batı çıkarlarıyla uyumlu ya da bu çıkarlar ve siyasi/kültürel temsilcileriyle kavga içinde gerçekleşti.[474] Üçüncü dünyanın bir parçası olmaktan önce bir Arap ve İslâm ülkesi olarak Mısır, Batı ile ilişkilerinden ve sömürge yönetimi deneyiminden modernleşmeye ilişkin kendine özgü sonuçlar çıkardı. Bütün üçüncü dünya ülkeleri gibi İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde, Soğuk Savaş'ın yarattığı özgül koşullarda bağımsızlık kazanmak, kendi kaderini tayin etmek, ekonomik ve sosyal açılardan gelişmek, sanayileşmek istedi. Ancak bu hedefleri tek başına gerçekleştirme olanağı yoktu. Bu yüzden de Arap dayanışmasının da ötesinde üçüncü dünya ülkeleri ile dayanışmaya önem verildi. Dayanışma

473 Simon Bromley, **Rethinking Middle East Politics**, Londra: Polity Press, 1994, ss.99-100.

474 John P.Spagnolo, "The West and the Overburdened History of the Modern Middle East", **Problems of the Middle East in Historical Perspective** içinde, der.John Spagnolo, Londra: Ithaca Press, 1996, s.280.

dışında Asya-Afrika ülkelerinin Bandung Konferansından itibaren temel hedeflerinden bir tanesi Doğu-Batı çekişmesinin, Soğuk Savaş'ın güncel olumsuz etkilerini azaltmak ve silahlanma yarışı ile nükleer tehdide son vermekti. Örnek ülke olarak ele aldığımız Mısır da üçüncü dünyanın azgelişmiş ülkeleri gibi bir yandan bağımsızlık ve modernleşme konularında Soğuk Savaş gerilimlerinin yarattığı uluslararası ilişkiler ortamından yararlanırken, diğer yandan da bu gerilimin bir parçası haline geldi.

Mısır tarihinde "liberal dönem" olarak adlandırılan Birinci Dünya Savaşı dönemecinde ortaya çıkan Mısır milliyetçiliği düşüncesi ve siyasi hareketi ile savaş sonrasında bağımsızlığın kazanılması doğrultusundaki çabalar, Mısır'ın siyasi birikiminin önemli kaynaklarını oluşturur. 1930'larla birlikte çeşitlenen ve karmaşıklaşan yapısıyla kentli toplumsal sınıflar siyasette ağırlıklarını hissettirmeye başlar. Önceleri bağımsızlık hareketinin öncüsü olan, daha sonra bu konumunu ve itibarını yitiren liberal Vefd Partisi, Müslüman Kardeşler örgütü ve sol hareket, Mısır siyasal yaşamının ana siyasal akımlarıdır. Vefd Partisi'nin tarihi, Mısır'da 20.yüzyılda artıları ve eksileriyle demokratikleşme çabalarının tarihi olarak görülebilir. Mısır'da, birincisi, büyük toprak sahiplerinin ekonomik ve siyasi gücünün ve devlet mekanizması ile bağlantılarının güçlü olması; ikincisi de 19.yüzyılın ikinci yarısında başlayan borçlanma ve Britanya işgali, siyasal iktidar üzerinde toprak sahibi sınıfların ve emperyalist kontrolün İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar devam etmesine neden olmuştur. 1948'de İsrail Devleti'nin kurulması ve Filistin Savaşı'nın, Hür Subaylar hareketinin iktidarı alışı üzerindeki büyük etkisi olmuştur. Bu zemin, milliyetçi bir siyasi hareketin devlet mekanizmasını ve ulusal onuru güçlendirecek şekilde iktidarı ele geçirmesine olanak sağlamıştır. Hür Subaylar iktidarı incelenirken Mısır'da ordunun önemli bir rol üstlendiğini belirtmek gerekmektedir.

Mısır'ın iç dinamikleri derinlemesine incelenirken, iç dinamik ile bütünleşen ve en az bunun kadar etkin olan bir diğer boyut da uluslararası bağlamdır. Nasır döneminde Mısır

dış siyaseti, iç siyasi yapıyı şekillendiren başlıca öğe olmuştur. 1952 hareketi Mısır toprakları üzerinde tam kontrolü sağlamayı ve uluslararası sistemde güçlü ve bağımsız bir hareket alanı yaratmayı hedeflemiştir. Kendini başlangıçtan itibaren ülkenin savunulmasına ve kurtarılmasına adayan Hür Subaylar hareketi için ulusun dış saldırılara ve dış güçlere karşı korunması birincil hedef konumunda olmuştur. Daha ayrıntılı bir programları oluştuğunda ilerleme, refah, halkın sömürüden ve yabancı egemenliğinden kurtarılması da hedefler arasında yer almış, hareket kendine iç siyasette böyle bir taban yaratmayı hedeflemiştir. Ülkenin tarihi ile bağlantılı olarak bağımsızlık, sanayileşme ve Arap milliyetçiliği, rejimin temel amacı olarak tarif edilmiştir.

Nasır yönetimi, Britanya askeri güçlerinin ülkeden tümüyle atıldığı 1954'ten 1967'ye kadar Bağdat Paktı'nı reddeden, Süveyş Kanalı'nı millileştiren, 1956'da Süveyş krizinden başarıyla çıkan, Suudi etkisine karşı Yemen'e müdahale eden radikal bir anti-emperyalist program uygulamıştır. Mısır'ın bu dönem ağırlık kazanan dış siyasi gündemi Soğuk Savaş ortamının çerçevesini çizdiği bir genel yaklaşımla şekillenmiş, bağlantısızlık siyaseti ile büyük güçler karşısında görece bağımsız bir hareket alanı elde etmeyi başarmıştır. Mısır'ın dış siyasetini oluşturan başlıca değişkenler arasında ABD, SSCB, İngiltere ve bağlantısız ülkeler hareketiyle olan ilişkileri sayılabilir. Arap birliği arayışları ise Nasır iktidarı açısından bir dış siyaset başlığı olarak ele alınamaz. Mısır açısından daha çok bölgesel bir siyasi arayış ve iç siyasetin uzanımı olarak değerlendirilebilir. Yemen İç Savaşı Nasır rejiminin Arap dünyasında gücünü ve etkinliğini göstermek amacıyla katıldığı bir özel örnektir.

Nasır rejimi yüzünü dışa döndüğünde öncelikli olarak Arap Birliği projesine yönelmiştir. Birlik ve kimlik arayışı, Arap milliyetçiliğinin başlangıç noktalarından birini oluşturmaktadır. Nasır'ın geliştirdiği Arap milliyetçiliği, bu akımın daha önceki örneklerinden farklılıklar göstermektedir. Dikkat edilirse, 20.yüzyıl başlarında Arap milliyetçiliği hareketinin, başka taleplerinin yanı sıra Osmanlı İmparatorlu-

ğu'na karşı şekillendiği görülecektir. Arap ülkeleri Osmanlı Devleti'nden kopuş sürecinde özellikle Britanya'dan destek görmüşlerdir. Kopuş süreci esas olarak "Verimli Hilal" olarak adlandırılan, Arap yarımadasının kuzeyi ile Anadolu'nun güneydoğusunun buluştuğu coğrafyada yaşanmıştır. Dolayısıyla Nasır'ı önceleyen bu birinci Arap milliyetçiliği dalgasının siyasal program ve etkinliğinin Süveyş'in batısını dışta bıraktığı görülmektedir. O dönem Britanya sömürgesi konumunda olan Mısır'ın, Britanya'nın desteklediği Arap milliyetçiliği tarafından görmezden gelinmesi anlaşılır bir durumdur. Yine de Mısır, Arap milliyetçiliği hareketinin entelektüel ve siyasal formasyonunun oluşumu açısından merkezi bir öneme sahip olmuştur. 1930 ve 1940'larda, özellikle de Nasır iktidarı döneminde Arap birliğinin merkez üssü Süveyş'in batısına kaymıştır.

Arap ülkelerinin geçirdiği dönüşüm 18.yüzyıl sonlarından başlayarak oldukça uzun bir sürece yayılsa da İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan siyasi akımları belirleyen deneyim ve düşünce birikimi 1875 ile 1950 arasında üç neslin bağımsızlık ve ulus devlet kurma tartışma ve mücadelelerinde bulunmaktadır. Bu dönem boyunca yetişen ilk nesil Avrupa'nın siyasal baskısına ve giderek sömürgeci bir yayılmaya ve emperyalist egemenliğe dönüşen ekonomik sömürüsüne uğramıştır. İki savaş arasında yetişen kuşak Avrupa'nın özellikle İngiltere ve Fransa tarafından uygulanan bütün gücünü üzerinde hissetmiştir. Savaş sonrası kuşak ise Avrupa'nın savaş sırasında dağılmasına ve sonrasında dünya hegemonyasını kaybetmesine tanık olmuştur. Bu da eski dönemin "egemen" güçlerinin etkisiz kalmasına ve çekilmeye zorlanmasına, bölgenin yeni nüfuz kavgalarına açık bir hale gelmesine yol açmıştır. Aynı dönemde Arap dünyasında ortaya çıkan boşluğu doldurmak üzere Sovyetler Birliği ile ABD harekete geçmişlerdir.

Ülkelerin dış siyaseti her ne kadar ağırlıklı olarak uluslararası sistem tarafından belirlense de, iç dinamiklerden ayrı tutulabilecek, ya iç siyasal yapı analizinin tamamlanmasından sonra ayrıca eklenebilecek bir dışsallık olarak düşünüle-

mez. İç ve dış dinamikler arasındaki bağlantı çok daha karmaşıktır. Bu iki boyut birbirlerini etkileyerek bir bütünsellik oluştururlar. Bu genel yaklaşıma üçüncü dünya ülkeleri için bir ekleme yapılmasında yarar olacaktır. Özellikle Soğuk Savaş konjonktüründe bu ülkeler dünya sisteminin temel tarafları arasında konumlandıkları ve kendi yollarını bu tarafların dünya siyasetinde bıraktıkları boşluklar üzerinden çizdikleri için, dış dinamik azgelişmiş ülke siyasetinde öncelikli bir yer tutmaktadır. Mısır Soğuk Savaş kutupları arasında yaşanan çekişmenin yarattığı boşlukları taktik avantajlara dönüştürmüş, bağlantısızlık hareketi içindeki konumlanışı ile bu çekişmenin yarattığı boşluktan yararlanarak kendine uygun bir dış siyaset zemini ve gündemi yaratmayı başarmıştır.

Mısır özelinde, iç siyasette yapılan her düzenlemenin, atılan her adımın uluslararası etkenlerle yakından bağlantılı olması dikkat çekicidir. Öyle ki, Nasır iktidarı hiçbir zaman içe dönük bir rejim olmamış, bölgesel anlamda sürekli olarak çevresini de biçimlendirme arayışı içinde bulunmuştur. Sistem düzeyinde bakıldığında ise Mısır ulusal çıkarları açısından sistemin boşluklarından yararlanmasını bilmiştir. Bu ilişki ters yönde de geçerlidir; Mısır'ın dış siyaset pratiği ve bu pratiğin sonuçları, ülkenin iç yapılanması üzerinde derin ve belirleyici etkilerde bulunmuştur. Bu çerçevede Süveyş sorunu Mısır'ın içindeki egemenlik mekanizmalarının kavranması açısından olduğu kadar, Nasır hareketinin Arap dünyasının liderliği yönünde gerçekleştirdiği açılım bakımından da kritik bir rol oynamıştır. Çalışmamızda işaret edildiği gibi, dönemin sonu olarak 1967 Savaşı yenilgisi esas alındığında, Nasır rejiminin çözülmesindeki temel faktör de -Mısır'ın iç dinamikleri üzerinde yarattığı etkilerle birlikte- İsrail'in bölgedeki gücü ve etkinliği olmuştur.

Bu çalışmada önemsenen bir diğer boyut, Nasır iktidarının "Arap sosyalizmi" denemesidir. Nasır rejimi sanayileşme yoluyla hızlı bir sosyo-ekonomik değişim, siyasal entegrasyon ve ulusal birlik hedefine sahip olmuştur. Rejim radikal dönüşümler ve gelişme hedeflerine yönelik önemli adımlar

atmıştır. Ekonomi alanında yaygın ve etkili bir toprak reformu uygulanmış, kamunun önceliğine dayanan bir kalkınma modeli izlenmiştir. Nasır yönetiminin eğitim alanında, din ve hukuk alanlarında uyguladığı reformlar, kitlelerin önceki dönemde savaş, yenilgi ve ekonomik yoksunluklar ile rejimden duyduğu hayal kırıklıklarını harekete geçirmiş ve rejim ülkenin eğitimli, değişim isteyen kesimlerini de arkasına almıştır. Mısır, Nil vadisinin ekilebilir alanlarında yoğunlaşmış kalabalık bir nüfusa sahiptir. 19.yüzyıldan itibaren kentler üzerinde her zaman bir nüfus baskısı olmuştur. Dolayısıyla Nasır rejimi bu somut sorunları çözmek üzere kalkınma, sanayileşme, tarımsal üretimi artırma gibi hedefler üzerinde yoğunlaşmıştır. Anayasal ve yasal düzeni, siyasal sistemi yeniden yapılandırmayı öngören, uluslararası alanda özgün ancak Sovyet bloğuna yakın bir çizgi oturtmayı hedefleyen Arap sosyalizminin, Batılı veya Sovyet kökenli sosyalist yaklaşımlardan önemli farkları olduğu unutulmamalıdır. Nasır'ın Arap sosyalizmi kendini belirli bir ilkesel bütünlüğe dayanarak tanımlamaktan çok "deneme-yanılma" yöntemini esas almıştır. Nasır'ın Arap sosyalizmi üretim araçları üzerinde özel mülkiyeti kaldıran, kamu mülkiyeti tesis eden ve modern işçi sınıfına dayanan bir model değildir. Bunun yerine devlet girişimciliğinin yanında özel mülkiyeti de korumakta, hatta geniş bir girişimci orta sınıf yaratmayı öngörmektedir. Nasır'ın Arap sosyalizmi, sosyal adaletin toplumsal temellerini sağlamlaştırmaya, tarımda ve sanayide etkinliği artırmaya yönelen, sınıf esaslı olmayan, nüfusun bütün kesimlerini ulusal bir eksende birleştiren bir azgelişmiş ülke sosyalizmidir.

Rejim 1952 darbesinin ardından, önceleri meşruluk temeli görece zayıf bir askeri diktatörlük görünümü taşımıştır. Daha önceki dönemde Britanya egemenliğinde kurulan parlamenter deneyim ve kukla hükümetler halkta yaygın bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Hür Subaylar 1952'de yönetim mekanizmasını ele geçirdiklerinde halkın gözünde ülkede başka bir siyasal alternatif mevcut görünmemektedir. Halk temel olarak yabancı kontrolünden kurtulmak, sanayileşme ve

refah istemektedir. Bunun demokratik ya da otoriter yollardan hangisiyle yapılacağı o an için önemini kaybetmiştir. Hür Subaylar hareketi 1954 sonrası eski rejimin üstyapısını oluşturan siyasal partileri, parlamentoyu, monarşiyi ve danışmanlar kurulunu yok ettikten sonra, bunların yerini almak üzere benzer kurumlar oluşturmamış, bunun yerine ordu ve bürokrasi üzerinde yükselen bir yapı ortaya çıkmıştır. Ancak aynı rejim iç ve dış siyasette ulusal birliği sağlayan, toprak reformunu gerçekleştiren, Bandung Konferansı'nda kendini gösteren, Süveyş Kanalı'nı millileştiren, Süveyş Krizi sırasında İngiliz ve Fransız'ları geri püskürten bir başarı grafiği sergilemiştir. Hür Subaylar hareketi ulusal ve uluslararası planda bir çok öğenin bir araya gelmesiyle meşruluk zeminini genişletmeyi başarmıştır.

Nasır yönetimi Suriye ile birlik ve Arap Birliği çabalarında, daha sonra da Arap sosyalizmine ilişkin söylem ve uygulamaları sonucunda Mısır'da ve Arap dünyasında popüler bir destek sağlamıştır. Bir özgül kriz ortamında ulusal hafızayı, kolektif değerleri ve alışkanlıkları harekete geçiren devrimci önderlik ulusal/ırksal onura, inanç ve ısrara/devamlılığa dayanarak başarı sağlamıştır. Nasır iktidarı bu meşruluk zeminini yitirmeden modernleşme ve gelişmenin yukarıdan dayatıldığı bir model oluşturmuştur.

Suriye, Irak ve Mısır'ın bağımsızlık sonrası yaşadığı zorluklar, diğer üçüncü dünya ülkelerinin deneyimlerinden çok da farklı değildir. Bu ülkelerin hemen tümünde askeri ya da tek parti yönetimlerine yol açacak biçimde çoğulculuk ve parlamentarizm konularında çelişkili yaklaşımlar görülmektedir. Siyasal istikrarsızlıklardan merkezi bürokrasinin ve güvenlik güçlerinin yaygınlaştırılması yoluyla kurtulmaya çalışan Nasır rejimi, baskıcı olmakla ya da Mısır'da yoksulluğu tümüyle ortadan kaldıramamakla, İsrail'i yok etme amacında başarısızlığa uğramakla eleştirilmiştir. Ancak diğer üçüncü dünya ülkeleriyle karşılaştırıldığında onların çoğundan daha başarılı olduğu görülür. Nasır döneminde Mısır, Arap dünyası içinde yaşadığı geleneksel izolasyonizmden kurtulmuş, Araplara ilişkin sorunlar ve tartışmalar ulus-

lararası planda daha geniş bir projenin parçası haline getirilmiştir. Mısır yalnızca diplomatik alanda değil, Arap halkının gözünde Arap dünyasının liderliğini üstlenmiştir.

KAYNAKLAR

KİTAPLAR

ABADI, Jacob, **Britain's Withdrawal From the Middle East: 1947-1971 The Economic and Strategic Imperatives**, Princeton: The Kingston Press Inc., 1982.

ABD-EL MALİK, Enver, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, Çeviren: Adnan Cemgil, İstanbul: Altın Kitaplar, 1971.

ABDEL-FADIL, Mahmoud, **The Political Economy of Nasserism: A Study in Employment and Income Distribution Policies in Urban Egypt, 1952-72**, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

ABDEL-MALEK, Anouar, **Egypt: Military Society: The Army Regime, The Left, and Social Change under Nasser**, New York: Random House, 1968.

ABDEL-MALEK, Anouar (der.), **Contemporary Arab Political Thought**, Londra: Zed Books Ltd., 1983.

ABDUNNASIR, Cemal, **Arap Devriminin Yöntemleri**, Çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul: Habora Kitabevi, 1970.

ABU EL-FETH, Ahmet, **Mısır İhtilâlinin İçyüzü ve Nasır**, Çeviren: Nusret Kuruoğlu, İstanbul: Rek-Tur Kitap Servisi, 1965.

ABU JABER, Kamel, **Arap Baas Sosyalist Partisi: Tarihi, İdeolojisi ve Örgütü**, Çeviren: Ahmet Ersoy, Ankara: Altınok Matbaası, 1970.

ADAMS, Michael (der.), **The Middle East: A Handbook**, New York: Praeger Publishers, 1971.

AL-SAYYID, Afaf Lutfi, **Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations**, Londra: Praeger Publishers, 1968.

AL-SAYYID MARSOT, Afaf Lutfi, **Egypt in the Reign of Muhammad Ali**, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

ALTUNDAĞ, Şinasi, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1831-1841**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.

ANDERSON, Matthew Smith, **Doğu Sorunu: 1774-1923**, Çeviren: İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

ANTONIUS, George, **The Arab Awakening**, Yeniden Basım, Londra: Jarrold and Sons Ltd., 1945.

APTER, David (der.), **Ideology and Discontent**, NewYork: The Free Press, 1964.

ARKOUN, Mohammed, **İslam Üzerine Düşünceler**, Çeviren: Hakan Yücel, İstanbul: Metis Yayınları, 1999.

ARMAOĞLU, Fahir, **Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)**, Üçüncü Baskı, Ankara:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994.

AYUBİ, Nazih, **Arap Dünyasında Din ve Siyaset**, Çev.Yavuz Alogan, İstanbul: Cep Kitapları, 1993.

AYUBI, Nazih N., **Over-stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East**, Londra: I.B. Tauris, 1995.

BAKER, Raymond William, **Egypt's Uncertain Revolution Under Nasser and Sadat**, New York: Harvard University Press, 1978.

BALFOUR-PAUL, Glen, **The End of Empire in the Middle East: Britain's Relinquishment of Power in her Last Three Arab Dependencies**, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

BARBIR, Karl K., **Ottoman Rule in Damascus - 1708-1758**, New Jersey: Princeton University Press, 1980.

BARNETT, N.Michael, **Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order**, New York: Columbia University Press, 1998.

BATATU, Hanna, **The Egyptian, Syrian, and Iraqi Revolutions: Some Observations on Their Underlying Causes and Social Character**, Washington: Georgetown University Press, 1983.

BEHBEHANI, Hashim S., **The Soviet Union and Arab Nationalism: 1917-1966**, Londra: KPI Ltd., 1986.

BERKES, Niyazi, **İslamiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm**, İstanbul: Köprü Yayınları, 1969.

BIANCHI, Robert, **Unruly Corporatism: Associational Life in Twentieth-Century Egypt**, New York: Oxford University Press, 1989.

BILL, James A. - LEIDEN, Carl, **The Middle East: Politics and Power**, İkinci Baskı, Boston: Allyn and Bacon Inc., 1975.

BILL, James A. - LEIDEN, Carl, **Politics in the Middle East**, Boston: Little, Brown and Company, 1979.

BINDER, Leonard, **The Ideological Revolution in the Middle East**, New York: John Wiley and Sons Inc., 1964

BLACK, Cyril E. - BROWN, Carl (derl.), **Modernization in the Middle East**, Londra: The Darwin Press, 1992.

BLUNT, Wilfrid Scawen, **My Diaries: Being a Personal Narrative of Events 1888-1914**, Tek Cilt Olarak Basımı, Londra: Martin Secker,1932.

BOTMAN, Selma, **Egypt: From Independence to Revolution, 1919-1952**, New York: Syracuse University Press, 1991.

BROMLEY, Simon, **Rethinking Middle East Politics**, Austin: University of Texas Press, 1994.

BRUN, Ellen - HERSH, Jacques, **Soviet-Third World Relations in a Capitalist World**, Londra: The Macmillan Press Ltd., 1990.

CAMMACK, Paul (vd.), **Third World Politics: A Comparative Introduction**, Üçüncü Baskı, Londra: Macmillan Education Ltd., 1988.

CASSEN, Robert (der.), **Soviet Interests in the Third World**, Londra: Sage Publications, 1985.

CHALIAND, Gerard, **Revolution in the Third World**, Londra: The Harvester Press, 1977.

CLOUGH, Robert, Labour: **A Party Fit for Imperialism**, Londra: Larkin Publications, 1992.

ÇETİN, Atilla, **Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği** -Osmanlı Belgelerine Göre-, İstanbul: 1998.

DAM, Nikolaos van, **Suriye'de İktidar Mücadelesi**, Çeviren: Semih İdiz-Aslı Falay Çalkıvik, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

DAVISHA, Adeed, **The Arab Radicals,** New York: Council on Foreign Relations Books, 1986.

DAWN, Ernest C., **Osmanlıcılıktan Arapçılığa**, Çeviren: Bahattin Aydın-Taşkın Temiz, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.

DEKMEJIAN, Hrair R., **Egypt under Nasser: A Study in Political Dynamics**, Londra: University of London Press Ltd., 1971.

DIB, Moussa, **The Arab Bloc in the United Nations**, Amsterdam: International Educational Publishing House, 1956.

DÖKMECİYAN, R.Hrair, **Arap Dünyasında Köktencilik**, Çeviren: Muhammed Karahanoğlu, İstanbul: İlke Yayınları, 1992.

DURI, Abd al-Aziz, **The Historical Formation of the Arab Nation,** (İngilizceye çeviren: Lawrence I.Conrad), New York: Croom Helm Ltd., 1987.

EL-AWAISI, Abd Al-Fattah Muhammad, **The Muslim Brothers and the Palestine Question 1928-1947**, Londra: Tauris Academic Studies, 1998.

EL KUDSİ, Ahmet, **Arap Dünyasında Milliyetçilik ve Sınıf Mücadelesi**, Çeviren: Orhan Koçak, İstanbul: Köz Yayınları, 1975.

EL-SADAT, Anwar, **In Search of Identity: An Autobiography**, Fontana/Collins, 1978.

ESPOSITO, John - DONOHUE, John, **Değişim Sürecinde İslam**, Çevl.Ali Yaşar Aydoğan-Aydın Ünlü, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.

FARAQ, E.S. (der.), **Nasser Speaks: Basic Documents**, Londra: The Morssett Press, 1972.

FARID, Abdel Magid, **Nasser: The Final Years**, Lübnan: Ithaca Press, 1996.

FLORY, Maurice - MANTRAN, Robert, **Les Regimes Politiques des Pays Arabes**, Paris: Presses Universitaires de France, 1968.

FROMKIN, David, **Barışa Son Veren Barış**, Çeviren: Mehmet Harmancı, Üçüncü Baskı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1994.

GERSHONI, Israel - JANKOWSKI, James, **Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930**, New York: Oxford University Press, 1986.

GERSHONI, Israel - JANKOWSKI, James, **Redefining the Egyptian**

Nation: 1930-1945, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

GINAT, Rami, **Egypt's Incomplete Revolution: Lutfi al-Khuli and Nasser's Socialism in the 1960's**, Frank Cass, 1997.

GOLAN, Galia, **The Soviet Union and National Liberation Movements in the Third World**, Londra: Unwin Hyman Ltd., 1988.

GOLAN, Galia, **Soviet Policies in the Middle East: From World War II to Gorbachev**, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

GORDON, Joel, **Nasser's Blessed Movement: Egypt's Free Officers and the July Revolution**, Oxford: Oxford University Press, 1992.

GURTOV, Melvin, **The United States Against the Third World**, New York: Praeger Publishers, 1974.

GÖNLÜBOL, Mehmet vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, 9.Baskı, Ankara: Sivasal Kitabevi, 1996.

GÜLALP, Haldun, **Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi**, İstanbul: Birikim Yayınları, 1979.

HAIM, Sylvia G., **Arab Nationalism: An Anthology**, İkinci Baskı, Los Angeles: University of California Press, 1964.

HALLIDAY, Fred, **Arabia Without Sultans**, İkinci Baskı, Londra: Penguin Books, 1975.

HALLIDAY, Fred – ALAVI, Hamza (derl.), **State and Ideology in the Middle East and Pakistan**, New York: Macmillan Education Ltd., 1988.

HALPERN, Manfred, **The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa**, New Jersey: Princeton University Press, 1963.

HANAK, H., **Soviet Foreign Policy since the Death of Stalin**, Londra: Routledge and Kegan Paul, 1972.

HARARI, Maurice, **Government and Politics of the Middle East**, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1962.

HEYKEL, M.Hasaneyn, **Kahire Dosyası**, Çeviren: Berin Büktaş, Ankara: Bilgi Yayınları, 1974.

HEIKAL, Mohammed, **Sphinx and Commissar: The Rise and Fall of Soviet Influence in the Middle East**, Londra: Collins, 1978.

HEIKAL, H.Mohamed, **Cutting the Lion's Tail: Suez Through Egyptian Eyes**, Londra: Andre Deutsch Limited, 1986.

HOLT, P.M., **Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922: A Political History**, New York: Cornell University Press, 1969.

HOPWOOD, Derek, **Egypt: Politics and Society 1945-1990**, Üçüncü Baskı, Londra: Harper Collins Publications, 1991.

HOSSEINZADEH, Esmail, **Soviet Non-Capitalist Development: The Case of Nasser's Egypt**, New York: Praeger Publishers, 1989.

HOURANI, Albert, **Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939**, Londra: Oxford University Press, 1962. Aynı metnin çevirisi: HOURANI, Albert, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, İkinci Baskı, Çeviren: Latif Boyacı-Hüseyin

Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.

HOURANI, Albert, **The Emergence of the Modern Middle East**, Los Angeles: University of California Press, 1981.

HOURANI, Albert (der.), **The Modern Middle East**, Londra: Tauris Readers, 1993

HOURANI, Albert, **Arap Halkları Tarihi**, Çeviren: Yavuz Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

HUREWITZ, J.C. (der.), **Diplomacy in the Near East and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914**, c.1, New York: D.Van Nostrand Company Inc., 1956.

HUREWITZ, J.C. (der.), **Diplomacy in the Near East and Middle East: 1914-1956**, c.2, New York: D.Van Nostrand Company Inc., 1956.

İBNİ HALDUN, **Mukaddime**, c.1, Çeviren: Turan Dursun, Ankara: Onur Yayınları, 1977.

İNAYET, Hamid, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, Çeviren: Hicabi Kırlangıç, İkinci Baskı, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1997.

İRTEM, Süleyman Kani, **Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi**, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1999.

ISMAEL, Tareq Y., **The Arab Left**, New York: Syracuse University Press, 1976.

ISMAEL, Tareq Y.– El-SA'ID, Rıfa'at, **The Communist Movement in Egypt: 1920-1988**, New York: Syracuse University Press, 1990.

ISSAWI, Charles, **The Arab World's Legacy**, New York: The Darwin Press, Inc., 1981.

JANKOWSKI, James - GERSHONI, Israel (derl.), **Rethinking Nationalism in the Arab Middle East**, New York: Columbia University Press, 1997.

KANET, E.Roger - BAHRY, Donna (derl.), **Soviet Economic and Political Relations with the Developing World**, New York: Praeger Publishers, 1975.

KANET, E.Roger (der.), **The Soviet Union, Eastern Europe and the Third World**, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, V, VI, VII, VIII. Ciltler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

KARPAT, Kemal (der.), **Political and Social Thought in the Contemporary Middle East**, New York: Preager Publishers, 1968.

KARPAT, H.Kemal, **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çeviren: Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi, 2001.

KATOUZIAN, Homa, **Musaddıq and the Struggle for Power in Iran**, Londra: I.B.Tauris Publishers, 1999.

KAYALI, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, Çeviren: Türkan Yönev, İstanbul:

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

KEDOURIE, Elie (der.), **Nationalism in Asia and Africa**, Londra: World University, Frank Cass, 1971.

KEDOURIE, Elie, **Politics in the Middle East**, Oxford: Oxford University Press, 1992.

KENT, Marian (der.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, Çeviren: Ahmet Fethi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

KHALIDI, Rashid (vd.), **The Origins of Arab Nationalism**, New York: Columbia University Press, 1991.

KHOURY, Philip S., **Urban Notables and Arab Nationalism**, New York: Cambridge University Press, 1983.

KIMCHE, David, **The Afro-Asian Movement: Ideology and Foreign Policy of the Third World**, Kudüs: Israel Universities Press, 1973.

KINGSTON, W.T. Paul, **Britain and the Politics of Modernization in the Middle East 1945-1958**, Cambridge: Cambridge Middle East Studies, 1996.

KISSINGER, Henry, **Diplomacy**, New York: Simon and Schuster, 1994.

KURŞUN, Zekeriya, **Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri**, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992.

KUNIHOLM, Bruca R., **The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece**, New Jersey: Princeton University Press, 1980.

KÜÇÜK, Yalçın, **Aydın Üzerine Tezler: 1830-1980**, c.1, Tekin Yayınevi, Üçüncü Basım, 1990.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, **Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)**, Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık hareketi (1908-1918)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.

LACOUTURE, Jean, **The Demigods: Charismatic Leadership in the Third World**, (İngilizceye çeviren: Patricia Wolf), New York: Alfred A.Knopf Inc., 1970.

LAPIDUS, Ira, **Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası**, Çeviren: İ.Safa Üstün, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.

LAQUEUR, Walter, **The Road to War: The Origin and Aftermath of the Arab-Israeli Conflict 1967-8**, Penguin Books, 1969.

LAQUEUR, Walter, **The Struggle for the Middle East: The Soviet Union and the Middle East 1958-70**, Gözden geçirilmiş basım, Penguin Books, 1972.

LECA, Jean (haz.), **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Çeviren: Siren İdemen, İstanbul: Metis Yayınları, 1996.

LENCZOWSKI, George, **The Middle East in World Affairs**, New York: Cornell University Press, 1962.

LIA, Brynjar, **Müslüman Kardeşlerin Doğuşu**, Çeviren: İhsan Toker, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000.

LITTLE, Tom, **Modern Egypt**, New York: Praeger Publishers, 1967.

LOCKMAN, Zachary (der.), **Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies**, State University of New York Press, 1994.

LUCIANI, Giacomo (der.), **The Arab State**, Londra: Routledge Publishers, 1990.

MA'OZ, Moshe – PAPPE, Ilan (derl.), **Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within**, Londra: Tauris Academic Studies, 1997.

MABRO, Robert, **The Egyptian Economy: 1952-1972**, Oxford: Clarendon Press, 1974.

MACFARLANE, S.Neil, **Superpower Rivalry and Third World Radicalism: The Idea of National Liberation**, Maryland: The John Hopkins University Press, 1985.

MAGNUS, Ralph H. (der.), **Documents on the Middle East: United States in the Middle East**, Washington D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1969.

MANSFIELD, Peter, **Mısır İhtilâli ve Nasır**, Çeviren: Ergün Tuncalı, İstanbul: Kitapçılık Ticaret Yayınları, 1967.

MANSFIELD, Peter, **Nasser's Egypt**, Londra: Penguin Books, 1969.

MANSFIELD, Peter (der.), **The Middle East: A Political and Economic Survey**, Dördüncü Basım, Londra: Oxford University Press, 1973.

MANSFIELD, Peter, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Çeviren: Nuran Ülker, İstanbul: Sander Yayınları, 1975.

MANSFIELD, Peter, **The Arabs**, Londra: Penguin Books, 1978.

MARLOWE, John, **Arab Nationalism and British Imperialism: A Study in Power Politics**, Londra: Frederich A.Praeger Publishers, 1961.

MENON, Rajan, **Soviet Power and the Third World**, Yale University Press, 1986.

Modern Arab Nationalism: Sources, Themes, and Issues, The Hebrew University of Jerusalem – The Rothberg School for Overseas Students, 1994.

NACİ, Fethi, **Az Gelişmiş Ülkeler ve Sosyalizm**, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1965.

NASSER, Gamal Abdul, **Egypt's Liberation: The Philosophy of the Revolution**, İkinci Baskı, Washington: Public Affairs Press, 1956.

NASSER, Camal Abd-El, **Mısır İhtilalinin İçyüzü** (Devrimin Felsefesi'nin Özeti), İstanbul: Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık T.A.Ş., 1954.

NASSER, Hoda Gamal Abdel, **Britain and the Egyptian Nationalist Movement 1936-1952**, Lübnan: Ithaca Press, 1994.

NAYYAR, Deepak (der.), **Economic Relations Between Socialist Countries and the Third World**, Londra: The Macmillan Press Ltd., 1977.

NUTTING, Anthony, **Nasser**, Londra: Constable and Company Ltd., 1972.

ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Üçüncü Baskı, İstanbul: Hil Yayın, 1995.

OWEN, Roger, State, **Power and Politics in the Making of the Modern Middle East**, Londra: Routledge Publishers, 1992.

ÖZYÜKSEL, Murat, **Hicaz Demiryolu**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

PARSONS, Anthony, **They Say The Lion: Britain's Legacy to the Arabs: A Personal Memoir**, Londra: Jonathan Cape Ltd., 1986.

PATAI, Raphael, **Society, Culture and Change in the Middle East**, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, New York: University of Pennsylvania Press, 1969.

PENNAR, Jaan, **The USSR and the Arabs: The Ideological Dimension 1917-1972**, Londra: C.Hurst and Company, 1973.

PERETZ, Don (der.), **The Middle East: Selected Readings**, New York: Houghton Mifflin Company, 1973.

POLK, William R. - CHAMBERS, Richard C. (der.), **Beginnings of Modernization in the Middle East**, New York: The University of Chicago Press, 1968.

RANDALL, Vicky (der.), **Political Parties in the Third World**, Londra: Sage Publications, 1988.

REJWAN, Nissim, **Nasserist Ideology: Its Exponents and Critics**, Kudüs: Israel Universities Press, 1974.

SAAB, Gabriel, **The Egyptian Agrarian Reform: 1952-1962**, Londra: Oxford University Press, 1967.

SALAME, Ghassan (der.), **Democracy without Democrats?: The Renewal of Politics in the Muslim World**, Londra: I.B.Tauris Publishers, 1994.

SAYED-AHMED, Muhammad Abd el-Wahab, **Nasser and American Foreign Policy: 1952-1956**, Londra: LAAM Ltd., 1989.

SHARABI, H.B., **Governments and Politics of the Middle East in the Twentieth Century**, New York: D.Van Nostrand Reinhold Company, 1962.

SHARABI, Hisham, **Nationalism and Revolution in the Arab World**, New York: D.Van Nostrand Reinhold Company, 1966.

SHARABI, Hisham, **Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875-1914**, Londra: The John Hopkins Press, 1970.

SHAW, Stanford J. - SHAW, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c.2, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 1983.

SINOUE, Gilbert, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun**, Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitapçılık, 1999.

SIVAN, Emmanuel, **Radical Islam: Medieval Theology and Modern Politics**, New York: Yale University Press, 1985.

STEPHENS, Robert, **Nasser: A Political Biography**, Londra: The Penguin Press, 1971.

SPAGNOLO, John (der.), **Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective**, Oxford: Ithaca Press, 1996.

SULTAN Abdülhamit, **Siyasi Hatıratım**, İstanbul: Hareket Yayınları, 1974.

SYKES, Mark, **The Future of the Near East**, Whitefriars: Pelican Press, 1913.

TACHAU, Frank (der.), **Political Parties of the Middle East and North Africa**, Londra: Mansell Publishing Limited, 1994.

TAHTAVİ, Rifa'a Rafi, **Paris Gözlemleri**, Hazırlayan: Cemil Çiftçi, İstanbul: Ses Yayınları, 1992.

TAUBER, Eliezer, **The Emergence of the Arab Movements**, Londra: Frank Cass, 1993.

TAYLOR, Alan R., **The Arab Balance of Power**, New York: Syracuse University Press, 1982.

THOMAS, Hugh, **Suez**, New York: Harper and Row Publishers, 1966.

TİBİ, Bessam, **Arap Milliyetçiliği**, Çeviren: Taşkın Temiz, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.

TURHAN, Mehmet, **Siyasal Elitler**, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1991.

UÇAROL, Rifat, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1819)** (Askeri ve Siyasi Hayatı), İkinci Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi** II.Cilt, Beşinci Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

VATIKIOTIS, P.J., **Pattern For New Nations?**, Bloomington: Indiana University Press, 1961.

VATIKIOTIS, P.J., **Nasser and His Generation**, New York: St.Martin's Press Inc., 1978.

VATIKIOTIS, P.J., **Arab and Regional Politics in the Middle East**, New York: St.Martin's Press, 1984.

VATIKIOTIS, P.J., **The Middle East from the End of Empire to the End of the Cold War**, Londra: Routledge Publishers, 1997.

WATERBURY, John, **The Egypt of Nasser and Sadat: The Political Economy of Two Regimes**, İkinci Baskı, Oxford: Princeton University Press, 1984.

WATERFIELD, Gordon, **Egypt**, New York: Walker and Company, 1967.

WHEELOCK, Keith, **Nasser's New Egypt: A Critical Analysis**, New York: Praeger Publishers, 1960.

WORSLEY, Peter, **The Third World**, İkinci Baskı, New York: The University of Chicago Press, 1970.

ZEINE, Zeine N., **The Emergence of Arab Nationalism**, Üçüncü Baskı, New York: Caravan Books, 1973.

ZELTZER, Moshe, **Ideologies in the Near East 1946-1972**, New York: Vantage Press, 1975.

MAKALELER

ABDALLA, Nazem, The Role of Foreign Capital in Egypt's Economic Development: 1960-1972", **International Journal of Middle East Studies**, no.14, 1982, ss.87-97.

ABU-MANNEH, Butrus, "The Christians Between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Bustus Al-Bustani", **International Journal of Middle East Studies**, no.11, 1980, ss.287-304.

ABUKHALIL, As'Ad, "George Habash and the Movement of Arab Nationalists: Neither Unity Nor Liberation", **Journal of Palestine Studies**, c.28, no.4, Yaz 1999, ss.91-103.

"Agreement on the Suez Canal Base: Britain and Egypt" (19 Ekim 1954), **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914** içinde, der.J.C.Hurewitz, New York: D.Van Nostrand Company, Inc., 1956, ss. 383-384.

AHMAD, Feroz, "Arab Nationalism, and the Specter of Neocolonialism", **Monthly Review**, c.42, no.9, Şubat 1991.

AHMAD, Feroz, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler** içinde, der.Marian Kent, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, ss.6-35.

AL-BANNA, Hasan, "New Renaissance: The Viewpoint of the Muslem Brotherhood", **Political and Social Thought** içinde, der.Kemal H Karpat, New York: Frederick A.Praeger Publishers, 1968, ss.115-122.

ALDRICH, Winthrop W., "The Suez Crisis", **Foreign Affairs**, c.45, no.3, Nisan 1967, ss.541-552.

ALTUNDAĞ, Şinasi, "Mehmet Ali Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, (Leyden Baskısı esas alınarak), c.76, İstanbul: Maarif Basımevi, 1957, ss.566-579.

AMIN, Samir, "Self-Reliance and the New International Economic Order", **Monthly Review**, c.29, no.3, Temmuz-Ağustos 1977, ss.1-21.

"Amir Faysal's Memorandum to the Supreme Council at the Paris Peace Conference" (1 Ocak 1919), **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914** içinde, der.J.C.Hurewitz, New York: D.Van Nostrand Company, Inc., 1956, ss. 38-39.

AULAS, Marie-Christine, State and Ideology in Republican Egypt: 1952-82", **State and Ideology in the Middle East and Pakistan** içinde, der.Fred Halliday-Hamza Alavi, New York: Macmillan Education Ltd., 1988, ss.133-166.

AYUBI, N.M.Nazih, "The Political Revival of Islam: The Case of Egypt", **International Journal of Middle East Studies**, no.12, 1980, ss.481-499.

BARON, Beth, Mothers, Morality, and Nationalism in Pre-1919 Egypt",**The Origins of Arab Nationalism** içinde, der.Rashid Khalidi vd., New York: Columbia University Press, 1991, ss.271-288.

BEININ, Joel, "Islam, Marxism, and the Shubra al-Khayma Textile Workers: Muslim Brothers and Communists in the Egyptian Trade Union Movement", **Islam, Politics, and Social Movements**, der.Edmund Burke, III-Ira M.Lapidus, Londra: I.B.Tauris and Co Ltd., 1988, ss.207-227.

BEININ, Joel, "Will the Real Egyptian Working Class Please Stand Up?", **Workers and Working Classes in the Middle East**, der.Zachary Lockman, New York: State University of New York Press, 1994, ss.247-270.

BINDER, Leorand, "Ideologic Foundations of Egyptian Arab Nationalism", **Ideology and Discontent** içinde, der.David Apter, New York: The Free Press, 1964, ss.132-140.

CAMPBELL, John C., 'The Soviet Union and the United States in the Middle East", **The Annals**, Mayıs 1972, ss.126-135.

CHAICHIAN, Mohammad A., "The Effects of World Capitalist Economy on Urbanization in Egypt, 1800-1970", **International Journal of Middle East Studies**, no.20, 1988, ss.23-43.

CHEJNE, Anwar G., "Egyptian Attitudes Toward Pan-Arabism", **The Middle East Journal**, c.11, no.3, Yaz 1957, ss.253-268.

CLARK, E.C., "The Ottoman Industrial Revolution", **International Journal of Middle East Studies**, no.5, 1974, ss.65-76.

COURY, Ralph M., "Who 'Invented' Egyptian Arab Nationalism? Part 1", **International Journal of Middle East Studies**, no.14, 1982, ss.249-281.

COURY, Ralph M., "Who 'Invented' Egyptian Arab Nationalism? Part 2", **International Journal of Middle East Studies**, no.14, 1982, ss.459-479.

CRECELIUS, Daniel, "Al-Azhar in the Revolution", **The Middle East Journal**, c.20, No.1, Kış 1966, ss.31-49.

CROMER, The Earl of, «Why Britain Acquired Egypt in 1882», (1908), **Modern History Sourcebook**, (The Earl of Cromer, **Modern Egypt**, (New York: Macmillan, 1908), Cilt I.xvii-xviii'den alınmıştır), Çevrimiçi: http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.html, 19.04.2000.

CUNO, Kenneth M., "The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal", **International Journal of Middle East Studies**, no.12, 1980, ss.245-275.

DARKOT, Besim ve J H KRAMERS, "Mısır", **İslam Ansiklopedisi**, (Leyden Baskısı esas alınarak), c.81-82, İstanbul: Maarif Basımevi 1958, ss.217-250.

DAWN, C.Ernest, "The Rise of Arabism in Syria", **The Middle East Journal**, c.16, no.2, Bahar 1962, ss.145-168.

DAWN, C.Ernest, "The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years", **International Journal of Middle East Studies**, no.20, 1988, ss.67-91.

DE GOEJE, M.J., "Arabistan", **İslam Ansiklopedisi**, (Leyden Baskısı esas alınarak), c.6-7, İkinci Baskı, İstanbul: Maarif Basımevi, 1960, ss.472-486.

"Decree Law 178 of 1952 – The Agrarian Law", **The Middle East Journal**, c.7, no.1, Kış 1953, ss.74-81.

DEMEJİAN, R.Hrair, "Marx, Weber and the Egyptian Revolution", **The Middle East Journal**, no.2, Bahar 1976, ss.158-172.

"Egyptian and British Views on Revision of the 1936 Treaty" (20 Aralık 1945-26 Ocak 1946), **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914** içinde, der. J.C.Hurewitz, c.1, D.Van Nostrand Company, Inc., New York, 1956, ss. 259-261.

EHTESHAMI, Anoushiravan – MURPHY, Emma C., "Transformation of the Corporatist State in the Middle East", **Third World Quarterly**, c.17, no.4, 1996, ss.753-772.

EL-AMIN, Mohammed Nuri, "The Role of International Communism in the Muslim World and in Egypt and the Sudan", **British Journal of Middle Eastern Studies**, c.23, no.1, 1996, ss.29-53.

ENAYET, Hamid, "Islam and Socialism in Egypt", **Middle Eastern Studies**, c.4, no.2, Ocak 1968.

"Establishment of the British Protectorate Over Egypt" (18-19 Aralık 1914), **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1914-1956**, der. J.C.Hurewitz, c.2 içinde, D.Van Nostrand Company, Inc., New York: 1956, ss .4-7.

HEIKAL, Mohamed Hassanein, "Egyptian Foreign Policy", **Foreign Affairs**, Temmuz 1978, ss.714-727.

HOTİNLİ, Rauf Ahmed, "Arabi Paşa", **İslam Ansiklopedisi** (Leyden Baskısı esas alınarak), c.76, Maarif Basımevi, İkinci Baskı, 1960, ss.470-472.

HOURANI, Albert, "The Anglo-Egyptian Agreement: Some Causes and Implications", **The Middle East Journal**, c.9, no.3, Bahar 1955, ss.238-255.

HOURANI, Albert, "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", **Ortadoğu'da Modernleşme** içinde, der.S.Shaw vd., İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, ss.61-99.

HUSSAIN, Mahmoud, "Nasserism in Perspective", **Monthly Review**, c.23, no.6, Kasım 1971.

İBRAHİM, Saad Eddin, "Anatomy of Egypt's Militant Islamic Groups", **International Journal of Middle East Studies**, no.12, 1980, ss.423-453.

İNAN, Hüricihan, "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", **Toplum ve Bilim**, no.23, Güz 1983, ss.9-39.

ISMAEL, Tareq Y., "Hizb Al-Ba'ath Al-Arabi Al-Ishtiraki", **The Arab Left**

içinde, der.Tareq Y.Ismael, New York: Syracuse University Press, 1976, ss.20-51.

ISMAEL, Tareq Y., "The United Arab Republic and the Sudan", **The Middle East Journal**, c.23, no.1, Kış 1969, ss.14-28.

ISSAWI, Charles, "The Arab World's Heavy Legacy", **Foreign Affairs**, c.43, no.3, Nisan 1965, ss.501-512.

ISSAWI, Charles, "Growth and Structural Change in the Middle East" **The Middle East Journal**, c.25, no.3, Yaz 1971, ss.309-324.

JANKOWSKI, James, "Egyptian Responses to the Palestine Problem in the Interwar Period", **International Journal of Middle East Studies**, no.12, 1980, ss.1-38.

JANOWSKI, James, "Arab Nationalism in 'Nasserism' and Egyptian State Policy, 1952-1958", **Rethinking Nationalism in the Arab Middle East** içinde, derl.James Jankowski-Israel Gershoni, New York: Columbia University Press, 1997, ss.150-167.

KANET, Roger E., "The Soviet Union and the Third World", **The Soviet Union, Eastern Europe and the Third World** içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, ss.5-13.

KANOVSKY, E., "Arab Economic Unity", **The Middle East Journal**, c.21, no.2, Bahar 1967, ss.213-235.

KEDDIE, Nikkie R., "Ideology, Society and the State in Post-Colonial Muslim Societies", **State and Ideology in the Middle East and Pakistan** içinde, derl.Fred Halliday-Hamza Alavi, New York: Macmillan Education Ltd., 1988, ss.9-30.

KEDDIE, Nikkie R., "Is There A Middle East?", **International Journal of Middle East Studies**, c.4, 1973, ss.255-271.

KELLY, J.B., "Mehemet 'Ali's Expedition to the Persian Gulf: 1837-1840", I.Bölüm, **Middle East Studies**, c.1, no.4, Temmuz 1965, ss.350-381.

KELLY,J.B., "Mehemet 'Ali's Expedition to the Persian Gulf: 1837-1840", II.Bölüm, **Middle East Studies**, c.2, no.1, Ekim 1965, ss.31-61.

KERR, Malcolm H., "The Emergence of a Socialist Ideology in Egypt", **The Middle East Journal**, c.16, no.2, Bahar 1962, ss.127-144.

KEYDER, Çağlar, "Proto-Endüstri Kavramı ve Çevre Ülkelerde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat", **Toplum ve Bilim**, no.13, Bahar 1981, ss.93-106.

KHALIDI, Rashid, "Arab Nationalism: Historical Problems in the Literature", **The American Historical Review**, c.96, no.5, Aralık 1991, ss.1363-1373.

KIMCHE, David, "The Political Superstructure of Egypt in the Late Eighteen Century", **The Middle East Journal**, c.22, no.4, Güz 1968, ss.448-462.

LAQUEUR, Walter, "Russia Enters the Middle East", **Foreign Affairs**, c.47, no.1, Ekim 1968, ss.296-308.

LITTLE, Tom, "The United Arab Republic", **The Middle East: A Hand-**

book içinde, der. Michael Adams. New York: Praeger Publishers, 1971. ss.317-334.

LOCKMAN, Zachary, "British Policy Toward Egyptian Labor Activism, 1882-1936", **International Journal of Middle East Studies**, no.20, 1988, ss.265-

LOUIS, Roger, "The Era of the Mandates System and the Non-European World", **The Expansion of International Society** içinde, der.Hedley Bull-Adam Watson, Oxford: Clarendon Press, 1984, ss.201-213.

MABRO, Robert, "Egypt's Economic Relations with the Socialist Countries", **Economic Relations Between Socialist Countries and the Third World** içinde, der. Deepak Navyar, Londra: MacMillan Press Ltd., 1977, ss.53-77.

MEITAL, Yoram, "The Khartoom Conference and Egyptian Policy After the 1967 War: A Reexamination" **The Middle East Journal**, c.54, no.1, Kış 2000, ss.64-82.

MOSELY, Philip E., "Soviet Policy in the Developing Countries", **Foreign Affairs**, c.43, no.1, Ekim 1964, ss.87-98.

MUSELLEM, B.F., "Ali Mübarek'in Modern Vizyonu", **İslam Şehri** içinde, İkinci Baskı, der.R.B.Serjeant, Çeviren: Elif Topçugil, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, ss.235-257.

NADELMANN, Ethan, "Setting The Stage: American Policy Toward The Middle East, 1961-1966", **International Journal of Middle East Studies**, no.14, 1982, ss.435-457.

NASIR, Cemal Abdü'n, "Bizim Sosyalizmimiz", (1959-1963 yılları arasındaki konuşmalarından alınmıştır), **Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi**, c.4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988, ss.309-310.

NASSER, Gamal, "Denouncement of the Proposal for a Canal Users' Association, 1956", **Modern History Sourcebook**, Çevrimiçi: http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.html, 19.04.2000.

NASSER, Gamal Abdel, "The Egyptian Revolution" (1955), **Man, State, and Society in the Contemporary Middle East** içinde, der.M.Jacob Landau, New York: Praeger Publishers, 1972, ss.38-47.

NASSER, Gamal Abdel, "The Egyptian Revolution", **Foreign Affairs**, c.33, no.2, Ocak 1955, ss.199-211.

OWEN, E.R.J., "Lord Cromer and the Development of Egyptian Industry: 1883-1907", **Middle East Studies**, c.2, no.4, Temmuz 1966, ss.282-301.

OWEN, Roger, "Egypt and Europe: From French Expedition to British Occupation", **The Modern Middle East** içinde, der.Albert Hourani, Londra: Tauris Readers, 1993.

ÖRS, Birsen, "Geç Modernleşen Ülkelerde Ordunun Rolü: Mısır Örneği 1952 Hür Subaylar hareketinin Temelleri ve Özellikleri", **Sosyal Bilimler Dergisi**, c.3, no.2, Temmuz 1997, ss.91-106.

OZYUKSEL, Murat, "Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri", **Türk Dış Politikasının Analizi** içinde, der.Faruk Sönmezoğlu, İstanbul: Der Yayınları,

1994, ss.5-31.

PALMER, Monte, "The United Arab Republic: An Assessment of its Failure", **The Middle East Journal**, c.20, no.1, Kış 1966, ss.50-67.

PENNAR, Jaan, "The Arabs, Marxism and Moscow: A Historical Survey", **The Middle East Journal**, c.2, no.4, Güz 1968, ss.433-447.

POLK, William R., "The Nature of Modernization: The Middle East and North Africa", **Foreign Affairs**, c.44, no.1, Ekim 1965, ss.100-110.

"Prime Minister 'Abd-Al-Nasır's Announcement of the Egyptian Agreement weth Czechosolvakia for the Purchase of Arms" (27 Eylül 1955), **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914** içinde, der.J.C.Hurewitz, New York: D.Van Nostrand Company, Inc., 1956, ss.401-405.

REID, Donald M., "Arabic Thought in the Liberal Age Twenty Years After", **International Journal of Middle East Studies**, no.14, 1982, ss.541-557.

REID, Donald, Malcolm,"Nationalizing the Pharaonic Past: Egyptology, Imperialism, and Egyptian Nationalism, 1922-1952", **Rethinking Nationalism in the Arab Middle East** içinde, derl.James Jankowski-Israel Gershoni, New York: Columbia University Press, 1997, ss.128-149.

"Resolution of the Arab-Syrian Congress at Paris" (21 Haziran 1913), **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914** içinde, der.J.C.Hurewitz, New York: D.Van Nostrand Company, Inc., 1956, ss.268-269.

"Resolution of the General Syrian Congress at Damascus" (2 Temmuz 1919), **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914** içinde, der.J.C.Hurewitz, New York: D.Van Nostrand Company, Inc., 1956, ss.62-64.

RIVLIN, Paul, "Arap Dünyasında Liderlik ve Ekonomi, 1950-1996", Çev.Erhan Şener, **Avrasya Dosyası**, c.6, no.1, İlkbahar 2000, ss.267-283.

RODINSON, Maxime, "Who Are the Arabs?", **Modern Arab Nationalism** içinde, The Hebrew University of Jerusalem, 1994, ss.1-24.

SHARABI, Hisham, "The Transformation of Ideology in the Arab World", **The Middle East Journal**, c.19, no.4, Güz 1965, ss.471-486.

SKOCPOL, Theda – TRIMBERGER, Ellen Kay, "Revolutions and the World Historical Development of Capitalism", **Social Change in the Capitalist World Economy** içinde, der.Barbara Hockey Kaplan, New York: Sage Publications, 1978, ss.121-138.

"Soviet Reaction to the Baghdad Pact, 1955", (Statement by U.S.S.R. Ministry of Foreign Affairs on Security in the Near and Middle East, 16 Nisan 1955), **Modern History Sourcebook**, (Soviet News, No. 3146 (19 Nisan 1955), ss.1-2.), Çevrimiçi: http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.html, 19.04.2000.

SPAGNOLO, John P., "The West and the Overburdened History of the Modern Middle East", **Problems of the Middle East in Historical Perspec-**

tive içinde, der.John Spagnolo, Londra: Ithaca Press, 1996, ss 275-286.

STEVENS, Georgiana G., "Arab Neutralism and Bandung", **The Middle East Journal**, c.11, no.2, Bahar 1957, ss.139-152.

"Termination of the British Protectorate in Egypt" (28 Şubat-15 Mart 1922), **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914** içinde, der.J.C.Hurewitz, c.1, New York: D.Van Nostrand Company, Inc., 1956, ss. 100-103.

"The Charter of National Action", (30 Haziran 1962), **Nasserist Ideology** içinde, der.Nissim Rejwan, Kudüs: Israel University Press, 1974, ss.192-266. Aynı metin için bkz. "The National Charter of the United Arab Republic (Egypt)", (30 Haziran 1962), **Nationalism and Revolution in the Arab World** içinde, der. Hisham Sharabi, New York: D.Van Nostrand Reinhold Company, 1966, ss.127-135.

"The Constitution of the Arab Resurrection (Ba'th) Socialist Party of Syria", **The Middle East Journal**, c.13, no.2, Bahar 1959, ss.195-200.

"The Eisenhower Doctrine on the Middle East, A Message to Congress, January 5, 1957", **Modern History Sourcebook**, Çevrimiçi: http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.html, 19.04.2000.

"The New Egyptian Constitution" (23 Haziran 1956'da kabul edilen Mısır Anayasası), **The Middle East Journal**, c.10, no.3, Yaz 1956, ss.300-306.

"The Pact of the League of Arab States" (Kahire, 22 Mart 1945), **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914** içinde, der.J.C.Hurewitz, New York: D.Van Nostrand Company, Inc., 1956, ss. 245-249.

TITO, Josip Broz, "On Certain Current International Questions", **Foreign Affairs**, c.36, no.1, Ekim 1957, ss.68-77.

TORREY, Gordon H., "The Ba'th - Ideology and Practice", **The Middle East Journal**, c.23, no.4, Güz 1969, ss.445-470.

"United States Withdrows from the Aswan High Dam Project: Announcement by the Department of State, July 19, 1956", **Documents on the Middle East** içinde, der.Ralph H.Magnus, Washington D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1969.

VOLLERS, K., "Ezher", **İslam Ansiklopedisi**, (Leyden Baskısı esas alınarak) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c.33, 1947, ss.433-442.

WARRINER, Doreen, "Land Reform and Economic Development", **National Bank of Egypt Fifteenth Anniversary Commemoration Lectures**, Kahire: Yayınevi Yok, 1955, ss.1-42.

Türkiye'nin 1950'li yıllarda uluslararası alanda sahip olduğu tercih ve yönelimler nedeniyle bağlantısızlık siyaseti güden Nasır iktidarının oluşumu, iç ve dış siyaset uygulamaları ülkemizde akademik çevrelerde yeterince ele alınmadı. Osmanlı mirası, sömürgelik deneyimi, 1930 ve 1940'ların kentli sınıfsal dinamikleri, Arap milliyetçiliğinin maddi ve düşünsel temelleri Türkiye'de uzunca bir dönem gündeme giremedi. Oysa ki Mısır 1950 ve 1960'larda bağlantısızlık hareketi içinde şekillenen güçlü ve kişilikli konumu ile derinlemesine tartışılması gereken bir örnek oluşturmaktaydı. Bir dönem Arap milliyetçiliği hareketinin taşıyıcılığını üstlenen Mısır, Arap, İslâm ve Akdeniz uygarlığına yaslanan kültürüyle, tarihsel, etnik ve kültürel bağlara sahip olduğu diğer Arap halkları ve Ortadoğu ülkelerinden farklı özellikler taşımaktaydı. 19.yüzyılda Batı ülkeleriyle ilişkiler ve Osmanlı etkisi ile güçlenen tarihsel arka plan sayesinde edinilen bu nitelikler, Arap-İsrail çatışmasının öne çıktığı bir zeminde gözardı edildi.

Bugün Mısır benzeri zengin deneyimler üzerinde odaklanan araştırmaların önünü kesen bir faktör daha söz konusu. Nasıl sömürgecilik ilkel ilan ettiği dünyaya uygarlık taşıma iddiasında bulunduysa, bugün de batı kapitalizmi piyasa demokrasisi, küreselleşme söylemiyle sınırlarını genişletmeye çalışıyor. Bu genişlemenin ideolojisi, tek tek ülke ve bölgelerin toplumsal, siyasal zenginliklerini gölgede bırakıyor. Günümüzde esen rüzgarlar dikkatleri ya hakkında güzellemeler yazılan küresel düzleme ya da birbirini etkileme şansı olamayacak ölçüde daraltılmış mikro ölçeklere, mikro tarihçiliğe yönlendiriyor. Bu durumda Mısır'ın, belki de en önemlilerinden birini ürettiği bağımsızlıkçı, kalkınmacı deneyler çok daha fazla tartışılmayı, araştırılmayı [illegible] kuşkusuz eleştirel bir gözle ve yerelciliğe d[illegible]

ISBN 975 - 6398 - 09 - 4